

श्रीमन्महाभारत

[मराठी भाषांतर]

उपसंहार

भाग १ ला

श्रीकृष्ण प्रसन्न.

श्रीमन्महाभारताचें मराठी सुरस भाषांतर

या ग्रंथाचा

उपसंहार.

भाग १० वा.

लेखक,

चिंतामण विनायक वैद्य, एम. ए., एल. एल. बी.

(१) संक्षिप्त महाभारत, (२) एपिक इंडिया, (३) महाभारत, ए क्विटिसिम्स
व (४) श्रीकृष्णचरित्र इत्यादि

पुस्तकांचे कर्ते,

यांनीं

ग. वि. चिपळुणकर आणि मंडळी यांजकरितां तयार केलें.

प्रकाशक:—वाळकृष्ण पांडुरंग ठकार, मालक ग. वि. चिपळुणकर
आणि मंडळी, बुधवार पेठ, पुणें शहर.

मुद्रक:—केशव रावजी गोंधळेकर, 'जगद्धितेच्छु' छापखाणा,
४३२, शनिवार पेठ, पुणें शहर.

शके १८४० कालयुक्तनामसंवत्सरे.

सन १९१८.

हा ग्रंथ गणेश विष्णु चिपळुणकर आणि मंडळीचे व्यवस्थापक आणि मालक रा. रा. बाळकृष्ण
पांडुरंग ठाकर यांनी पुणे, पेठ शनिवार येथील रा.रा. केशव रावजी गोंधळेकर यांच्या
जगद्वितेच्छु छा०त छापून पुणे, पेठ बुधवार, धरत. १५९ येथे प्रसिद्ध केला.

या पुस्तकाचे सर्व मालकी हक्क सन १८६७ च्या २५ व्या अक्टाप्रमाणे नोंदवून
प्रकाशकांनी आपणाकडे राखून ठेविले आहेत.

॥ श्री ॥

अर्पणपत्रिका.

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतींचैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

ज्या अखिलब्रह्मांडनायकाच्या लीलेने यच्चयावत् कार्ये घडतात, जो गजेंद्रा-
सारख्या पशूच्याहि सकटांत धाव घेतो व अल्पशक्ति जीवांना परमपद प्राप्त
करून घेतां याचें म्हणून जो त्यांस बुद्धिसामर्थ्य देतो, त्या परम-
कारुणिक श्रीमन्नारायणाचे प्रेरणेने श्रीमत्परमारकुलभूषण

श्रीमंत उदाजीराव पवार,

के. सी. एस. आय., के. बी. ई.

महाराज सरकार, राज्य धार

यांच्या उदार आश्रयाखाली तयार झालेला हा 'शेवटचा कळसादाखल
असलेला भाग' महाराजसाहेब यांची स्वधर्मनिष्ठा, त्यांची रसज्ञता
व मार्मिकता, आनुवाशिक संस्कारानें त्यांचे ठिकाणी अस-
लेली दानश्रुता इ० सदगुण पाहून व परवानगी
घेऊन भगवद्देश महाराजसाहेब यांस
वृत्तशतापूर्वक अर्पण केला आहे.

प्रकाशक.

आश्रयदात्यांच्या फोटोंची सूची.

श्रीमन्महाराजसाहेब सर उदाजीराव पवार

के. सी. एस. आय. के. बी. ई.

कै० सत्पुरुष दत्तमहाराज, भोर.

श्रीनारायणमहाराज, केडगांव.

श्रीमन्महाराज शाहू छत्रपति, कोल्हापूर.

श्रीमन्महाराज सवाई तुकोजीराव होळकर, इंदूर.

श्रीमंत अण्णासाहेब कुरुंदवाडकर.

कै.,, अण्णासाहेब भोंसले, सातारा.

श्रीमंत बाळासाहेब पंत प्रतिनिधि, औंध.

,, बाबासाहेब पटवर्धन बुधगांवकर, मिरज(धा.पाती).

,, बाबासाहेब घोरपडे, इचलकरंजी.

,, बाबासाहेब सचीव, भोर.

,, अप्पासाहेब सांगलीकर.

,, भाऊसाहेब जमखिडीकर.

,, बाळासाहेब मिरजकर.

,, बाळासाहेब पंत अमात्य बावडेकर.

,, भाऊसाहेब पाटणकर.

,, रास्ते, गोशाळा, वाई.

८, भाऊसाहेब पवार, सुपे.

,, बापूसाहेब कुरुंदवाडकर (धाकटी पाती).

नामदार प्रभाशंकर पट्टणी.

दिवाणबहादूर गोविंदराव खांडेकर, अजमीर.

नामदार सी. ए. किंकेड, सी.व्ही.ओ., आय.सी.एस.

कै. रा. रा. बळवंत आबाजी जाखडे, पुणे.

॥ श्रीगजानन प्रसन्न ॥

प्रकाशकाचे चार शब्द.

सत्यसंकल्पाचा दाता भगवान् । सर्वे करी पूर्ण मनोरथ ॥

श्रीतुकाराम.

वाचकहो, या अखिल विश्वाची उभारणी व संहारणी करणारा जगदात्मा, दयेचा सागर, वसुदेव-सुत वामुदेव, योगींद्र, भगवान् श्रीकृष्ण याच्या अतुल कृपाप्रसादाने आज आम्ही श्रीमन्महाभारत या राष्ट्रीय ग्रंथरूपी महामंदिराचा कळसादाखल असलेला हा अंतिम भाग (उपसंहार) आमच्या सहृदय व मर्मज्ञ अशा सर्व आश्रयदात्या बंधु-भगिनींस ज्या प्रेममय भावनेने अर्पण करीत आहो तशाच निर्व्याजप्रेमाने त्याचा सर्व आश्रयदाते स्वीकार करितील अशी आशा आहे.

आरंभी दिलेल्या सदुक्तीप्रमाणे सत्यसंकल्प भगवंताच्या कृपेने “ रा. रा. गणेश विष्णु चिपळूणकर आणि मंडळी पुणे व मुंबई ” ही आज १४।१९ वर्षांनी भारत-प्रकाशनरूप महत्कार्यातून मुक्त होऊन निस्तीर्णप्रतिज्ञ झाली. संकल्प केल्याप्रमाणे मंडळीने उपसंहारासहित महाभारताचे दहा खंड (भाग) प्रसिद्ध करून ते जनतारूपी जनार्दनाच्या सेवेस अर्पण केले. या प्रतिज्ञापालनाने मंडळीतील गत भागीदारांचे अनंतकाल तळमळणारे आत्मे आतां चिरशांतीच्या साम्राज्यांत प्रविष्ट होऊन अखंडानंदानुभव घेतील यांत बिलकुल शंका राहिली नाही.

मागे तिसऱ्या भागांतील “ प्रकाशकांच्या शब्दांत ” लिहिले होते की, खरोखरच मृतांच्या अपूर्ण राहिलेल्या विशिष्ट आशा त्यांच्या अनुयायांनी पूर्ण केल्या तरच त्यांची खरी खरी श्राद्धे होतात. त्याशिवाय बाकीचीं सांवत्सरिक वगैरे श्राद्धे म्हणजे नुसते भोजनसमारंभ व खटाटोप होत. तर ते खरे मानण्यास कोणती हरकत आहे ? यावरून आम्ही विहितधर्माच्या विरुद्ध आहो अशी मात्र कोणी कल्पना करू नये. श्रुतिस्मृतींनी प्रतिपादन केलेल्या धर्माच्या विरुद्ध आमचे मत असणे शक्यच नाही. आमच्या वरील विधानाचे तात्पर्य इतकेच की, आत्मा हा अजरामर असल्यामुळे,

‘ वासांसि जीर्णानि यथा विहाय । नवानि गृह्णाति नरो पराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ’ ॥

गीता.

या भगवदुक्तीप्रमाणे मृत्यूनंतर तो कोणत्याही कुडीत गेला तरी आपल्या पूर्वजन्मकर्माची

अज्ञात अशी त्यास जाणीव असते आणि त्याचाच उल्लेख कविकुलगुरु कालिदासांनी आपल्या अलौकिक नाटकांत “ भावस्थिराणि जननांतरसौहृदानि ” (शाकुंतल अंक ५) या वाक्याने केलेला आहे. असो. यावरून असे वाटते की, चिपळूणकर मंडळीच्या प्रस्तुतच्या चालकाची भावना तितकी जोरदार असेल तर, ते सर्व गतभागीदारांचे आत्मे—मुख्यतः चिपळूणकरांचा आत्मा—त्यांस स्वप्नसृष्टीत भेटून आपला आनंद व्यक्तही करील ? नाही कोणी म्हणावे ? हा सर्व भावनेचा प्रकार आहे. मनुष्यप्राणी ज्या ज्या भावनांचा निदिध्यास घेतो त्या त्या भावना परपेश्वरी अनुग्रहाने फलद्रूपही होत असतात. “ श्रद्धामयोयं पुरुषो यो यच्छुद्धः स एव मः ” (गीता) ही भगवदुक्ति सर्वव्यापी असल्याबद्दल कोणाचाही मतभेद होण्याचा संभव नाही.

चवदा वर्षांपूर्वी चिपळूणकर मंडळीने महाभारताच्या प्रकाशनाची केलेली दुर्घट प्रतिज्ञा आज पूर्ण झाल्याने मंडळीच्या प्रस्तुतच्या चालकास जो परमावधीचा आनंद झाला आहे, त्याचे यथार्थतः वर्णन करण्यास त्याचा तोच असमर्थ आहे. कोणत्या शब्दयोजनेने तो अनुभवास आलेला पूर्णानंद व्यक्त होईल हेही त्याला सांगता येत नाही. एकाच वाक्यात तो सांगावयाचा तर असे म्हणता येईल की “ जीवन्नरो भद्रशतानि पश्येत् ” अथवा श्रीरामचंद्राच्या कनिष्ठ बंधूने (भरताने) म्हटल्याप्रमाणे

“ कल्याणी वत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे
एति जीवंतमानंदो नरं वर्षशतादपि ”

अध्यात्माभाषण.

वाचकहो, विचार करा की, सर्व सहकारी नष्ट झाल्याने कळपतून निसटलेल्या हरिणबालकाप्रमाणे ज्याची शोचनीय अवस्था झाली होती, अशा अभाग्यास आजचा हा सोन्याचा दिवस प्रेमस्वरूप भगवंताने दाखविला त्याचा आनंद कोणत्या मापाने मोजता येईल ? खरोखरच ही गोष्ट आनंदमय आहे; कां की, स्वतंत्रपणाने मनुष्य जे जे संकल्प करितो ते ते पूर्ण करण्यास जर त्याला अनंत यातना भोगणे अपरिहार्य असते व त्या भोगूनही ते पार पडत नाहीत तर अनेकांनी मिळून केलेली दुर्घट प्रतिज्ञा एकांना पार पाडणे किती दुर्घट असले पाहिजे ? अशी वस्तुस्थिति होती तरी, सर्व संकटांस तोंड देण्याचे सामर्थ्य देऊन ज्या परमेश्वराने आज हा दिवस दाखविला त्याच्या कृपेचे वर्णन करणे मानवी शक्तीच्या बाहेरचे असल्यामुळे मुकवृत्तिच स्वीकारणे बरे. या जगांत भूतकालांत जेवढ्या गोष्टी झाल्या, वर्तमानकालांत जेवढ्या होत आहेत व भविष्यकालांत जेवढ्या होणार असतील त्या सर्वांस एक बलवत्तर ईश्वरी इच्छाच कारण आहे, हे निर्विवाद आहे. याच्या उलट कोणी कोणत्याही प्रकारे गर्वोक्तिपूर्वक बढाया मारो ते त्याचे म्हणणे सर्वेवैध भ्रामक आहे यांत मुळीच शंका नाही. हे चंचल मानवी मन एकदा का संकल्पपरंपरेच्या बाबट्यांत सांपडून गिरक्या खाऊ लागले म्हणजे त्याची स्थिति कशी होते ते चित्र पुढील दोन श्लोकांत भगवंतांनी दाखविले आहे—

“ इदमद्य मया लब्धं इमं प्राप्स्ये मनोरथम् । इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ।
असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि । ईश्वरोहमहं भोगी सिद्धोहं बलवान् सुखी”
गीता.

सारांश, वर नमूद केलेल्या राजस संकल्पपरंपरा जन्मादारभ्य मनुष्याच्या मार्गे लागल्याच आहेत; परंतु मनोरथाप्रमाणे सर्वच संकल्प पूर्ण होतात अशी कोणाची खात्री आहे? ईशसंकल्पांत जेवढ्या गोष्टी असतात तेवढ्याच घडतात. बाकीच्या फोल ठरून मनुष्याचे वाढ्यास केवळ दुःख मात्र येतं. याच गोष्टीच्या समर्थनार्थ अन्य उदाहरण न देता आमच्या अनुभवाचेंच उदाहरण वाचकांपुढे ठेवितों.

जो उपसंहाराचा भाग आज आम्ही आमच्या आश्रयदात्यांच्या हातांत देत आहों त्याबद्दलचाच येथे थोडा खुलासा करावयाचा आहे. सन १९०४ सालातील विनया देशमीच्या मुहुर्ताने महाभारताचा पहिला भाग आम्ही वाचकांस दिला. त्यांत आरंभी जो उपोद्घात दिला आहे तो रा. रा. हरी नारायण आपटे प्रसिद्ध कादंबरीकार पुणे यांनी आपल्या सहीने दिला असून त्यांत ते म्हणतात की, “ या महाभारतरूपी महोदधीत निमज्जन केलें असतां, आपणास काय काय रत्ने प्राप्त होतील याचा विचार पुष्कळ विस्तारें करून उपसंहाररूप अंतिम भागांत केला जाईल. या उपोद्घातांत केवळ त्या अभ्यसाची --अवगाहनाची दिशा मात्र दाखवावयाची आहे. ” या उताऱ्यावरून सर्वांची खात्री होईल की, १४ वर्षांपूर्वीच उपसंहाराचे लेखक रा. आपटे हे ठरले असून त्यांच्याचकडून सदर भागाचें काम व्हावयास पाहिजे होतें; परंतु त्यांनी व आम्ही मिळून केलेला तो संकल्प असल्यामुळे त्यावर एका तपाहून अधिक काल लोटला तरी तो त्याचकडून तडीस गेला नाही; याचें कारण, ईशवटनेने झालेला तो संकल्प नव्हता असेच मानलें पाहिजे. त्याशिवाय दुसरे समाधानकारक असे त्यास उत्तरच नाही. आतां हीच गोष्ट रा. आपटे यांचे बाजूने कळवावयाची तर असे म्हणतां येईल की, अनेक कार्यांशी त्यांचा असलेला संबंध, प्रकृतीची नेहमी अस्वस्थता, वगैरे गोष्टी पुढें करितां येतील. परंतु व्यतीत कालाच्या विस्ताराचा विचार मनांत आला म्हणजे वरील कारणांनी आमचें समाधान झालें तरी इतरांचें होईल असे वाटत नाही. कसेही असो. त्याने आमचा मात्र कोंडमारा होऊन आजच्या सारख्या विकट परिस्थितीत हें उपसंहाराचें काम करण्याचा प्रसंग आला. तेव्हां हें पुस्तक अगदीच अल्प किमतीत देण्याची आमची प्रबलतर इच्छा असतांनाही ती शोबदास नेणें अपरिहार्य झाले. केवळ केलेला संकल्प व दिलेले वचन पूर्ण करण्याकरितांच अगदी योज्ज्या प्रती काढिल्या आहेत. हाही एक ईश्वरी संकल्पच मानिला पाहिजे. त्या-शिवाय त्याची संगति कशी लागणार ?

कंपनीचे मालक कै० ग० वि० चिपळूणकर हे १९०९ साली गत झाल्यावर एक तोतया मालक मध्येच उपस्थित झाल्यामुळे त्याचा परामर्श घेण्यात आमचें नवळ नवळ एक वर्ष अज्ञातवासासारखेंच गेलें. परंतु, याही वेळेस पाडवाप्रमाणे आमचा अज्ञातवास ईश्वरी कौतुकांनैच एक वर्षीत नष्ट झाला. आणि आम्ही पुनश्च हरिः ओम् म्हणून कार्यारंभ केला, व १९१९ च्या जुलई अखेर महाभारताचे नऊ भाग प्रसिद्ध करून मूळ अंथा-

पुरते वचनमुक्त झाले. त्याच क्रमाने उपसंहाराचे काम झाले असतं तर १९१३ अखेर सर्व काम संपवून मार्गेच निस्तीर्णप्रतिज्ञ झाले असतो. वाचकहो, इतकेंच म्हणून स्वस्थ बसण्याचा प्रसंग आला होता. परंतु, “ निश्चयाचें बळ । तुका म्हणे तेंचि फळ ” या सदुक्तीचें फल आमचे पदरांत पडावयाचें होतें म्हणून लोकमान्य महात्म्यांच्या कृपेनें प्रस्तुतच्या लेखकांची—रावबहादूर चिंतामण विनायक वैद्य एम्. ए. एल्. एल्. बी, माजी चीफ जस्टिस ग्वाल्हेर—व आमची भेट होऊन हा उपसंहाररूप १० वा भाग आज आश्रयदात्यांच्या हाती देण्याचा सुयोग चवदा वर्षांनीं आला.

वरील हकीगतीवरून कांहीं तरी सांगून आम्ही मोकळे झालों असा आतां आमचे-वर कोणासही आरोप करितां येणार नाही. इतकेंच नव्हे तर आलेल्या आरोपाचें निरसनही होईल. कां कीं प्रस्तुत पुस्तक आपटे यांच्याही अनुमतीनें आम्ही त्यांच्या उपसंहाराच्या ऐवजीं प्रसिद्ध करण्यास घेतले. रावबहादुरांचा व महाराष्ट्रियांचा चिरपरिचय असून महाराष्ट्रांतील धुरीणांत व सरस्वतीभक्तांत प्रामुख्याने त्यांची गणना होते. तेव्हां त्यांच्या या पुस्तकासंबंधाने आम्ही कांहीं लिहावें असें नाही. त्यांची या विषयांतील पारिणता सर्व-विश्रुत आहे.

रा. रा. आपटे यांचे संबंधानें वर जो मजकूर लिहिला आहे तो वस्तुस्थितिदर्शक असाच आहे. कालक्षेप झाल्यानें कित्येक ग्राहकांचा जो गैरसमज झाला होता तो दूर करण्याकरितांच वरील मजकूर लिहिणें भाग झालें. परंतु, त्याबद्दल आपटे यांची क्षमा मागून पुनश्च त्यांना आम्ही नम्रपणें प्रार्थना करितों कीं, त्यांनीं प्रतिज्ञा केल्याप्रमाणें आपल्या योजनेनुरूप असा उपसंहार लिहून दिल्यास आम्ही तोही प्रेमपूर्वक प्रसिद्ध करूं. महाभारतासारख्या सागरप्राय ग्रंथावर अनेक लेखकांनीं नानाविचार परिप्लुत अशीं १० पुस्तकें लिहिली तरी तीं महाभारतांतील विचारसरणीस अपुरीच पडतील.

महाभारताच्या प्रथम भागापासून क्रमवार प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांत ‘चिपळूण-कर मंडळीचा’ सुखदुःखात्मक असा इतिहास सहृदय वाचकांस कळविलाच आहे. आतां कांहीं विशेष सांगावयाचें आहे असें नाही. तथापि थोडी फार असलेली सध्याची जी मंडळीची स्थिति तिचें उद्घाटन अवश्य केलें पाहिजे. कारण, राष्ट्रकार्याकरितां स्वीकारलेल्या कामांत आलेले अनुभव राष्ट्रीयपुढें मांडणें न्याय्यच आहे.

उपसंहार दिल्याशिवाय आमचा संकल्प पूर्ण होत नव्हता आणि त्याहीपेक्षां विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे महाभारत पूर्ण झालें तरी त्याकरितांच व्यवहाररूपानें ज्या घडामोडी केल्या त्यांची तड लागली नव्हती म्हणून आम्हांस एक नवीन उद्योग ईशवटने-मुरूप हातीं घ्यावा लागला. तो हा कीं, श्रीमहर्षि वाल्मीकिप्रणीत योगवासिष्ठ ग्रंथ महाभारतादिकांप्रमाणें प्रसिद्ध करण्यास हातीं घेतला ही होय. दुर्दैवानें याही वेळीं युरोपांत महायुद्धाची आग भडकून तिच्या उवाळा सर्व जगभर पसरल्या आणि त्यानें प्रत्येक व्यक्तीस हताश करून सोडिलें आहे. विशेषतः ग्रंथप्रकाशनाचें काम इतकें अवजड झालें आहे कीं, त्यास लागणारी सर्व सामुग्री पांचपटीनें महाग झाली असून वेळेवर ती मिळतही नाही.

अशी स्थिति आहे तरी आश्रयदात्यांच्या औदार्यावर विश्वसून सदर ग्रंथास आरंभ केला व त्याचा एक भाग लोकसेवेसी सादरही केला. पुढे दुसऱ्या भागाच्या छपाईस आरंभ होऊन सुमारे १५० पाने छापली गेली. इतक्यांत रावबहादूर वैद्य यांच्याकडून उपसंहाराची लेखी प्रत तयार होऊन ती आमचे हातांत पडली. म्हणून फार वर्षे मागे पडलेल्या कामाची तड लावणे प्रशस्त वाटून योगवासिष्ठाचे काम बंद ठेविले व उपसंहाराचे काम सुरू केले. ईश्वरी कृपेने ते काम आज पूर्ण झाल्यामुळे योगवासिष्ठाचे कामास आरंभ करण्यास मोकळीक झाली. आतां योग्य वेळ येतांच वर्तमानपत्रांतून सदरचा दुसरा भाग केव्हा प्रसिद्ध होईल ते कळविण्यांत येईल; अर्थात् तोंपर्यंत योगवासिष्ठाच्या ग्राहकांनी धीर धरिला पाहिजे. योगवासिष्ठ व महाभारत यांचे ग्राहक बहुतेक एकच असल्यामुळे त्यांच्या करमणुकीची सोय या उपसंहाराचे केली आहे. वर्षांतून तीन तीन, चार चार, अथवा त्यांहूनही ज्यास्त पुस्तके प्रसिद्ध करण्यासारखे आमचे काम नसून तशी आमची तीकदही नाही, हे आमच्या मुनुद्ध आश्रयदात्यांस अवगत आहेच. प्रयत्नांत कसूर न करणे हेच मंडळीचे ध्येय आहे.

ज्याप्रमाणे आम्ही आपले काम दृढनिष्ठेने शोबटास लावण्याची शिकस्त केली व करतो तशीच आमच्या आश्रयदात्यांनी उदारबुद्धीने ज्यास्त ज्यास्त आश्रयदाते मिळवून देण्याची आमचेवर बिनकसूर मेहेरबानी केली पाहिजे. म्हणजे आम्हांसही त्वरित काम करण्यास उमेद येईल. या आमच्या विनंतीकडे सर्वांनी लक्ष पोंचवून प्रत्येकाचे निदान दोन तरी आश्रयदाते श्रीयोगवासिष्ठ व उपसंहार यांकरिता मिळवून देऊन आम्हांस ऋणी करून देवावे अशी सर्वांस पदर पसरून प्रार्थना आहे.

श्रीमद्भागवतापासून म्हणजे सन १९०२।३ सालापासून आजपर्यंत विपळणकर मंडळीने मातृभाषेची व तिच्या द्वारे जनतारूपी सर्वेश्वराची एकनिष्ठेने जी सेवा केली तिचा महाराष्ट्रीयींच्या मनावर अंशतः परिणाम झाला तरी मंडळी कृतकार्य होऊन जनतेस रुचेळ असे आणखीही एखादे नवे काम हातीं येईल; परंतु हातीं घेतलेले काम पूर्ण करणे हेच मंडळीचे मुख्य ध्येय असल्यामुळे ते लवकर साध्य होण्यास जनतारूपी जनार्दनाचाच कृपा पाहिजे. ती साध्य झाल्याशिवाय आमचे पाऊल तरी पुढे कसे जावे ? म्हणून पुनश्च तीच विनंती करितो की, ज्यांच्या भवंशावर योगवासिष्ठ ग्रंथ हातीं घेतला त्या महाराष्ट्रीयीय बंधुपगिनींनी प्रेपपूर्वक हस्ते परहस्ते आम्हांस साहाय्य करून आरंभिलेला ग्रंथ पूर्णतः पोहचविण्याचे पुण्य संपादन करावे. सतत चवदा वर्षे एकनिष्ठेने सेवा करणारांना जनतेजवळ ही मागणी करण्याचा हक्क असून तो आमचा हक्क आमच्या सन्मान्य आश्रयदात्यांनी बिनकसूर आमचे पदरांत घातला पाहिजे.

आभारप्रदर्शन.

महाराष्ट्रातल्या कामास सुरुवात झाल्यापासून आजपर्यंत ज्यांनी ज्यांनी आम्हांस प्रेपपूर्वक साहाय्य केले त्या सर्वांचे आमार मानणे आमचे मुख्य कर्तव्य आहे; म्हणून सर्व

भाषांतरकार, संशोधक, छापखान्यांचे मालक, निरनिराळे चित्रकार, मंडळीचे सर्व साध-
कार, सर्व आश्रयदाते आणि महाराष्ट्रातील सर्व महाराजे, राजे, जहागिरदार, सरदार,
आणि शेटसावकार या सर्वांनी महाभारत या राष्ट्रीय ऐतिहासिक ग्रंथाची योग्यता मनांत
आणून मंडळीस जे बहुमोल साहाय्य केले त्याच्या जोरावरच आम्ही निस्तीर्णप्रतिज्ञे झालो.
सर्वांची नावे प्रत्येक पुस्तकांत आली असल्याने येथे दिली नाहीत. येथपर्यंत ज्या प्रेममय
भावनेने सर्व गोष्टींचा खुलासा केला तशाच भावनेने आणखी एका गोष्टीचा उल्लेख येथे
केल्यावांचून आमच्याने राहवत नाही.

‘चिपळूणकर मंडळीने’ स्वतःच्या उमेदीने जरी महाभारताचे काम सुरू केले
तरी जे सर्वांच्या जबाबदारीचे काम ते दहापांच व्यक्तींनी आपल्याच अंगावर घे-
तले ही भलतीच हाव धरिली त्यामुळे सर्वेश्वरी मायेने ११२ भागांतच मंडळीची नाउमेद झाली
व मग मंडळीने ईशप्रेरणेने महाराष्ट्रावरील जबाबदारीची जाणीव महाराष्ट्रास करून देऊन
सर्वांनाच मदत करण्याबद्दल प्रार्थना केली. आमच्या आर्तरेषांने महाराष्ट्र खडबडून जागा
झाला व ज्याला ज्या प्रकाराने मदत करितां आली त्या प्रकाराने त्याने ती केली. या
गोष्टीचे जितके आश्चर्य वाटते तितकेच या राष्ट्राच्या हातभार लावण्याची सुसंधि आली
असून व सर्व प्रकाराने संपन्नता असतांनाही ज्या कित्येकांनी कोत्या बुद्धीने या कार्याचा
परामर्श घेण्याचे ठाळिले, आश्वासन देऊन पाठविलेली पुस्तके घेऊनही आम्हांस निराश केले,
इतकेच नव्हे तर आपल्या बरोवरीच्यांनी या महत्कार्यास मदत केल्याबद्दल ज्यांना
अत्यंत विषाद झाला म्हणून आपल्या घरी बसून मदत करणारांला व आम्हांला ज्यांनी
यथेच्छ गालिप्रदान केले त्यांच्याहि कृतीचे आश्चर्य वाटते. विचारे आपल्या संपत्तीच्या,
ज्ञानाच्या व अधिकाराच्या घमेनीत अडकल्यामुळे हेही त्यांच्या ध्यानांत आले नाही.

दानार्थिनो मधुकरा यदिकर्णतामैर्दूरीकृताः करिवरेण मदांधबुद्ध्या ।
तस्यैवगंडयुगमंडनहानिरेषा भृंगाः पुनर्विकचपद्मवने चरन्ति ।

असो, बरील पद्यांत वर्णन केल्याप्रमाणे आम्हीही सर्वत्र संचार केला व कृतकार्य
झाले. ही गोष्ट येथे नमूद करून आमचा अनुभव व जगाचे वैचित्र्य व्यक्त केले आहे.
‘भिन्नरूपिर्हि लोकः’ हेच खरे. असो. लोकसहाय्याच्या अभावी आमच्यासारख्यांनी
असल्या महत्कृत्यास हात घालणे म्हणजे,

ऋ सूर्यप्रभवो वंशः ऋ चाल्पविषयामतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥

रघु०

या कालिदासोक्तीप्रमाणेच आमची स्थिति संतोतत झाली होती. कोणीकडे महा-
भारतासारखा एकलक्ष प्रचंड ग्रंथ व कोणीकडे दुर्धर आपत्तीच्या अंतिम सीमेवर
असलेली चिपळूणकर मंडळी, दोहोंत जमीनअस्मानाचे अंतर. परंतु जनबुद्धिप्रेरक सर्वेश्व-

रानें ज्याप्रमाणें भगवद्गीतेसारखा अलौकिक ग्रंथ अर्जुनास निमित्तकारण करून मगावुं हे विला त्याप्रमाणेंच चिपळूणकर मंडळीस हाताशी धरून हा राष्ट्रीय ग्रंथ महाराष्ट्रास त्यांच्या मायभाषेत अर्पण करविला. त्याच्या अधिष्ठानाभावीं कांहीं एक झालें नसतें. हे त्रिवार सत्य आहे. समर्थ म्हणतात कीं,

सामर्थ्य आहे चळवळीचें । जो जो करील त्याचें ।
परी तेथें भगवंताचें । अधिष्ठान पाहिजे ।

चिपळूणकर मंडळीनें बरेंच मोठें कार्य करून लौकिक व संपत्ति मिळविली असा पुष्कळ लोकांचा समज आहे व तो लौकिकापुरता थोडा खराही आहे. परंतु संपत्तीच्या बाजूनें मात्र साधण्यासारखें असूनही मंडळीच्या दुर्दैवानें साधलें नाहीं. यास कारण, विरोध. या विरोधानें या भारतभूमीचें रामरावणांच्या कालापासून तों आजपर्यंत अपरिमित नुकसान केलें असून रामायण महाभारतासारखे ग्रंथही तीच साक्ष पटवीत आहेत. विरोध नसता तर रामायण महाभारतासारखे सर्वांगसुंदर ग्रंथ जनतेस कसे लाभले असते ! तात्पर्य, असला सर्वमान्य ग्रंथ प्रसिद्ध करून मंडळीसही संपत्ति मिळणें शक्य होतें. परंतु महाभारताच्या सुरवातीलाच एका व्यवसायबंधुनें—त्याच्या आपर्तीत त्याला चांगली मदत केली होती तो उपकार अशा प्रकारें स्मरून आम्हांस जो जबरदस्त विरोध केला, त्याचा परिणाम सर्वतोपरी या महत्कार्यावर होऊन त्यांत जो कालातिपात झाला, त्यानेंच मंडळीच्या आशेची राखरांगोळी केली. इतकेंच नव्हे तर अशा हताश स्थितीतच मंडळीच्या कित्येक भागीदारांची ऐहिकयात्रा संपली; असें ज्यांचा आमच्याशी नित्य संबंध आहे असे आमचे अनेक हितचिंतक नेहमीं म्हणत असतात. परंतु, वाचकहो, आम्ही मात्र तसें मानीत नाहीं. कारण,

सुखस्य दुःखस्य न कोपि दाता परो ददातीति कुबुद्धिरेषा ॥

अहं करोमीति वृथाभिमानः स्वकर्मसूत्रग्रथितो हि लोकः ॥

अध्यात्मरामायण अ० सर्ग १ । ६

वरील पद्यांत वर्णन केल्याप्रमाणेंच आमची ठाम समजूत आहे. म्हणून जनतेच्या मत्तानें ते विरोधी असले तरी आम्ही त्या विरोध करणारांचेही सर्वांगीर प्रेमपूर्वक अभिन्नंदन करितों. कारण, खरी परीक्षा होण्यास अशांचीच जरूर असते. “निंदकाचें घर असावें शेजारी” ही सद्बुक्ति तरी याहून दुसरें काय शिकविते. आमच्या उमेदीस कबील विरोधच कारण झाला. अत्यंत अडचणीतूनच प्रगतीचा मार्ग सांपडतो. म्हणून साधकांनरोबर बाधकांचेही आभार मानणें इष्ट आहे. मात्र “क्रयविक्रयवेलायां काचः काचो मणिर्मणिः” ही गोष्ट चिपळूणकर मंडळीकडून महाभारताचें काम संपूर्ण झाल्यानें सर्वांचेच निदर्शनास आली आहे. असो.

या भागानरोबर पूर्वीं आश्वासन दिल्याप्रमाणें महाभारतकालीन भरतवर्षाचा व

जंबुद्वीपाचा नकाशा दिला असून वाचकांच्या सोयीकरिता विषयानुक्रमणिकेप्रमाणे वर्णानुक्रमपद्धतीने अत्यंत परिश्रमपूर्वक तयार करून विषयसूचीही पुस्तकाच्या शेवटी दिली आहे. या सूचीचा मर्मज्ञ वाचकांस अत्यंत उपयोग होईल. तसेच आपल्या अमृततुल्य गोड आशीर्वादाने व द्रव्यदानाने ज्यांनी ज्यांनी मदत केली त्यांच्यापैकी आमच्या मागणीस मान देऊन ज्यांनी आपले फोटो पाठविले तेही मधून मधून दिले आहेत.

येथपर्यंत जरूर तेवढ्या गोष्टींचा उल्लेख करून याच पुस्तकासंबंधाने ज्यांनी सन १९१३ सालीच आमचा गौरव केला व साहाय्य करून आम्हांस कृतार्थ केले त्यांचा नामनिर्देश करणे आमचे मुख्य कर्तव्य आहे.

अगदी अडचणीच्या प्रसंगी हा माग लिहून देण्यांत जशी रावब० वैद्य यांनी चिपळूणकर मंडळीस मनःपूर्वक मदत केली तशीच तो छापून प्रसिद्ध करण्याकरितां प्रसिद्ध धारानगरीच्या दयाळू महाराजांनीं—आमच्या प्रतिज्ञापालनास हातभार लाविला. हा योगही ईश्वरी संकल्पानेच जुळून आला आणि मंडळीच्या व्यवसायाचे महाभारतांतील मूळ कथेशी थोड्याशा अंशाने कां होईना—सादृश्य जमून आले असे म्हणण्यास हरकत नाही. त्यांतील कांही भाग वर आलाच आहे व बाकीचा पुढे दिल्याप्रमाणे आहे.

ज्याप्रमाणे ‘ भारतीयुद्धांत ’ (राष्ट्रीय युद्धांत) तत्कालीन भरतभूमीतील अनेक राजवंशीय राजांनीं—ज्यांचा पक्ष न्याय्य होता अशा युधिष्ठिर प्रभृति पांडवांस तनमनधनाने साहाय्य करून ते राष्ट्रकार्ये तडीस लावून पांडवांस कृतार्थ केले, त्याप्रमाणे ‘ श्रीमन्महाभारत ’ या राष्ट्रीय ऐतिहासिक ग्रंथाच्या प्रकाशनास अर्वाचीन महाराष्ट्रीय महाराजे, राजे, संस्थानिक, जहागिरदार व सरदार आणि वादशहांचे प्रतिनिधि मुंबईसरकार यांनी ‘ चिपळूणकर मंडळीस ’ यथाशक्ति व यथारुचि साहाय्य देऊन कृतार्थ केले आहे.

प्रथम चिपळूणकर मंडळीने प्रसिद्ध केलेल्या महाभारताच्या चार भागांच्या पायावर पुढील भागरूप मनःपूर्वक जे सर्वांगसुंदर मंदिर तयार झाले त्यांतील आठवा भाग महाराज-साहेब गायकवाड यांच्या नांवाने अलंकृत झाला आहे. या मंदिराच्या शिखरादाखल असलेला नववा भाग सर महाराज साहेब देवास सीनियर यांच्या नांवाने प्रसिद्ध झाला असून प्रस्तुतचा कळसादाखल असलेला उपसंहाररूप दहावा भाग महाराज-साहेब धार यांनी आपल्या हाताने त्या मंदिरावर चढवून हे महाभारतरूपी प्रचंड राष्ट्रीयग्रंथमंदिर पूर्णतेस पोचवून अजरामर यश संपादन केले आहे. वरील सर्व महाशयांनी कल्पनातीत साहाय्य केल्यामुळे हा प्रचंड ग्रंथ भाषांतररूपाने अखिल महाराष्ट्रियांच्या ज्ञानवृद्धीस कारण झाला असून सर्वत्र आबालवृद्ध स्त्रीपुरुषांस त्याने तळीन करून सोडिले आहे. मदत करणारांची नावे मागील सर्व भागांत व्यक्त केलीच आहेत. येथेही प्रसंगतः प्राप्त झालेल्या कर्तव्यास अनुसरून श्रीमंत महाराजसाहेब धार यांचे संबंधाने चार शब्द लिहिण्यास प्रवृत्त झालो आहे.

जगद्धिख्यात धारा नगरीतील सिंहासनावर महाराज मुंज व महाराज भोज यांच्या-
सारखे पुण्यवान् व प्रतापवान् राजे अधिष्ठित होऊन ज्यांनीं आपल्या अर्जुनतुल्य पराक्र-
मानें, कर्णतुल्य औदार्यानें व विक्रमतुल्य विद्वत्प्रियतेनें ही मालव भूमि स्वर्गतुल्य, नव्हे
' स्वर्गादपि गरीयसी ' करून वैभवाच्या शिखरास पोचविली, त्या नगरीचें, तेथील राजां-
चें, त्यांच्या मंगलमय चरित्राचें व तत्कालीन जनतेच्या भाग्याचें जेवढें वर्णन करावें तेवढें थोडेंच.

ही प्राचीन परमारराजकुलपरंपरा राष्ट्रीयदैवदुर्विलासानें सुमारे १०० वर्षें खंडित
झाली होती तरी अचटितचटनापटीयसी अशा ईश्वरी कृपेनें मराठी साम्राज्याच्या उदयका-
ली ती पुनः प्रस्थापित झाली. या अपूर्व संयोजनेचा मोठा विस्मय वाटतो. हा अद्भुत दैव-
योग ज्यांच्या वांट्यास आला ते “ क्षत्रियकुलावतंस ” पहिले उदाजीराव पवार हे होत.
हेच हल्लींच्या राजवंशाचे मूलपुरुष समजले पाहिजेत. यांच्या यशस्वी मोहिमांमुळे “ जि-
धर उदा उधर खुदा ” अशी म्हण प्रचलित झाली होती. पंडुकुलांतील स्त्रीपुरुषांप्रमाणें
या वंशातील स्त्रीपुरुषांनीं अनेक संकटें व विपत्ति भोगून आपलें सत्त्व कसास लाविलें आहे.

अशा या कुलपरंपरागत गादीवर दहावे पुरुष प्रस्तुतचे महाराज साहेब श्रीमंत सर
उदाजीराव पवार के. सी. एस्. आय. के. सी. बी. यांचें आगमन झाल्यास थोडीच वर्षें
झाली आहेत, तरी त्यांनीं आपल्या अंगीं बाणलेल्या आनुवंशिक गुणसमुच्चयांनें इला-
ख्यांतील व इलाख्या बाहेरील लोकांस आपलेसें करून घेतलें आहे.

श्रीमंत महाराज साहेब यांचा जन्म शके १८०८ आश्वीन शुद्ध ३ गुरुवार (ता.
३० सप्टेंबर सन १८८६) दिवशीं झाला आहे. यांना कै० महाराज आनंदराव यांनीं
ता. १४ जुलै १८९८ इसवी रोजीं दत्तक घेतल्यावर ता. २९ जुलै १८९८ रोजीं यांचा
राज्यारोहण समारंभ झाला. नंतर इन्दूर येथील डेली कॉलेजांत दाखल होऊन यांनीं तेथें
१९०३ आगष्ट पर्यंत राजकुमारांस योग्य असें सर्व शिक्षण संपादन केलें आहे. पुढें योग्य
काल येतांच सार्वभौम सरकाराकडून स्वराज्याचीं सूत्रें हातांत घेण्याचा खलिता आल्यावर
ता. १ डिसेंबर १९०७ इसवी रोजीं धारचे राज्याचीं अधिकारसूत्रें यांच्या हस्तगत
झालीं. हा समारंभ पूर्ण होतो न होतो इतक्या थोड्या अवधीत महाराजसाहेब यांचा
विवाह ता. २९ डिसेंबर १९०७ इसवी रोजीं सावंतवाडीकर राजेसाहेब भोसले यांच्या
कन्येशीं झाला. व महाराणी साहेबांचें नांव लक्ष्मीबाईसाहेब असें ठेविलें. श्री. सौ. महा-
राणीसाहेबांचें हें नांव इतकें सार्थ झालें आहे कीं, लग्नाच्या सालापर्यंत ज्या राज्याचा कुल-
नाम वसूल सुमारे ९।१० लक्षांचा होता तो यांचा गृहप्रवेश झाल्यापामून आजपर्यंत
चवदा लक्षांवर आला आहे.

सन १९११ सालच्या दिल्लीदरबारांत हिंदुस्थानचे बादशहा यांणी महाराज
साहेबांचा योग्य गौरव करून त्यांना के. सी. एस्. आय. या बहुमान्य पदवीनें
मंडित केलें आहे. यामुळे श्रीमंत महाराज साहेब यांची राजनिष्ठा व बादशहांचें
गुणग्राहकत्व हीं व्यक्त होत आहेत. त्याचप्रमाणें चालू महायुद्धांत सार्वभौम ब्रिटिश सर-

कारास महाराजांनी इतर संस्थानिकांप्रमाणे वेळोवेळी साख केले व करीत आहेत म्हणून महाराज साहेबांना के. सी. बी. ही बहुमानाची पदवी ता. ४ दिसेंबर १९१७ रोजी अर्पण करण्यांत आली व या वर्षीतील पदवीदानसमारंभांत “ महाराजा ” ही पदवी वंरापरंपरा देण्यांत आली आहे.

श्रीमंत महाराज साहेब यांनी अधिकारसूत्रे हातांत घेतल्यापासून आजपावेतो शेतकीची सुधारणा व शेतकऱ्यांचे शिक्षण याविषयांकडे लक्ष दिले असून उत्तरोत्तर सर्व खात्यांत सुधारणेचे धोरण प्रगमनशील आहे. स्वजन, स्वजात व मागसलेल्या जाती यांच्या सुधारणेकडेही महाराजांचे चांगले लक्ष असून “ मराठाशिक्षणपरिषदे ” सारख्या सार्वजनिक संस्थेच्या आश्रयदात्यांत महाराजांची प्रामुख्याने गणना होत आहे. नुकत्याच नाशीक येथे झालेल्या परिषदेचे तर श्रीमंत महाराजसाहेब हे अध्यक्ष होते. त्यांनी अध्यक्षाच्या नात्याने केलेले भाषण सुविचारपरिप्लुत आहे. श्रीमंत महाराज साहेब अशा प्रकारच्या अनेक संस्थांस नेहमी द्रव्यद्वारा साहाय्य करीत असतात.

महाराजसाहेब हे स्वतः गुणवान् व गुणज्ञ असल्याने राज्यांतील व राज्याबाहेरील गुणी जनांचा परामर्ष पूर्ववह्निवाटीस अनुसरून घेतला जातो हे महाराजसाहेबांस मूषणच आहे. करमणुकीकरिता म्हणून महाराजसाहेबांनी ज्या अनेक कलांचा व्यासंग केला आहे त्यांत अध्वपरीक्षा शास्त्राचा व्यासंग विशिष्ट तऱ्हेने केला असून त्यांनी याविषयावर सर्वांगमुंदर असे दोन ग्रंथ इंग्रजी भाषेत लिहून छापिले आहेत. तादर्थ्य महाराजांनी स्वतःच्या आचरणाने राजा हे नांव अल्पावधीतच सार्थ केले आहे.

‘ चिपळूणकर मंडळी ’ ही संस्था इलाख्या बाहेरची आहे तरी महाराजसाहेबांनी विश्वकुटुंबी या उच्च भावनेने प्रेरित होऊन मंडळीचा व तिने आरंभिलेल्या कार्याचा परामर्ष घेतला यामुळे मंडळीवर महाराजसाहेबांचे चिरस्मरणीय उपकार झाले आहेत.

श्रीमंत महाराजसाहेब यांनी आपल्या गुणांला उज्वल कारितील अशाच सुनुद्ध लोकांचे सल्लागारमंडळ आपल्या सहवासांत घेऊन त्यांच्या मदतीने राज्यकारभार चालविल्यामुळे साम्राज्यसरकारपर्यंत महाराजांच्या धोरणाची तारीफ होऊन सर्वत्र त्यांची प्रशंसा होत आहे. सल्लागारमंडळांतिल मुख्य व्यक्ति म्हणजे माजी दिवाण दिवाणबहादूर टी. छाजूरामजी साहेब सी. आय. ई. (हे प्रस्तुत जोषपूर संस्थानांत दिवाण आहेत) व हल्लीचे दिवाण मेहरबान बाबू पी. एन्. वॅनर्जी. बी. ए. व इतर सर्व कौन्सिलचे मॅबर या सर्वांनी आमचा परामर्ष घेण्याबद्दल जी बहुमोल सहानुभूति दाखविली त्याबद्दल त्या सर्वांचे अभिनंदन करावे तेवढेच थोडेच आहे. त्याचप्रमाणे ज्यांच्या कृपाप्रसादाने या दरबारांत आमचा प्रवेश झाला ते हल्लीचे इंदूर राज्याचे दिवाण रावबहादुर मेहरबान मेजर रामप्रसादजी दुबे यांच्या नांवाचा येथे उल्लेख करणे अगत्याचे असून तो केल्यावाचून आमचे समाधान होणार नाही.

वर निर्दिष्ट केलेली घटना होऊन ज्या महाराजांनी सन १९१३ सालीच तीन

हैजारांची देणगी देऊन प्रकाशनास हातभार लाविला त्यांनाच तो अर्पण करणें इष्ट असल्यामुळें श्रीमंत महाराज साहेब यांची परवानगी घेऊन हा उपसंहाररूप दहावा भाग महाराजसाहेब यांचे सेवेसी अर्पण केला आहे. ही आमची कृति म्हणजे गंगाप्रवाहांतील जल घेऊन त्यानें गंगाप्रवाहावर अभिषेक करण्यासारखीच आहे. परंतु यांत, गौण असें काय आहे ? परमेश्वरानें उत्पन्न केलेल्या वस्तुजातानेंच त्याची अर्चा करण्याचा परिपाठ महात्म्यांनीं घालून ठेविला असल्यामुळें आम्हीही त्याच मार्गानें जात आहों. म्हणून श्रीमंतांस नम्र विनंती आहे कीं, ज्या उच्च भावनेनें आम्ही सरकारास हा भाग समर्पण करीत आहों तशाच प्रेमलमनानें महाराजांनीं त्याचा स्वीकार करावा. या भागाचे आरंभी श्रीमंत महाराज साहेब यांचा फोटो दिला आहे त्यामुळें या भागाचे सौंदर्यांत आणखी ज्यास्तच भर पडली आहे.

शेवटीं, जगज्ज्वालक सर्वसाक्षी व सर्वांतर्यामी प्रभु गोपालकृष्णाच्या अनुपम कृपेनें “ चिपळूणकर मंडळी ” आज पूर्णप्रतिज्ञ झाल्याबद्दल त्या दयाघनप्रभूस साष्टांग प्रणिपात करून व श्रीमंत महाराजसाहेब यांचे सर्व प्रकारे अभीष्ट चिंतून तूतें लेखणीस रजा देतो. इति शम्.

व्येष्ट शुद्ध १ शके १८४० }

बाळकृष्ण पांडुरंग ठकार,
प्रकाशक.

श्रीमन्महा भारत-उपसंहार.

अनुक्रमणिका.

(विषयवार विस्तृत)

प्रस्ताव—पृष्ठ १-४

ग्रथप्रशसा १, प्राच्य व पाश्चात्य विद्वानांचा अभ्यास व मते २, विषयाचा पूर्वसंबंध वैदिक वाङ्मयाशी व उत्तरसंबंध ग्रीक व बौद्ध वाङ्मयाशी २, भारती काळ, महाभारतकाळ व भारती-बुद्धकाळ ३-महाभारताच्या विस्ताराचे कोष्टक—३- मुंबई, बंगाल व मद्रास पाठ ४.

प्रकरण पहिलें—महाभारताचे कर्ते—पृष्ठ ५-३८

तीन ग्रथ व तीन कर्ते ग्रथात वर्णिलेले ५, जय, भारत, महाभारत व्यास, वैशम्पायन, सौती. तीन आरम्भ, तीन ग्रथसंख्या ७, १८ पर्यंत सौतीची ८, कर्ते काल्याणिक नाहीत ९, जनमेजयाची पापकृत्या ९-१०, “यदाश्रामम्” इत्यादि श्लोक सौतीचे ११, सौतीचे बहुश्रुतत्व व कवित्व १२, सौतीने भारत का वाढविले याचा विचार १२, सनातन धर्मावर बौद्ध व जैन धर्माचा हल्ला १३, १४, १५. सनातनधर्मप्रतिपादक कथा व मते याचा संग्रह १५-१६, वादींचे मुख्य मुद्दे (१) एकीकरण. शिवविष्णु विरोध काढून टाकला १६ १, ७माख्य, योग, पाशुपत, पांचरात्र या मतांचा विरोध काढून टाकला १८-१९, (२) कथासंग्रह २०, २१, २२, (३) ज्ञानसंग्रह २३, (४) धर्मांचे व नीतीचे शिक्षण २३-२४, (५) कवित्व स्वीपवांतील विलाप सौतीचा २४, कूट श्लोकांची उदाहरणे २५, हे श्लोक सौतीचे कूट संख्या २६, पुनरुक्ति (६) अनुकरण (७) भविष्यकथन (८) कारणे दाखविणे २७, २८, २९, भारताचे महाकाव्यदृष्ट्या श्रेष्ठत्व २९, भारतीयुद्ध मुख्य सचि धानक महत्त्वाचे, राष्ट्राय व विस्तृत ३०, ३१. भारतातील व्यक्ति. उदात्त ३२, स्त्रिया व देवही उदार ३३, “धर्मो वो धीर्यतां बुद्धिमनो वो महद्दस्तु च” भारताचे सर्वस्व—मापणे व वर्णन ३४-३५, वृत्तचंगांभीर्य व भाषामाधुर्य ३६, भारताचा मुख्य जीव, धर्माचरण ३७.

प्रकरण दुसरें—महाभारताचा काल—पृष्ठ ३९-७२

एक लक्ष सहितेचा दाखला उच्चकल्प शिलालेखात (इ.स.१४४५). एक लक्ष इलियटचा दाखला डायन कायसोटोम याचा लेखात (इ.स.५०) ३९, यवन अथवा ग्रीक याचा उल्लेख (इ. स. पू. ३२०) ४०, ग्रीक शब्द सुरग आदिपवात ४१ (टीप), महाभारत इ.स.पू. ३२० पासून इ. स. ५० पर्यंत ४१, महाभारतांत राशीचा उल्लेख नाही. राशी ग्रीकापासून घेतल्या ४२, ग्रीकांचा आपल्या दूरचा परिचय इ.स.पू. ९०० पर्यंत ४३, बॉक्ट्रियन ग्रीकलोकानी हिंदुस्थानात राज्य स्थापन केले इ.स.पू.२००. शक-यवन. शकांचे राज्य मालव्यात उज्जनीस. उज्जनीस ज्योतिषाचा ग्रीकाच्या मदती

अभ्यास व सिद्धान्त रचना ४४, राशे हिंदुस्थानांत आल्या इ.स.पू.२०० त्या पूर्वीचं महाभारत अर्थात त्याचा काळ इ.स.पू. २५० सुमारे उरतो ४४, दीक्षिताचे मत चुकीचं ४५, ४६, ४७, बौद्ध ग्रंथांत राशि नाहीत—गर्गाच्याही नाहीत ४७, महाभारताचा काळ निश्चित सरासरी इ. स. पू. २५० लोक. टिळक यांस संमत गीतारहस्य ४८, अन्तः प्रमाणे—महाभारतांत इतर ग्रंथांचा उल्लेख ४९, नाटकांचा आहे पण कल्यांचा नाही ४९, ब्रह्मसूत्रपदे यांत बादरायणाच्या वेदान्तसूत्राचा नाही ४९, वेदान्तसूत्राचा काळ इ. स. पू. १५० ४९, “क्रापिभिर्वहुधा गीतं” इत्यादि श्लोकाचें मॅक्समुल्लर व अमळनेकर यांचें भाषांतर चुकीचे ५०, सूत्र शब्दाचा अर्थ बौद्ध मुक्त शब्दाप्रमाणे ५१, बादरायणव्यास व द्वैपायनव्यास निराळा, एक बुद्धानंतरचा व दुसरा पूर्वीचा ५१, भगवद्गीता व वेदान्तसूत्रे एका कत्याचीं नाहीत. पहिल्यांत साख्ययोगाचे मंडन दुसऱ्यांत खंडन ५२, आश्वलायनसूत्र महाभारतानंतरचें ५२-५३, अन्यसूत्रे व मनुस्मृति हल्लीची महाभारतानंतरची ५३, हल्लीची पुराणेही नंतरचीं ५४, माथा इतिहास आख्यान वगैरे पूर्वी लहान लहान होती तीं महाभारतांत आलीं. महाभारत हाच हल्लीं इतिहास ५५, वेद पूर्वीचे ५५, उपनिषदे मुख्य पूर्वीचीं ५६, उपवेद वेदांगे पूर्वीचीं. यास्काचा उल्लेख ५७, दर्शन न्याय वगैरे पूर्वीचीं असावी पण सूत्रे पूर्वीचीं नव्हत ५८-५९, नास्तिकमत पूर्वांचे पण बृहस्पतिसूत्र उपलब्ध नाही ६०, “असत्यमप्रतिष्ठ ते” इत्यादि श्लोकात नास्तिकांचा उल्लेख बौद्धाचा नव्हे ६०-६१, अहिंसा मत पूर्वीचें ६२, पांचरात्र मत पूर्वीचे ६२-६३, पण ग्रंथ पूर्वीचा उपलब्ध नाही ६३, पाशुपत मत सदरप्रमाणे ६३, दुसरे अन्तःप्रमाण—गद्य व पद्य. गद्य उपनिषदाहून हीन ६४, महाभारतातील छंद अनुष्टुभ त्रिष्टुभ व इतर त्यांचे प्रमाण ६४, दीर्घ वृत्ते जुनी आहेत. आर्या बौद्ध जैन ग्रंथांतून वेतली ६५, अनुष्टुभ व त्रिष्टुभ वैदिक वृत्ते ६५, व्यासाची ही वृत्तरचना नियम सोडून ६६, दीर्घवृत्ते ख्रिस्ती सनानंतर उत्पन्न झालीं हे मत चुकीचे ६७, महाभारतात बौद्धजैनमतांचा निर्देश ६८, ज्योतिष प्रमाण राशींचा उल्लेख नाही ६८, हाफकिन महाभारताचा काळ इ. स. ४०० ठरवितो तो चुकीचा ६९, दिनाराचा उल्लेख केवळ हरिवंशांत. हरिवंश हल्लीचा सौतीचा नव्हे ६९, ताम्र पटांचा उल्लेख नाही. आश्वलायन—पतञ्जल नंतरचे ७०, एड्डकाची निंदा ७०, शक यवनांचे कलियुगांत राज्य होईल हे भविष्य शिकंदराच्या स्वारिवरून केले. त्याच्या प्रत्यक्ष राज्यावरून नव्हे ७०, शक यवनांची माहिती पूर्वीपासून ७१, रोमक शब्दाने रोमचा उल्लेख नाही केसळ लोकांचा ७१, साम्राज्याची कल्पना अशोकाच्या राज्यावरून नव्हे तर चंद्रगुप्ताच्या किंबहुना नंदाच्या राज्यावरून ७१, हाफकिनच्या मताचा गोपवारा—चार पायऱ्या महाभारताच्या. शेवटची इ. स. ४०० ची ७२, डायान क्रायस्टोस्म याच्या पुराव्याची वासलात कोणीच युरोपियन पंडित लावीत नाहीत तेव्हा महाभारताचा काळ इ. स. ५० च्या अलीकडे येऊन शकत नाही ७२.

प्रकरण तिसरें—भारतीय युद्ध काल्पनिक आहे काय?—७३-७९

भारत इतिहास आहे त्याचा पुरावा पुरे आहे ७३, उल्लेखामाव लगडें प्रमाण ७७, पांडव काल्पनिक सदगुणांचे उत्कर्ष नाहीत. पांचांनी एक स्त्री केल्याची कथा सदगुणांची नव्हे ७४, युद्ध झालें पण पांडव झाले नाहीत हे वेबरचे मत चुकीचे ७५, “क पारिधिता अभवत्” चा संवध युद्धाशी नाही ७५, जनमेजयाच्या ब्रह्महत्येचा सबंध युद्धाशी लागत नाही ७६, श्रीकृष्ण मागून भारतांत घातला नाही ७६, हाफकिनचे मत भारत-कौरवांच्या लढाईचे चुकीचे ७७, “तवैष ता भारत पंचनद्यः” या श्लोकाचा अर्थ ७७-७८, पांडवांची कथा मागाहून दडपणे शक्य नाही. पांडव अलीकडे कोठेंच झालेले दिसत नाहीत ७८-७९.

प्रकरण चौथे—भारती युद्धाचा काळ—८०-१२८

काळासंबंधाने पांच मते. पैकीं इ. स. पू. ३१०१ हे नेहमींच्या पंचांगांत दिलेलें मत ग्रह्य ८०, भारतीयुद्ध कलियुगाचे आरंभीं झाले हे महाभारतांतच वर्णिले आहे ८१, कलियुगारंभ व श्रीकृष्णाचा काळ एक. श्रीकृष्ण अथवा हिराक्लीज यावद्दल मेग्यास्थिनीसने दिलेल्या पिढ्यांवरून ठरविलेला काळ ८१-८२, कलियुगारंभाचा ज्योतिषानी ठरविलेला काळ पिढ्यांवरून व दंतकथेवरूनच ८३, कलियुगारंभ गणिताने आर्यभट्टानें इ. स. ४०० सुमारास ठरविला हे मत जुकींचे ८३, गणिताची माहिती होण्यापूर्वीची मेग्यास्थिनीसची माहिती आहे ८४, पूर्वी राजांच्या पिढ्या नमूद करीत ८४, वराहमिहिराने कलियुगवर्ष ६५३ म्हणजे शकपूर्व २५२६ हा युद्धाचा काळ दिलेला चुक आहे ८५, गंगाचे वचन वराहमिहिराने चुकीने लावले ८६, गगानेही २५२६ ही संख्या गणिताने सप्तर्षिचारावरून काढली हे मत जुकींचे ८७, असा नकी आकडा काढण्यास गणिताचे साधन नाही ८८, हा आकडा त्याने वशावळीवरूनच दिला ८८, पुराण्यांचे मत काल्यनिक ८९-९०, पुराणाची माहिती ज्योतिषाच्या विरुद्ध ९१, मेग्यास्थिनीस १३५ पिढ्या चंद्रगुप्तापर्यंत देतो व पुराणे ४६ देतात त्यांत मेग्यास्थिनीस अधिक विश्वसनीय ९१, महाभारतांत श्रीकृष्णाची वशावळ ९२, मेग्यास्थिनीसवर येणारे आक्षेप निर्मूल ९३-९४, पुराणांची माहिती व पिढ्या असंभवनीय ९४-९५, महाभारताशी विरोध ९५-९६, वैदिक वाङ्मयातील पुरावा ९६, देवापीचे ऋग्वेदांतील सूक्त. भारतीयुद्ध ऋग्वेदानंतर सुमारे १०० वर्षांनीं ९६, 'सोमकः साहदेव्यः' ऋग्वेदांत वर्णिलेला हाच पांचाल द्रुपदाचा पणजा यावरून तोच काळ ९३-९७, मॅकडोनेलप्रभृतींच्या मते भारतीयुद्ध यजुर्वेदापूर्वी. शतपथ ब्राह्मणांत जनमेजय पारीक्षिताचा उल्लेख यावरूनही भारतीयुद्ध शतपथापूर्वी ९७, भारतांतही शतपथ भारतीयुद्धानंतर रचल्याचा उल्लेख ९८, शतपथाचा काळ निश्चयाने दीक्षितांनी ठरविला तो कृत्तिका थेट पूर्वेस उगवतात या वाक्यावरून ज्योतिषगणिताने काळ ३००० इ. स. पू. ठरतो ९७-१००, हा उल्लेख प्रत्यक्ष स्थिति पाहून आठवणीवरून नव्हे १०१, या कालाची इतर प्राचीन देशांच्या मानाने शक्यता १०२, पाश्चात्य विद्वानांनी वैदिक वाङ्मयाचे भिन्नपणांने ठरविलेले काळ व आमच्या मते विशेष सत्युक्तिक काळ सहस्रांनीं मोजण्याचे ते १०३, वेदांग ज्योतिषाचे प्रमाण १०३-१०४, जरासंधाचा यज्ञ खरा शतपथांत वर्णिलेल्या प्रमाणे पुरुषमेध होता १०४-१०५, तिसरे वैदिक प्रमाण चान्द्रवर्ष गणना घुतावरून भरतखंडात युद्धावेळी प्रचलित होती १०५, पांडवांनी वनवास पुरा केला तो चान्द्रवर्षांनीं हा भीष्माचा ठराव योग्य १०६, चान्द्रवर्ष हिंदुस्थानांत केव्हां प्रचारांत होते १०७, इतर देशांतील वर्षे. तैत्तिरीयसंहितेत चान्द्रवर्ष चालू आहे. वेदांगज्योतिष काळी चान्द्रवर्ष बंद १०८, चान्द्रमासांची निराळी नावे १०९, मार्गशीर्षादि मास नावे वेदात नाहीत तीं सुमारे इ. स. पू. २००० वेळीं प्रचारात आलीं. ती आल्यानंतर चान्द्रवर्ष साहजिक बंद झाले १०९, टीकाकाराने केलेली चान्द्रवर्ष वर्षांपेक्षा नवीन वेगळे व्यवस्था चुकीची ११०, पांडवांनी चान्द्रवर्ष मानानें वनवासाचा करार पुरा केला. ११०-११२, अश्विनांत घूत झाले, पांडव ज्येष्ठान्त प्रगत झाले याबुद्धे सौरवर्ष मानाने दुर्योधनास शंका. चान्द्रवर्षमान पांडव पाळीत होते ११२-११३, भारतांत वर्णिलेल्या ग्रहस्थितीवरून युद्धाचा काल काढण्याचा प्रयत्न व्यर्थ ११३, निरनिराळीं विरोधी वचने ११४, कूट व विरोध यांपैकीं कोणते खरे मानावयाचे ११५, युद्धापूर्वीच्या कार्तिक अमावास्यास सूर्यग्रहण पडलें ११५, जयद्रथाच्या वधदिवशी सूर्यग्रहण पडले नाही ११६, पूर्वीक तीन काळांच्या कार्तिके वा अमावास्याचे स्पष्ट ग्रह ११६, ११७—इ. स. पू. ३१०१ यावर्षी जानेवारीत सूर्यग्रहण पडलें होतें ११८, निरनिराळ्या ग्रहांची दोन दोन सांगितलेलीं नक्षत्रें ११८-११९, गणिताने येणाऱ्या नक्षत्रांचीं सुळींच जुळत नाहीत ११९, बहुधा ही दुश्रिन्हें काल्यनिक गर्गसाहितेवरून घेतलीं ११९-१२०, दोनदोन नक्षत्रें दृष्टीवरून जुळतात. मोडकांनी सायन व निरयण नक्षत्रे मानून ठरविलेला युद्धाचा

काळ इ. स. पू. ५००० चुकीचा १२०, सायन निरयण भेद पूर्वी माहित नव्हता. पूर्वी नक्षत्र कृत्तिकादि होत. दोनदोन नक्षत्रे भेदांवरून दाखविल्याशिवाय सांगणे शक्य नाही १२१, वेधावरून मित्र नक्षत्रे सांगितल्याची समजूत सर्वतोम्रदचकावरून १२२—१२३, तीच समजूत नक्षत्रचक्रावरून ग्रहासह १२४—१२५, महाभारतातील इतर ग्रहस्थितीचे उल्लेख १२६—१२७, महाभारतातील सख्याविषयक श्लोक बहुतेक कट १२८, एकदर निष्कर्ष भारतीयुद्धाचा काळ इ. स. पू. ३१०१—१२९.

प्रकरण पांचवें—इतिहास कोणत्या लोकांचा—१३०-१५७

ऋग्वेदांतील भरत, भारतातील भरताहून निराळे. दुध्यन्तपुत्र भरत याचे नांव भारतवर्ष यांत नाही. हिंदुस्थानास भारतवर्ष नांव देणारा स्वायम्भुव मनूचा वंशज भरत दुसरा १३०, ऋग्वेदांतील भरत सूर्यवंशी क्षत्रिय. त्याचे ऋषि वसिष्ठ, विश्वामित्र आणि भरद्वाज १३१, महाभारतातही हा उल्लेख १३१, ऋग्वेदांत ययातिपुत्र यदु तुर्वशा, अनु, द्रुष्ट, आणि पुरु यांचा उल्लेख १३२, ऋग्वेदांतील 'दाशराज' युद्ध भारतीयुद्ध नव्हे १३२, चंद्रवशी आर्य ही दुसरी आर्यांची टोळी, सैन्सस रिपोर्टांतील उतारा व भाषाभेद १३३, पूरुची ऋग्वेदांतील माहिती १३४, यदु ऋग्वेद व महाभारत यात १३४-१३५, पांचाल सोमक व सहदेव ऋग्वेद व महाभारत यांत १३५, अनु व द्रुष्ट १३६, ययातीचे चार पुत्रांस शाप १३७, सूर्यवंश चंद्रवंश हीं नांवें १३८, ब्राह्मणकाळी व महाभारतकाळी चंद्रवंशीयांचा उत्कर्ष १३७, त्यांची राज्ये १३८, पांडव शेवटची चंद्रवंशी शाखा १३८—१३९, नागलोक म्हणजे मुळचे हिंदुस्थानचे रहिवासी, १४०, त्याचे स्वरूप प्रत्यक्ष नागाचे भागाहूनचे १४१, नाग आणि सर्प या भिन्न जाती १४२, युद्धांतील विरुद्धपक्षाचे लोक १४२—१४३, हिंदुस्थानांत आर्य आहेत. वेद महाभारत मनुस्मृतीचा पुरावा १४३—१४४, शर्षमापनशास्त्राचा पुरावा १४६—१४८, सयुक्त प्रांतातील हल्लीचे मिश्र आर्य १४८—१५०, मराठे मिश्रआर्य, शक नव्हेत १५०, राक्षस १५१, पांड्य १५२, संसप्तक १५२—१५३. गण डोगरी जाती १५३, भारती आर्यांचे शारीरिक स्वरूप १५३—१५४, वर्ण १५५, दीर्घायुध १५६—१५७.

प्रकरण साहवें—वर्णव्यवस्था, आश्रमव्यवस्था आणि शिक्षणपद्धति—१५८-२०३

(१) वर्णव्यवस्था—(१५८—१८६)

वर्णांची व्याख्या १५८, वर्णव्यवस्था जुनी १५९, ब्राह्मण व क्षत्रिय १६०-१६१, वैश्य व शूद्र १६२, शूद्रांमुळे वर्णांची उत्पत्ति १६३-१६५, वर्णसंकराची भीति १६६, वर्णासंबंधे युधिष्ठिर-नहुषसवाद १६७-१६८, भारती आर्यांची नीतिमत्ता १६९, ब्राह्मणांचे श्रेष्ठत्व १७०, चातुर्वर्ण्याची ऐतिहासिक उपपत्ति १७१-१७२, महाभारतांतील सिद्धान्त १७३, विवाहाचा निर्वेध १७४, धर्माचा निर्वेध १७५, ब्राह्मणांचे धंदे १७६-१७७, क्षत्रियांचे धंदे १७८-१७९, वैश्यांचे धंदे १८०, शूद्रांचे धंदे १८१, संकरजातींचे धंदे १८२, १८३, चातुर्वर्ण्य व म्लेच्छ, वाल्मिक देशांतील गोधळ १८४, पुनरालोचन १८५, गोत्रोत्पत्ति १८६.

(२) आश्रमव्यवस्था—(१८७—१९३)

आश्रमाची उत्पत्ति, वर्णन व अस्तित्व १८७—१८८, संन्यास कोणास विहित आहे १८९—१९०, संन्यासधर्म १९१—१९२, गृहस्थाश्रमाची थोरली १९३.

(३) शिक्षणपद्धति—(१९४—२०३)

ब्राह्मणांनी शिक्षणाची जबाबदारी घेतली १९४, ब्राह्मचर्य म्हणजे शिक्षण १९५-१९६, गुरुगृही शिक्षण १९७, मोठाळ्या शाळा नव्हत्या १९८, शिक्षणक्रम १९८, घरी ठेवलेले शिक्षक आचार्य १९९, घरेलूशिक्षण २००, स्त्रीशिक्षण २०१-२०३.

प्रकरण सातवें—विवाहसंस्था—२०४—२३१

अनियंत्रित स्थितीस विवाहमर्यादास्थापन २०४, नियोग, २०५ पातिव्रत्याची उदात्त कल्पना २०६, पुनर्विवाहाची बंदी २०६, दमयंतीचा पुनर्विवाहप्रयत्न २०७, प्रौढविवाह २०८-२०९, मनुस्मृतीची विरुद्ध वचने २१०-२११, पतिपत्नी-समागम २११, कन्यात्वदूषण २१२, विवाहाची स्त्रियांस अवश्यकता २१३, अनेकपत्नीविवाह २१४, श्रीकृष्णाच्या अनेक स्त्रिया २१५, पांडवांच्या अन्य स्त्रिया २१६, अनेकपतित्व २१६, विवाहाचे ८ प्रकार २१७, ब्राह्म, क्षात्र, गान्धर्व २१७-२१८, आसुर २१९, राक्षस २१९-२२०, ब्राह्मण परिवर्तन २२१, सप्तपदी, पाणिग्रहण, होम २२२, विवाहाचे इतर निबंध २२२, शुद्धा स्त्री २२२, सिंहावलोकन २२२-२२३, पतिपत्नीचे नाते २२३, पतिव्रताधर्म २२४, अभेद्य नाते. भीष्माची द्रौपदीवल्लहरणप्रसंगी मुग्धता २२५-२२६, ग्रीक लोकांचे पातिव्रत्यासंबंधे प्रतिकूलमत २२७-सतीची चाल २२८, पडद्याची वहिवाट २२९, दुसरे निबंध, प्रवर २३०, मातुल-कन्यापरिणय २३०, परिवेदन २३१.

प्रकरण आठवें—सामाजिक परिस्थिति—२३२—२७८

(१) अन्न—(२३२-२४७)

प्राचीनकाळां मांसभक्षण २३२, मांसान्नत्याग २३३, नकुलाचे आख्यान २३४, गोहत्येचे पातक २३५, नहुषसवाद २३६, गोहत्यानिषेध जैनापूर्वी श्रीकृष्णभक्तीने २३७, यज्ञिय व मुग्धयेतील हिंसा २३५-२३८, वर्षावर्ज मासे २३८-२३९, मांसभक्षणनिंदा २४०, मद्यपाननिषेध २४१, विश्वामित्र-चाण्डाल-सवाद २४२, मद्यपानत्याग २४३, सारस्वताचे मत्स्यभक्षण २४४, घान्ये-तांदूळ गहू वसैरे २४५, गोरसाची महती २४५, भोजनसमयी मौन २४६, भोजनाचे पदार्थ २४६, भोजनाचे निबंध २४७.

(२) वस्त्रभूषणें—(२४८—२६२)

पुरुषाचा पेहेराव-अन्तरीय, उत्तरीय, उष्णीष २४८, शिवणकामाचा अभाव २४९, स्त्रियांचा पेहेराव २५०-२५१ स्त्रियांची वेणी २५२, पुरुषाचे पागोटे २५३, कापूस रेशमी लोकर यांची वस्त्रे २५४-वस्त्रे २५५-पादत्राण २५७, पुरुषाची शिखा २५७-८, पोषाखाचा साधेपणा २५९, अलंकार २६०-१ आसन २६२.

(३) रीतिमाती—(२६३-२७८)

वेशस्त्रिया २६३, शूत २६४, एकदर शुद्ध आचरण. स्पष्टोक्ति २६५, वडिलांचा मान २६३, भीष्मापितृभक्ति २६३-४, आभिर्भाव २६५, उद्योगशीलता २६६, चोरीचा अभाव २६७, शीलांचे महत्त्व २६८, रणांत अथवा वनांत देहत्याग २६९, प्रेतविधि २७०, वाहने २७३, शिकार २७४, गाणें २७४, षडदा २७५, वागा २७६, विशिष्ट चाली २७६, वंदन व करस्पर्श २७६, उत्तम आचरण २७७-८.

प्रकरण नववें—राजकीय परिस्थिति—२७९-३२६

भारतीय व पाश्चात्य स्थितीत महदतर, लहान राज्ये २७९-२८०, राजसत्ता २८१-८२, प्राचीन साम्राज्य कल्पना २८३, महाभारतकालीन साम्राज्य व रागसत्ता २८४-८५, राजसत्तेचें कायद्याने नियंत्रण २८५, राजा व प्रजा यातील कराराची कल्पना २८७, अराजकत्वाचे दुष्परिणाम २८८, राजाचे देवतास्वरूप व दण्डस्वरूप २८९, गृहस्पति नीतीचे विषय २९०, राजदरवार २९१-९२, राजाचे वर्तन २९३, नोकराचे वर्तन २९५, अधिकांश २९६-९७, अन्तःपुर २९८, राजाची दिनचर्या २९९, मुलकी कारभार ३००, कर ३०१-०३, जमिनीची मालकी व मोजणी ३०३, वेठ ३०५, जंगल व अवकारी ३०५-६, खर्चाच्या बाबी ३०६-७, ग्राम-संस्था, पंगूचे भरण, अग्रहार ३०८, जमाखर्च खाते व नाणें ३०९, न्यायखाते ३१०, परराज्य-संबंध ३१५, कुटिल राजनीति ३१८, प्राचीन स्वराज्यप्रेम ३२१, भीमाचे राजकीय वर्तन ३२२, उद्धर्षण विटुलासवाद ३२३-२६.

प्रकरण दहावें—सैन्य व युद्ध—३२७-३४७

धार्मिक युद्ध—चतुरंगदळ ३२७, पगार ट्रान्स्पोर्ट व. स्काऊट ३२८, पायदळ व घोडदळ ३२९, हत्ती ३३०, रथी व धनुष्यबाण ३३१, धनुष्याचा व्यासग ३३२, अस्त्रे ३३३, शिकद-राच्या वेळचे रथयुद्ध ३३४-३५, रथवर्णन ३३६, रथाची दोन चाक्रे ३३८, रथाचे द्रव्ययुद्ध ३३९, धर्मयुद्धाचे नियम ३४०, कूटयुद्ध ३४१, विमानातून स्वारी ३४२, व्यूह ३४३, युद्धाच्या इतर बाबी ३४६, अश्वोद्दिष्टाची सख्या ३४७.

प्रकरण अकरावें—व्यवहार व उद्योगधंदे—३४८—३६१

वार्ताशास्त्र ३४८, शेती व बागा ३४९, गोरधन ३५०, रेशमांचे, कापसाचे व लोकरीचे कापड ३५१, कारागिरांस मदत ३५२, रंग ३५२, सर्व धातूची माहिती ३५३, रत्ने ३५४, वास्तुविद्या ३५५, युधिष्ठिरसभा ३५६, व्यापार ३५७, गुलामाचा अभाव ३५८, दासशूद्र ३५९, सप्त ३६०, वजने व मापे ३६१.

प्रकरण बारावें—भूगोलिक माहिती—३६२-३९२

जम्बुद्वीपातील वर्षे ३६२, जम्बुद्वीप व मेरु ३६३, इतर द्वीपे ३६४, जम्बुद्वीपातील देश ३६७, चीन व हून ३६८, हिंदुस्थानची संपूर्ण माहिती ३६९, सात कुलपर्यंत ३७०, हिंदुस्था-नातील लोक ३७०, पूर्वेकडील ३७१, दक्षिणेकडील देश ३७२, महाराष्ट्र ३७४, गुजराथ ३७६, अपरान्त. परशुरामक्षेत्र ३७६, द्रविड ३७७, पश्चिमेकडील लोक ३७८, उत्तरेकडील लोक ३७९, नद्या ३८०, महाभारतकालीन तीर्थे ३८२, पुष्कर व कुक्षेत्र ३८६, सरस्वती ३८७, शहरे ३८८, आर्यावर्तातील लोकांची यादी ३८९, दक्षिणेकडील लोकांची यादी ३९०, उत्तरेकडील म्लेच्छ ३९१, नद्यांची यादी ३९२.

प्रकरण तेरावें—ज्योतिर्विषयक ज्ञान—३९३—४१०

२७ नक्षत्रे ३९३, कृत्तिकादि गणना ३९४, चंद्रसूर्याची नक्षत्रांतून गति ३९५, अक्षि-कमास ३९५, कालविभाग ३९६, पृष्ठ व आठवडा यांचा अभाव ३९६, दिवसाचे नक्षत्र ३९७.

तिथि ३९८, मास अमान्त व पौर्णमास ३९९, क्षयतिथि महिने ४००, ऋतु ४०१, उत्तरायण ४०२, चतुर्गुण ४०३, युगमान ४०४, कल्प ४०५, मन्वतरं ४०६, ग्रह ४०७, राहु ४०८, आकाशाचे निरीक्षण ४०९, ज्योतिर्विज्ञे ४०९, जातक ४१०.

प्रकरण चौदावे—वाङ्मय व शास्त्रे—४११—४२४

बोलण्याची भाषा ४११, संस्कृत भाषा वरिष्ठांचो ४१२, प्राकृतांचा उल्लेख नाही ४१२, वैदिक वाङ्मय ४१३, शतपथ रचना कथा ४१४, वेदशाखा ४१५, पाणिनिशाकल्य ४१६, गर्ग-वराह ४१६, निरुक्त ४१७, इतिहासपुराण ४१८, वायुपुराण ४१८, न्यायशास्त्र ४१९, वक्तृत्व-शास्त्र ४१९, धर्मशास्त्र ४२०, राजनीति ४२१, इतर विषय गाणित वगैरे ४२२, जभक ४२३, ललितवाङ्मय ४२४.

प्रकरण पंधरावे—धर्म—४२५—४५२

वैदिक धर्म ४२५, वैदिक आह्निक, सध्या होम ४२६, मूर्तिपूजा ४२७, तेहतीस देवता ४२९, शिव व विष्णु ४३०, शिवविष्णु—भक्तिविरोधपरिहार ४३१, दत्तात्रेय ४३२, स्कंद ४३३, दुर्गा ४३३, श्राद्ध ४३४, आलोकदान व बलिदान ४३५, दाने ४३६, उपवास ४३७, उपवास-तिथि ४३८, जप ४३९, अहिंसा ४४०, आश्रमधर्म ४४१, अतिथिपूजन ४४२, साधारण धर्म ४४२, आचार ४४३, स्वर्गनिरककल्पना ४४५, इतर लोक ४४६, स्वर्गाचे गुणदोष ४४७, प्रायश्चित्त ४४८ प्रायश्चित्ताचे प्रकार ४४९, पापाचे अपवाद ४५०, संस्कार ४५१, आशौच ४५२.

प्रकरण सोळावे—तत्त्वज्ञान—४५३—४९४

महामारताचे तत्वज्ञानविषयक महत्त्व ४५३, पंचमहाभूतें ४५५, पञ्चेन्द्रियें ४५६, जीवकल्पना ४५७, जीव अथवा आत्मा अमर ४५८, आत्मा एक किंवा अनेक ४५९, प्रमाणस्वरूप ४६०, परमेश्वर ४६१, सृष्टि ४६२ सांख्यांची चोवीस तत्वे ४६३, सतरा तत्वे ४६५, पुरुषोत्तम ४६६, सृष्टि कोणी उत्पन्न केली ४६७, त्रिगुण ४६९, प्राण ४७१, इन्द्रियज्ञान ४७२, आत्म्याचे स्वरूप ४७३, जीवाचे दुःखित्व ४७४, वासनानिरोध व योगसाधन ४७५, ध्यान व साक्षात्कार ४७६, कर्मसिद्धान्त ४७७, आत्म्याची आयाति व निर्याति ४७८, पुनर्जन्म ४७९ लिंगदेह ४७९, देव-यान व पितृयाण ४८२, अधोगति ४८३, ससृतीपासून मुक्ति ४८३, परब्रम्हस्वरूप ४८४, मोक्ष ४८६, वैराग्य व संसारत्याग ४८७ कर्मयोग ४८८, धर्माचे दोन भाग ४८९, धर्माचरण मोक्षप्रद आहे ४९०, धर्माधर्म निर्णय ४९१, धर्माचे अपवाद ४९२, नीति तकनिहि बसते ४९३.

प्रकरण सतरावे—भिन्न मतांचा इतिहास—४९४—५३५

भिन्नमतांचे पांच मार्ग ४९४, (१) सांख्य— सांख्यमत ४९५, कपिल ४९५, सांख्यांची मूलभूत मते ४९५, सांख्यांची भगवद्गीतेतील तत्वे ४९७, सांख्यांची मूल १७ तत्वे ४९८, सांख्यांचे आचार्य ४९९, ३१ गुण ४९९, भगवद्गीतेतील प्रकृति व पुरुष ५००, सांख्यांची मते. सांख्य व संन्यास ५००.

(२) योग—मूलतत्वे ५०१, मुख्य लक्षणे ५०२, योगसिद्धि व धारणा ५०३, योगातील २६ वे तत्व परमात्मा ५०४, योग स्त्रीशूद्राना साध्य व योगाचा मोक्ष कैवल्य ५०५, बुद्ध व बुद्धधर्मान आत्मा, योग्याचे अन्न ५०६.

(३) वेदांत—अर्थ ५०७, मूल आचार्य अपान्तरतमा ५०७, आधिदैव अध्यात्म बौरे भगवद्गीतेतील व्याख्या ५०८, भगवद्गीतेतील वाढ. क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-विभाग, भक्ति, त्रिगुण ५१०, कर्मयोग ५११, भीष्मस्तवांतील स्वरूप ५१२, सनत्सुजातीयांतील मौन ५१३, शांतिपर्वतांतील निरानिराळी वेदान्ताची आख्याने ५१४, संन्यासाची आवश्यकता ५१५, आत्म्याचे निरानिराळे वर्ण ५१६-निरानिराळे लोक ५१७, ब्रह्मलोक व ब्रह्मभाव ५१७.

(४) पांचरात्र—भागवतधर्माद्भूत भिन्न ५१८, नारायणीय आख्यानांत प्रतिपादन—चित्र-शिखंडीचा पांचरात्र ग्रंथ एक लक्ष लुप्त ५१९, श्वेतद्वीप व नारायणाचे दर्शन ५२०, चतुर्व्यूह भगवद्गीतेच्या पुढचे ५२१, सात्वत लोकांत उत्पन्न ५२१, पूर्वीचे दशावतार भिन्न ५२२, महोप-निषत् व आचार्यपरंपरा ५२३, विष्णूच्या नावांची व्युत्पत्ति. हयशिखा अवतार ५२४, आत्मगति ५२५, ब्रह्मदेवाचा सातवा जन्म ५२६, योग-वेदान्ताशी अभेद ५२६.

(५) पाशुपतमत—रुद्राचे ब्रह्माशी ऐक्य ५२९, दक्षस्तवाख्याना ५३०, पशु म्हणजे सृष्टि ५३०, शंकराचे स्वरूप ५३१, कैलास ५३१, तप ५३२, उपदेशपरंपरा ५३२. वर्णा-श्रमास सोडून ५३२, सामान्य सर्व मतांचे आचार. गुरु ब्रह्मचर्य अहिंसा ५३३, नीत्याचरण ५३४.

प्रकरण अठरावे—भगवद्गीता विचार—५३५-५७६

भगवद्गीता सौतीची नव्हे ५३५, गीतेत प्रक्षिप्त नाही ५३७, मूळभारतांतील ५३९, अप्रा-संगिक नाही ५४१, गीतेत श्रीकृष्णमताचे प्रतिपादन ५४२, श्रीकृष्ण एक तीन नव्हेत ५४३, गीता देशोपनिषदांतर्की व वेदांगापूर्वीची ५४६, सहस्रयुगकल्प ५४७, चत्वारो मनवः वैदिक ५४८, मूळ वैदिक सप्तर्षि ५४९, मासानां मार्गशीर्षाचा काळ ५५१, वसतादिगणना ५५३, व्याकरण विषयक उल्लेख ५५४, गीतेची भाषा ५५५, पाणिनिपूर्वी ५६६, भाषेचे बदलणे ५५७, गीतेच्या वेळची परिस्थिति ५५८, राष्ट्राची उच्चनीचगति ५५९, प्रवृत्ति-निवृत्तीचे योग्य सेवन ५६०, भारतीयुद्धकालीन समाजास्थिति ५६०, निवृत्तीचा विरोध ५६१, वैदिक आर्यांचा स्वभाव ५६१, जगांतील प्रवृत्ति-निवृत्तीचे आंदोलन ५६२, ग्रीक व ख्रिस्ती प्रवृत्तिनिवृत्ति ५६३, भरत-खण्डांतील प्रवृत्ति-निवृत्तीचा इतिहास-यज्ञ व तप ५६४, संन्यास व कर्मयोग ५६५, भक्ति नवीन मोक्षमार्ग ५६६, कर्मयोगाचा सिद्धांत ५६८, फलासक्ति त्याग ५६९, ईश्वरार्पणबुद्धि ५७०, अहिंसा मत ५७०, श्रीकृष्णाचे आचरण ५७१, गोपींची केवळ भक्ति ५७२, श्रीकृष्णाचे कपटी आचरण-आंत समजूत ५७२, सामान्य नीतीचे अपवादक प्रसंग ५७३, ऐतिहासिक उदाहरण जनरल कूफ ५७४, द्रोणवधप्रसंगां खोटे बोलणे क्षम्य ५७४, सद्गुणांचा अतिरेक सदाप ५७४; भीष्मवधप्रसंग ५७५, श्रीकृष्णाचा एकदर दिव्य उपदेश ५७६.

परिशिष्ट-५७७-५८०

(१) महाभारताची श्लोकसंख्या नीलकंठ मते ५७७, (२) गण अथवा प्रज्ञासत्ताक लोक ५७७, मालवसुद्रकांचे ग्रीक वर्णन ५७८, 'मालवगणस्थित्या' याचा अर्थ ५७८, (३) श्रवणावर उदगयनाचा उल्लेख ५७८, (४) गर्गसंहिताच महाभारतांत उल्लेखिली आहे ५७९, वक्रानुवक्रमगळ ५७९, युगपरिमाण ५७९, (५) संन्याशाची गति ५७९.

विषयसूची ५८१-५९२

श्रीमन्महाभारत.

उपसंहार.

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

अर्थः—सर्व लोकांचा शरण्य जो परमेश्वर नारायण (वामुदेव) आणि नरांमध्ये श्रेष्ठ असा जो नर (अर्जुन), तसेच देवी सरस्वती, यांस नमस्कार करून जय म्हणजे महाभारत ग्रंथाचें निरूपण करावें.

प्रस्ताव.

हिंदुस्थानच्या प्राचीन ग्रंथांमध्ये वेदांच्या खालोखाल ऐतिहासिकदृष्ट्या महाभारताची थोरवी अतिशय मोठी आहे. किंबहुना वेद हे प्राचीन आर्षभाषेमध्ये असल्यामुळे व त्यांतील बहुतेक भाग यज्ञादिकांच्या अनेक वर्णनांनी व वैदिक देवतांच्या स्तुतींनी भरलेले असल्यामुळे वैदिक वाङ्मयांतून ऐतिहासिक अनुमाने अस्पष्ट व थोडीं अशीं निवृं शकतात. परंतु महाभारत ग्रंथ लौकिक संस्कृत भाषेत असून तो बहुतेक सुगम आहे. त्यांत प्राचीन काळच्या अनेक ऐतिहासिक गोष्टी एके ठिकाणी ग्रथित केल्या गेल्या आहेत. पूर्वी अध्वमेध

वेगळे जे दीर्घ सत्र किंवा पुष्कळ दिवस चालणारे यज्ञ होत असत, त्या यज्ञांत फुरसतीच्या वेळी अनेक ऐतिहासिक गाथा व आख्याने गाण्याचा किंवा पठण करण्याचा सांप्रदाय असे. अशा प्रसंगी पठित झालेलीं अनेक ऐतिहासिक आख्याने महाभारतांत एकत्र झालेली आहेत. याशिवाय महाभारतांत धर्म, तत्त्वज्ञान, व्यवहार, राजनीति वेगळे गोष्टीसंबंधाने इतकें विस्तृत विवेचन जागजागी आले आहे की, हा ग्रंथ धर्मग्रंथ किंवा राजनीतिग्रंथ झालेला आहे. किंबहुना महाभारताची जी तारीफ प्रारंभी

धर्मे चाखेच कामे च मोक्षे च पुरुषर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्कचित् ॥
अशी केलेली आहे, ती योग्य असून प्राचीन काळच्या एकंदर संस्कृत वाङ्मयास महाभारत ग्रंथाचा मोठाच आधार आहे. सारांश, या ग्रंथांतून प्राचीन काळच्या हिंदुस्थानच्या परिस्थितीसंबंधाने आपल्यास फारच विश्वसनीय

व विस्तृत प्रमाणावर ऐतिहासिक माहिती मिळते. या दृष्टीने महाभारत ग्रंथाचा अभ्यास प्राच्य व पाश्चात्य दोन्ही पंडितांनी केलेला असून त्याविषयी आपापली निरनिराळी मते आपआपल्या ग्रंथांत नमूद करून ठेविली आहेत. वेबर, मॅकडोनेल्ड, हाफमन् प्रभृति अनेक पाश्चात्य विद्वानांनी या ग्रंथाचे ऐतिहासिकदृष्ट्या खोल परिशीलन केले आहे. त्याप्रमाणेच लोकमान्य टिळक, दीक्षित, अय्यरप्रभृति प्राच्य विद्वानांनीही या ग्रंथाचा ऐतिहासिकदृष्ट्या अभ्यास केलेला आहे. प्रत्येक भारती आर्यास या ग्रंथाविषयी अतिशय पूज्यबुद्धि असून या ग्रंथांतून ऐतिहासिक अनुमाने काय काय निष्पण्यासारखी आहेत, याविषयी निज्ञासा असणे साहजिक आहे. प्राच्य व पाश्चात्य परीक्षणाच्या दृष्टीत फरक पडणे नैसर्गिक आहे. तथापि त्या सर्वांचा विचार करून या ग्रंथाच्या भाषांतराच्या प्रारंभी उपोद्घातांत दर्शविल्याप्रमाणे महाभारताचा ऐतिहासिकदृष्ट्या सांगोपांग विचार आपणांस या उपसंहारांत करावयाचा आहे. याप्रमाणे हिंदुस्थानच्या प्राचीन परिस्थितीचा ज्या मुद्यांच्यासंबंधाने आपणांस या ठिकाणी विचार करता येण्यासारखा आहे, त्या मुद्यांचे स्पष्टीकरण उपोद्घातांत केलेले आहे. जे मुद्दे या उपसंहारांत आपल्यास वाचकांसमोर मांडावयाचे आहेत, त्यांचा थोडक्यांत सारांश येणेप्रमाणे होय. १ महाभारत ग्रंथ कोणी लिहिला व तो कसा वाढला; २ या ग्रंथाचा काळ अन्तः प्रमाणांनी व बाह्य प्रमाणांनी कोणता ठरतो; ३ या ग्रंथांत वर्णिलेले भारती युद्ध काल्पनिक आहे किंवा ऐतिहासिक आहे; ४ ऐतिहासिक असल्यास ते युद्ध कोणत्या काळी व कोणांत झाले. असे हे चार मुद्दे ग्रंथासंबंधाने व ग्रंथांत वर्णिलेल्या प्राचीन भारतीयसंबंधाने आपल्यासमोर

मुख्यतः येतात; व त्यांचा विचार पाश्चात्य व प्राच्य पंडितांनी विस्तृत रीतीने केला असून त्या विचारांचे ब्राह्मप्राह्यत्वही आपल्यास पाहिले पाहिजे. यानंतर या ग्रंथावरून प्राचीन काळाच्या परिस्थितीसंबंधाने जी अनेकविध माहिती आपल्यास मिळू शकते, तिचेही मुद्दे आपल्यास पाडता येतात. भूगोलिक माहिती, धार्मिक माहिती, वर्णाश्रमविभाग, चालीरीती व आचार, शिक्षण, अन्न, वस्त्रभूषणे इत्यादि मुद्दे आपल्यास देता येतील. याशिवाय राजधर्म, व्यवहारनीति व मोक्षधर्म यांसंबंधाने प्राचीन भारती आर्यांनी जे अप्रतिम सिद्धांत सर्व काळास लागू पडणारे अर्थात त्रिकालाबाधित असलेले काढले आहेत, ते या लोकोत्तर ग्रंथांत ग्रथित केलेले असून त्यांचा समावेश या निरनिराळ्या विषयांच्या उद्घापोहांत आपल्यास करावयास पाहिजे. याप्रमाणे उपोद्घातांत वर्णिलेल्या अनेक मुख्य मुख्य मुद्यांसंबंधाने विवेचन सांप्रत या उपसंहारांत वाचकांसमोर मांडावयाचे आहे.

महाभारत ग्रंथांत वर्णिलेल्या परिस्थितीचा संबंध एका बाजूने वैदिक वाङ्मयाशी जाऊन पोचतो, तर दुसऱ्या बाजूने त्याचा संबंध अर्वाचीन काळांतील बौद्ध व जैन ग्रंथ आणि ग्रीक लोकांचे प्राचीन इतिहासग्रंथ यांशी येऊन मिळतो. यामुळे वरील विवेचन करतांना आपल्यास जसे वैदिक वाङ्मयांतील आधार घ्यावे लागतील, त्याप्रमाणेच बौद्ध व जैन ग्रंथांतील, विशेषतः ग्रीक लोकांच्या ग्रंथांतील माहितीशी आपल्यास मेळ घालावा लागेल. या पुढील विवेचनांत आम्ही असा प्रयत्न केलेला आहे. महाभारत ग्रंथाचा काळ वास्तविक फारच विस्तृत असल्याने ही काळांतील निरनिराळ्या वेळची परिस्थिति वर्णन करतांना

थोडासा असा शब्दभेद योजावा लागला आहे रंभाला उद्देशून योजिलेला आहे. एकंदर महा-
की "महाभारतकाळी" या शब्दानें आम्हीं महा-
भारताच्या शेवटच्या स्वरूपाच्या काळी म्हणजे भारतकाळाला "भारती काळ" असा सामान्यतः
साधारणतः शिकंदरसमकालीन ग्रिक लोकांच्या शब्द लाविलेला आहे. एवढी सूचना वाचकांस
काळी असा अर्थ योजिलेला आहे. आणि "भार- देणें जरूर आहे. मुख्य विषयाकडे वळण्या-
तीयुद्धकाळी" हा शब्द महाभारतकाळच्या प्रा- पूर्वी महाभारताच्या विस्ताराचें एक कोष्टक
देणें अग्न्याचें आहे तें येणेंप्रमाणें:—

अनुक्रमणिकाध्यायांत	गोपाळ नारा०	गणपत कृष्णा०	कुंभकोणम्.
पर्व.	अ०	श्लोक.	अ०
१ आदि०	२२७	८८८४	२३४
२ सभा०	७८	२५११	८१
३ वन०	२६९	११६६४	३१५
४ विराट०	६७	२०५०	७२
५ उद्योग०	१८६	६६९८	१९६
६ भीष्म०	११७	५८८४	१२२
७ द्रोण०	१७०	८९०९	२०२
८ कर्ण०	६९	४९६४	९६
९ शल्य०	५९	३२२०	६५
१० सौप्तिक०	१८	८७०	१८
११ स्त्री०	२७	७७५	२७
१२ शांति०	३२९	१४७३२	३६५
१३ अनुशास०	१४६	८०००	१६८
१४ आश्रमधि०	१०३	३३२०	९२
१५ आश्रमवा०	४२	१५०६	३९
१६ मौसल०	८	३२०	८
१७ महाप्रस्था०	३	३२०	३
१८ स्वगारोह०	५	२०९	६

एकंदर १९२३	८४८३६	२१०९	८४५२५	२१११	८३८२६	२३१५	९८५४५
१९ हरिवंश	१२०००	२६३	१५४८५		१२०००		१२०००
	९६८३६	२३७२	१०००१०		९५८२६		११०५४५

या कोष्टकांत आम्ही महाभारतांत अनुक्रमणिका अध्यायांत (आदिपर्व अध्याय २) जी अध्यायसंख्या व श्लोकसंख्या पर्ववार दिली आहे, ती प्रथम दिली आहे. त्यानंतर ज्या प्रतीवरून भाषान्तर वाचकांपुढे ठेविले आहे, त्यांतील प्रत्यक्ष अध्याय व श्लोक यांची संख्या पर्ववार दिली आहे. तसेंच पुढच्या रकान्यांत मुंबईकडील जुन्या गणपत कृष्णाजीच्या छापखान्यांत छापलेल्या प्रतीतील श्लोकसंख्या एके ठिकाणी दिलेली आम्हांस मिळाली ती दिली आहे. याशिवाय नुकतीच मद्रासेकडील एक प्रत कुंभकोणं येथे छापून प्रसिद्ध झाली आहे, त्यांतील पर्ववार अध्याय व श्लोक यांची संख्या मुद्दाम काढून आम्ही वाचकांच्या माहितीकरिता देत आहो. त्याजवरून वाचकांस निरनिराळ्या प्रतींची तुलना करण्यास सोपे पडेल. या कोष्टकावरून वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल की, महाभारतांत दिलेल्या श्लोकसंख्येपेक्षां मद्रासकडच्या प्रतीत बरेच अधिक श्लोक आहेत. परंतु तशी स्थिति मुंबईकडच्या दोन्ही प्रतीची नाही. त्यांतील श्लोकसंख्या बहुतेक सारखी असून महाभारतांत दिलेल्या श्लोकसंख्येशी जुळती आहे. कुंभकोणच्या प्रतीत जे अध्याय बारीक टाईपांत संशयित म्हणून दिले आहेत, ते वरील कोष्टकाच्या परिगणनेत आम्ही घेतले नाहीत, तरी सुद्धा प्रत्येक पर्वात बहुधा हजार दोन हजार श्लोक वाढले आहेत आणि हरिवंश बारा हजारच महाभारतांत वर्णिल्याप्रमाणे त्यांत आणखी घातले तर या प्रतीतील श्लोकसंख्या एक लक्ष दहा हजारांवर जाते.

अर्थात् महाभारतांत सांगितलेल्या एक लक्ष संख्येहून ही संख्या अधिक बरीच वाढते. या दृष्टीने पाहता महाभारताची मद्रासेकडील कुंभकोणची प्रत आपल्यास या ऐतिहासिक विचारांत घेण्यासारखी नाही, असे आम्हांस म्हणण्यास प्रत्यवाय वाटत नाही आणि त्याप्रमाणे आम्ही ती विचारांत घेतलीही नाही.

मुंबईकडच्या दोन्ही प्रती हरिवंशास सोडून दिले असता महाभारतांत दिलेल्या श्लोकसंख्येला धरून आहेत. जरी अध्यायांची संख्या वाढलेली दिसते तरी श्लोकसंख्या एकंदरीत कमीच आहे. यामुळे ऐतिहासिक विचार करण्यास या प्रतीचा उपयोग बराच किंबहुना चांगला आहे असे म्हणता येते. याशिवाय चतुर्थेरी नीलकंठ टीकाकार चौकसणाने जेथे जेथे गौडांचा पाठभेद असेल तेथे तो देतो आणि एखादा श्लोक गौड पठण न करीत असतील, तर तीही गोष्ट टीकेत नमूद करतो. या कारणांने नीलकंठाच्या टीकेसहित असलेली मुंबईची प्रत महाराष्ट्र व गौड या दोन प्रांतांस समत असून ती ऐतिहासिक विचारांत घेण्यास योग्य आहे आणि तीच आम्ही पुढील उपसंहाराच्या विचारांत उपयोगांत आणली आहे. मुंबईच्या दोन्ही प्रतीत फातच थोडा भेद आहे, आणि एकाच प्रसंगी हा भेद आम्हांस लक्षांत घ्यावा लागला आहे, एवढी गोष्ट या प्रस्तावांत सांगून आम्ही उपसंहाराच्या निरनिराळ्या विषयांपैकी प्रथम महाभारतचे कर्ते या विषयाकडे वळतो.

प्रकरण पहिलें.

महाभारताचे कर्ते.

प्रचलित महाभारतग्रंथ सुमारे एक लक्ष अनुष्टुप् श्लोकांचा असून त्याचा कर्ता कृष्ण-द्वैपायन व्यास आहे, असें सर्वतोपरी प्रसिद्ध आहे. वास्तविक श्लोकसंख्या महाभारतांत वर्णन केल्याप्रमाणें खिलपूर्वासह ९६८३६ आहे आणि खिलपर्व सोडलें तर ८४८३६ आहे. हल्लींच्या उपलब्ध असलेल्या मुंबईकडल्या प्रतीत खिलपूर्वाखेरीज ८४९२९ किंवा ८३८२६ संख्या आहे, हें पूर्वी दिलेल्या कोष्ट-कावरून वाचकांस कळून येईल आणि हरिवंशासह ती कमीत कमी ९९८२६ आहे आणि जास्तीत जास्ती हल्लींच्या भाषान्तरांत दिलेली १०००१० आहे. सारांश महाभारत-ग्रंथ जवळ जवळ एक लक्ष आहे ही गोष्ट वस्तुस्थितीला धरून आहे. एवढा मोठा ग्रंथ एका मनुष्यानें लिहिला असावा, हें संभवनीय दिसत नाहीं. यावरून साहजिकपणेंच महाभारताचे कर्ते एकाहून अधिक असावेत, हें अनुमान निघतें. महाभारतांतच वर्णिल्याप्रमाणें हे कर्ते तीन होते—व्यास, वैशंपायन आणि सौति. भारतीय युद्धानंतर व्यासांनीं जयनामक इतिहास रचला. तो पांडवांचा पणतु जनमेजय याच्या सर्पसत्राच्या वेळीं व्यास-शिष्य वैशंपायन यांनीं जनमेजयास सांगितला आणि ती कथा तेथें ऐकून सूत लोमहर्षण याचा पुत्र, अर्थात् सौति उग्रश्रवा यांनीं नैमिषारण्यांत सत्र करीत असलेल्या ऋषींना सांगितला, अशी भारतांतच कथा आहे. अर्थात् जीं प्रश्नोत्तरे वैशंपायन व जनमेजय यांच्या दरम्यान झाली, तीं व्यासांच्या मूळग्रंथाहून अधिक असली पाहिजेत.

तसेंच सौति व शौनकऋषी यांच्या दरम्यान जीं प्रश्नोत्तरे झाली, तीं वैशंपायनाच्या ग्रंथाहून अधिक होती, हें निर्विवाद आहे. सारांश, व्यासांचा ग्रंथ वैशंपायन यांनीं वाढविला व वैशंपायनाचा ग्रंथ सौतींनीं वाढवून एक लक्षाचा केला. यास प्रमाण “ महाभारत एक लक्षाचें या मूलोकीं मी सांगितलें, ” असें भारतांतच सौतीचें स्पष्ट वचन आहे. जरी ही सर्व रचना व्यासांचीच आहे हा समज सर्वत्र प्रचलित आहे, तरी तो लक्षणेनेंच घेतला पाहिजे, म्हणजे उपपत्ति बसते. वैशंपायन किंवा सौति यांनीं जें वर्णन केलें किंवा भाग वाढविले, ते व्यासांच्याच प्रेरणेनें व त्यांच्याच मतास धरून असें मानून एक लक्ष श्लोकांचें कर्तृत्व व्यास महर्षीकडे दिलें असतां चालेल. वस्तुतः महाभारताचे कर्ते व्यास, वैशंपायन व सौति असे तिघे होते, असेंच कबूल करवें लागतें. महाभारताचें कर्तृत्व तिघापेक्षां अधिक कवीकडे देण्याचा पुष्कळ विद्वानांचा कल आहे, परंतु हा तर्क आधाराशिवाय आहे व या एका ग्रंथाला तिघापेक्षां अधिक कवि पाहिजेत, अशी आवश्यकता दिसत नाहीं.

महाभारत तीन कर्त्यांनीं लिहून हल्लींच्या स्थितीला आणलें, याला अनुकूल आणखी प्रमाणें व गोष्टी आहेत. प्रथम या ग्रंथाचीं तीन नांवें आहेत, असें या ग्रंथावरूनच दिसतें. “ जयो नामेतिहासोऽयम् ” असें आदिपर्वीत व श्वेटकेच्या पर्वीत सांगितलें आहे. (पान १३७ पुस्तक १—‘ या भारतइतिहासास जय अशी संज्ञा आहे ’) अर्थात् हा ग्रंथ मूळचा इतिहास असून त्याचें नांव ‘ जय ’ होतें. हाच ग्रंथ पुढें ‘ भारत ’ हें नांव पावला व तो विस्तृत झाल्यावर ‘ महाभारत ’ असें अ-

१ भा. पु. १ पान १० एक शतवह्नं च मयोक्तं वै निबोधत (आ. अ. १. १०९)

न्वर्थ नांव त्यास मिळाले. हीं तीन नांवें तीन कर्तृपुत्रांच्या कृतीस चांगलीं लागू पडतात. म्हणजे व्यासांचा ग्रंथ जय, वैशंपायनाचा भारत आणि सौतीचा महाभारत, असे म्हणण्यास हकत नाही. जय म्हणजे पांडवांचा विजय अशा अन्वर्थ नांवाचा इतिहासग्रंथ मूळचा असावा, असे मानणें सयुक्तिक आहे. याच ग्रंथाचें आदिमन प्रसिद्ध 'नारायणं नमस्कृत्य' इत्यादि श्लोकांत आहे. हा श्लोक मूळचा व्यासांचाच आहे असें दिसतें, आणि म्हणूनच त्यांत व्यासांचें नांव आरंभी नसावें असें आम्ही मानतो. 'देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत्' असा जो कित्येक पाठ घेतात तो मागाहूनचा असून, या भाषांतराच्या प्रत्येक पर्वाच्या प्रारंभी 'देवीं सरस्वतीं चैव' असा जो पाठ दिला आहे, तोच योग्य आहे. व्याकरणदृष्ट्याही 'चैव' याचीच जरूरी आहे. याशिवाय या नमनाच्या श्लोकांत महाकवीचें कौशल्यही दिसून येतें आणि म्हणूनच तो श्लोक व्यासांचाच असून त्यांनीं आपलें नांव नमनाकरितां दिलेलें नसावें, असेंच मानणें वाजवी दिसतें. ग्रीक काविशिरोमणि 'होमर' यानें आपल्या इलियडनामक महाकाव्याच्या प्रारंभी 'हे वाग्देवते ! अकिलीजच्या क्रोधाचें तूं वर्णन कर.' (cf. Achilles' wrath oh ! heavenly goddess sing.) असें वाक्य घातलें आहे. या वाक्यांत काव्याचा नायक अकिलीज, काव्याचा विषय त्याचा क्रोध व वाग्देवतेचें स्मरण या तीन गोष्टी कवीनें आणल्या आहेत. त्याचप्रमाणें या आपल्या कवीच्या नमनाच्या श्लोकांत काव्याचे नायक नरनारायण, अर्थात् अर्जुन व श्रीकृष्ण, काव्याचा विषय त्यांचा जय अथवा विजय व वाग्देवतेचें स्मरण या तीनच गोष्टी व्यासांनीं आणल्या आहेत. हा नमनाचा श्लोक व्यासांचा असून त्यांच्या ग्रंथाचें नांव

जय असावें. आतां भारत हें नांव वैशंपायनाच्या ग्रंथाला कसें जुळतें, हें आपण पाहू. वैशंपायन वगैरे पांच शिष्यांस व्यासांनीं आपला ग्रंथ शिकविला व त्यांनीं भारतसंहिता पठण केली; किंबहुना प्रत्येक शिष्यानें आपापली संहिता निराळी म्हटली, असाही या ग्रंथांत उल्लेख आहे. तेव्हां साहजिकच वैशंपायनाच्या ग्रंथास भारत हें नांव जुळतें. आतां राहिलें नांव महाभारत. हें सौतीच्या एक लक्षात्मक प्रचंड ग्रंथास लागणें युक्तच आहे. भारत आणि महाभारत असे निरनिराळे ग्रंथ एके काळीं प्रसिद्ध असावे असें दिसतें. सुमन्तु, वैशंपायन, पैल वगैरेंचा उल्लेख करतांना 'भारतमहाभारताचार्याः' असा निरनिराळा उल्लेख आश्वलायनांच्या एका सूत्रांत (आ. गृ. १. ४. ४) आहे. त्याजवरून वैशंपायनादि ऋषींस भारताचार्या ही संज्ञा प्रचलित होती व भारत आणि महाभारत असे ग्रंथ एका काळीं निरनिराळे प्रसिद्ध होते, अशी अनुमानें ओघानेंच निघतात.

महाभारताचे केंतें तीन होते याला आणखी एक प्रमाण असें दिसून येतें कीं, महाभारताला तीन ठिकाणांहून प्रारंभ होतो, अशी समजूत या ग्रंथांतच नमूद केलेली आहे. " मन्वादि भारतं केचित् " वगैरे श्लोकांत " मनु, आस्तिक आणि उपरिचर असे या ग्रंथाचे तीन प्रारंभ मानतात " (पुस्तक १ पान ६) असे म्हटलें आहे. राजा उपरिचर ह्या आख्यानापासून (आदिप० अ० ६३) व्यासांच्या ग्रंथाला सुरुवात असावी. आस्तिकांच्या आख्यानापासून (आदि० अ० १३) जनमेजयाच्या ग्रंथाला सुरुवात असावी. कारण जनमेजयाचा ग्रंथ सर्पसत्राच्या वेळीं पठण झाला, तेव्हां अर्थातच आस्तिकांची कथा प्रथम सांगणें जरूर होतें. आतां सौतीचा प्रचंड

महाभारत ग्रंथ मनु शब्दापासून म्हणजे वैवस्वत या अगदीच प्रारंभीच्या शब्दापासून सुरु होतो, अशी कल्पना साहजिकच बसते.

आतां आपण या तीन ग्रंथांचा विस्तार किती होता, ह्याचा विचार करूं. मूळचा व्यासाचा 'जय' ग्रंथ किती श्लोकांचा होता, हें सांगणें कठीण आहे. त्याची संख्या ८८०० श्लोक असावी, असा मॅक्डोनेल्ड, वेबर इत्यादि पाश्चात्य विद्वानांचा ग्रह आहे. पण हें मत आम्याला ग्राह्य वाटत नाही. कारण, याची मांडणी केवळ तर्कावर आहे. ८८०० या संख्येचा उल्लेख महाभारतांत व्यासांनीं कूट श्लोक घातले, त्या श्लोकासंबंधानें आलेला आहे. मूळचा ग्रंथ इतका असावा याला हें प्रमाण ओढून ताणूनच लावतां घेईल. सरळरीतीनें त्यापासून असें अनुमान निघत नाही. आतां हल्लींच्या महाभारतामध्ये ८८०० श्लोक कूट श्लोक निघतील असें वाटत नाही. परंतु केवळ सर्व श्लोक कूट नसला तरी एखाद्या शब्दांतच कठीणपणा किंवा गूढार्थ असला, तर तो एकंदर श्लोक मुबोध होत नाही हें लक्षांत आणलें म्हणजे ही संख्या विशेष वाढविलेली आहे असें दिसत नाही. स्पष्टीकरणार्थ एकदेन उदाहरणें देऊं, म्हणजे ही गोष्ट वाचकांच्या नीट लक्षांत येईल. कूट श्लोकांचें प्रसिद्ध उदाहरण विराट पर्वीतील 'जित्वा वयं नेष्यति चाद्य गावः' हें होय. याचीं पदे जित्वा, अव, यं, नेष्यति, च, अद्य, गाः, वः अशीं पाडलीं तरच त्याचा अर्थ लागतो. अशा प्रकारचे श्लोक पहिल्या पहिल्या पर्वांत पुष्कळ आहेत. पुढच्या पर्वांमध्ये कमी आहेत. तथापि गूढार्थाचे श्लोक महाभारतांत पुष्कळच आहेत, यांत शंका नाही. "नागैरिव सरस्वती" असा एकादाच शब्द अप्रसिद्धार्थी (सरस+वती म्हणजे सरोयुक्त) योजलेला असतो. याहून नि-

राख्या प्रकारचे गूढार्थाचे श्लोक शब्द सरळ दिसले तरी महाभारतांत अनेक आहेत. तेव्हां ८८०० श्लोक जरी बरे नाहीत तरी ही संख्या अतिशयोक्तीची आहे, एवढेंच मानतां येईल. परंतु ही संख्या व्यासांच्या मूळ ग्रंथाची आहे असें अनुमान काढण्यास मुळीच जागा नाही. याशिवाय व्यासांनीं रात्रंदिवस उद्योग करून तीन वर्षांनीं आपला ग्रंथ संपविला, असें महाभारतांत स्पष्ट म्हटलें आहे. अर्थात्, अनुष्टुप् श्लोक व्यासांसारख्या प्रतिभासंपन्न संस्कृत कवीला रोज आठाच्या वर करणें सुलभ होतें, असें मानलें पाहिजे. असो. मूळच्या व्यासांच्या ग्रंथाची मर्यादा काय होती हें आपल्यास सांगतां येत नाही, असेंच म्हणलें पाहिजे. वैशंपायनाच्या भारताची संख्या २४००० श्लोक असावी. महाभारतांतच असें स्पष्ट म्हटलें कीं, (पान १० पुस्तक १) "भारतसंहिता २४००० श्लोकांची अमुन राहिलेल्या ७६००० श्लोकांत मागील लोकांच्या मनोवेषक कथा वर्णिलेल्या आहेत." उपाख्यानांशिवाय बाकी राहिलेला २४००० ग्रंथ भारतसंहिता होय, हें यावरून अनुमान निघतें. संहिता शब्द साधंत, एक सूत्रानें लिहिलेला ग्रंथ, अशा अर्थाचा द्योतक आहे. याशिवाय व्यासांच्या पांच शिष्यांनीं आपापल्या भारतसंहिता निराख्या प्रसिद्ध केल्या, या वाक्यावरूनही संहिता शब्दाचा तोच अर्थ निपन्न होतो. तेव्हां भारतसंहिता २४००० ची आहे, या वाक्यावरून वैशंपायनानें रच-

१ 'अहं वेदिशुको वेत्ति संजयो वेत्ति वा न वा' (पुस्तक १ पान ८) या श्लोकांत मी 'छपवून टाकले' म्हणजे मोठ्या भारतांत गुप्त करून टाकले, असें व्यास कधीही म्हणणार नाहीत. अर्थात् मी गूढार्थ श्लोक केले आहेत, असें सौतीनें व्यासांचे तोंडीं वाक्य घातलें आहे.

लेला ग्रंथ २४००० होता, हें स्पष्ट दिसते. राहिला सौतीचा ग्रंथ. तो किती आहे हें विस्ताराने सांगण्याची जरूरी नाही. उपाख्याने वगैरे घालून त्याने वैशंपायनाच्या भारताचे सुमारे एक लक्ष श्लोकांचे महाभारत तयार केले.

आस्तिकाची कथा वैशंपायनाच्या ग्रंथाच्या प्रारंभाला असणे साहाजिक आहे, हें पूर्वीच म्हटले आहे. त्या कथेच्या पूर्वीचे अध्याय केवळ सौतीचे आहेत, हें निर्विवाद आहे. म्हणजे अनुक्रमणिकापर्व, पर्वसंग्रहपर्व, पौष्पपर्व, पौलोमपर्व मिळून बारा अध्याय सौतीचे आहेत, यांत शंका नाही. या प्रारंभीच्या अध्यायांत अलीकडच्या ग्रंथरचनेच्या तऱ्हेप्रमाणे सौतीने प्रस्तावना व उपोद्घात आणि अनुक्रमणिका यांचा समावेश केलेला आहे; व प्रत्येक पर्वामध्ये किती श्लोक आहेत, किती अध्याय आहेत, यांची गणना दिली आहे. यामुळे सौतीच्या ग्रंथाला बहुतेक कायमचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. सौतीने दिलेल्या संख्येवरून हल्लींच्या महाभारतांतील श्लोक सुमारे एक हजारानेच कमी पडतात. कांहीं पर्वांत कमी आहेत व कांहींत थोडे जास्त आहेत, पण हें कमीनास्तीचे प्रमाण फार थोडे आहे. भारतीकाकारही प्रत्येक पर्वाच्या अंती कमी ज्यास्ती नमूद करून ठेवतो, व ती लेखकांच्या चुकीमुळे झाली असावी असे लिहितो. पण जेथे सौतीने सांगितल्यापेक्षा हल्लींच्या प्रतीत ज्यास्ती श्लोक आहेत, तेथे लेखकांची चुकी कशी म्हणता येईल ? ते लेखकांनी जाणूनबुजून मागाहून घातले हें उघड आहे. असे ज्यास्ती श्लोक वन व द्रोण पर्वातच मुख्यतः आहेत. उदाहरणार्थ, आदिपर्वात २१७ अध्याय सौतीने सांगितले असून टीकाकार म्हणतो की, त्यांत २१७ अध्याय आहेत. पण या अध्यायांत मिळून

श्लोकसंख्या एकंदरीने कमीच, तेव्हा ज्यास्ती अध्याय लेखकांच्या चुकीने गणिले गेले असतील. पण वन व द्रोण पर्वांत अध्यायही ज्यास्त व श्लोकही ज्यास्त आहेत, हें मागे दिलेल्या कोष्टकावरून वाचकांच्या लक्षांत येईल. पण ही श्लोकसंख्या फारच थोडी म्हणजे वनपर्वात सरासरी दोनशे श्लोक व द्रोणपर्वात सरासरी सहाशे श्लोक मिळून आठशे श्लोक दोन्ही पर्वांच्या एकंदर एकवीस हजार श्लोकांत वाढले आहेत. असो. एकंदर महाभारताच्या सौतीने परिगणित केलेल्या श्लोकांत हल्लींच्या प्रतीत एक हजार श्लोकांची तूटच आहे व एकंदर कमीज्यास्तीचें प्रमाण फार थोडे आहे, याजवरून सौतीच्या ग्रंथांत आज दोन हजार पर्वांत (हा काळ पुढें निश्चित केला आहे.) फारच थोडा फरक झालेला आहे, असे म्हटले पाहिजे.

सौतीने आपल्या ग्रंथाची प्रथम अठरा पर्वे केली, हें प्रसिद्धच आहे. ही पर्वे त्याने नवी केली असून वैशंपायनाच्या भारताची पर्वे निराळी आहेत, हें महाभारतांत सौतीने दिलेल्या अनुक्रमणिकेवरूनच दिसते. ही लहान पर्वे शंभर आहेत. एकाच ग्रंथाचे लहान विभाग व मोठे विभाग एकाच नांवांनी तोच ग्रंथकर्ता कधीही करणार नाही. मोठ्या विभागांना निराळे नांव देऊन लहान विभागांना निराळे नांव—जसे कांड व त्यांत अध्याय किंवा सर्ग असे—तो देईल. याजवरून हें स्पष्ट दिसते की, हे दोन विभाग निरनिराळ्या कर्त्यांचे आहेत. अर्थात्, वैशंपायनाचा भारतग्रंथ पर्वांत विभागला असून ही पर्वे लहान होती व सौतीने अशी लहान पर्वे एके ठिकाणी करून आपल्या प्रचंड ग्रंथाची अठरा पर्वे केली व त्या विभागांस पूर्व हेंच नांव ठेवले. यामुळे ही मौज झाली आहे की, एका मोठ्या पर्वांत

त्याच नांवाची लहान अथवा उपपर्वे आहेत. उदाहरणार्थ, सौप्तिक पर्वीत सौप्तिक पर्व आहे, सभापर्वीत सभापर्व आहे व आश्वमेधिक पर्वीत आश्वमेधिक पर्व आहे. मूळ वैशंपायनाच्या भारताची बरोबर शंभर पर्वे नसावी, असे अनुमान होतें. कांहीं ठिकाणी सौतीने नवीन पर्वे घातली आहेत. अनुक्रमणिकापर्व, पर्वसंग्रहपर्व, पौलोमपर्व, पौष्यपर्व हीं चार आरंभीचीं पर्वे सौतीचीं निर्विवाद आहेत, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. हरिवंश हें पर्व खिलपर्व समजलें जातें (भा. आदि. पा. २७). खिल म्हणजे मागून जोडलेले. त्याची पर्वसंख्या १८ च्या व १०० च्या बाहेरची आहे. हें सौतीने ग्रंथाच्या विषयपूतीकरितां जोडले. त्यास खिलपर्व अशी संज्ञा देऊन तें एकोणिसावें पर्व केलें. त्याची लहान तीन पर्वे आहेत. या पर्वीचें कर्तृत्व सौतीकडे नसावें असें वाटतें. ' मूळ व्यासांने शंभर पर्वे लिहिली, परंतु तदनंतर सूतपुत्र लोमहर्षण यांने नैमिषारण्यांत अठरा पर्वेच पठण केली, ' असें स्पष्ट वचन महाभारतामध्ये आहे (भा. आदि. पा. २९).

एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना ।

यथावत्सुतपुत्रेण लोमहर्षणना ततः ॥

उक्तानि नैमिषारण्ये पवाण्यष्टादशैव तु ॥

(आ. अ. २-८४)

यावरून अठरा पर्वीचे विभाग सौतिकृत आहेत, हें निर्विवाद आहे.

व्यास, वैशंपायन आणि सौति-हल्लींच्या

१ सदरहू उपसंहाराच्या विवेचनामध्ये उल्लेखिलेलीं पांने भाषांतराच्या पाहिल्या आवृत्तीतील आहेत. दुसऱ्या आवृत्तीत प्रत्येक पर्वाच्या आरंभी पान १ पासून सुरुवात करण्यांत आली आहे. तरी ज्यांच्या जवळ दुसऱ्या आवृत्तीचीं पुस्तके असतील, त्यांनीं त्या त्या पर्वीतील जे पान येईल तें पहावे. प्रत्येक ठिकाणीं पर्वाचा उल्लेख केला आहे.

महा. उ. २

महाभारताचे ग्रंथकर्ते-ह्या व्यक्ती काल्पनिक नसून खऱ्या आहेत, याविषयी शंका नाही. कृष्णयजुर्वेदकाठकामध्ये पाराशर्य व्यास ऋषींचें नांव आलेलें आहे. व्यास भारती युद्धाच्या समकालीन होते, असें मानण्यास हरकत नाही. महाभारतांतील अनेक वर्णनें प्रत्यक्ष पाहिल्यासारखीं दिसतात; व त्यांत कित्येक गोष्टी अशा आहेत की, त्या पाठीमागून कोणत्याही कवीनें कल्पना केल्या नसत्या. वैशंपायन हा एक व्यासांचा शिष्य आहे, असें मांगितलें आहे. (कदाचित् तो प्रत्यक्ष शिष्य नसून शिष्यपरंपरेंत असणेंही शक्य आहे.) याचें नांव आश्वलायन गृह्यसूत्रांत आलेलें आहे. हा अर्जुनाचा पणतु जनमेजय याचा समकालीन असणें संभवनीय आहे. एकंदर महाभारताची भाषा प्राचीन वैदिक भाषा व अलीकडची संस्कृत भाषा यांहून भिन्न व प्रत्यक्ष बोलण्यांत येणाऱ्या भाषेप्रमाणें दिसते. निदान निश्चयानें महाभारतांतील कांही भागांची भाषा फार जुनी व फार जोरदार अशी आपल्यास भासते. भगवद्गीतेसारखे कांही भाग या विधानाच्या समर्थनार्थ पुरे आहेत. आतां आपण सौतीकडे वळूं. सूत हे बहुधा पुराणिकांचा वंदा करीत, हें प्रसिद्ध आहे. लोमहर्षणाचा पुत्र उग्रश्रवा याला सौति म्हणावयाचें कांहीं कारण नाही. कारण, सूत हें जातीचें नांव आहे आणि सूतांने शौनकाला अनेक पुराणें सांगितल्याचा उल्लेख पुराणांतून आहेच. हा सूत व हा सौति ऐतिहासिक आहेत किंवा नाहीत, याजबद्दल संशय घेण्यास कारण नाही. यांनीं वैशंपायनाचें भारत वाढवून जें महाभारत केलें तें कां व कसें, याचा आपण पुढें विचार करूं. पण हा सौति वैशंपायनाच्या समकालीन नव्हता, असें या ग्रंथाच्या कालनिर्णयावरून ठरतें. तेव्हां ' भारती

कथा सर्पसत्राच्या वेळी वैशंपायनाच्या तोंडून मी ऐकली,' असे जे भारताच्या प्रारंभी लिहिले आहे, (भा. आदि. पा. २) ते लाक्षणिक किंवा अतिशयोक्तीचे आहे. सौति व वैशंपायन यांमध्ये हजारों, निदान शेंकडों वर्षांचे अंतर असले पाहिजे. व्यासांचा मूळग्रंथ व वैशंपायनाचे भारत यांमध्ये परिमाणासंबंधाने किंवा भाषेसंबंधाने विशेष अंतर नसावे. परंतु चोवीस हजार श्लोकांचा सौतीने एक लक्ष ग्रंथ बनविला, त्या वेळेस भाषेसंबंधाने अंतर पडणे कालभेदामुळे साहजिक आहे. सौतीने आपल्या बुद्धिचातुर्याने सर्व ग्रंथ एकजीव पूर्वापरसंबद्ध असा केला आहे, तथापि दोनतीन ठिकाणी चमत्कारिक असंबद्धता उत्पन्न झाली आहे, ती येथे दाखविली पाहिजे. (१) अगदी ग्रंथाच्या प्रारंभी सौति उग्रश्रवा, कुलपति शौनकाकडे द्वादशवार्षिक सत्र करीत असतांना आला व "तू कोठून आलास?" असे विचारले असतां " जनमेजयाच्या सर्पसत्रांतून आलों व तेथे वैशंपायनपठित व्यासकृत महाभारत ऐकले, " असा कथाभाग दिला आहे. पण आदिपर्व अध्याय चार याच्या प्रारंभी पुन्हां तोच मजकूर गद्यामध्ये असा सांगितला आहे की, सौति शौनकाकडे आला व म्हणाला, " तुम्हांस काय ऐकण्याची इच्छा आहे ? " तेव्हां शौनकाने " भृगुवंशाचे वर्णन कर " असे सांगितले. (भा. आदि. पा. १४-१५) आणि पुढे 'सौतिरुवाच' असे न म्हणतां 'सुत उवाच' असे म्हटले आहे. तेव्हां हा परस्परविरोध कसा ? टीकाकाराने नेहेमीप्रमाणे हे महाभारताचे आरंभ निरनिराळ्या कल्पांतले आहेत, असे या विरोधाचे परिमार्जन केले आहे. पण ते विशेष समाधानकारक दिसत नाही. कदाचित् वैशंपायनाचे भारत वादविण्याचा प्रयत्न पितापुत्रांनीं दोघांनीं केला. ते दोन्ही निराळे प्रारं-

भ काल्पनिक असून पितापुत्रांनीं या ग्रंथांत एकमेकांच्या आदरांने तसेच राहू दिले, असे संभवनीय आहे. सौति हे पुराणिक होते व त्यांनीं आपली पौराणिक माहिती भारताला सर्वमान्य, प्रचंड धार्मिक स्वरूप देण्याच्या कामी कां व कशी उपयोगांत आणली, याचा विस्तार पुढे सांगू. पण असा उपयोग करतांना आपली एक असंबद्धता उत्पन्न झाली आहे, ती आपण आतां पाहू. (२) तिसऱ्या अध्यायांत एका गद्य ग्रंथाचा अवलंब केला आहे. त्यांतील हकीगत अशी:— " जनमेजय राजा कुरुक्षेत्रांत दीर्घ सत्र करीत असतां एक कुत्रा यज्ञमंडपांत शिरला. त्यास जनमेजयाच्या भावांनीं प्रहार करून बाहेर घालविले. तेव्हां तो रडत आपल्या आईकडे म्हणजे देवशुनीकडे गेला. तिने येऊन जनमेजयास शाप दिला की, तुला अकल्पित विघ्न उत्पन्न होईल. तो तें सत्र समाप्त करून हस्तिनापुरास आला व आपल्या पापकृत्येचा कोण संहार करील, याचा विचार करूं लागला. तेव्हां त्याने श्रुतश्रवानामक ऋषींचा पुत्र सोमश्रवा यास पुरोहित केले. परंतु श्रुतश्रवाने जनमेजयास असे बजाविले की, कोणी ब्राह्मण याचना करावयास आला तर तो मागेल ते हा देईल, असा ह्याचा कडकडीत नियम आहे. तो तुला मान्य असेल तर तू यास घेऊन जा. जनमेजयाने तें मान्य करून त्यास आपल्या राजधानीस आणिले व आपल्या भावांस सांगितले की, हा पुरोहित जी आज्ञा करील ती संपूर्ण करावी. पुढे जनमेजय तक्षशिला देश जिंकावयास गेला व त्याने तो देश हस्तगत केला, आणि तो आपल्या राजधानीस परत आला. " (भा० आदि० पान २८) एवढी ही कथा गद्यांत दिलेली असून ती सौतीने दुसरीकडून घेतलेली असावी, असे आपल्यास दिसते. परंतु या कथेचा जोड भारती

कथेशीं त्यानें लावून दिलेला नाही. यानंतर आरुणीच्या गुरुनिष्ठेची लांबलचक कथा सांगितलेली असून हा अध्याय असाच असंबद्ध राहतो, व सोमश्रवा पुरोहितानें जनमेजयाची पापकृत्या घालविली कीं नाही व सोमश्रव्यास कोणत्या ब्राह्मणानें काय मागितलें व त्यानें कसें दिलें आणि त्याचा काय परिणाम झाला, याविषयीं कोठेंच उल्लेख नाही. पुढच्या चौथ्या अध्यायांत मागे सांगितल्याप्रमाणें सूत-शौनकांच्या भेटीचा प्रसंग पुन्हां वर्णन केला आहे, व पुढें भृगुवंशवर्णन वगैरे अनेक कथाभाग सुरू झालेला आहे. त्याच्यापुढें आस्तिकपर्व कित्येक अध्यायांत असून सर्पसत्राचीही कथा आहे. या सर्पसत्राचा देवशुनीचा शाप व सोमश्रवा याचा नियम यांच्याशीं कांहींच संबंध लागत नाही. किंबहुना, या सर्पसत्राच्या कथेंत सोमश्रवाचें नांवही नाही. आस्तिकानें सर्पसत्र बंद करून तक्षकाला जीवदान द्यावें, अशी जनमेजयास विनंति केली व ती जनमेजयानें सर्व ऋषींच्या सांगण्यावरून मान्य केली. (भा० आदि० पा० १२८) तेव्हां सोमश्रव्यानें आस्तिकाची विनंति मान्य करून जनमेजयाच्या मताविरुद्ध त्याच्या सर्पसत्रांत विघ्न आणलें, असें म्हणणेंही संभवत नाही. सारांश, देवशुनीचा शाप व सोमश्रवा पुरोहित यांची कथा गद्यांत दिलेली तशीच तरंगत राहून ग्रंथांत असंबद्धता उत्पन्न झाली आहे, हें येथें सांगण्यासारखें आहे. अशा प्रकारची असंबद्धता महाभारत ग्रंथामध्ये इतरच सांपडणार नाही. कांहीं कांहीं ठिकाणीं सौतीनें जेथें जेथें उपाख्यानें घातली आहेत, तेथें असंबाध्यता कांहीं अंशानें दृष्टीस पडते. परंतु असंबद्धता किंवा पूर्वापरविरोध बहुतकरून दिसत नाही. कांहीं ठिकाणीं जुन्या तऱ्हेचे श्लोक बनविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उदाहरणार्थ, वैशंपायनाच्या भारतांत भारताचा सारांश एका अध्यायांत दिलेला असून सौतीनें पहिल्या अध्यायांत लांब वृत्ताचे ६९ श्लोक ' यदाश्रौषम् ' अशा प्रारंभाचे घातले आहेत त्यांत धृतराष्ट्राच्या तोंडांतून महाभारताचा सारांश देण्याचा प्रयत्न सौतीनें केला आहे. हे श्लोक जुन्या भाषेसारखे मोठ्या वृत्तांत असून त्यांवर वैदिक रचनेची छाया पडलेली दिसते परंतु ही छाया तकलुपी असून हे श्लोक सौतीकृत मागाहून घातले आहेत, हें त्यांत दिलेल्या एकंदर वर्णनावरून स्पष्ट आहे. हे श्लोक सौतीनेंच बनविलेले आहेत. कारण, ते पहिल्या अध्यायांत असून हा संबंध अध्याय सौतीनें जोडलेला आहे. ' यदाश्रौषम् ' इत्यादि ६९ श्लोक जो कोणी वाचील त्यास ते सौतीचे आहेत, अशी खात्री वाटल्यावांचून राहणार नाही. ग्रंथांतील एका मुख्य पात्राकडून ग्रंथाचा सारांश वदविण्याची ही एक सुंदर युक्ति आहे खरी; पण अशा प्रकारचा शोक एकंदर भारताची हकीकत सारखी देऊन केलेला असंभवनीय आहे, हें उघड आहे. तो व्यासासारख्या महाकवीच्या कल्पनेंतून कधीही निघाला नसता. त्यांत सौप्तिकपर्वाच्याही पत्नीकडे ऐपीकपर्वाच्या हकीकतीपर्यंत भाग आलेला आहे. वास्तविक धृतराष्ट्राच्या स्वभावाप्रमाणें उत्तरेच्या पोटांतल्या गर्भावर अध्रत्याम्याचें अन्न पडल्याचा त्यास आनंदच झाला असला पाहिजे, पण तसा यांत दर्शविला नाही. शिवाय जे भाग महाभारतांत सौतीनें घातले असें स्पष्ट दिसून येतें, त्यांचाही उल्लेख या विवक्षण श्लोकांमध्ये आहे. यक्षप्रश्नाचें आख्यान सौतीनें मागाहून घातलें हें आम्हीं दाखविणार आहों. या यक्षप्रश्नांच्या हकीकतीचा उल्लेख या श्लोकांत आहे. तसेंच उद्योगपर्वातील श्रीकृष्णाच्या शिष्टाईच्या वेळचा विश्वरूपदर्शनाचा भाग

हाही मागाहूनचा आहे, असें आम्ही दाखविणार आहों, त्याचेंही यांत वर्णन आहे. भीष्मानें आपल्या मरणाची युक्ति पांडवांस सांगितली, हाही मागाहूनचा भाग यांत उल्लिखित आहे. सारांश, “सदाश्रौषं” भाग येथें मागून घातला आहे. तो केवळ कथेचा सारांश या दृष्टीनें बरोबर बसतो. पण युद्धानंतर शेवटीं असा शोक यावयास पाहिजे होता. तो शोक या दृष्टीनें भलत्याच ठिकाणीं आला आहे. एकंदरीत हा भाग व्यासांचा नसून सौतीनें मागून बनविलेला असून उपोद्धातांत मुद्दाम घातलेला आहे. असा. याप्रमाणें सौतीचे कांहीं कांहीं ठिकाणीं दोष दिसले, तरी त्यानें महाभारतास जें हें प्रचंड स्वरूप दिलें, त्यांत त्याची विलक्षण बुद्धिमत्ता व करामत दिसून येते. सौति हा सामान्य पुराणिक नसावा. जसा एखादा नामांकित पुराणिक हल्लीं रामायणांतील एखाद्या श्लोकावर तीन तीन तासपर्यंत वक्तृत्वपूर्ण व भक्तिरसप्रधान पुराण सांगू शकतो, अशा वरच्या कोठीपैकीं सौति असून त्याची एकंदर पौराणिक माहिती प्रचंड होती. व्यवहार, राजधर्म व तत्त्वज्ञान यांसें बंधानें महाभारताच्या कथेचें जें उदात्त स्वरूप महर्षि व्यासांनीं वर्णन केलें आहे, तें स्वरूप सौतीच्या अतिविस्तृत ग्रंथांत कायम आहे. याचमुळे या ग्रंथाची थोरवी सौतीनें जशी वर्णन केली आहे तशी खरोखरच आहे. भारतवृक्ष हा कविजनांचा एक आधारस्तंभ आहे. त्या दिव्य वृक्षाच्या योगानें भूतलावरील रसिक व ज्ञानसंपन्न जनांचें अखंड उपजीवन चालेल; आणि याजवर धर्मरूप व मोक्षरूप स्वादिष्ट फलपुष्पांचा बहार सदोदित कायम राहील. किंबहुना सर्व प्रकारचे कविकल्पनातरंग किंवा नीतिशास्त्रांतील उत्तम धडे घालून देणारे मनोवेषक प्रसंग किंवा असंख्य आत्म्यांस शां-

तिमुख देणारे तत्त्वज्ञानांतील उदात्त विचार या ग्रंथांत ग्रथित झाल्याकारणानें “सर्वे कांहीं महाभारतांत आहे, या ग्रंथांत नाही तें इतरत्र सांपडावयाचें नाही ” अशी जी सौतीची गर्वोक्ति आहे, ती यथार्थ आहे असेंच म्हटलें पाहिजे.

अशा ग्रंथाचा विवेचकदृष्ट्या विचार करणें उपसंहारांत कितपत योग्य आहे, याजविषयी येथें थोडीशी चर्चा करणें जरूर आहे. कारण, महाभारतांतील अमुक भाग सौतीनें वाढविलेला आहे, अशा प्रकारचें विवेचन सुरू केलें असतां श्रद्धालु वाचकाच्या मनाची प्रवृत्ति रसमंगाकडे वळण्याचा संभव असतो; पण अशा प्रकारची वृत्ति होऊं देण्याचें कांहीं कारण नाही. एक तर ग्रंथाचें खरें स्वरूप आपल्या समोर आल्यानें वाचकांस आनंद झाल्यावांचून राहावयाचा नाही. दुसरे, असंभाव्य दिसणाऱ्या गोष्टी मूळस्वरूपांत कशा असाव्या, ही जिज्ञासा प्रत्येक मनुष्यास असतेच; व ती पूर्ण करण्याचें विवेचक ग्रंथकर्त्याचें काम आहे. तिसरे, महाभारतग्रंथाची व महाभारतकथेची विवेचकदृष्ट्या छाननी केल्यावरही त्या ग्रंथाचें व त्या कथेचें राहणारें स्वरूप मुद्दां इतकें मनोहर व उदात्त आहे कीं, व्यासाविषयीची व महाभारताविषयीची वाचकांच्या मनांत असलेली पूज्यबुद्धि यांकिंचितही कमी होत नाही, असेंच आम्हांस वाटतें. यासाठीं विवेचक पद्धतीनें विचार करण्यास हरकत नाही, असें समजून सौतीनें महाभारताचा विस्तार कां व कसा केला, याचें आपण विवेचकदृष्ट्या विस्तृत रीतीनें उद्घाटन करूं.

सौतीनें महाभारतास हल्लींचें स्वरूप दिल्यावर त्यांत आतांपर्यंत फारच थोडा फरक झाला, हें आम्ही पूर्वीच सांगितलें आहे. किंबहुना, सौतीनें जसें महाभारत

तयार केले, तसेच आपल्या समोर हल्ली आहे, असेहि मानण्यास हरकत नाही. हे भारताचे महाभारत त्याने केव्हां तयार केले हे सांगितले, म्हणजे सौतीने महाभारतास प्रचंड स्वरूप कां दिले, याजविषयी अनुमान करण्यास सोपे जाईल. शकापूर्वी तिसऱ्या शतकांत महाभारतास हल्लीचे स्वरूप प्राप्त झाले, हा आमचा सिद्धांत बहुतेक सर्वमान्य झाला आहे. याचे विस्तृत विवेचन आपणास पुढे करावयाचे आहे. यावेळची परिस्थिति लक्षांत आणली म्हणजे महाभारत कां तयार केले गेले, याचा उलगाडा होतो. यावेळी हिंदुस्थानामध्ये दोन नवीन धर्म उत्पन्न होऊन प्रसार पावत होते. शकापूर्वी सहाशेंच्या सुमारास तीर्थंकर महावीर याने बहार प्रांतांत जैन धर्माचा प्रथम उपदेश केला, व त्याच सुमारांनंतर गौतमबुद्धाने आपल्या बौद्ध धर्माचा प्रथम प्रचार केला. हे दोन्ही धर्म या वेळी वाढत होते. विशेषतः बौद्ध धर्माचा चारी बानुनी विजय होत चालला असून सम्राट अशोक याने त्या धर्मास राजसत्तेचे पाठबळ दिले होते. यामुळे लोकांमध्ये अनेक प्रकारची पाखंड मते प्रसार पावत होती. वेदाविषयीची पूज्यबुद्धि नष्ट होत चालली होती. वेदांचे प्रामाण्य या दोन्ही धर्मांनी उघडपणें झुगारून दिले होते; व आपल्या बुद्धीस जें योग्य दिसेल तेंच धर्म्य, असे लोक म्हणू लागले होते. ब्राह्मणाविषयीची श्रद्धा कमी होत चालली होती. प्राचीन आर्यधर्मातील मोठमोठाले नामांकित पुरुष दोन्ही धर्म आपल्यांत ओढू लागले होते. आमचे धर्म फार जुने असे सिद्ध करण्याकरितां ही त्यांची खटपट होती. जनसमूहामध्ये ज्या व्यक्तीविषयी आदर होता, त्या व्यक्ती आमच्याच धर्मांतल्या आहेत, असे दाखवून जनसमूहाचे मत आपल्यास अनुकूल करून घेण्यासाठी हा त्यांचा

प्रयत्न होता. उदाहरणार्थ, वेदांतील प्रथम राजर्षि ऋषभ हा आमचा पहिला तीर्थंकर, असे जैनांनी प्रतिपादन केले आहे. तसेच दाशरथी राम हा बुद्धाच्या पूर्वजन्मांतील एक अवतार, असे बौद्ध प्रतिपादू लागले. श्रीकृष्णाविषयी मात्र ते अत्यंत तिरस्कार प्रगट करू लागले. यादव लोक अरिष्टनेमीच्या उपदेशावरून जैन झाले, परंतु श्रीकृष्ण झाला नाही, असे एका जैनधर्मग्रंथांत वर्णन केले आहे; व त्यांतच असे सांगितले आहे की, अरिष्टनेमीने श्रीकृष्णास म्हटले “ तूं अनेक युगें नरकांत राहिल्यांनंतर मनुष्ययोनीमध्ये जन्म घेतील व नंतर तुला जैन धर्माचा उपदेश होऊन तुझा उद्धार होईल. ” श्रीकृष्णाविषयी जैनधर्म किती अनादर पसरवीत होता, हे याजवरून चांगले दिसते. वेदांतील इन्द्रादि देवतांचीही याचप्रमाणे दोन्ही धर्मांत पायमल्ली झालेली होती. इंद्रादि देव जैन अथवा बुद्ध यांच्यापुढे हात जोडून उभे राहतात, किंबहुना, त्यांच्या पादतळीं लोळतात, असे हे धर्म प्रतिपादू लागले होते. वेदांतील यज्ञयागादि कर्माविषयी या धर्मांनी फारच निंदा मांडली होती. या यज्ञांतून पशुहिंसा होत असल्यामुळे व हे धर्म ‘अहिंसा परमो धर्मः’ या मताचे कट्टे पुरस्कर्ते असल्यामुळे त्यांना हे वैदिक यज्ञयागादि विधि नकोसे झाले होते. सनातन धर्मांतही अहिंसेचा योग्य उपदेश असल्याने हिंसायुक्त यज्ञांची लोकांस पुढेपुढे अडचण वाटू लागून या दोन्ही धर्मांचा प्रसार अधिक होऊ लागला होता. तीर्थे, व्रते वगैरेविषयी सुद्धां या धर्मांचा विशेष कटाक्ष असे. तीर्थांत बुडी मारल्याने जर पुण्य किंवा मुक्ति मिळत असेल, तर वेडूकही पुण्यवान् होऊन मोक्षास जातील, असे सांगून बुद्धाने खुद्द एका काश्यप ब्राह्मणास तीर्थस्नानापासून परावृत्त केले, ही कथा प्रसिद्ध आहे. असो. तर याप्रमाणे सनातन-

धर्माच्या मतांविषयी व पूज्य मानलेल्या व्यक्तीं-
विषयी असा अनादर पसरवून हे धर्म प्रसार
पावत चालले होते. हा सनातन धर्मावरील
घाला भारतीयोंच्या इतिहासांत प्रथमच आ-
ला होता.

बौद्धांच्या व जैनांच्या धर्मप्रसारामुळे स-
नातन धर्माच्या एका विशिष्ट भागावर तर
फारच जोराचा हल्ला झाला होता. चातुर्वे-
र्ष्याची संस्था ही सनातनधर्माचें एक प्रधान अंग
असून त्या व्यवस्थेला बौद्ध धर्मानें व जैन ध-
र्मानेही झुगारून दिलें. बौद्धसंन्याशी सर्व जा-
तीचे होऊ लागून एकत्र अन्नव्यवहार करूं
लागले होते. काश्यपब्राह्मण व उपासी न्हावी
हे दोघेही बौद्ध भिक्षु होऊन सर्व लोकांच्या
आदरास सारखेच पात्र झाले होते. चातुर्वे-
र्ष्याची जुनी व्यवस्था कायम ठेवून सर्वांस मो-
क्षधर्मांत सारखे हक्क देण्याची श्रीकृष्णानें ला-
वलेली घडी बिघडून गेली होती. बौद्ध व जैन
उपासकही चातुर्वर्ण्यधर्म सोडूं लागले होते.
आश्रमव्यवस्थाही याचप्रमाणें बिघडूं लागून
चोहोंकडे घोंटाळा उत्पन्न झाला होता. चतु-
र्थाश्रमाचा अधिकार ब्राह्मणांस व इतर आर्य-
वर्णांस होता, तो बौद्धभिक्षुंनीं सर्वासच मो-
कळा करून दिला, यामुळे अनाडी व पोटभरू
हलक्या जातीचे शेंकडो बौद्धभिक्षु लोकांमध्ये
भिक्षा मागत फिरूं लागले होते. धर्माचें आ-
चरण म्हणजे केवळ नीतीचें आचरण, असेंच
हे धर्म मानूं लागले होते. तत्त्वविचाराच्या बा-
बतीतही ह्या धर्माची गति फारच पुढें जाऊन
लोकांच्या मतांमध्ये खळबळ उडून गेली होती.
परमेश्वर मुळीं नाहीच, निदान परमेश्वर आहे
कीं नाही याविषयी विचारच करूं नये, असें हे
धर्म उघड प्रतिपादूं लागले. मनुष्याला आत्माही
नाहीं, असा सिद्धान्त स्थापित करण्याकडे
त्यांची प्रवृत्ति झाली. सारांश, सर्व तऱ्हेनें हे

धर्म सनातन धर्ममतांच्या विरुद्ध असून त्यांनीं
लोकांमध्ये निरीश्वरवाद व निरात्मवाद प्रच-
लित केला होता.

शकापूर्वी तिसऱ्या शतकांत हिंदुस्थानची
धार्मिक परिस्थिति अशा तऱ्हेची असून सनात-
नधर्मावर बौद्ध व जैन धर्माचे जोराचे हल्ले चा-
लले होते. अशोकाच्या राजसत्तेमुळे बौद्ध-
धर्माला अद्याप विजय प्राप्त झाला नव्हता,
किंवा कदाचित् नुकताच प्राप्त झाला असेल.
सनातन धर्माची अंतःस्थिति हे हल्ले सहन कर-
ण्यास यावेळीं समर्थ नव्हती. आपल्या धर्मा-
मध्ये अनेक मते प्रचलित झालीं असून त्यांची पर-
स्परशीं भांडणें चाललीं होती. शत्रूंच्या ह-
ल्ल्यांचा प्रतिकार करण्याकरितां जी एकी व जूट
पाहिजे असते, ती या वेळीं सनातनधर्मांत मु-
ळींच नव्हती. कोणी लोक विष्णूस मुख्य दे-
वता मानून पांचरात्रमताचा पुरस्कार करीत
होते. कोणी शिवास मुख्य मानून पाशुपतम-
ताचा आग्रह धरून बसले होते. कोणी देवीस
मुख्य मानून शाक्तमताचे अनुयायी बनले
होते. कोणी सूर्याचे, कोणी गणपतीचे, तर कोणी
स्कंदाने उपासक झाले होते. या सर्व उपास-
कांमध्ये शत्रुभाव असून केवळ देवतांचाच नव्हे,
तर तत्त्वविचारांचाही विरोध होता. यज्ञयागा-
विषयीही लोकांचीं मते डळमळ लागली होती.
तत्त्वज्ञानाच्या बाबतीतही वेदान्त आणि सांख्य
यांचा झगडा होता. सर्वांत मुख्य अडचण ही
की, सनातनधर्माचे आद्यग्रंथ जे वेद ते लो-
कांस दुर्बोध झाले होते. लोकांना मुबोब असा
एक धर्मग्रंथ कोणचाच नव्हता. महान् महान्
पूर्वजांच्या व अवतारी पुरुषांच्या हकीकती
विस्कळित असून त्या गाथारूपी लहान लहान
आख्यानांत बहुतेक लुप्तप्राय झाल्या होत्या.
नीतीचें व धर्माचें शिक्षण देऊन धार्मिक व नीति-
मान् होण्याची स्फूर्ति उत्पन्न करणारे स्फूर्तिदायक

ग्रंथ मुळीच नव्हते. ऋषींच्या व राजांच्या वंशावळी विस्कळित होऊन मृत अथवा भाट यांच्या जीर्ण पोथ्यांतून बहुतेक नाहीशा होऊन पराक्रमी पूर्वजांचा बहुशः विसर पडत चालला होता. अशा वेळी सनातनधर्माला स्वाभाविकच या वाढत्या नास्तिक धर्माशी टक्कर देणें अधिकच कठिण होऊन गेलें व बौद्ध आणि जैन धर्माचा पक्का विजय होईल, अशी भीति सनातनधर्माभिमानी विद्वान् पंडितांस पडली.

येथें असा एक प्रश्न उद्भवतो की, यावेळी आपल्या धर्माचे प्रतिपादक जे अनेक प्रसिद्ध ग्रंथ आहेत, ते अस्तित्वांत नव्हते की काय ? रामायण कोठें गेलें होतें ? मनुस्मृति त्या वेळी नव्हती की काय ? वेदान्त, न्याय, सांख्य, मीमांसा यांजवरील सूत्रें काय झाली होती ? पुराणें व इतिहास यांचा मागमूस नव्हता की काय ? या सर्वांचें उत्तर 'नव्हता' असेंच देणें भाग आहे. हल्लीच्या स्वरूपांत असलेले हे ग्रंथ महाभारताच्या मागाहूनचे आहेत. या कालनिर्णयाचा विस्तृत विचार पुढें प्रसंगोपात्त येईल. तूर्त येथें एवढें सांगणें पुरें आहे की, हल्लींचें रामायण शकपूर्व पहिल्या शतकातलें असावें. हल्लींच्या मनुस्मृतीचाही काल तोच आहे. वेदान्त-सूत्रें, योगसूत्रें हीं शकपूर्व दुसऱ्या शतकांतलीं आहेत. सांख्यसूत्रांचा त्या वेळेस पत्ताच नव्हता. पुराणें हल्लींच्या स्वरूपांत आहेत तशीं त्या वेळी नव्हतीं. हे सर्व ग्रंथ त्या वेळीं बीजरूपांत असल्यास असावे आणि त्यांचा जो सांगोपांग झालेला विस्तार हल्लीं दिसत आहे, तो महाभारतानंतरचा होय; किंबहुना, महाभारताचें उदाहरण पाहूनच या धार्मिक ग्रंथांस पूर्ण स्वरूप देण्याची स्फूर्ति सनातनधर्मीय आचार्यांस झाली असावी. अर्थात्, या ग्रंथांचें पूर्वस्वरूप काय होतें, हें ऐतिहासिक दृष्टीनें

निश्चित करण्यास महाभारत हेंच एक साधन हल्लीं उपलब्ध आहे.

असो. तर याप्रमाणें अशोकालीं किंवा त्या सुमारास सनातन धर्मावर जो हल्ला बौद्ध व जैन धर्मींनीं केला, त्याचा प्रतीकार करण्यास सनातनधर्मीयांजवळ कांहींच साधनें नसून शिवाय आपल्या धर्मांत भिन्न भिन्न मतांची ओढाताण चालली होती. अशा वेळीं सौतींनीं भारताला महाभारताचें प्रचंड स्वरूप देऊन, सनातनधर्माचे अन्तस्थ विरोध काढून टाकून, सर्व मतांचा एके ठिकाणीं मेळ बसवून, सर्व कथांचा एके ठिकाणीं संग्रह करून व त्या कथा योग्य जागीं बसवून एकंदर ग्रंथास शोभा आणिली, व सनातन धर्माचें उदात्त स्वरूप लोकांच्या मनावर ठसवून सनातनधर्मीयांना जोर आणण्याची महत्त्वाची कामगिरी बजाविली. महाभारतग्रंथ कांहीं तरी एक जगद्व्याळ अवडंबर आहे, अशी पुष्कळांची समजूत आहे; परंतु ती चुकीची आहे. महाभारत हत्तीच्या शरीराप्रमाणें प्रचंड आहे, पण तें त्याचप्रमाणें सुंदर, सुश्लिष्ट व सुबद्ध असून त्याचा एकजीवही आहे व सर्व ग्रंथ एका रज्जूनें बांधलेला आहे. सनातन धर्माचा विरोधरहित उपदेश हा ह्या रज्जूचा मुख्य ताणा आहे; व त्याला आनुषंगिक तत्त्वज्ञान, इतिहास, राजधर्म, व्यवहार व नीति यांचे भागे गुंडाळलेले आहेत. यामुळे असा चमत्कार झाला आहे कीं, महाभारत हा ग्रंथ हल्लींच्या हिंदुधर्माच्या सर्व शाखांस म्हणजे शैव, वैष्णव, वेदान्ती, योगी वगैरेंस सारखाच पूज्य झाला आहे. व्यासांच्या अप्रतिम कृतीवर ही इमारत उभारलेली असल्यानें व्यासांचें अप्रतिम कवित्व, तत्त्वज्ञान व व्यवहारनैपुण्य यांचीही स्फूर्ति सौतीला प्रोत्साहक झालेली आहे. सौतींनीं या उद्देशानें भारताचें महाभारत कसें बनविलें, याचा आपण आतां

वरील विवेचनाच्या अनुरोधाने विस्तृत रीतीने विचार करू.

असे विवेचन करणे एक प्रकारचे मोठे नाजूक काम आहे, हे येथे नमूद केले पाहिजे. व्यासांचा मूळचा ग्रंथ व वैशंपायनाचे भारत यांत फारसा फरक नसावा, हे आम्ही पूर्वी सांगितलेच आहे. पण भारताचे चोवीस-हजार श्लोक असून महाभारताचे एक लक्ष श्लोक आहेत. तेव्हां इतके अधिक भाग सौतीने सामील केले, हे आम्हांस कबूल करणे प्राप्त आहे. असे कबूल करतांना वरील विवेचनांत जो ऐतिहासिक भाग दाखविला, त्या-शिवाय ज्यास्ती सबळ प्रमाणे दाखवितां येणे शक्य नाही. साधारण अनुमानानेच हा विषय व्याख्याचा आहे. जे भाग प्रचलित माहितीच्या व अनेक गाथांच्या आधारांनी सौतीने घातले ते व्यासांच्या उदात्त ग्रंथाच्या स्फूर्तीनेच घातले. तेव्हां त्यांचे कर्तृत्वही एका दृष्टीने व्यासांकडेच देण्यास हरकत नाही. आपल्या विशिष्ट मतसिद्धचर्य एखादा प्रसिद्ध भाग मर्वेच असंबद्ध घुसडून घाव्याचा त्यांतला हा प्रकार नाही. किंबहुना, हिंदुधर्माच्या उदात्त स्वरूपाचेच ह्यांत अधिक आविष्करण होत असून नवीन जोडलेले भाग मूळग्रंथाचेच आहेत, असे मानण्यास मुळीच हरकत नाही.

(१) धर्माचे एकीकरण.

सौतीचा प्रथम उद्देश भारत वादविष्यांत धर्माचे एकीकरण करणे हा होता. मूळ भारतग्रंथ श्रीकृष्णाच्या प्रशंसापर, अर्थात् विष्णुस्तुतिपर असावा, हे अनुमान उघड आहे. पण हिंदुधर्मात विष्णुशिवाय इतर देवताही उपास्य आहेत. एकंदर सनातन धार्मिक ग्रंथ असे स्वरूप महाभारतास येण्याकरितां त्यांत इतर देवतांच्याही स्तुति आल्या पाहिजेत व त्याही अशा रीतीने की, भिन्न उ-

पासनांचा विरोध वाढू नये. याच दृष्टीने मुख्यतः सौतीने महाभारताला हल्लीचे स्वरूप दिले आहे. विशेषतः वैष्णव व शैव या मतांचे एकीकरण त्याने चांगले केले आहे. शांतिपर्व व अनुशासनपर्व ही मूळच्या भारतांत असावी की नसावी, हा प्रश्न कित्येक वेळां उपस्थित केला जातो, पण मोठी पूर्वे मूळभारताची नव्हेत, हे आपण पूर्वी ठरविलेच आहे. तेव्हां ही पूर्वे सौतीची आहेत यांत शंकाच नाही. यांतील कांही विषय मूळभारताचे असावेत, हे उघड आहे. पण धार्मिकदृष्ट्या सर्व मतांचा त्यांत समावेश होण्याकरितां या पर्वीत सौतीने बरीच वाढ केली. यामुळे महाभारताला धर्मग्रंथाचे स्वरूप पूर्णपणे आले आहे व महाभारतानंतरचे सर्व ग्रंथ त्यांतील वचने स्मृती म्हणून आधाराला घेतात. शैव व वैष्णव यांचे सनातन धर्मात ऐक्यमत्त्व करण्यासाठी सौतीने महाभारतांत शिव-स्तुतिपर अनेक आख्येने घातली आहेत. अनुशासन पर्वामध्ये उपमन्यूचे आख्यान जे घातले आहे ते याच कारणाने; आणि यांत मौन अशी की, ही शंकराची स्तुति श्रीकृष्णाच्या तोंडूनच वदविली आहे. जांबवतीस पुत्र होण्याच्या इच्छेने त्याने शंकराची आराधना केली, असे यांत दाखविले आहे. ज्याप्रमाणे विष्णुसहस्रनाम भारतांत गोंवले आहे, त्याप्रमाणे तेंडीने सांगितलेली शंकराची सहस्र नावे उपमन्यूने या ठिकाणी श्रीकृष्णास उपदेशिली असून अनेक ऋषींनी शिवाची आराधना करून वरप्राप्ति करून घेतली, असे म्हटले आहे. एकंदर सनातनधर्मीयांचे शिव, विष्णु आणि ब्रह्मा यांचे एकीकरण करून धर्मातील दुही काढून टाकण्याचे जे मत आहे, ते याच आख्यानांत प्रतिपादित केलेले आहे. परमेश्वराच्या उजव्या बाजूतून ब्रह्मा उत्पन्न झाला व डाव्या अंगातून विष्णु उत्पन्न झाला आणि रुद्र मध्यांतून

उत्पन्न झाला, असे यांत वर्णिलेले आहे. हे उपमन्युचें आख्यान सौतीने नवीन जोडलेले आहे, हे मागीलपुढील संदर्भावकून समजण्यास हरकत नाही. यांत श्रीकृष्णानें एक हजार वर्षे तपश्चर्या केली, असेही म्हटले आहे. यावरून हे आख्यान मूळच्या भारतांतलें नसावें. भारतांतील कोणत्याही व्यक्तीचें आयुष्य शंभर वर्षांच्या प्रमाणाबाहेर दाखविलेलें नाही. अर्थात्, ह्या कल्पना मागाहूनच्या आहेत. शंकराच्या स्तुतिपर अन्य ठिकाणीही अनेक नवीन प्रसंग सौतीने वर्णिलेले आहेत. द्रोणपर्वत अर्जुन ज्या वेळेस जयद्रथाला मारण्याची प्रतिज्ञा करतो, त्या वेळेस हे केवळ असंभाव्य काम त्याच्या हातून सिद्धीस नेण्यासाठी श्रीकृष्णानें शंकराचा वर मिळविण्यास अर्जुनास सांगितलें, व अर्जुनानें समाधीमध्ये शंकराची प्रीति संपादन करून त्याजपासून पाशुपतास्त्र मिळविलें (अध्याय ९०-९३). पण अर्जुनास शंकरापासून पाशुपतास्त्र मिळाल्याची हकीगत किरातार्जुनीयांत वर्णिल्याप्रमाणें वनपर्वतच आली आहे. तेव्हां हे पाशुपतास्त्र पुन्हां मिळविण्याची कथा चमत्कारिक अमून ती सौतीनें मुद्दाम घातली असावी. कारण, यांत शिवस्तुतीचा प्रोत्साहक श्रीकृष्णच दाखविला आहे. सारांश, शिवाचा उपासक श्रीकृष्ण आणि विष्णूचा उपासक शिव, अशी सांगड घालून सौतीनें शैवैवंपणावांचा विरोध काढून द्रकण्याचा स्तुत्य प्रयत्न केला आहे. अशा प्रकारची आणखी कित्येक आख्यानें दाखवितां येतील. सौप्तिकपर्वत अश्वत्थामा जेव्हां निजलेल्या वीरांचे गळे दाबण्यास निघतो, त्या वेळेस तो प्रथम आपलें मुंडकें कापून शंकरास तुष्ट करीत आहे, असें दाखविलें आहे (सौप्तिकपर्व अध्याय ७). यांतही “कृष्ण मला त्याच्या भक्तीमुळे अत्यंत प्रिय आहे,”

महा. उ. ३

असें शंकर म्हणतो. तसेंच या पर्वताच्या शेवटी लिंगपूजेचा महिमा वर्णन केलेला आहे, व तेथेही शंकराची प्रशंसा श्रीकृष्णमुखानें वदविली आहे. तात्पर्य, शिवविष्णूचें ऐक्य सिद्ध करण्याचा सौतीनें ठिकठिकाणी प्रयत्न केला आहे (सौप्तिकपर्व अध्याय १८). मोक्षपर्वतातील नारायणीय उपाख्यान मूळच्या भारतांतील नमून सौतीनें मागाहून जोडले आहे (अध्याय ३३४-३४८). हे त्यानें बहुधा पांचरात्र मतांतील संप्रहीत केले असावें. या आख्यानांत साहजिकच शंकर विष्णूहून लहान व त्याचा भक्त, असें मूळांत दाखविले असावें; पण सौतीच्या मंतव्य करण्याच्या प्रयत्नांनुसार त्यानें यांत दिलेलें वर्णन थोडेंच बदलेलें आहे; व नारायणाच्या व शंकराच्या युद्धांत कोणाचा जय होईना, तेव्हां ब्रह्मदेवानें शंकराची विनवणी करून त्यास नारायणाचा भक्त बनविलें. तेव्हां नारायण म्हणाला “जो तुझा भक्त तो माझा भक्त. ज्यानें तुला ओळखलें त्याला माझेही ज्ञान झालें. तुझ्या व माझ्यामध्ये कांहीएक भेद नाही. तुझ्या शूलाच्या प्रहाराचें चिन्ह माझ्या वक्षस्थलावर उमटलेलें असल्यामुळे मला श्रीवत्स असें लोक म्हणतील; आणि माझ्या हाताचें चिन्ह तुझ्या कंठावर उमटल्याकारणानें तुला श्रीकंठ असें म्हणतील” (भा. शांति. पा. ८०२). याप्रमाणें पांचरात्राच्या मताचाही शिवविष्णूंच्या ऐक्याकडे सौतीनें ओघ वळविला आहे.

महाभारतांत देवीची स्तुति सौतीनें घातली आहे, ती भीष्मपर्वत (अध्याय २३) आहे. वास्तविक ती स्तुति या ठिकाणीं नसल्यास चालेल. कारण, लडाईस उद्युक्त झालेल्या अर्जुनाला युद्धांत जय येईल, असा दुर्गेनें वर दिल्यावर पुढें भगवद्गीतेचा प्रसंगच राहात नाही. आम्ही जिंकू की कौरव जिंकतील,

“यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः” अशी शंकाच मग संभवत नाही. हे दुर्गास्तोत्र श्री-कृष्णाच्याच आज्ञेवरून अर्जुनाने जपलं, असे यांत सौतीने म्हटलं आहे. दुर्गेचा स्तव अन्य ठिकाणीही आहे. स्कंदाच्या प्रशंसापर व स्तुति-पर भाग सौतीने वनपर्वत घातलेला आहे. याप्रमाणे निरनिराळ्या उपास्यदेवतांचे एके ठिकाणी ग्रंथन करून सौतीने सनातन धर्माचे ऐक्य करण्याचा प्रशंसनीय यत्न केला आहे.

याचबरोबर निरनिराळ्या मतांचे व मोक्ष-मार्गांचे एकीकरण करण्याचा यत्न सौतीस करावा लागला, हे उघड आहे. निरनिराळ्या उपासनांबरोबर निरनिराळी तत्त्वज्ञानेही प्रचलित झाली होती. त्यांचे हळीचें प्रमाणभूत ग्रंथ अद्याप उत्पन्न झाले नव्हते, हे पूर्वी सांगितलं आहे. तथापि त्यांचा उपदेश ग्रंथांतून व तोंडातून होत होता, व त्यांचा आपआपसांत जोराचा विरोध चालू होता. हा विरोधही नाहीसा करणे सौतीला जरूर होतं. तसेच वेदान्त, सांख्य, योग, पांचरात्र, पाशुपत, इत्यादि मतांचे एकीकरण करणे त्याला अवश्य होतं. भगवद्गीता मूळभारतातील किंवा सौतीने तयार केली, हाहि प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा आहे. भारत व महाभारत असे दोन भाग निदान आपल्यास मानावे लागतात व व्यास-वैशंपायन आणि सौती असे दोन ग्रंथकर्ते तरी निःसंशय धरावे लागतात, हे आम्ही पूर्वी सिद्ध केलेच आहे. परंतु भगवद्गीतेचा प्रश्न शिळकच राहतो. आमच्या मतें भगवद्गीता मूळमहाभारतातील आहे; ती सौतीने दुसरी कोणी-कडून घेऊन महाभारतांत सामील केलेली नाही. याचें विस्तारपूर्वक विवेचन आम्ही शेवटी करणार आहों. असो, पांचरात्र व पाशुपत या दोन मतांचा फैलाव गीतेच्या वे-

ळेस नव्हता. मात्र वेदान्त, सांख्य आणि योग ही तीन तत्त्वज्ञाने प्रचलित असून त्यांचे एकीकरण करण्याचा प्रयत्न भगवद्गीतेने केला आहे. तोच प्रयत्न सौतीने चालू ठेवून त्यांत या दोन नवीन मतांचाही विचार त्याने सामील केला. यासंबंधाने अनेक उपाख्याने व प्रकरणे महाभारतांत सौतीने घातली आहेत; व पूर्वीच्या वेदान्त, सांख्य व योग या मतांचेही आविष्करण जशी त्यांची वाढ झाली, त्याप्रमाणे केलेले आहे. अनुगीता हे या प्रकारचे सौतीने घातलेले नवीन प्रकरण होय. याशिवाय सांख्य, योग व वेदान्त यांचीं मते विस्ताराने प्रतिपादन करणारे अनेक अध्याय ठिकठिकाणी, विशेषतः शांतिपर्वत घातलेले आहेत. पांचरात्र मताचे आविष्करण पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे नारायणीय उपाख्यानात घालून त्याने केले. पाशुपत मताचे उद्घाटन मात्र महाभारतामध्ये सौतीने विस्ताराने केलेले नाही, याचें आश्चर्य वाटतं. कारण, हे मत त्या वेळेस प्रचलित होतं हे निर्विवाद आहे, व सौतीने त्याचा उल्लेख स्पष्टपणे केला आहे. सौतीच्या महाभारताच्या वेळी कोणकोणचीं मते प्रचलित होती, हे त्याने पुढील श्लोकांत सांगितलं आहे.

सांख्य योगः पांचरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।
ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै ॥
उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः ।
उक्तवानिदमव्यग्रो ज्ञानं पाशुपतं शिवः ।
पांचरात्रस्य कृत्स्नस्य वेत्ता तु भगवान्स्वयम् ॥
(शां. अ. ३४९. ६४-६८)

अशा रीतीने पाशुपत व पांचरात्र या दोन भिन्न मतांचा महाभारतांत स्पष्ट उल्लेख आहे. पण हे सर्व एकाच नारायणाचे उपासनामार्ग आहेत, असे सौतीने पुढे स्पष्ट म्हटलं आहे.

सर्वेषु च तूपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते ।
यथागमं यथाज्ञानं निष्ठा नारायणः प्रभुः ॥

“हे नृपश्रेष्ठा, इतके जरी भिन्न पंथ आहेत तरी या सर्वांत एक गोष्ट सारखी दिसून येते ती ही की, या सर्वांतही आगम व ज्ञान यांना संमत अशी परमगति प्रभु नारायणच होय ” (भा. शांति. पा. ८२२).

सारूप्य, योग वगैरे निरनिराळ्या तत्त्वज्ञानांचा विरोध नाहीसा करून टाकून सर्वांचें एकमत सौतीच्या महाभारतांनं कसें केले, हें येथें विस्तारानें सांगण्याची आवश्यकता नाही. याचें विस्तारानें वर्णन पुढें एका ठिकाणीं यावयाचें आहे. सनातन धर्माची इतर अंगें यज्ञ-याग, तीर्थे, उपवास, व्रते व दांने इत्यादिकांचें सविस्तर वर्णन महाभारतांत ठिकठिकाणीं सौतीनं केले आहे. विशेषतः अनुशासनपर्वीत तें सांगितलें आहे. यज्ञाच्या संबंधानें मोठा महत्त्वाचा प्रश्न हिंसेचा. यज्ञांत पशुवध करावा की नाही, याजबद्दल सनातनधर्मीय लोकांत बौद्धापूर्वी-पासूनच वादविवाद चालू होता व आहे. वैदिक-मताभिमानी पशुवध करणें जरूर मानीत. सौतीनं दोघांचेंही मत मान्य करून त्यांचा महाभारतामध्ये समावेश केला आहे. त्या-संबंधानें त्यानं एक अध्याय मुद्दाम घातलेला आहे. त्याचें उदाहरण येथें देण्यासारखें आहे. युधिष्ठिराचा अश्वमेध सविस्तर वर्णन झाल्यावर त्यांतील हिंसेचें वर्णन सामान्यजनसमूहास त्रासदायक वाटत असावें. “अनेक देवतांस उद्देशून अनेक पशुपक्षी स्तंभास बांधले, प्रत्यक्ष उत्कृष्ट मुख्य अश्वरत्नाशिवाय तीनशें पशू यज्ञस्तंभास बांधले होते ” वगैरे वर्णन (अश्व० अ० ८८ पा. १४९) ऐकून एका प्रकारें अहिंसा-मतवादी लोकांस बरे वाटत नाही. अशा प्रवृत्तीस बौद्ध व जैन धर्माच्या उदयानंतर जास्त जोर आला असावा. असो. याठिकाणीं नकुलाची कथा आली आहे, ती हिंसायुक्त अध्वमेधाची निंदा कर-

ण्यासाठीं आली आहे. एका ऋषीनं यिपून आणलेले दाणे विप्र अतिथीस दान देऊन आपण प्राणत्याग केल्याचें वर्णन करून नकुलानें त्या सक्थुयज्ञांत आपलें मस्तक सुवर्णमय झाल्याचें सांगितलें व आपलें बाकीचें अंग युधिष्ठिराच्या यज्ञांत सुवर्णमय होतें किंवा नाही, हें पाहण्यासाठीं यज्ञांत येऊन त्यानं लोळण घेतली, पण त्याचा देह सुवर्णाचा झाला नाही, अमें म्हणून अखेर यज्ञसमाप्तीत त्या यज्ञाची निंदा केली. येथें यज्ञ हिंसायुक्त करावा की नाही, हा प्रश्न प्रत्यक्ष केला असून वैशंपायनांनं वसूच्या शापाची कथा सांगितली व ऋषींनीं अहिंसायुक्त यज्ञच मान्य केला, अमें वर्णन आहे (अ० ९१). यानंतरच्या अध्यायांत अगस्त्याच्या यज्ञाची हकीकत आहे, त्यांत बीजानेंच यज्ञ होत होता व इंद्रानें रागावून पर्जन्य बंद केला, तेव्हां अगस्त्यानं ‘मी आपल्या सामर्थ्यानें बीजें उत्पन्न करीन’ वगैरे प्रतिज्ञा केली. असो. तर हें नकुलाख्यान व हे अध्याय मूळ भारतानंतरचे असावे. भारतकाळीं अहिंसापक्ष इतका प्रबल नव्हता. तो पुढें प्रबल झाल्यामुळें या कथा उत्पन्न होऊन त्या सौतीनं साहजिकच महाभारतांत सामील केल्या. हा पक्ष बहुधा दक्षिणचा असावा. कारण, अगस्त्य दक्षिणेचा ऋषि आहे. पण सर्वांत मौन ही की, या कथांनीं वैदिक हिंसाभिमानी पक्षास राग आला. तेव्हां सौतीनं शेवटचा अध्याय आणखी असा घातला कीं, नकुलानें जी निंदा केली ती क्रोधास शाप झाल्यामुळें त्या स्वरूपानें क्रोधानें केली. सारांश, इतकें पाहून जागा झाली अशांतला हा प्रकार सौतीनं केला असून त्यानं दोन्ही पक्षांस राजी ठेविलें आहे.

(२) कथासंग्रह.

महाभारत वादविण्याचा सौतीचा दुसरा उद्देश कथासंग्रह हा दिसतो. अनेक राजां-

च्या व ऋषींच्या ज्या कथा तोंडी किंवा लहान लहान गाथातून विस्कळित रीतीने प्रचलित होत्या, त्या एके ठिकाणी आणणे जरूर होतें. सनातनधर्माच्या त्या कथांपासून एका प्रकारचें प्रोत्साहन मिळणें शक्य होतें. याशिवाय ऐतिहासिक माहिती एके ठिकाणी करून सनातनधर्मीयांचा पूर्वाजाविषयीचा अभिमान जागृत करणें अवश्य झालें होतें. भारती कथेसंबंधानें सुद्धा निरनिराळ्या गोष्टी मागाहून उत्पन्न झालेल्या असाव्या. त्या सर्व एकत्र करून महाभारत म्हणजे प्रचलित कथांचें भांडागारच बनविण्याचा सौतीने प्रयत्न केला, आणि अशा रीतीने बौद्ध व जैन लोक हिंदुस्थानांतील प्राचीन प्रसिद्ध पुरुषांच्या कथांना आपले स्वरूप देण्याचा जो प्रयत्न करीत होते, त्या प्रयत्नास त्याने आळा घातला. अशा रीतीची आख्याने व उपाख्याने जी सौतीने महाभारतांत घातली, ती सर्व निराळी कादून दाखविणें येथें शक्य नाही. ती त्याने अगदींच नवीन बनविली, असें मात्र मानतां येत नाही. किंबहुना तीं जुनीच होती. लोकांच्या समजुतीमध्ये पूर्वीपासूनच ती आरूढ झाली असून राष्ट्रीय भावनेशी तीं एकजीव झालेली असावी आणि म्हणूनच त्यांचा अशा राष्ट्रीय ग्रंथांत संग्रह करणें जरूर होतें. अशा तऱ्हेच्या कथा कोणत्या हें समजून घेण्यासाठी त्यांचीं कांहीं उदाहरणें नमुन्यादाखल खाली देऊं.

(१) षोडशराजीय उपाख्यान द्रोणपर्वीत आलें आहे. हें एक जुनें आख्यान आहे. हें शतपथ ब्राह्मणामध्ये मूळस्वरूपानें दिसतें. आर्यावर्तात अश्वमेधकर्तें कोण कोण प्रसिद्ध राजे झाले, त्यांची यादी यांत दिली आहे, व त्यांचें मोठें उत्साहजनक वर्णन केलेलें आहे. हें कदाचित् मूळमहाभारतांतही असं शकेल. परंतु तें

सौतीने मागाहून घातलें असावें, हें अधिक संभवनीय दिसतें.

(२) रामायण. संबंध रामायणाची हकीगत वनपर्वीतील रामोपाख्यानांत आली आहे. हें पर्व तर निःसंशय सौतीने घातलेलें आहे. कारण, एवढें मोठें उपाख्यान मूळभारतांत असणें संभवनीय दिसत नाही. तें संबंध उपाख्यान वाचलें म्हणजे दुसऱ्या एकाद्या प्रचलित ग्रंथाचें संक्षिप्त स्वरूप येथें दिलें आहे, असे स्पष्ट दिसते. महाभारतांत वाल्मीकीचा स्पष्ट उल्लेख अन्यत्र आहे, पण ज्या ग्रंथाचा हा संक्षेप आहे तो ग्रंथ हल्लीचें वाल्मीकीचें रामायण नव्हे; तर त्याचें पूर्वीचें मूळस्वरूप असावें, असे निश्चयानें म्हणतां येतें. याची कारणे येथें थोडी-बहुत देतां येतील. वाल्मीकीच्या हल्लीच्या रामायणाचा काळ पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें शक-पूर्व पहिलें शतक आणि महाभारताचा काळ शकपूर्व तिसरें शतक आहे, असें पूर्वी सांगितलेच आहे. पण याशिवाय या उपाख्यानांतील अन्तः-प्रमाणांवरून ही गोष्ट दृष्टोत्पत्तीस येईल. जों जों काळ जास्ती जातो तों तों कथाभाग अधिक अधिक असंभाव्य दंतकथांनीं भरू लागतो, ही गोष्ट कोणालाहि सहज पटण्यासारखी आहे. जेवढे चमत्कार कमी तेवढा कथाभाग अधिक जुना, असे सामान्यतः प्रमाण मानण्यास हरकत नाही. या दृष्टीने पाहतां रामोपाख्यानांतील कथाभाग हल्लीच्या रामायणांतील कथाभागांहून कमी चमत्कारांनीं भरलेला आहे. १ प्रथम रामाच्या जन्माकरितां ऋष्यशृंगानें केलेल्या पुत्रेष्टीची हकीकत येथें मुळीच दिलेली नाही. २ रावणाचा व कुबेराचा संबंध निराळाच दाखविला आहे. दुंदुभिनामक गंधर्वस्त्रीची पुढें मंथरा झाली, हें यातील विधान मात्र रामायणांत नाही, याचें आश्चर्य वाटतें. जटायूच्या भेटीची हकीकत सरळ व निराळी आहे. ३

रामाने समुद्रकाठी दर्भासनावर बसून समुद्राचे चितन केले, त्या वेळी समुद्र स्वप्नात भेटला, प्रत्यक्ष भेटला नाही. ४ लक्ष्मणाला शक्ति लागल्याची व मारुतीने द्रोणागिरी आणल्याची हकीकत यांत नाही. ९ कुंभकर्णास लक्ष्मणाने मारलें आहे. ६ इंद्रजितासही त्यानेच मारलें आहे; पण इंद्रजिताच्या अहंइय होणाऱ्या रथाची गोष्ट म्हणजे रथासाठी कुंभिलेस यज्ञ करण्यास जाण्याची कथा यांत नाही. सर्वांत मुख्य गोष्ट ही की, रावणास रामाने मारिलें तेव्हां ब्रह्मास्त्राने सरळ मारलें, असें येथें वर्णन आहे. शिरें तुटत असून पुन्हां पुन्हां उत्पन्न होत व रावणाच्या गळ्यांत अमृतकुपी होती, हें वर्णन यांत नाही. असो. हा भाग कांहीसा विषयांतराचा आहे. पण सांगावयाचें तात्पर्य हें की, वनपर्वातील रामोपाख्यान हें मूळभारतातील नसून तें सौतीनें मूळ वाल्मीकिरामायणावरून घेतलें आहे, ही गोष्ट उघड दिसते.

(३) शल्यपर्वातील सरस्वतीआख्यान हें धडधडीत सौतीनें मागाहून घातलेलें दिसतें. भीम व दुर्योधन गदायुद्धास तयार झाले आहेत आणि भारतीयुद्धाचा ऐन शेवटचा अत्यंत महत्त्वाचा प्रसंग सुरू होत आहे, इतक्यांत सरस्वतीच्या यात्रेद्वन परत आलेला बलराम तेथें येऊन पोचला. झालें, गदायुद्धाचें वर्णन बाजूस राहिलें आणि सरस्वतीनदी व तिचें महत्त्व व तिची यात्रा यांचेंच वर्णन जनमेजयाच्या प्रश्नावरून वैशंपायन सांगूं लागले. व तेंही थोड-थोडकें नाही. हें विषयांतर ऐन युद्धवर्णनाच्या वेळीं सरासरी १९ अध्यायांमध्ये (३९ पासून ५४ पर्यंत आहे) व यांतच दोन तीन उपकथा आलेल्या आहेत. स्कंदाम्भिक व तारकामुराच्या युद्धाचें वर्णन येथें आलेलें आहे. हें सारस्वतोपाख्यान घालणें सौतीस जरूर वाटलें असावें. कारण, प्राचीन काळापासून ज्या सर-

स्वतीचें माहात्म्य हिंदुस्थानांत मानलें गेलें आहे, तिचें वर्णन महाभारतांत येणें जरूर होतें. पण तें कोणत्या प्रसंगांनें घालावें, हें मात्र त्यास चांगलें साधलें नाही.

(४) विश्वामित्र ब्राह्मण कसा झाला हें आख्यान.

(५) पौष्य व पौलोमी उपाख्यानें सौतीनें प्रारंभीच घातलीं आहेत, तीं याच प्रकारचीं आहेत. ह्या जुन्या दंतकथेच्या गोष्टी असून त्या या ग्रंथांत सौतीनें सामील करून जतन करून ठेविल्या आहेत.

(६) नलदमयंती आख्यान. हें अतिशय सुंदर आख्यान आर्यलोकांच्या राष्ट्रीय दंतकथांपैकी आहे. तें मूळभारताचें असावें की नाही, याजविषयी निश्चयांनें सांगतां येत नाही. तथापि तें इतकें लांब आहे की, कदाचित् नसावें असें वाटतें. त्यांतील कथा इतकी मुरस वर्णिली आहे की, ती महाकवि व्यासांनींच लिहिलेली असावी, असेंही वाटतें. ती कथा पूर्वी लहान असावी, असें म्हणतां येत नाही. यांतील एकंदर वर्णनांत मर्यादेच्या बाहेर किंवा शक्यतेच्या बाहेर किंवा संबंधाच्या बाहेर असें कांहीच दिसत नाही. तात्पर्य ही कथा मूळभारताची असावी, असें एकपक्षी वाटतें. हीच गोष्ट सावित्रीच्या आख्यानाची आहे. हें अति सुंदर आख्यान मूळचें भारताचेंच असावें व तें लहानही आहे. तसेंच त्यांतील वर्णनही नलदमयंतीसारखें सुंदर, मोहक व उदात्त नीतीला पोषक आहे. तात्पर्य, या दोन्ही आख्यानांविषयीं निर्णयात्मक असें कांहीच म्हणतां येत नाही. हीं दोन्ही राष्ट्रीय आख्यानें आहेत, हें सांगणें नको.

असो. तर याप्रमाणें भारत-इतिहासाला सोडून इतर दंतकथा प्रचलित होत्या, त्या महाभारतांत आणण्याचा सौतीनें प्रयत्न केला.

त्याचप्रमाणे व्यासवैशंपायनांच्या काळाभासून सौतीच्या काळापर्यंत भारतीय-इतिहासासंबंधानेच ज्या अनेक दंतकथा प्रचलित झाल्या होत्या, त्याही यांत सामील करणे जरूर होतें. या सर्व गोष्टी सौतीने ठिकठिकाणी सांगितलेल्या आहेत; व त्यांस मुख्य धरूनच त्यानें सर्व ग्रंथ तयार केला आहे. या गोष्टी कोणच्या हें विस्तृत रीतीने आपण आतां पाहू. (१) आस्तिकांची कथा ही ह्याचपैकी आहे. नाग हे मूळचे मनुष्य असून त्यांचें लोकांच्या कल्पनेंत प्रत्यक्ष नाग अथवा सर्प यांत रूपांतर झालें, हें कोणाही विवेचक वाचकाच्या लक्षांत येण्यासारखें आहे. परीक्षितीचा खून करणारा तक्षक हा कोणी तरी मनुष्य असावा. व जनमेजयानें जें सर्पसत्र केलें तें सर्पांचें सत्र नमून नागलोकांचा नायनाट करण्याविषयीचा तो प्रयत्न होता, असें स्पष्ट दिसतें. परंतु सर्पांची कल्पना एकदां प्रचलित झाल्यावर ती कल्पना टाकून देणें शक्य नव्हतें आणि तक्षकाचा व बाकी उरलेल्या नागलोकांचा बचाव आस्तिकांनं कसा केला, हें हल्लींच्या उपाख्यानावरून दिसून येईल. (२) अंशावतारवर्णन हेंही ह्याच प्रकारचें आहे. प्रत्येक ऐतिहासिक व्यक्ति कोणत्या तरी देवाचा अवतार किंवा पुत्र आहे, अशी कल्पना बहुतेक प्राचीन लोकांत प्रचलित झाल्याचें आपण इतिहासांत पाहतो. त्याप्रमाणें हिंदुस्थानांतही भारती वीरपुरुषांची अशी उत्पत्ति लावलेली आहे. आदिपर्व अध्याय ५९ व ६६ यांत हें अंशावतारवर्णन सौतीनें प्रचलित समजुतीप्रमाणें केलेले आहे. कोठें कोठें मूळग्रंथांत याच्या विरुद्ध विधानें सांपडतात; आणि त्यावरूनच ही अंशावताराची कल्पना नवीन आहे, हें आपल्यास दिसून येतें. (३) द्रौपदीनें पांच पति एकदम कसे वरले, याचेंही कारण निरनिराळ्या दंतकथा प्रचलित हो-

ऊन त्यांत दाखविलेलें होतें. त्या सर्व दंतकथा सौतीला आपल्या ग्रंथांत सामील करणें प्राप्त झालें. या दंतकथा द्रौपदी हा स्वर्गलक्ष्मीचा अंशावतार, या कल्पनेला धरून आहेत. (४) दुर्योधनाविषयी चमत्कारिक कथा प्रचलित होणें असंभाव्य नव्हतें. दुर्योधनाला बांधून चित्ररथानें नेलें, ही कथा यापैकीच आहे. दुर्योधन सुटल्यानंतर प्रायोपवेशन करीत वसला व त्यास कृत्या पाताळांत वेऊन गेली, ही कल्पना वेडसर आहे (वनपर्व अध्याय २४१ आणि २५०). (५) दुर्वासानें पांडवांचा छळ करण्याचा प्रयत्न केला, हीहि कथा मागाहून उत्पन्न झालेली असून ती सौतीनें महाभारतांत सामील केली (अध्याय २६१). (६) युद्धाचे वेळीं 'मी अमुक अमुक करीन' किंवा 'मी अमुक रीतीनें मरेन,' हें सेनापतीनें अगोदर सांगणें हें आश्चर्यकारक आहे. तसेंच युद्धसंबंधी पराक्रम अतिशयोक्तीनें भरले जाणें अपरिहार्य आहे. भीमानें द्रोणाचा संबंध रथ सात वेळां उचलून फेंकून दिला, ही कल्पना मागाहूनची आहे. अर्जुनाच्या रथाविषयीची कल्पना अशीच मागाहून उत्पन्न झाली असावी. अर्जुनाचा दिव्य रथ कृष्ण खालीं उतरल्याबरोबर जळून गेला, ही दंतकथा चमत्कारिकच होय. कारण, श्रीकृष्ण हे रथावरून रोजच खालीं उतरत होते. अशा प्रकारच्या चमत्कारयुक्त गोष्टी पुष्कळच आहेत. त्यांतील मूळच्या कोणत्या व सौतीच्या वेळीं कोणत्या नवीन प्रचलित झाल्या होत्या, हें निर्णयात्मक ठरविणें कठिण आहे.

(३) ज्ञानसंग्रह.

महाभारतांत दंतकथांचा संग्रह करण्याचा जसा सौतीचा स्पष्टपणें उद्देश दिसतो, तसाच सर्व प्रकारच्या ज्ञानाचाही संग्रह त्यानें यांत केलेला आहे. राजनीति, धर्म-

शास्त्र, तत्त्वज्ञान, भूगोल, ज्योतिषशास्त्र वगैरे सर्व विषयांची माहिती एकत्र ग्रथित करण्याचा त्याचा हेतु असलाच पाहिजे. याचें धडधडीत उदाहरण सर्व भूगोलाची माहिती, तसेच भारतवर्षातील देश व नद्या यांची माहिती भीष्मपर्वीच्या आरंभी दिली आहे, हें होय. भीष्म-करितां कौरव व पांडव युद्ध करणार आहेत, तेव्हां ही भूमि तरी किती व एकंदर भूलोक कसा, हा प्रश्न धृतराष्ट्रानें संजयास केला आहे. हा प्रश्न चमत्कारिक आहे. युद्धाचें वर्णन वि-
चारावयाचें सोडून धृतराष्ट्र भीष्मपर्वीच्या आरंभी भलतीच माहिती संजयास विचारीत आहे, हें आ-
श्चर्य नव्हे काय ? परंतु भूगोलिक माहिती को-
ठें तरी देण्याची जरूरी असल्याकारणानें सौती-
नें ती येथें घालून दिली आहे. याठिकाणी पूर्वापर-
संबंधही तुटल्यासारखा दिसतो. अध्याय १२
याच्या शेवटी धृतराष्ट्र व संजय एकमेकांशीं
बोलत आहेत, परंतु पुढच्याच अध्यायाच्या
प्रारंभी संजय युद्धभूमीवरून घाबरत परत
येऊन भीष्म पडल्याची हकीगत सांगतो. परंतु
संजय युद्धभूमीवर गेला केव्हां, याचें वर्णन
कोठेंच नाही. असो. दुसरें उदाहरण सभाप-
र्षांतील ' कञ्चित् ' अध्यायाचें आहे. युधिष्ठिर
सभेंत बसला असतांना नारद ऋषि तेथें आले,
व युधिष्ठिराला राज्यव्यवस्थेसंबंधानें अनेक प्रश्न
विचारू लागले. "तूं अमुक गोष्ट करतोसना ? तूं
सैनिकांना वेळच्या वेळीं वेतन देतोसना ? रोज
पहांटेस उठून राज्याचा जमाखर्च पाहतोसना ?"
वगैरे वगैरे अनेक प्रश्न विचारून युधिष्ठिराची
नारद परीक्षाच घेत आहे, असें वाटतें. परंतु
या अध्यायांत उत्तम राज्यकारभार कसा करावा,
याचे सर्व नियम एके ठिकाणीं मार्मिकपणें ग्रथित
केलेले आहेत. ज्योतिषाची माहितीही अशाच री-
तीनें वनपर्वामध्ये व शांतिपर्वामध्ये दिलेली असून
तेथेंही तिची मोठीशी आवश्यकता आहे, असें

दिसत नाही. भीमाची व मारुतीची गांठ पड-
ली त्या वेळेस भीमानें चतुर्गुणाची माहिती
विचारली व ती मारुतीनें सांगितली. सांख्य व
योग या तत्त्वज्ञानांचीं मते ठिकठिकाणी,
विशेषतः शांतिपर्वीत विस्तारानें पुनःपुन्हा
दिली आहेत. भाषाशास्त्र अथवा rhetoric
याचीं कांही तत्त्वे सुलभाजनकसंवादांत दिली
आहेत, तीं फारच मजेचीं आहेत. न्यायशास्त्रा-
चेही कांही नियम याच संवादावरून निघ-
तात. सारांश, अनेक शास्त्रविषयक माहिती
सौतीनें या ग्रंथांत सामील करण्याचा यत्न
केला आहे.

(४) धर्म व नीतीचें शिक्षण.

महाभारतामध्ये सनातन धर्माचें पूर्णपणें
उद्घाटन करण्याचा यत्न सौतीनें केला
आहे. महाभारत म्हणजे एक धर्मशास्त्र
किंवा सृष्टि असेंच मागे सांगितल्याप्रमाणें
मानलें जातें. धर्माची मुख्य तत्त्वे काय
आहेत, हें यांत ठिकठिकाणीं सांगितलें आहे.
अनुशासन व शांतिपर्वीत यांचा मुख्यतः वि-
स्तार आहे. इतर ठिकाणीही हा विषय घात-
ला आहे. उदाहरणार्थ, उत्तरययाति आल्यान
आदिपर्वीत (अध्याय ८६-९३) घातलें
आहे, तें मागाहूनचें-सौतीचें आहे. यांतील
श्लोक मोठ्या वृत्ताचे असून एकंदर आल्यान
मुख्य कथेशीं विशेष संबद्ध नाही. परंतु त्यांत
सनातनधर्माचीं तत्त्वे थोडक्यांत मार्मिक श-
ब्दांनीं वाणिलेली आहेत, यामुळे हें आल्यान
अभ्यासायोग्य आहे. नीतीचीं तत्त्वेही ठिक-
ठिकाणीं घातलेली आहेत. त्याचें मुख्य उदा-
हरण विदुरनीति हें होय. उद्योगपर्व (अध्याय
३२ ते ३९) विदुराचें हें संभाषण पूर्वापर-
कथेशीं विशेष संबद्ध नाही. तथापि विदुर-
नीतीचे अध्याय फारच मार्मिक असून व्यवहा-
रचातुर्यानें भरलेले आहेत. तात्पर्य, धर्म व

नीति ह्यांचा उपदेश या ग्रंथांत वारंवार केला असल्यामुळे या ग्रंथाला अपूर्व महत्त्व आलेले आहे.

(९) कवित्व.

महाभारत हा नुसता इतिहास व धर्म-ग्रंथच नसून ते एक उत्तम महाकाव्य आहे. आद्यकवि वाल्मीकि यांच्याच जोडीला व्यासमहर्षि यांना सर्व संस्कृत कवींनी बसविले असल्याचे प्रसिद्ध आहे. व्यासांच्या मळभारताच्या रसपूर्ण कवित्वाच्या स्फूर्तीने प्रेरित होऊन सौतीनेही आपल्या काव्यशक्तीचे प्रदर्शन करण्याचे प्रसंग साधून घेतले, यांत कांही आश्चर्य नाही. सृष्टिवर्णने, युद्धवर्णने व शोकप्रसंग हे कविस्फूर्तीच्या प्रदर्शनाचे मुख्य प्रसंग होत. महाभारतातील युद्धवर्णने सौतीने फारच वादविलेली आहेत. ती इतकी की, ती वाचकांस कधी कधी कंटाळवाणी होतात. सृष्टिसौंदर्याचे वर्णनही सौतीने जागजागी वादविले आहे. विशेषतः वनपर्वत हिमालय पर्वतांतील देवाव्यांची वर्णने, व गंधमादन पर्वताचे वर्णन, ही लक्षांत येण्यासारखी आहेत. शोकवर्णनांत खीपर्व हे बहुतेक सर्वच सौतीचे असवे. गांधारीला दिव्य दृष्टि देऊन भारती युद्धाची सर्व भूमि कवीने दाखविली आहे व रणांगणावर पडलेल्या वीरांच्या खिया पतींची प्रेते मांडीवर घेऊन शोक करीत आहेत, असे यांत वर्णन केलेले आहे. हे वर्णन चमत्कारिक असून महाकवीला न साजण्यासारखे आहे. गांधारीच्या तोंडातून असे शोकवर्णन कवीने करावे, हे अयोग्य दिसते. अठरा दिवस युद्ध चालू असतां अस्ताव्यस्त पडलेली वीरांची प्रेते ओळखण्यासारख्या स्थितींत असणेही संभवनीय नाही. भारती युद्धभूमि सामान्य युद्धभूमीसारखी मर्यादित नसून कित्येक कोस पसरलेली होती हे लक्षांत घेतले, म्हणजे हा

सर्वच देखावा असंभाव्य आहे, हे वाचकांच्या सहज लक्षांत येते. खियांनी युद्धभूमीवर जाणे हेही अयोग्य दिसते. याच खीपर्वीत ' अयं स रश्नोत्कर्षी ' हा काव्यालंकारग्रंथकर्त्यांनी उदाहरणार्थ घेतलेला प्रसिद्ध श्लोक असून तो अलीकडच्या कवीच्या अश्लील वर्णनाच्या धर्तीवर आहे. तो सौतीचाच असावा, महाकवि व्यासांचा नसावा, हे उघड आहे. युद्धभूमीवर पडलेली वीरांची प्रेते हिंन पशूनी व पक्ष्यांनी खाऊन छिन्नभिन्न केलेली सुंदर आणि वर्णनीय कशी असतील ? बालवीर अभिमन्यु लढाईत पडून चारपांच दिवस झाल्यानंतर त्यांचे मुख सुंदर व टवटवीत कसे दिसे शकेल ? व त्याची बाळखी त्या मुखाचे चुंबन कसे घेऊ शकेल ? तात्पर्य, हे सर्व खीपर्व सौतीने बहुतेक नवीन रचले असून ते अप्रयोजक देखाव्यांनी व कल्पनानी भरलेले आहे. परंतु ते कवित्वदृष्ट्या कमी दर्जाचे नाही. सौतीची कवित्वशक्ति व्यामाबरोबरची नसली, तरी बऱ्याच उच्च दर्जाची आहे, हे विराटपर्वीत त्याने जी अनेक सुंदर वर्णने घातलेली आहेत, त्यांवरून दृष्टोत्पत्तीस येते. परंतु खीपर्वप्रमाणेच मनुष्यस्वभावदृष्ट्या हे देखावे येथे असंभाव्य दिसतात. उदाहरणार्थ, उत्तर हा एक भिन्ना पोर असून अर्जुनाने त्याला पळून जात असतांना केंसाला धरून ओढले. परंतु तोच पुढे कवि बनून पांच पांडवांच्या पांच धनुष्यांची वर्णने फार सुंदर रीतीने करतो, हे आश्चर्य नव्हे काय ? यांतले कांही श्लोक कूटश्लोक आहेत हे लक्षांत घेतले, म्हणजे ही वर्णने सौतीने घातली आहेत, हे स्पष्टपणे लक्षांत येईल. कूटश्लोक मूळचे कोणचे असावे, हा एक प्रश्न येथे विचार करण्यासारखा आहे. शब्दालंकारांनी काव्याला विभूषित करण्याची प्रवृत्ति बहुधा अत्युत्तम कवीची नसते.

हैं मनांत आणलें म्हणजे हे श्लोक सौतीचे असावेत, असेंच वाटतें. व्यासांच्या भारतांत कोठें कोठें शब्दचमत्कृति असल्यास असंभाव्य नाही; पण ती इतक्या प्रमाणावर नसावी. कर्णपर्व अध्याय ९० याचे शेवटीं जो एक शार्दूलविक्रीडित वृत्तांतील श्लोक ' गो ' शब्दाचा निरनिराळ्या अर्थी वारंवार उपयोग करून कूट वनविला आहे, तो तर सौतीचाही नसावा. तो मागाहून कोणी तरी एखाद्या शब्दचित्रकाव्य रचणाऱ्या कवीनें घुसडला असावा. ८८०० ही कूट श्लोकांची संख्या गर्वोक्तीची असून त्यांत अतिशयोक्ति भरलेली आहे, तथापि असे श्लोक महाभारतांत किती तरी आहेत. याची कल्पना खालील विवेचनावरून लक्षात येईल.

महाभारतांत मध्येच एखादा गूढार्थक किंवा सहज लक्षांत न येणारा आणि भलताच अर्थ मनांत प्रथम उत्पन्न करणारा शब्द वापरला गेल्यामुळे ठिकठिकाणीं अर्थज्ञानाला कसा अटकाव होतो, याची मौज चौकस वाचकांनी पाहण्यासारखी आहे. सहज शांतिपर्व पुन्हां चाळतांना दहापांच अध्यायांतच खालील श्लोक आम्हांस आढळले ते देत आहों.

- १ चतुर्थोपनिषद्धर्मः साधारण इति स्मृतिः ।
संसिद्धेः साध्यते नित्यं ब्राह्मणेनियतात्मभिः॥
(शांति. अ. १७०, २०)
- २ श्वेतानां यतिनां चाह एकान्तगतिमव्ययाम्॥
(शांति. अ. ३४९)
- ३ सेवाश्रितेन मनसा वृत्तिर्हीनस्य शस्यते ।
द्विजातिहस्ताजिर्वृत्ता न तु तुल्यात्परस्परतः॥
(शांति. अ. २९१)
- ४ यः सहस्राण्यनेकानि पुंसांमावृत्य दुर्दृशः ।
तिष्ठत्येकः समुद्रान्ते स मे गोसास्तु नित्यशः॥
(शांति. अ. २८४)
- ५ गृहस्थानां तु सर्वेषां विनाशमभिकांक्षताम् ।

महा. उ. ४

निघनं शोभनं तात पुलिनेषु क्रियावताम् ॥
(शांति. अ. २९७)

- ६ माता पुत्रः पिता भ्राता भार्या मित्रं जनस्तथा ।
अष्टापदपदस्थाने दक्षमुद्रैव लक्ष्यते ॥
(शांति. अ. २७८)

असो, याप्रमाणें अनेक श्लोक जागजागींचे देतां येतील. याशिवाय कित्येक आख्यानांत संबंदच्या संबंद श्लोक कूट असतात. उदाहरणार्थ, सनत्सुजाताख्यान पाहण्यासारखें आहे. एखादे ठिकाणीं भलेंच नांव येतें आणि वाचक बुचकळ्यांत पडतो. उदाहरणार्थ, आश्रमवासिकपर्वीत “ इयं स्वसा राजचमूपतेश्च ” हा श्लोक पहावा (भा. आश्रम. पा. १९९ टीप). याशिवाय बहुतेक ठिकाणच्या ज्योतिषविषयक उल्लेखांत व आंकड्यांच्या उल्लेखांत कांही तरी कूट असून ते उकलण्याचा प्रयत्न कधी कधी व्यर्थही जातो, हे आपल्यास पुढील विवेचनावरून जागजागीं दिसेलच. सारांश, महाभारतांत कूट किंवा गूढार्थश्लोकांची संख्या बरीच येईल, असा आमचा अंदाज आहे. बहुतेक प्रत्येक अध्यायांत अशा प्रकारचें एखादुमरे स्थळ असल्याशिवाय रहात नाही. आणि कित्येकांत अधिक असून वाचकांस अशी स्थळे जागोजाग दिसतील. एकंदर अध्याय महाभारतांत सरासरी दोन हजार आहेत, तेव्हां कूट श्लोकांची संख्या कित्येक हजारांवर जाईल.* असो, ही काव्यचमत्कृति

* कूटश्लोकांची व कूटशब्दांची आणखी कांही उदाहरणे देता येण्यासारखी आहेत तीं आः—
१ यत्र सा बदरी रम्या ष्ढोः वैहायसस्तथा ॥
(शांति. १२७ ३)

वैहायसः (मदाकिन्याः) = दः
२ न शंखलिखितां वृत्तिं शक्यमास्थ यजिर्विनु ॥
(शांति. १३०-२९)

शखे ललाटास्थिन.

मूळची कदाचित् व्यासांची असून ती सौतीनेही आपल्या चातुर्याने फारच वाढविली आहे, असें दिसून येते, व त्यावरून सौति हा कांहीं कमी दर्जाचा कवि नव्हता, असें म्हणावे लागते.

असो. तर याप्रमाणे सौतीने कवित्वप्रदर्शनाचे निरनिराळे प्रसंग साधून महाभारतांत ठिकाठिकाणीं भर घातली आहे, यांत संशय नाही. स्त्रीपर्व व विराटपर्व यांत तर हें स्पष्टपणे दिसून येते पण इतर पर्वांत विशेषतः युद्धपर्वांत अशा प्रकारचा भर कांहीं लहान-सहान नाही, हें कोणासही कबूल करावें लागेल,

सौतीने (१) धर्ममतैक्य, (२) कथा-संग्रह, (३) ज्ञानसंग्रह, (४) धर्म व नी-

तीचा उपदेश या उद्देशांनीं भारतामध्ये नवीन भर घालून त्यास चांगले स्वरूप दिलें व सनातनधर्माच्या रक्षणाकरितां व मजबुतीकरितां स्तुत्य प्रयत्न केला. पण त्याबरोबर त्यानें आपणही जीं कांहीं भर घातली ती महाभारतास रम्य स्वरूप देणारी नसून कांही दृष्टीनें गौणता उत्पन्न करणारी आहे, हें कबूल करावें लागते. ही गौणता उत्पन्न करणारी भर ज्या उद्देशानें घातली व ज्या तऱ्हेनें घातली, त्याचाही आपण येथें विचार करूं.

(१) पुनरुक्ति.

अनेक प्रसंग पुनरुक्त केल्यानें ग्रंथांत बरीच भर पडलेली आहे. अशी पुनरुक्ति एखा-

आदाल्म्य अभय

१३ ऋक्षणाक्षरतनुः श्रीमान्भवेच्छास्त्रविशारदः॥

(शांति. १२०-७)

१४ लोके चायव्ययौ दृष्ट्वा बृहदब्रुभुविवासवत् ॥

(शांति. १२०-९)

१५ शांतिपर्वातील १२० अध्याय सवध कूटश्लोकाचा आहे.

१६ काव्यानि वदता तेषां सयच्छामि वदामि च ॥

(शांति. १२४-३४)

काव्यानि शुक्रप्रोक्तानि नीतिशास्त्राणि.

१७ स तस्य सहजातस्य सप्तमी नवमी दशाम् ।

प्राप्नुवन्ति ततः पच न भवन्ति गतायुषः ॥

(शांति. ३३१-२८)

१८ त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज ॥

(शांति. ३२९-४०)

१९ विचार्य खलु पश्यामि तत्सुखं यच्च निवृत्तिः॥

(शांति. १११-३२)

सुखं स्वर्गः

२० मनुष्यशालानुक्रमप्रशान्तं जनापवादं सततं निर्विष्टम् ॥ (शांति. ११४-१७)

मनुष्यशालानुक्रमं मनुष्येषु श्वा.

२१ अध्वानं सोऽतिचक्राम खचरः खचरजिव ॥

(शांति. ३२५-१६)

३ नास्तो विद्यते राजन्सह्यारण्येषु गोपतिः ॥

(शांति. १३५-२६)

४ मासाः पक्षाः षड्विंशतः कल्पः सवत्सरास्तथा ॥

(शांति. १३७-२१)

५ पृष्ठतः शकटानीक कलत्रं मध्यतस्तथा ॥

(शांति. १००-४३)

६ स्कंधदर्शनमात्रानु तिष्ठेयुर्वा समीपतः ॥

(शांति. १००-४६)

७ पारावतकुलिगाक्षाः सर्वे शूराः प्रमाथिनः ॥

(शांति. १०१-७)

‘ कुलिगो भूमिकूर्मादे मताजमुजगयोः ।’

कुलिगः सर्पः

८ विरमेच्छुष्कवैरेभ्यः कंठायासं च वर्जयेत् ॥

(शांति. १०३-१०)

कंठायास मुखरत्नं

९ स्वार्थमत्यन्तसंतुष्टः क्रूरः काल इवान्तकः ॥

(शांति. ११६-११)

१० कुलजः प्राकृतो राजा स्वकुलीनतया सदा ॥

(शांति. ११८-४)

११ अकुलीनस्तु पुरुषः प्राकृतः साधुसश्रयात् ॥

(शांति. ११८-५)

१२ तैक्ष्ण्य जिह्मत्वमादाल्भ्यं सत्यमार्जवमेव च ॥

(शांति. १२०-५)

दा विषय वाचकांच्या मनावर वारंवार ठसविण्याकरिता केली असल्यास प्रशंसनीय असते; परंतु तसे नसल्यास ही वाचकांच्या कानाला रुचकर लागत नाही. अशी पुनरुक्ति या ग्रंथांत बहुतेक सर्व ग्रंथभर झालेली आहे. कधी कधी मध्यंतरी पुष्कळ ग्रंथाचा भाग गेल्यानंतर ही पुनरुक्ति दृष्टीस पडते. याची उदाहरणे अनेक देता येतील. आदिपर्वीत आस्तिकाची कथा दोनदां आली आहे, व दुसऱ्या वेळेला आली आहे ती पहिल्यापेक्षा लांबलचक आहे. काश्यप आणि तक्षक यांचीही कथा पुन्हा सांगितली आहे. वनपर्वीत तीर्थांचे वर्णन दोनदां आले आहे. बहुधा वैशंपायनाचे वेळीं जीं तीर्थे माहीत होती, त्यांपेक्षा अधिक तीर्थे अस्तित्वांत आली असावी. कारण, आर्यांची व्याप्ति दक्षिणेकडे अधिक झाली होती, हें प्रसिद्ध आहे. या पुनरुक्तीमध्ये बहुधा प्रारंभी कथा अधिक विस्तारानें सांगा, असा जनमेजयाचा प्रश्न असतो आणि त्याप्रमाणें तीच कथा वैशंपायन पुन्हा सांगतो. परंतु कोठें कोठें असाही प्रकार नाही. उदारणार्थ, षोडशराजीय आख्यान व्यासनें युधिष्ठिराला अभिमन्यूच्या वधप्रसंगी शोकसांत्वनाकरितां सांगितलें आहे आणि तेंच आख्यान कृष्णानें युधिष्ठिराला शांतिपर्वीत सांगितलें आहे. तेव्हां ही पुनरुक्ति अशम्य दिसते. याच तऱ्हेचा दुसरा प्रकार अनुकरणाचा होय.

(१) अनुकरण.

एखादा कोणताही सुंदर प्रसंग पाहून त्याच प्रकारचा दुसरा प्रसंग वर्णन करण्याची दुसऱ्या कवीची प्रवृत्ति होते. उदाहरणार्थ, कालिदासाच्या सुंदर मेघदूतकान्यानंतर हंसदूत वगेरे कित्येक काव्ये इतर कवींनीं रचिली, हें प्रसिद्धच आहे. याच प्रकारचें अनुकरण करण्याच्या इच्छेनें भारतांतील व्यासांनीं

वर्णिलेल्या कित्येक प्रसंगांचें सौतीनें अनुकरण केलेलें दिसतें. याचें मुख्य उदाहरण वनपर्वीच्या शेवटीं घातलेलें यक्षप्रश्न हें आख्यान होय. हें आख्यान नहुषप्रश्नाच्या धर्तीवर (वनपर्व अध्याय १९९) सौतीनें घातलें आहे. यांतही युधिष्ठिरानें आपल्या भावाचा सोडविले आहे. हें यक्षप्रश्नउपाख्यान सौतीनें मागाहून घातले, असें अनुमान करण्याचीं कित्येक कारणे देता येतील. सहदेव, अर्जुन, भीम यांनीं पूर्वीच्यांची गति काय झाली हें पहात असतां व यक्ष बजावून सागत असतां सरोवराचें पाणी पिऊन मरून जावें, हें खरोखर आश्चर्य नव्हे काय ? दुसरे, यक्षानें घातलेले प्रश्नही कोड्यांसारखे आहेत, महाकवीला साजण्यासारखे नाहीत. तिसरे, यक्षानें युधिष्ठिराला अज्ञातवासाचे दिवस विराटनगरांत घालवावे, असें प्रश्नोत्तराच्या अंती सांगितलें आणि असें असूनही पुढच्या पर्वाच्या प्रारंभी अज्ञातवास कोठें घालवावा, याविषयी युधिष्ठिरास चिंता पडली असें म्हटलें आहे. चवथें, धर्मानें सर्व ब्राह्मणांना निरोप देऊन धौम्याला तेवढें ठेवून घेतलें, असें येथें म्हटलें आहे. असें असूनहि विराटपर्वाच्या प्रारंभी युधिष्ठिराच्या जवळ सर्व ब्राह्मण अजून आहेतच. सारांश, यक्षप्रश्नाचें उपाख्यान मुळांत नसून सौतीनें मागाहून घातलें असें दिसतें. अनुकरणाचें दुसरें उदाहरण उद्योगपर्वीतील विश्वरूपदर्शन (भा. उद्योग. अ. १३१, पा. ४०६) हें होय. भगवद्गीतेंत आलेलें विश्वरूपदर्शन हें त्या ठिकाणी योग्य आहे व तें व्यासांच्या मूलभारतांतील आहे. परंतु त्याच्याच अनुकरणानें सौतीनें हें उद्योगपर्वीत घातलेलें विश्वरूपदर्शन अप्रासंगिक दिसतें, व त्याचा दुर्योधन व धृतराष्ट्र यांजवर कांहीच परिणाम झाला नाही.

(७) भविष्यकथन.

पुढील होणाऱ्या गोष्टी पूर्वी भविष्यरूपांने सांगणे किंवा त्याजविषयी आधी कल्पना सुचविणे ही ग्रंथकाराची एक सामान्य युक्ति आहे. अशा रीतीची कित्येक भविष्ये सौतीने मागाहून घातलेली दिसतात. उदाहरणार्थ, स्त्रीपक्षांत गांधारीने श्रीकृष्णास तुम्ही सर्व यादव आपसांत लढून मराल, असा शाप दिला. अशा प्रकारचे शाप बहुतेक सर्व ठिकाणी आहेत. कर्णाच्या रथाचें चाक ऐन युद्धप्रसंगी खळभ्यांत पडेल, असा त्यास पूर्वीचा शाप होता. हे शाप बहुधा मागाहून कल्पिलेले असतात, असे म्हणण्यास हरकत नाही. व या शापांच्या पुढे होणाऱ्या गोष्टीची पूर्वकल्पना अशा रीतीने चमत्कारिकपणे केल्याचें दुसरे उदाहरण म्हणजे उद्योगपर्वातील आठव्या अध्यायांतील शल्य व युधिष्ठिर यांचा संवाद हें होय. (भा. उद्योग. पा. १४२) शल्यास दुर्योधनाने संतुष्ट करून वळवून नेले हें ज्यावेळेस शल्याने सांगितलें, त्या वेळेस युधिष्ठिराने विनंति केली की, “ आपण कर्णानाच्या युद्धवेळीं कर्णाचे सारथी व्हाल, त्या वेळेस कर्णाचा तेजोभंग करावा. ” शल्याने जबाब दिला “ मला कर्णाचें सारथ्य करावें लागेल त्या वेळेस मी त्याचा उत्साहभंग करीन. तेव्हां तुम्हांस त्यास मारतां येईल. ” भीष्म व द्रोण दोघे मरून कर्णानाचा कठिण युद्धप्रसंग पडेल, व त्या वेळेस शल्यास तो सारथी करील, या सर्व गोष्टीचें स्वप्न अगोदरच कसे पडले ? आणि अशा प्रकारचा विश्वासघात किंवा मित्रघात करण्याचा उपदेश युधिष्ठिराने करावा, हें त्यास व शल्यास दोघांसही लज्जास्पद आहे. तात्पर्य, हें येथील पुढचें भविष्य अगोदर सांगण्याचा सौतीचा प्रयत्न वेड्यासारखा आहे. याशिवाय शल्य जो दुर्योधनाकडे गेला तो ‘ अर्थस्य

पुरुषो दासः ’ या नात्याने त्याचा अंकित म्हणून गेला. युधिष्ठिराकडे जात असतांना मज्जेच खूप करून त्याला वळवून नेले असें जे वर्णन आहे, तें असंबद्ध आहे. तिसरें, तेजोभंग शल्याने कर्णास मारतां आले, असेही पुढे दिसत नाही. कर्णाने या तेजोभंगामुळे शूरत्व कमी केलें, असें मुळीच वर्णन नाही; किंबहुना, दुष्शाबाण नीट नेम नसल्याने लागणार नाही, नीट शरसंधान कर, असे शल्याने योग्य वेळीं कर्णास सुचविल्याचें पुढे वर्णन आहे. अर्थात्, शल्य मित्रघात करीत नाही, असेंच पुढे वर्णन आहे. तात्पर्य, हा भाग सौतीने उगीच वाढविला, हें स्पष्ट आहे. याचें आणखी प्रत्यंतरही पुढे येईल. एकंदरीत प्रचलित असलेल्या अनेक कथा सौतीने महाभारतांत मागाहून सामील केल्या असल्या.

(८) कारणें दाखविणें.

शेवटचा मुद्दा हा होय. पूर्वकालीन प्रसिद्ध पुरुषांनीं वाईट गोष्टी कशा केल्या, याजविषयी कारण दाखविणें जरूर पडतें. उदाहरणार्थ, पांच पांडवांनीं एका द्रौपदीशीं लग्न कसें केलें, किंवा भीमानें दुःशासनाचें रक्त कसें प्राशन केलें, वगैरे दृष्टान्तां दिसणाऱ्या कृत्यांची कारणें देणें जरूर होतें. अशा प्रकारचीं कारणें ग्रथित केलेल्या दंतकथा सौतीने महाभारतांत सामील केल्या असल्या पाहिजेत. कथाभागाच्या प्रसंगांत व्यास स्वतः येऊन निरनिराळ्या व्यक्तींस उपदेश करतात किंवा त्यांस आगाऊ सूचना करतात, वगैरे वर्णने व्यासांच्या मूळ भारतांत नसून सौतीने मागाहून घातलीं असावीं. दुर्योधनास जन्मल्याबरोबर गंगेत टाकून दे, असें धृतराष्ट्रास व्यासांनीं येऊन सांगितलें, वगैरे प्रसंग मागाहून रचले असावे. असो, तर याप्रमाणें दोनतीन कारणांनीं सौतीने जी भर महाभारतांत घातली, ती विशेष

रमणीय दिसत नाही. महाभारतांत घातलेली ही नवीन भर अमुकच हे निश्चयाने ठरविणे कठिण आहे, हे येथे कबूल केले पाहिजे. तरी पण २४००० भारताचे एक लक्ष भारत झाले, तेव्हा पुष्कळ भाग वाढविलेला आहे हे निर्विवाद आहे. तो सौतीने कसा वाढविला याचे दिग्दर्शन करणे जरूर होतें, म्हणून हा विषय आम्ही विस्ताराने प्रतिपादन केला आहे. पण सौतीने केलेल्या एकंदर ग्रंथाच्या उदात्त स्वरूपास त्यामुळे कमतरता झाली नाही. व म्हणून सर्व ग्रंथ व्यासांचा आहे असे मानणे गैर नाही, असेच म्हटले पाहिजे. २४००० भारताचे एक लक्ष महाभारत झाले, तरी त्यांत असंबद्धता किंवा परस्परविरोध बहुतेक नाहीच, ही सौतीची करामत निःसंशय वर्णनीय आहे. सौतीचे कवित्वही कमी दर्जाचे नसून व्यासांच्या कवित्वाची छाया त्याच्यावर पडल्यामुळे सर्व ग्रंथ रमणीय झाला आहे. सारांश, सौतीच्या महाभारतास दोष देण्यास फारशी जागा नाही, हे मान्य केले पाहिजे. दोन ठिकाणी मात्र सौतीचा हात चुकला आहे व उघडा झालेला आहे. भीष्मपर्वीत युधिष्ठिर शल्यास कर्णाचा उत्साहभंग कर अशी विनंति करतांना 'उद्योगांत' तुम्ही वचन दिले आहे ते पूर्ण करा असे म्हणतो, ह्यांचे आश्चर्य वाटते. ज्या वेळेस युधिष्ठिराने ही विनंति रणभूमीवर केली, त्या वेळेस व्यासांचे भारतही नव्हते आणि सौतीचे महाभारतही नव्हते ! मग उद्योगांत म्हणजे उद्योगपर्वीत तुम्ही वचन दिले, असे युधिष्ठिर कसे म्हणू शकेल ? (भा. भीष्म. पा. १२०) तसेच अधर्मेषपर्वीत कुंती श्रीकृष्णाला म्हणते " ऐषीकांत उत्तरेचा पुत्र मृतच जन्मास येईल तर मी त्यास जिवंत करीन, असें तुम्ही वचन दिले ते पूर्ण करा. " येथेही ऐषीकपर्वाचा दाखला

कुंतीच्या तोंडांत घातला आहे, तो चमत्कारिक दिसतो. (भा. अधर्म. अ. ६६ पा. ११७) " यदुनंदना, ऐषीक प्रकरणांत तू अशी प्रतिज्ञाच केलेली आहेस, " असे म्हणून कुंतीने महाभारताच्या ऐषीक पर्वाचा दाखला देणे अतर्क्यच आहे. पण ग्रंथ अतिशय मोठा शाल्याकारणाने ग्रंथाच्या प्रकरणांचा दाखला कथेंतल पात्रांनी देणे अपरिहार्य झाले. अर्थात्, येथे सौतीचे कर्तृत्व व्यक्त झाले, असेच म्हाणावे लागते. असो.

भारताचे महाकाव्यदृष्ट्या श्रेष्ठत्व.

वाढलेला भाग काढून टाकला किंवा त्याच्याकडे काढा डोळा केला असता व्यासांची मूळ कृति आपल्या समोर एखाद्या अतिमुंदर इमारतीप्रमाणे उभी राहते. या कृतीचे सौंदर्य कसे आहे, याचा आपण येथे थोडासा विचार करणे अप्रशस्त होणार नाही. जगतामध्ये जी चारपांच अत्यंत उदात्त व रमणीय महाकाव्ये आहेत, त्याहूनही श्रेष्ठ दर्जाचे हे व्यासांचे आर्ष-महाकाव्य आहे, असे आपल्यास म्हणता येते. महाकाव्याचे लक्षण होमरच्या इलियडवरून ग्रीक लोकांचा तत्त्वज्ञानी आरिस्टोटल याने असे केले आहे:—“ महाकाव्याचा विषय एक असून तो एखादा मोठा अति विस्तृत व महत्त्वाचा प्रसंग असावा. त्यांतील मुख्य मुख्य पात्रे उच्च वर्णांतील असून त्यांचे चरित्र उदात्त असावे. ग्रंथांतील भाषा व वृत्त गंभीर असावी आणि या काव्यांत नाना प्रकारची संभावणे व वर्णने असावी. ” हे पाश्चात्य विद्वानांनी महाकाव्याचे दिलेले लक्षण आपल्या इकडील साहित्यशास्त्रकारांनी दिलेल्या लक्षणाहून फारसे भिन्न नाही. या चार बाबतीसंबंधाने आपण येथे कमशः खुलासा करूं.

भारतीयुद्ध हा आपल्या काव्याचा मुख्य विषय आहे. हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहा-

सांत भारतीयुद्धाहून ज्यास्ती महत्त्वाची गोष्ट कोणतीच नाही. हिंदुस्थानची प्राचीन संस्कृति या वेळेस कळसास पांचवी होती. हिंदुस्थानच्या अवनतीला जो प्रारंभ झाला तो याच वेळेपासून. ही अवनति आजपर्यंत हळुहळु वाढतच चालली आहे. यामुळे भारतीयुद्ध म्हणजे कलियुगाचा प्रारंभ असे आपल्या लोकांनी ठरविले आहे. सारांश, भारतीयुद्धापेक्षा ज्यास्त महत्त्वाच्या प्रसंगाची कल्पना करता येणे अशक्य आहे. भारतीयुद्धाच्या प्रसंगाहून अति विस्तृत व ज्यास्त गुंतागुंतीचा प्रसंगही सांपडणे कठिण आहे. या प्रसंगाच्या एकेक अल्प भागावर संस्कृतांतील पंचमहाकाव्यांपैकी दोन महाकाव्ये रचली गेली आहेत. भारवीचे किरातार्जुनीय अर्जुनांचे मिळविलेल्या पाशुपतास्त्र मिळविण्याच्या कथेवर रचले गेले आहे, व माघकाव्य शिशुपालवधावर रचले गेले आहे. नैषध काव्यही महाभारतांतर्गत नलदमयंतीच्या कथेवर रचले गेले आहे. सारांश, भारती युद्धप्रसंग हा इतका विस्तृत आहे की, त्याच्या एकेक शाखेवर एकेक संस्कृत महाकाव्य रचले जाऊ शकेल. महाभारतामध्ये नुस्ती भारती युद्धकथाच नसून पांडवांचे समग्र चरित्र आहे, असे कोणी म्हणेल. पण महाभारताचा मुख्य विषय भारती युद्ध असले तरी हे युद्ध झाले कसे व त्याचा पुढे परिणाम कसा झाला, याचे वर्णन यांत येण्याची आकांक्षा साहजिकच उत्पन्न होते. यामुळे पांडवांचे पूर्वचरित्र व उत्तर चरित्र त्यांत दिले आहे, असेच म्हटले पाहिजे. ही दोन्ही चरित्रे फार थोडक्यांत दिली आहेत, हे येथे लक्षांत घेतले पाहिजे; म्हणजे आरंभाची आदिपर्व, सभापर्व व श्रेवटची आश्रमवासी वगैरे पर्व हीं लहान लहान आहेत व मघल्या उद्योगपर्वापासून युद्धसंबंधाची पर्व मोठ्या विस्तृत प्रमाणावर

आहेत. तात्पर्य, महाभारताचा विषय भारती युद्धच मानला पाहिजे. किंबहुना, व्यासांच्याच शब्दांनी त्यांच्या महाकाव्याचा विषय सांगावयाचा तर तो नरनारायणाचा जय, अर्थात् श्रीकृष्णार्जुनांचा विजय हाच होय, हे नमनाच्या श्लोकारून व्यक्त होत आहे.

महाभारतातील कथानकाचे स्वरूप इतके विस्तृत आहे, तरी ते एकजीव झालेले असून त्यांत विस्कळितपणा मुळीच नाही. त्यांतील व्यक्ती इतक्या अनेक व निरनिराळ्या स्वभावाच्या आहेत की, शेक्सपिअरच्या अनेक नाटकांतील व्यक्ती एका महाभारतामध्ये ग्रथित केलेल्या आहेत. महाभारतांतील कथानक इतके विस्तृत आहे तरी त्यांतील विस्तृतपणा याहूनही मोठा होण्यासारखा आहे. किंबहुना, ग्रंथकाराने आपल्या मुख्य विषयाकडे म्हणजे युद्धाकडे लक्ष ठेविले होते आणि प्रसंगोपात्त विषयांतर करण्याविषयी आपले लक्ष गुंतले जाऊ दिले नाही. याच्या प्रत्ययार्थ एक गोष्ट सांगू. दुर्योधनाच्या लक्षाची हकीकत भारतांत नाही; किंबहुना त्याच्या पत्नीचे नांव संबंध महाभारतांत कोठे आलेले नाही. मग तिच्याविषयी ज्यास्त उल्लेख किंवा तिचे भाषण किंवा तिची एखादी दुसरी कृति याचे नांवच नको. हे वाचून वाचकांस कदाचित् आश्चर्य वाटेल. अलीकडील कवींनी दुर्योधनाच्या स्त्रीचे नांव 'भानुमती' असे दिले आहे व तिच्याविषयी कांही मूर्खपणाच्या गोष्टीही रचल्या आहेत, पण त्या सवे खोट्या आहेत. कारण, महाभारतांत तिचे नांवमुद्धा नाही. इलियडमध्ये प्रतिनायक हेक्टर याच्या स्त्रीचे नांव अँड्रोमॅकी असून ज्या वेळेस तो लढाईस जातो आहे त्या वेळा त्यांच्यामधील कणायुक्त संवाद त्यांत वर्णिलेला आहे. परंतु भारतांतील प्रतिनायक दुर्योधन याच्या पत्नीचा एखादाही संवाद महाभारतका-

रानें घातला नाही, यांत त्याचें विशेष कौशल्य दिसून येतें, असेंच आम्हांला वाटतें. कारण, दुर्योधनाची जी हट्टी व मानी भूमिका व्यासांनीं रंगविली आहे, त्या भूमिकेवर लढाईस निघतांना प्रिय पत्नीचा निरोप घेतेवेळी त्याच्या डोळ्यांतून एखादाही अश्रुबिंदु निघालेला कवीनें वर्णिला असता, तरी त्यामुळें डाग पडला असता. सारांश, येथें कवीचें चातुर्य विशेष दृष्टीस पडतें, असेंच म्हटलें पाहिजे. परंतु दुर्योधन क्रूर किंवा निर्दय होता, व त्याचें आपल्या बायकोवर प्रेम नव्हतें, असें मात्र यावरून अनुमान करणें बरोबर होणार नाही. कारण, ज्या वेळेस गदायुद्ध होऊन मांडी फुटून दुर्योधन रणांगणावर विव्ळत पडला, त्या वेळेस महाकवि व्यासांनीं त्याच्या विलापांत मातापित्यांच्या आठवणीबरोबर बायकोचीही आठवण मोठी खुबिनें घातली आहे, व “ हे लक्ष्मणमातः ! तुझी माझ्यावांचून काय गति होईल ” असे शब्द त्याजकडून वदविले आहेत. असो. महाभारताचा विषय अतिशय मोठा आहे तरी त्याहूनही तो अतिशय विस्तृत होण्यासारखा आहे, हें यावरून वाचकांच्या ध्यानांत येईल.

महाभारताचें संविधानक अत्यंत विस्तृत असूनही महाकवि व्यासांनीं त्यास संकलित ठेवून दुसऱ्या बाजूला लक्ष दिलें नाही, याचें प्रत्यंतर आणखी एक देण्यासारखें आहे. महाभारताचा मुख्य वष्ये विषय भारतीययुद्ध हा असल्यानें भारतीययुद्धाव्यतिरिक्त इतर गोष्टी वाढवून व्यासांनीं सांगितल्या नाहीत, याला दुसरें प्रत्यन्तर श्रीकृष्णाचें चरित्र हें होय. श्रीकृष्णाचें चरित्र जितकें भारतीययुद्धाशीं संलग्न आहे, तितकेंच महाभारतांत दिलें आहे. त्याचें बालचरित्र यांत कोठेंच दिलेलें नाही. स्वमिणीविवाहाची सुरस कथा व श्रीकृष्णाच्या इतर

विवाहाच्या संबंधी हकीगत यांत कोठेंच दिल्या नाहीत. त्यांचा अपत्यक्ष उल्लेख कोठें कोठें संभाषणांत येतो, परंतु साद्यंत हकीगत यांत कोठेंच दिलेली नाही. वाचकांस सामान्यतः ही ग्रंथाची उणीव वाटते. परंतु हें तसें नसून यांत कवीचें कौशल्यच आहे. मुख्य विषयाला सोडून दुसऱ्याच विषयाचें वर्णन करीत बसणें हा दोष आहे. म्हणूनच व्यासांनीं श्रीकृष्णाचें चरित्र भारतांत घातलें नाही. ही बाह्यतः भासणारी उणीव सौतीनें हरिवंश हें खिलपर्व जोडून भरून काढिली व अशा रीतीनें वाचकांची जिज्ञासा तुप्त केली. असो. महाभारताचा विषय अतिविस्तृत व महत्त्वाचा आहे. ज्या युद्धांत १८ अशौहिणी म्हणजे ५२ लक्ष वीर गुंतले होते व एकमेकांशीं इतक्या निकरानें लढले की, एका पक्षाचे सात आणि दुसऱ्या पक्षाचे तीन मिळून अवघे दहा वीर जिवंत राहिले, तें युद्ध होमरच्या इलियडच्या युद्धाच्या मानानें फारच मोठें होतें, यांत बिलकूल शंका नाही.

पण भारतीययुद्धाचें महत्त्व याहूनही अधिक आहे. हिंदुस्थानांतील बहुतेक सर्व राजे या युद्धांत होते, इतकेंच नव्हे तर हिंदुस्थानांतील सध्यांचीं प्रसिद्ध राजकुलें आपल्या वंशावळी भारती युद्धांतील वीरांपर्यंत नेऊन पोचवतात. यामुळें या युद्धाला राष्ट्रीय महत्त्व आलें आहे, किंबहुना भारतीययुद्धाला हें महत्त्व पहिल्यापासूनच आहे, असें म्हटलें तरी चालेल. कौरवांची संस्कृति उच्च दर्जाची असून कुरूचें नांव ब्राह्मणांपासूनच्या वैदिक वाङ्मयांत वारंवार येतें. ती सौतीनें वाढविली असें म्हणतां येत नाही. श्रीकृष्णाचा संबंध या युद्धाशीं असल्यामुळेही या युद्धास राष्ट्रीयत्व आलें आहे. कारण, श्रुति-पण हा धर्म, नीति व तत्त्वज्ञान या तिन्ही बाबतींत राष्ट्रीय महत्त्वाचा पुरुष होता. यान-

विषयी आपणांस पुढें विस्तारानें सांगावयाचें आहे. असो, तर ज्याप्रमाणें द्रोणयुद्ध हें ग्रीकांस राष्ट्रीययुद्ध वाटतें, त्याप्रमाणेंच भारतीय युद्ध हें भारतवासीयांस राष्ट्रीय महत्त्वाचें वाटतें. या रीतीनें या महाकाव्याचा विषय अत्यंत महत्त्वाचा, विस्तृत व राष्ट्रीय स्वरूपाचा आहे. आतां महाकाव्याच्या दुसऱ्या अंगाकडे म्हणजे बाबीकडे वळूं.

महाभारतातील व्यक्ति अत्यंत उदात्त चरित्राच्या आहेत, हें विस्तारानें सांगणें नको. युधिष्ठिर, भीम, अर्जुन, कर्ण, द्रोण व सर्वांत श्रेष्ठ असा भीष्म यांचीं चरित्रें धर्म व नीति यांच्या आचरणांत जीविताचाही त्याग झाला तरी पतकरोल, अशा प्रकारचें उदाहरण हिंदुस्थानातील आर्यलोकांच्या हृत्पटलावर ठसवून देण्यास आज हजारों वर्षे समर्थ झाली आहेत. श्रीकृष्णाचें चरित्र तर अद्वितीयच आहे. त्याचें इंगित व महत्त्व विस्तारानें वर्णन करावयाचें आहे. त्याचप्रमाणें दुर्योधनाची भूमिका मुद्दां उदाहरण घेण्यासारखी आहे. त्याच्या चरित्राचा ओष जरी वाईटाकडे वळलेला आहे, तरी त्याचा अढळ निश्चय, त्याचा मानीपणा—जो सार्वभौमत्व किंवा मृत्यु यांच्यामधील पायरीस शिबला नाही—त्याचें मित्रप्रेम व एकंदर राजनीति ही खरोखर वर्णन करण्यासारखी आहेत. यांत व्यास कवीनें होमर अथवा मिल्टन यांजवरही कडी केली आहे. होमरचा प्रतिनायक हेक्टर हा अनुकंपनीय स्थितीत आहे. तो जरी आपल्या देशाची सेवा करण्यास तत्पर झालेला आहे, तरी आपल्या प्रेमळ पत्नीचा निरोप घेतांना व आपल्या लहान मुलाचें चुंबन घेतांना त्याचें मनोवैर्य खचलेलें दिसतें. मिल्टनचा प्रतिनायक इतका दुष्ट व जोरदार दाखविला आहे की, तो नायकाहूनही उठावदार दिसतो; किंबहुना, काव्याचा तोच नायक

आहे असेंहि वाटूं लागतें. असो. महाभारतांतिल ख्रिया इलियडमध्ये वर्णन केलेल्या ख्रियापेक्षां फारच बरच्या दर्जाच्या आहेत. हेलन्या द्रौपदीच्या नखाचीही सर येणार नाही. अँड्रोमॅकीमुद्दां द्रौपदीच्या बरोबरीला पोहोचत नाही. काविश्रेष्ठ व्यास यांनी द्रौपदीची जी भूमिका वर्णिली आहे, ती खरोखरच अद्वितीय आहे. तिचा धीर व गंभीर स्वभाव, तिचें पातिव्रत्य, तिची गृहदक्षता ही अनुपम आहेत. इतकें अमूनही ती मानवी स्वभावाला सोडून नाही. तिला आपल्या पतीविषयी ख्रियांस शोभेल असा राग येतो व ती त्यांच्याशी विवाह करते. ती कधी कधी पतिव्रता ख्रियांस साजेल असा हट्ट धरते. ती खरी स्त्री अमून हेक्टरच्या बायकोप्रमाणें मृत कांतीत बसत नाही, तर ती रजपूत ख्रियांस योग्य असें धैर्याचें काम करिते. कौरवसभेत द्यूतप्रसंगी तिच्यावर जो अनर्थ ओढवला, त्याप्रसंगी तिचें मनोवैर्य खचलें नाही व तिनें सभेस असा प्रश्न केला की, त्यानें सर्व सभासदांना चुप करून सोडलें, व शेवटीं आपल्या पतीस दास्यत्वांतून मुक्त करून ती त्यांच्याबरोबर अरण्यवासास आनंदानें गेली. कुंतीची भूमिका अशीच उदात्त आहे. विदुराच्या घरी असतांना पांडवांचा अरण्यवास संपल्यानंतर तिनें श्रीकृष्ण भेटीस आले त्यावेळेस त्यांजबरोबर आपल्या पुत्रांस जो निरोप पाठविला, तो रजपूत स्त्रीस साजेल असाच होता. विदुरासंवादरूपी हा निरोप अत्यंत उद्धर्षण आहे. क्षत्रिय पुत्रांनीं मरावें किंवा जिकावें पण भिक्षा मागूं नये, असा तिनें त्यांत पांडवांस संपन्नणीत उपदेश केला. हें तिचें करणें स्वतःच्या फायद्यासाठीं नव्हतें. कारण, पांडवांना राज्य मिळाल्यावर ती त्यांच्या येथें फार दिवस राहिली नाही, तर धृतराष्ट्राबरोबर वनांत तपश्चर्या करण्यास निवृत्त

गेली. “ तूंच आम्हांस लढाईस उद्युक्त केलेस आणि आतां तू आमचें ऐश्वर्य न भोगतां वनांत कां जातेस ? ” असें भीमानें विचारलें अमतां तिनें उत्तर दिलें, “ मी आपल्या पतीच्या वेळीं राज्याचें ऐश्वर्य पुष्कळ भोगलें आहे. मीं तुम्हांस जो निरोप पाठविला तो माझ्या हिताकरितां नव्हे, तुमच्या हिताकरितां, तुम्ही भिक्षा मागूं नये म्हणून. ” तिनें पांडवांस केलेला शेवटचा उपदेश तर सोन्याच्या अक्षरांनीं लिहून ठेवण्यासारखा आहे.

धर्मो वो धीयतां बुद्धिर्मनो वो महदस्तु च ।
“ तुमची बुद्धि धर्माचरणार स्थिर असो. तुमचीं मनें संकुचित नसून मोठी असोत. ” संबंध महाभारताचें तात्पर्य एका श्लोकाधीत सांगावयाचें असेल तर तें हें आहे.

द्रौपदी, कुंती, गांधारी, सुभद्रा, रुक्मिणी इत्यादि महाभारतांतील स्त्रिया उदात्त चरित्राच्या ओहेत, पण त्यांत मानवीस्वभावाची चुणुक महाकवि व्यासांनीं दर्शविली आहे. सुभद्रेच्या लग्नसमयीं द्रौपदीनें आपला मत्सर एका सुंदर वाक्यानें अर्जुनास प्रदर्शित केला.

तत्रैव गच्छ क्रौन्तेय यत्र सा सात्वतात्मजा ।
सुबद्धस्यापि भारस्य पूर्वबंधः श्लथायते ॥

(आदि. अ. २२१. १७)

‘ पूर्वबंध कितीही मजबूत बांधला असला तरी दुसरा बंध दिला कीं तो ढिला पडणार, ’ असें तिनें असुर्येनें अर्जुनास म्हटलें. कुंतीचें कर्णाविषयीचें पुत्रप्रेम युद्धानंतरही प्रगट झालेलें आहे. उत्तरेनें बृहन्नडेस लढाईतून चांगली चांगली वखें बाहुल्याकरितां घेऊन ये असें सांगितलें, वगैरे उदाहरणें देतां येतील.

महाभारतांतल एकंदर व्यक्ती उदात्त स्वरूपाच्या आहेत, इतकेंच नव्हे तर त्यांत मधून मधून वर्णन केलेल्या देवतांचें चरित्रही

उदात्त आहे. या बाबतींत होमरच्या इलियडपेक्षां महाभारताचें कौशल्य अधिक आहे. इलियडमध्ये वर्णन केलेल्या ग्रीक देवता माणसापेक्षांही वाईट रीतीनें वागतात. त्या एकमेकांशी भांडतात व एकमेकांस मारतात. त्यांचें देवतास्वरूप बहुतेक नष्टप्राय झालेलें आहे. महाभारतांत देवांचें जें वर्णन आहे, तें अशा प्रकारचें नाही. मानवी प्राण्यांच्या व्यवहारांत ते सहसा पडत नाहीत. क्वचित् पडल्यास ते देवांप्रमाणेंच वागतात. एक उदाहरण आपण येथें घेऊं. कर्णास सहजकवच होतें तें अजुनाकरिता काढून घेण्याच्या इराद्यानें इंद्रानें एक युक्ति योजली. ब्राह्मणांनें कांहीं मागितलें तरी त्यास नाहीं म्हणावयाचें नाही, असा कर्णाचा पण होता. तो जाणून इंद्रानें ब्राह्मणांचें स्वरूप घेऊन कर्णाजवळ त्याची कवचकुंडलें मागितली. दानशूर कर्णानें ती त्यास दिली. परंतु इंद्र साधारण मनुष्याप्रमाणें कवचकुंडलें बगलेस मारून निघून गेला नाही, तर त्यानें देवस्वभावाप्रमाणें आचरण केलें. तो संतुष्ट होऊन ‘ तुला वाटेल तो वर माग, ’ असें कर्णास म्हणाला. कर्णानें त्याजपाशी अमोघ शक्ति मागितली व कर्ण ती अमोघ शक्ति अजुनावरही चालवील, हें ठाऊक असूनही इंद्रानें ती शक्ति त्यास दिली. तात्पर्य, महाभारतांतील देवचरित्र देवांप्रमाणेंच उदात्त आहे. हा भारताचा इलियडपेक्षां विशेष गुण आहे.

आतां आपण कवीनें आपल्या भूमिकांचे स्वभाव व आपली गोष्ट कशी वटविकी आहे, ह्या मुद्याकडे वळूं. स्वभावाचें उद्घाटन निरनिराळ्या वर्णनांनीं, विशेषतः भाषणांनीं होतें. या बाबतींत महाभारताचा दर्जा सर्वांत श्रेष्ठ लागेल. महाभारताचें रमणीयत्व त्यांतील संभाषणांत आहे. त्यांतील संभाषणासारखी जोरदार भाषणें क्वचित्च आढळतील. त्या भाष-

णांनी निरनिराळ्या भूमिका उत्तम रीतीनें व्यक्त होतात. या भाषणांचीं येथें दोनचार उदाहरणें देऊं. आदिपर्वातील रंगाच्या वेळीं दुर्योधन, कर्ण, अर्जुन, भीम यांजमधील झालेलीं भाषणें, सभापर्वातील शिशुपाल व भीष्म याजमधील भाषणें, वनपर्वाचे प्रारंभी युधिष्ठिर, भीम व द्रौपदी यांजमधील भाषणें किंवा द्रोण-पर्वात धृष्टद्युम्नानें द्रोणास मारलें त्या वेळेस धृष्टद्युम्न, सात्यकी, अर्जुन व युधिष्ठिर यांजमधील भाषणें हीं पाहण्यासारखी आहेत. श्रीकृष्णाचें कौरवसभेतील भाषण सर्वांत शिरोभूत आहे. कर्णपर्वात कर्णाच्या रथावर चालून जाण्याच्या वेळीं अर्जुनास केलेलें प्रोत्साहक भाषण त्याच तोडीचें आहे. ही व इतर भाषणें भारताच्या कर्त्यांच्या उत्तम कवित्वाची साक्ष पटवितात. भारतातील व्यक्तीच्या भाषणांचा विशेष हा आहे की, तीं सणसणीत व निर्भय असतात. उदाहरणार्थ, विदुर दुर्योधनास जो उपदेश करतो, त्यांत त्याची खरमरीत निर्भत्सना करण्यास तो मागें पहात नाही. कदाचित् विदुराची वडीलपणाची स्थिति त्यास अनुकूल होती, असें म्हणतां येईल. पण शकुंतलेला असला आधार नव्हता, असें असूनही तिचें भाषण निर्भय व सदाचारसंपन्न सद्गुणी आश्रमवासी मुलीस शोभण्यासारखे आहे. कालिदासाची शकुंतला आणि व्यासांची शकुंतला यांत जमीन अस्मानाचें अंतर आहे. ज्या वेळेस दुष्यन्तानें शकुंतलेस भर राज-सभेत सांगितले “ मी तुला कधी पाहिलेही नाही; मग तुझ्याशीं लग्न करण्याची गोष्टच कशाला ? ” त्यावेळेस कालिदासाच्या शकुंतलेप्रमाणें ती मूडित होत नाही; तर ‘ ज्या तुला सत्याचा आदर नाही त्या तुझा सहवासच नको. सत्य पतिपुत्रापेक्षाही अधिक मौल्यवान् आहे, ’ असें म्हणत ती सभा सोडून जाऊं लागते.

कर्णपर्वातील शल्य व कर्ण यांजमधील भाषण अशाच प्रकारचें सणसणीत व जोरदार आहे. यांतच हंसकाकीय कथानक आलें आहे तें अतिशय सुंदर आहे. नीतीचें तत्त्व मनावर ठसविण्यासाठीं सांगितलेल्या पशुपक्षांच्या गोष्टीचें हें सर्वांत जुनें व सुंदर उदाहरण आहे. ही तऱ्हा ईसांपुढें मुरू केली असें नसून ती प्राचीनतर आहे व व्यासाच्या काव्यांत आलेल्या दोनतीन गोष्टी याचें उदाहरण होत. व्यासांच्या संभाषणांतून अनेक नीतितत्त्वांचा उपदेश वाचकांच्या मनावर ठसतो. व सत्यवादित्व, ऋजुता, स्वकार्यदक्षता, आत्मनिग्रह, योग्य अभिमान, औदार्य इत्यादि सद्गुणांचा परिपोष होतो. महाभारतामध्ये आत्मगत भाषणें नाहीत. पाश्चात्य ग्रंथांमध्ये आत्मगत भाषणें हा एक महत्त्वाचा भाग असतो, किंवा नसतो, तीं वक्तृत्वपूर्ण करण्याचा त्यांचा कटाक्ष असतो. आपल्याइकडील ग्रंथांत बहुतकरून असलीं भाषणें असत नाहीत, निदान महाभारतांत तरी तीं नाहीत. वस्तुस्थिति पाहिली तर आपण आत्मगत भाषणें करीत नाहीं, चिंता करीत असतो; पण त्यांत शब्दांचा किंवा इतर गोष्टींचा विशेष विचार नसतो. असो. हा प्रश्न निराळा आहे.

महाभारतातील वर्णनाची शैली उच्च दर्जाची आहे व तीं वर्णनें होमर किंवा मिल्टनपेक्षां कमी शक्तीचीं नाहीत. हकीगत सांगतांना कोणच्याही प्रकारचा घोंटाळा नसून शब्द सरळ व जोरदार असतात, व देखाव्यांचीं, स्त्री-पुरुषांच्या स्वरूपाचीं, स्वभावाचीं व पोषाखाचीं वर्णनें सुंदर व हुबेहुब असतात. व्यासांचीं प्रत्यक्ष युद्धाचीं वर्णनें तर फारच सरस आहेत, किंवा, अद्वितीय आहेत असेंही म्हटलें तरी चालेल. कोठें कोठें वारंवार तेच तेच प्रसंग आल्यामुळें वाचकांस कंटाळा येतो, परंतु हे

प्रसंग बहुधा सौतीने वाढविलेले असावे. या-
शिवाय ज्या वेळेस लढाईत मुख्य शस्त्र धनु-
ष्यबाण होतें व ज्या वेळेस रथीचीं बहुधा द्वंद्व-
युद्धे होत, त्या वेळीं युद्धाचे प्रसंग कसे होत,
याची कल्पना आपण आपल्या मनासमोर आ-
णली पाहिजे. रथयुद्ध व गजयुद्ध हे हल्लीं
शेंकडों वर्षे अस्तित्वांत नसल्यामुळे त्यांतील
करामतीची व शौर्याची आपल्यास कल्पना
होत नाही. यामुळे व्यासकृत वर्णनें कधीं
कधीं कंटाळवाणी व काल्पनिक वाटतात. अशा
युद्धांतही जे शेंकडों भिन्न भिन्न प्रसंग उत्प-
न्न होतात, ते सर्व मोठ्या बारकाईनें व वक्तृ-
त्वानें वर्णन केले आहेत. महाभारतांतील युद्ध-
प्रसंगांची पुराणें ऐकून वीररस उत्पन्न झाल्या-
शिवाय राहात नाही, व महाभारताच्या श्रव-
णापासूनच शिवाजी महाराजांसारख्या वीरांना
शौर्याची स्फूर्ति झाली, हें प्रसिद्ध आहे.

सृष्टिसौंदर्याचीं वर्णनें महाभारतांत विपुल
नाहींत व तीं रामायणांतील वर्णनाइतकी सरस
नाहींत. तथापि इतर काव्यांहून महाभारताचा
दर्जा वरच लागेल. कारण, हीं वर्णनें प्रत्यक्ष
पाहणारांची आहेत. वनपर्वीतील हिमालयाचें
वर्णन जो त्या बर्फाच्छादित उंच प्रदेशांत प्र-
त्यक्ष राहिला आहे, त्याच्याच तोंडून निघ-
ण्यासारखें आहे. द्रौपदी व पांडव हे ज्या एका
वावटळींत सापडले तशा वावटळी हिमालया-
तच येतात व तिचें वर्णन या प्रदेशांत राह-
णाऱ्या कवीनें केल्याप्रमाणेंच सरस व वस्तु-
स्थितीस धरून आहे. गंधमादनपर्वताचें वर्णन
मात्र कदाचित् अतिशयोक्तीनें भरलें असल्या-
मुळे काल्पनिक वाटेल. पण गंधमादन हा पर्व-
तही कांहींसा मेरूप्रमाणें काल्पनिक मानावा
लागेल.

महाभारतांतील स्त्रीपुरुषवर्णनें फार सुंदर
व मर्यादायुक्त आहेत. अलीकडच्या संस्कृत

कवीप्रमाणें स्त्रियांच्या सौंदर्याचीं वर्णनें ग्राम्यत-
त्वेचीं नाहींत. युधिष्ठिरानें द्रौपदीचें केलेलें व-
र्णन येथें देण्यासारखें आहे. “ उंच नाही अ-
थवा टेगणी नाही, लठ्ठ नाही किंवा किरकोळ
नाहीं, जिचे डोळे व श्वास शरद्वृत्तांतील कम-
लाच्या पानाप्रमाणें मोठे सुगंधयुक्त आहेत;
मनुष्यास आपली स्त्री जितकी सुंदर असावी
असें वाटतें तितकी सुंदर, जी माझ्यानंतर
झोंपी जाते व अगोदर उठते, अशी माझी
स्त्री द्रौपदी मी पणाला लावतों. ” असो. बृह-
न्नडेच्या वेधांतील अर्जुनाचें वर्णन मजेदार व
हुबेहुब आहे. भीष्म व द्रोण यांचें लढाईस जा-
ण्याच्या वेळचें वर्णन किंवा आदिपर्वीतील रंग-
भूमीवर बोलावण्याशिवाय जाणाऱ्या कर्णाचें
वर्णन मनोहर आहे. हीं उदाहरणें विषय सम-
जण्यास पुरीं होतील. आतां शेवटीं आपण
या काव्याचें चवथें अंग वृत्त व भाषा यां-
जकडे वळूं.

महाभारतांतील वृत्त मुख्यतः अनुष्टुप् आहे
व उपजाति वृत्तही वारंवार उपयोगांत आ-
णलें आहे. गंभीर कथावर्णनाला व महा-
काव्याला हीं वृत्तें सर्वथैव योग्य आहेत.
अर्वाचीन संस्कृतातील सर्व महाकाव्ये याच
वृत्तांचा उपयोग करतात. पुराणांत, उ-
पपुराणांत व अन्य साधारण ग्रंथांत अ-
नुष्टुप् छंदाचाच उपयोग केलेला असल्यामुळे
हें वृत्त सामान्य झालें आहे. परंतु जुन्या महा-
कवींचे अनुष्टुप् छंदांतील श्लोक भारदस्त
व गंभीर असतात, हें रघुवंशातील सर्ग एक
व चार यांतील श्लोकांवरून कोणाच्याही ल-
क्षांत येईल. महाभारताची भाषा गंभीर व भार-
दस्त आहे. तसेंच ती सोपी व शुद्ध अशी
आहे. सोपेपणा व भारदस्तपणा या दोहोंचा मेळ
नेहेमी एके ठिकाणीं असत नाही. अलीकडील
महाकाव्यांची भाषा वजनदार आहे, पण हा

गुण साधण्यास सरळपणाचा गुण सोडावा लागला आहे. शब्दांचे रम्य ध्वनि वाचकांस गोड लागतात, परंतु शब्दांचा अर्थ समजण्याकरिता त्यांस थांबावे लागते व विचार करावा लागतो. अलीकडील पुराणांची स्थिति याच्याहून उलट आहे. त्यांची भाषा सोपी आहे, पण ती अति अशुद्ध आहे आणि ती भारदस्तही नाही. महाभारतांत दोन्ही गुण साधले आहेत. त्याची भाषा बोललेल्या भाषेचा अधिकारी व प्रतिभावान् कवि जशी भाषा वापरील तशी आहे. आर्नेल्डने असे म्हटले आहे की, मिल्टन्च्या काव्याची भाषा भारदस्तपणांत विषयाच्या भारदस्तपणाला साजेल अशी आहे. परंतु ती शुद्ध व निर्भेळ इंग्रजी नाही. त्यांत लॅटिन आणि ग्रीक शब्द व शब्दरचनाही भरल्या आहेत. सारांश, भाषेच्या दृष्टीनेही महाभारताचा दर्जा मिल्टन्च्या काव्याहून अधिक आहे. ज्या वेळेस संस्कृत भाषा हजारों लोकांच्या बोलण्यांत होती, त्या वेळेच्या शुद्ध व सरळ संस्कृत भाषेत भारदस्त शब्दरचना होणे किती शक्य आहे, हे महाभारतातील मुख्य मुख्य भागांत आलेल्या भाषेवरून दिसते.

महाभारतामध्ये जितका भाग मूळचा व्यासांचा आहे, तितक्याची भाषा इतर भागांच्या भाषेहून विशेष सरस, सरळ व गंभीर अशी आपल्यास दिसून येते, हे सांगण्यास प्रत्येकाची वाय नाही. सौतीही कमी प्रतिभावान् कवि नव्हता, हे आपण पूर्वी म्हटलेच आहे. परंतु त्याच्या वेळीं संस्कृत भाषा सामान्य जनसमूहाच्या बोलण्याच्या प्रकारांतून गेलेली होती. यामुळे त्याच्या भाषेत अर्थातच थोडासा फरक पडणे साहजिक आहे. मूळ व्यासांच्या भारताची भाषा किती भारदस्त, शुद्ध व गोड आहे हे ज्यास पाहणे असेल त्यानें भगवद्गी-

तेची भाषा पहावी. हा ग्रंथभाग जसा सर्व भारताचे मंधन करून काढलेले अमृत आहे, त्याचप्रमाणे त्याची भाषाही अमृततुल्य आहे. महाभारताचे सर्वांत श्रेष्ठ तत्त्वज्ञान जसे त्यांत भरले आहे, त्याचप्रमाणे संस्कृत भाषेवरील व्यासांचे प्रभुत्व त्यांत शिखरास पोचलेले दिसते. एकंदर सर्व संस्कृत वाङ्मयामध्ये भाषेच्या दृष्टीनेही भगवद्गीतेची बरोबरी करणारा एकही ग्रंथ नाही. सरळपणा, शब्दरचनेचे शुद्धत्व व एकंदर वाक्यांचे श्रुतिमनोहर व गंभीर ध्वनि हे या भगवद्गीतेच्या भाषेचे अद्वितीय गुण आहेत. या सर्वोत्तम गीतांतील प्रत्येक शब्द व वाक्य सुवर्णमय आहे. कारण, ती सुवर्णासारखीच लहान, वजनदार व तेजस्वी आहेत.

असो. महाभारताचे श्रेष्ठत्व याहूनही एका गुणाने जगतांतील सर्व आर्ष महाकाव्यांत प्रस्थापित होतें. कोणत्याही महाकाव्याचा अमुक एक जीवात्मा आहे असे आपल्यास सांगता येत नाही. कवि नानाप्रकारांनी मनाचे रंजन करतो व निरनिराळे प्रसंग व देखावे वर्णन करतो, परंतु त्यांत मनोरंजनापलीकडे त्याचा हेतु नसतो. महाभारतांत एक प्रधान हेतु एकमुत्रासारखा सर्व ग्रंथांत ओंजला गेला आहे व त्यानें या काव्याचा एकजीव झाला आहे. व्यासाच्या डोळ्यासमोर कोणताही प्रसंग वर्णन करतांना धर्म हाच एक व्यापक हेतु नेहमी उभा होता. “ मनुष्यानें धर्माचे आचरण केले पाहिजे. मनुष्यानें आपले ईश्वरविषयक व मनुष्यविषयक कर्तव्य बजावले पाहिजे. धर्माचरणानेच त्याचे सर्व उद्दिष्ट हेतु साधतात. या धर्माचरणाहून पराङ्मुख झाल्यानें त्याचे सर्व उद्दिष्ट हेतु नाश पावतात. आपत्ति कशीही येऊन पडो, परिस्थिति कशीही बिघडो, मनुष्यानें धर्म सोडतां कामा नये ” असा उपदेश

व्यासांनी व तदनुरोधाने सौतीनेही पदोपदी केला आहे. सर्व महाभारतग्रंथभर धर्माचे नांव दुमदुमून राहिले आहे. कोणतेही आख्यान किंवा पर्व व्या, त्यांत हेंच तात्पर्य भरले आहे. “ यतो धर्मेस्ततो जयः ” या तत्त्वाचा जिकडे तिकडे जयजयकार आहे. असा धर्माचा व नीतीचा कटाक्ष कोणत्याही प्राच्य किंवा पाश्चात्य महाकाव्याचा नाही. व्यासांनी हेंच आपल्या ग्रंथाचे तात्पर्य आहे, हें आपल्या शब्दांनीही सांगितले आहे. महाभारताच्या शेवटी भारतसावित्री म्हणून जे चार श्लोक दिलेले आहेत, त्यांत हें ग्रंथाचे हृदय व्यासांनी ग्रथित केले आहे. त्या श्लोकांपैकी एक श्लोक आपण येथे घेऊं.

ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष नच कश्चिच्छृणोति मे ।
धर्मादर्थश्च कामश्च स धर्मः किं न सेव्यते ॥

“अरे, बाहु ऊर्ध्व करून ओरडून मी हा तुम्हांस सांगतो आहे, पण माझे कोणी ऐकत नाही. अरे, धर्मापासूनच अर्थ व काम हे मिळतात, मग असा धर्म तुम्हीं कां सेवीत नाही ? ” हा व्यासांचा कळकळीचा उपदेश या ग्रंथाचे रम तात्पर्य आहे आणि याचमुळे या ग्रंथाचे पर्व जगतांतील ग्रंथांत श्रेष्ठत्व आहे.

येथवर महाभारताचे कर्ते या मुद्यासंबंधाने विस्तृत रीतीने विचार झाला. हल्ली महाभारतग्रंथ किती आहे, त्याचा मूळ भाग किती, मूळभागास हल्लीचे स्वरूप कसे प्राप्त झाले आणि ग्रंथाचे कर्ते कोण होत, याजविषयी वेवेचन झाले. त्याचे आपण थोडक्यांत सिंहालोकन करूं. महाभारत सुमारे एक लक्ष ग्रंथ असून तो एकाच कर्त्याचा असणे संभवनीय नाही; अर्थात् त्याचे कर्ते एकाहून अधिक आहेत. दोन कर्ते तर स्पष्टपणे ग्रंथांतच निष्पन्न होतात. व्यास व सौती. व्यासांचे मूळभारत शांपायनाने प्रथम प्रसिद्ध केले, म्हणून तीन

मानण्यास हरकत नाही. व्यासवैशंपायन यांच्या ग्रंथांत फारसा कमी अधिकपणा नसावा. वैशंपायनाचा ग्रंथ २४००० होता असें दिसते. मूळग्रंथाचे नांव ‘ जय ’ होते व वैशंपायनाने त्यास ‘ भारत ’ हे नांव दिले. त्याने भारतसाहिता पठण केली. आश्वलायनसूत्रांत त्यास भारताचार्य म्हटले आहे. भारतांत कूटश्लोक ८८०० आहेत, अशी आख्यायिका आहे. त्याजरून व्यासांच्या भारताची ही संख्या असावी, असें कित्येक अनुमान करतात, पण ते बरोबर वाटत नाही. याहून ती बरीच मोठी असावी. व्यासांनी तीन वर्षे सतत उद्योग करून तो ग्रंथ युद्ध संपल्यानंतर रचला. वैशंपायनाने त्यास थोडे वाढवले आणि २४००० ग्रंथ केला व तो सौतीने एक लक्ष बनविला. एवढा ग्रंथ बनविण्याचे कारण सौतीच्या वेळची सनातन धर्माची परिस्थिति हें होय. सौतीच्या वेळी सनातनधर्मावर बौद्ध व जैन धर्माचे हल्ले होत होते व सनातनधर्मातही अनेक प्रकारचीं मते चालू असून त्यांचा एकमेकांशीं विरोध होता. यास्तव लहानलहान सर्व गाथा एकत्र करून सर्व मतांचा विरोध काढून टाकून सनातन धर्माचे उज्ज्वल स्वरूप एका ग्रंथांत दिसेल, अशी त्या वेळी जरूरी होती. हें राष्ट्रीय काम सौतीने केले. असें करतांना प्रचलित सर्व दंतकथा त्याने एकत्र केल्या व इतर रीतीचीहि उपयुक्त भर महाभारतांत घातली. सारांश, धर्म, नीति, तत्त्वज्ञान व इतिहास यांचा एक प्रचंड ग्रंथच सौतीने तयार केला. त्याने कोणकोणचे भाग वाढविले हे जरी नक्की सांगता येत नाही, तरी बऱ्याच स्पष्ट रीतीने अनुमान करता येते. या वादीच्या निरनिराळ्या दिशा कोणत्या, हेही आपण पाहिले. शेवटी कवित्व या दृष्टीने व्यासांच्या भारताची श्रेष्ठता कशी आहे, याचाही आपण विचार केला. सौतीला भारतांत भर

घालावी लागली, त्यामुळे ग्रंथाचे श्रेष्ठत्व कमी झाले नाही. किंबहुना, धर्म, नीति व कथा यांचा संग्रहच सांगोपांग या ग्रंथांत झाला असल्याने त्यास राष्ट्रीयत्व आले आहे. साहजिकच पूर्वीच्या परिस्थितीशिवाय ज्या काळी हा ग्रंथ

झाला त्या काळची सर्व परिस्थिती यांत मुख्यतः प्रतिबिंबित झालेली आहे. तो काळ कोणचा व तो पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे अशोकाचाच काळ येतो किंवा नाही, याचा आपण आतां पुढील प्रकरणांत विचार करूं.

प्रकरण दुसरें.

महाभारताचा काल.

महाभारताचा काल या प्रश्नांत दोन प्रश्नांचा अन्तर्भाव होतो. महाभारतास जें हल्लींचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे तें कधी प्राप्त झालें ? व दुसरा मूळचें भारत कधीचें ? सौतीनें महाभारतास अनुक्रमणिका जोडून प्रत्येक पर्वाची अध्याय व श्लोकसंख्या दिली आहे. त्यावर-हुकूम पाहतां हल्लीं प्रचलित असलेल्या महाभारतांत मुळीच भर पडलेली नाही, हें आपण पूर्वीच पाहिलें आहे. तेव्हां हल्लींचें महाभारत व सौतीचें महाभारत एक, असें आपणास निश्चयानें म्हणतां येतें. या ग्रंथाचा काल अन्तस्थ व बाह्य प्रमाणांवरून निश्चयात्मक रीतीनें कायम करतां येतो. महाभारत मूळचें व्यासाचें व तदनंतर वैशंपायनाचें. हे ग्रंथ केव्हाचे ? हा प्रश्नही येथें उत्पन्न होतो. परंतु तो विकट आहे. तो उरविण्यास महाभारताचे कांहीं विशिष्ट भागच उपयोगी पडतील. त्यांचा संबंध भारतीयद्वाराशी जाऊन पोचतो. या प्रश्नाचा विचार करतांना पुष्कळशी भिस्त अनुमानावर असून विद्वान् लोक या बाबतीत निरनिराळीं अनुमानें काढतात. सबब हा प्रश्न आपण निराळा ठेवून या भागांत पहिल्या प्रश्नाचा विचार करूं.

हल्लींच्या महाभारतांत एक लक्ष श्लोक आहेत, असें महाभारतांतच म्हटलें आहे. प्रत्यक्ष बेरीज जरी दोनचार हजारानीं कमी होते, तथापि महाभारत एकलक्षात्मक आहे, असें महाभारताच्या वेळेपामुनच लोकांत समजलें जाणें साहजिक आहे. तेव्हां, महाभारत ग्रंथ एकलक्षात्मक केव्हां झाला, हें उरविण्यास बाह्य

प्रमाणामध्यें एकलक्षात्मक ग्रंथाचा उल्लेख कोठें सांपडतो, हें पाहिलें पाहिजे. असा उल्लेख दोन ठिकाणीं आढळतो. गुप्तकालांतील एका लेखांत 'शतसाहस्र्यां संहितायां' असें म्हटलेलें आहे. या लेखाचा काल इसवी सन ४४९ चा आहे. तेव्हां इ. स. ४०० च्या पूर्वी महाभारताला हल्लींचें स्वरूप प्राप्त झालें असलें पाहिजे, हें उघड आहे. कित्येक लोक महाभारतास हल्लींचें स्वरूप गुप्तांच्या अमदानींत प्राप्त झालें असें समजतात. परंतु हा समज चुकीचा आहे. कारण, याही पूर्वी एक लक्ष ग्रंथाचा उल्लेख आढळतो. तो ग्रीकांच्या लेखांत आहे. हा ग्रीक लेखक अथवा वक्ता डायोनकाय-सोस्टोम् हा होय. हा इसवी सनाच्या पहिल्या शतकांत हिंदुस्थानाच्या दक्षिण भागांत पांड्य, केरल इत्यादि ठिकाणीं आला होता. यानें असें लिहिलें आहे कीं, हिंदुस्थानांत एक लक्ष श्लोकांचें " इलियड " आहे. इलियड ज्याप्रमाणें ग्रीक लोकांचें राष्ट्रीय महाकाव्य आहे, त्याप्रमाणेंच महाभारत हें हिंदुस्थानच्या लोकांचें आहे. यानें महाभारताचें नांव जरी दिलेलें नाहीं, तरी त्याचा उल्लेख महाभारतालाच उद्देशून आहे, हें उघड आहे. हा उल्लेख रामायणासंबंधानें असावा अशी शंका येण्याचें कारण नाहीं. कारण, हल्लींचें रामायण जरी त्याच्या वेळीं होतें, तरी तें एकलक्षात्मक नाहीं. तें फारच थोडें म्हणजे सुमारे चतुर्दश आहे. अर्थात् हा उल्लेख महाभारतासच लागू पडतो. डायोनकायसोस्टोम् याचा

१ उच्चकल्प येथील महाराज सर्वनाथ यांचा सवत १९७ चा लेख (गुप्त इनस्क्रिप्शन्स व्हॉल्यूम ३, पान १३४) यांतील संवत कलचुरी आहे, म्हणजे हा लेख १९७+१७०=३६७ शक म्हणजे इसवी सन ४४५ चा आहे. (दीक्षित पान १०८)

काळ सरासरी ५० इ.स.वी. सन मानला तर त्या काळीं दक्षिणेमध्ये पांड्य देशांत महाभारत प्रचलित होतें, हें उघड आहे. यावरून सौतीचें महाभारत यापूर्वी बरीच वर्षे तयार झालेलें असावें. या ग्रीक वक्त्याचा उल्लेख प्रथम वेबरने केलेला आहे व त्याच्या समजुती-प्रमाणें इलियड्शब्दानें महाभारताचाच उल्लेख होतो, असें दिसतें. तो म्हणतो “महाभारताच्या संख्येइतकी मोठी संख्या असलेले महाकाव्य हिंदुस्थानांत असल्याचा प्रथम पुरावा डायॉनकायसोस्टोम् याच्या लेखांत मिळतो.” वेबर यापुढें असें म्हणतो की, ज्या अर्थी मेग्नास्थिनीस याच्या ग्रंथांत महाभारताचा कांहीं दाखला नाही, त्या अर्थी महाभारताचा उगम मेग्नास्थिनीसच्या नंतर झाला असावा.” पण वेबरची ही येथें चुकी आहे. मेग्नास्थिनीस नांवाचा ग्रीक वकील हिंदुस्थानांत चन्द्रगुप्त सम्राटाच्या दरबारी होता, हें प्रसिद्ध आहे. म्हणजे त्याचा काळ इ.स.वी.स.नापूर्वी ३०० वर्षे होता. त्यावेळीं हिंदुस्थानाची जी माहिती त्यास मिळाली, ती त्यानें इंडिकानामक ग्रंथांत लिहून ठेवलेली आहे. हा ग्रंथ नष्ट झालेला आहे, तरी त्याचे उतारे इतर ग्रंथकारांनीं घेतलेले बरेच आहेत. त्या उताऱ्यांत भारतासारख्या ग्रंथाचा उल्लेख नाही हें खरें, तरी पण ज्याअर्थी त्याचा समग्र ग्रंथ हल्लीं उपलब्ध नाही, त्याअर्थी त्यात उल्लेख नाहीच असें निश्चयानें म्हणतां येत नाही. फार झालें तर त्याच्या वेळीं एकलक्षात्मक महाभारत नव्हतें, असें म्हणतां येईल आणि तें खरोखरी नव्हतेंही. पण भारताचा उगमच नव्हता असें म्हणतां येणार नाही. महाभारताचा काल अशोकसमकालीन हा जो आम्हीं धरला आहे तो चाचसाठी. चन्द्रगुप्ताच्या वेळीं एकलक्ष महाभारत नसावें. चन्द्रगुप्ताचा नातू अशोक या-

च्या वेळीं तें तयार झालें असावें. म्हणजे इ.स.नापूर्वी २५० च्या सुमारास तें उत्तरहिंदुस्थानांत तयार होऊन सुमारे तीनशें वर्षांत ते दक्षिणेमध्ये कन्याकुमारीपर्यंत प्रसार पावले असावें व तेथें इ.स.न ५० च्या सुमारास तें डायॉनकायसोस्टोम्च्या नजरेस पडले असावें.

महाभारताच्या काळाची याप्रमाणें स्पष्टपणें ५० इ.स.न ही खालची मर्यादा आहे. डायॉनकायसोस्टोम् याची साक्ष अत्यंत महत्त्वाची असून ती फारच सबळ आहे. त्यांत एक लक्ष ग्रंथाचा स्पष्टपणें उल्लेख आहे. अशा स्थितीत या पुराव्याकडे पुष्कळ लोक दुर्लक्ष्य करतात व महाभारताचा काल इ.स.न ५० च्या अलीकडे ओढण्याचा प्रयत्न करतात, हें चुकीचें आहे. बहुधा अशा विद्वानांस या पुराव्याची माहितीच नसावी असें वाटतें. प्रसिद्ध जर्मन विद्वान् प्रोफेसर वेबर यास हा पुरावा माहीत होता, हें आम्हीं वर सांगितलेले आहेच. तेव्हां या पुराव्याची साक्ष खोडून काढल्याशिवाय इ.स.न ५० च्या अलीकडे महाभारताचा काळ ओढतां येणें शक्य नाही. याकरितां आपण यासंबंधाचा जास्त विचार येथें न करतां महाभारताच्या काळाची वरची मर्यादा कोणती, या प्रश्नाचा विचार करूं. प्रथम महत्त्वाची गोष्ट सांगावयाची अशी कीं, यवनांचा उल्लेख महाभारतांत वारंवार आला आहे. यवन हे मोठे लढव्ये आहेत, असेंही त्यांचें युद्धकौशल्य वाणिल्ले आहे. “ज्या यवनराजाला

१ महाभारतामध्ये ग्रीक शब्दांचाही प्रवेश झालेला आहे, असें हॉप्किन्सने दाखविलेले आहे. जनुदाहपवांत जमिनींतून भुयार खणून नेले, असे वर्णन आहे. त्या ठिकाणीं सुरगाला सुरगा शब्द लावलेला आहे. ‘सुरगा विविशुस्तुणें मात्रासार्धमरिदमाः ।’ (भा. आदि. अ. १४८.१२) हा शब्द ग्रीक ‘थिरिजस’ शब्दावरून निघालेला आहे, असें त्यांचें

वीर्यवान् पाण्डु मुद्गां जिक् शकला नाही, त्याला अर्जुनाने जिंकिले. ” असे आदिपर्वीत म्हटले आहे. यवनांचा व आपला जवळचा परिचय अलेक्झेंडरच्या वेळेला झाला, हें प्रसिद्ध आहे. याच्यापूर्वी आपली व यवनांची ओळख दुरुनच होती. त्यांच्या बुद्धिकौशल्याची आपल्यास माहिती किंवा अनुभव नव्हता. तेव्हां साधारणपणे महाभारताच्या काळाची पूर्वमर्यादा अलेक्झेंडरची स्वारी म्हणजे सुमारे इ. स. पूर्व ३२० ही धरावयास पाहिजे. इसवी सन पूर्व ३२० पासून इ. स. ५० पर्यंत हल्लींचे एक लक्ष महाभारत तयार झाले, असे सिद्ध मानण्यास हरकत नाही.

दुसरा पुरावा ज्योतिषशास्त्रावरून मिळण्यासारखा आहे. ज्योतिषशास्त्राच्या दोन

म्हणणे आहे. हा शब्द ग्रीक असावा असे आम्हां सही वाटते. पुरोचन हा यवन होता असेही दिसते. सुरुग लावण्याची युक्ति ग्रीक लोकांच्या युद्धकलेची असावी. या जतुदाहपवांत विदुर युधिष्ठिराशी म्लेच्छभाषेत बोलून लाक्षाग्रहांत जाळण्याच्या प्रयत्नाचा त्यास लोकांस न कळेल असा इ पारा देतो, असे वर्णन आहे. परंतु पुढे विदुराचे जे भाषण दिले आहे ते संस्कृतच असून कूटश्रोकांसारखे आहे. विदुर कोणत्या म्लेच्छ भाषेत बोलला, हा एक मोठा प्रश्न आहे. टीकाकाराने प्राकृत भाषेत तो बोलला, असे सुचविलेले आहे. परंतु वस्तुतः प्राकृत ही म्लेच्छांची भाषा नव्हती आणि ती तरी असली तरी ती हिंदुस्थानांत सामान्य लोक बोलत असल्याकारणाने इतर लोकांस ती कळत नव्हती, असे मानणे उचितच नाही. आमच्या मते ही भाषा ग्रीक असावी. अलेक्झेंडरच्या वेळी काही काळ पजावांत राजभाषा म्हणून काही लोक ग्रीक बोलावयास शिकले असावे, व हल्लीं जसे आपण सामान्य लोकांस कळू नये म्हणून इंग्रजी बोलतां, त्याप्रमाणे युग कारस्थानाकरिता ग्रीक भाषेचा उपयोग होत असावा. सारांश, या प्रकारच्या प्रचारांनंतर महाभारत झाले असावे.

महा. उ. ६

गोष्टी या कालनिर्णयाच्या कामी उपयोगी पडतात. त्या म्हटल्या म्हणजे राशि व नक्षत्रे. आपल्या मूळ आयुज्योतिषाची घटना नक्षत्रांवर आहे आणि ग्रीक ज्योतिषाची घटना राशींवर आहे. राशि हिंदुस्थानामध्ये केव्हां आल्या, हें ठरविणे बरेच निश्चयात्मक रीतीने शक्य आहे. मेष, वृषभ वगैरे राशी महाभारतांत कोठेच आलेल्या नाहीत, ही एक मोठी महत्त्वाची पुराव्याची बाब आहे. महाभारतांत जेथे कोठे कालनिर्देश आला आहे, तेथे अमुक गोष्ट अमुक नक्षत्रावर झाली, असा आला आहे. रामायणामध्ये रामाचा जन्म सांगितला आहे, त्यांत राम कर्क लग्नावर पांच ग्रह उच्चस्थानी असतां झाला, असे म्हटले आहे. यावरून रामायण हें हिंदुस्थानांत राशी प्रचलित झाल्यानंतर हल्लींच्या स्थितीत आले, हें निश्चयाने ठरते. महाभारतामध्ये युधिष्ठिराचा जो जन्मकाल सांगितला आहे, तो राशिच्यतिरिक्त आहे. चन्द्र ज्येष्ठा नक्षत्रावर असतांना, अभिजित् मुहूर्तावर युधिष्ठिराचा जन्म झाला, असे सांगितले आहे. सारांश, महाभारतांत जेथे तेथे

१ भा. आदि. पान २६० यांत युधिष्ठिराचा जन्मकाल दिला आहे, त्यांत “ चन्द्र ज्येष्ठा नक्षत्री असून सूर्य तूळराशीस असतां आठव्या अभिजित् मुहूर्तावर ” वगैरे वर्णन भाषांतरांत आहे. या वाक्यावरून राशींचे नांव महाभारतांत कोठे नाहीं असा जो आमचा मोठा सिद्धान्त आहे, त्याब बाध येतो असे वाचकांस वाटण्याचा संभव आहे. पण येथे ‘सूर्य तूळराशीस असतां’ हें वाक्य मूळग्रंथाचें नाहीं. हा मजकूर टीकेंतून घेतला आहे. मूळमहाभारतांत वाक्य आहे ते असे—‘ ऐन्द्रे चन्द्रसमारोहे मुहूर्तैऽभिजितेऽष्टमे । दिवा मध्यगते सूर्ये तिथौ पूर्णेऽतिपूजिते । ’ या श्लोकांत सूर्य तूळराशीस आहे, असे कोठेच म्हटले नाहीं. स्वधर्माने यावर टीका केलेली आहे ती अशी—‘ ऐन्द्रे व्येक्षणवशेन अ-

नक्षत्रांचा उल्लेख आहे. राशींचा नाही. यावरून राशि हिंदुस्थानांत महाभारताच्या मागाहून प्रचलित झाल्या, हे निर्णयात्मक ठरते. आपला प्राचीन अमुक एक ग्रंथ जुना आहे किंवा नवीन आहे, हे निश्चयात्मक रीतीने ठरविण्यास राशीचा उल्लेख हे एक महत्वाचे ज्ञापक आहे. या उल्लेखावरून पूर्वकालीन व अर्वाचीन असे जुन्या ग्रंथांचे दोन भाग पडतात. तेव्हा हिंदुस्थानांत राशि प्रचलित कधी झाल्या, याचा आपण आता विचार करू.

राशि ह्या आम्ही ग्रीकांपासून घेतल्या ही गोष्ट बहुतेक निश्चयात्मक आहे. ' भारतीय ज्योतिषशास्त्र ' शंकर बाळकृष्ण दीक्षितकृत पा. १३९ यांत राशि आपल्याकडे इ. स. पूर्व ४९० च्या सुमारास घेतल्या गेल्या, असे ठरविले आहे. " महाभारतांत श्रवणादि गणना आहे, तिचा काल शक ४९० हा होय आणि भारतांत राशी नाहीत, यावरून शकापूर्वी सुमारे ९०० पर्यंत मेघादि संज्ञा आमच्या देशांत नव्हत्या. " शकापूर्वी ९०० च्या सुमारास मेघादि संज्ञा आमच्या देशांत प्रचारांत आल्या, असे दीक्षितांचे मत आहे. पण या मतामध्ये बराच फेरबदल करावयास पाहिजे. मेघादि राशीच्या संज्ञा आमच्या देशांत आल्या त्या ग्रीकांचा व आमचा दृढ परिचय झाला

इमे सर्वस्वरारम्भात् अभिजितेऽभिजिति त्रिशत् सृष्ट्वर्त्तमान्दोऽष्टमे सृष्ट्वेति दिवा शुक्लपक्षे मध्यगते तुलागते तिथौ पूर्णे पूर्णायां पचम्या अयं योगः ।' यात मध्यगते याचा अर्थ ' तुलायनगते ' असा करता येणार नाही. हा एक कूटार्थाचाच प्रकार आहे. दिवा मध्यगते सुर्वे हे कदाचित् टीकाकारास ज्यास्त वाटले असल्याने (कारण, अभिजित् सृष्ट्वर्त्तमान् त्याचा बोध होतो असे वाटते.) त्याने हा अर्थ केला असावा. पण याचा दुसरा अर्थ समवनीय आहे. काही असो. मूळांत राशीचें नांव नाही हे निर्विवाद आहे.

त्याच वेळेला आल्या, हे निर्विवाद आहे. तेव्हा ग्रीकांचा आमचा परिचय केव्हा झाला, या गोष्टीचा येथे आणखी ऐतिहासिक विचार या विवेचनांत सामील केला पाहिजे.

हिंदुस्थानामध्ये इसवी सन पूर्व ३२३ व्या वर्षी अलेक्झॅंडरने स्वारी केली, त्या वेळेस ग्रीक लोकांचा व आमचा निकट परिचय झाला व त्यांच्या शौर्याची आम्हांस ओळख पटली. परंतु यावेळी त्यांच्या ज्योतिषशास्त्राचा दृढ परिचय आम्हांस झाला नाही. कारण, शिकंदर परत गेल्यावर ग्रीकसत्तेचे उच्चाटण पंजाबांतून चन्द्रगुप्ताने केले. यानंतर चन्द्रगुप्ताच्या दरबारी मेग्यास्थिनीस हा ग्रीकांचा वकील होता व यापुढेही काही दिवस त्यांचे वकील येथे असत. परंतु हा संबंध परराष्ट्रीय संबंधाच्या प्रकारचा होता; अर्थात् यांत विशेष दृढ परिचय होण्यास कारण नव्हते. शिकंदराच्या पूर्वी ग्रीक लोकांचा परिचय आम्हांस मुळीच नव्हता असेही नाही. पारसीक (Persian) लोकांचा बादशहा दाराउस व खुश्रू यांनी पूर्वेस सिंधपर्यंत मुख्य जिकला असून पश्चिमेस एशियामायनर किनाऱ्यावरील ग्रीक संस्थानेही जिकली होती. या बादशहाच्या सैन्यांत निरनिराळ्या देशांतील फौजा असून ग्रीक लोकांची फौज व हिंदी लोकांचीही फौज होती व आपले हिंदी लोक त्या बादशहाबरोबर ग्रीकदेशापर्यंतही गेले होते, असा ग्रीक इतिहासांत दाखला आहे. सारांश, इसवी सन पूर्व ९०० शें वर्षेपर्यंत ग्रीकांचा आमचा सहवास असल्याचा दाखला आहे. यापूर्वीही कित्येक शतके व्यापाराच्या संबंधाने त्यांच्याविषयी आम्हांस माहिती असावी. याशिवाय अफगाणिस्थानामध्ये ग्रीक लोकांची एक फार जुनी वसाहत असल्याचे अलेक्झॅंडरच्या वेळी त्यांच्या बरोबरच्या ग्रीक

लोकांस आदळून आले. याच यवन लोकांचे नांव कांबोजादि स्लॅच्छांबरोबर महाभारतांत वारंवार येते. या लोकांचे आचारविचार पुष्कळ बदललेले होते. तात्पर्य, इसवीसनपूर्व ८००-९०० पासून शिंदंराच्या वेळेपर्यंत म्हणजे इसवी सन ३०० पर्यंत आम्हांस ग्रीक लोकांची माहिती होती असे दिसते. हे लोक मुख्यतः अयोनियन जातीचे होते. यामुळेच ग्रीकांस 'यवन' ही संज्ञा आपल्या प्राचीन ग्रंथांत आहे. एवढा विस्ताराने उल्लेख करण्याचे कारण पाणिनीच्या सूत्रांमध्ये यवन-लिपीचा उल्लेख आलेला आहे हे होय. पाणिनीचा काळ शिंदंराच्या पूर्वीचाच असला पाहिजे. त्यांत यवन शब्द कसा आला ? जर यवनांचा परिचय शिंदंराच्या पूर्वी नसेल तर पाणिनीचीं सूत्रे शिंदंरानंतरच घालण्यास पाहिजेत. पण इसवी सन पूर्व ८००-९०० पर्यंतचा हा आमचा परिचय जुना आहे. तेव्हां तेथपर्यंत पाणिनीचा काळ जाऊ शकतो. पण एवढ्या थोड्या परिचयावरून मेपादिराशी हिंदुस्थानांत येणे शक्य नाही. कारण, मेपादिराशी आपल्याकडे येऊन ज्योतिषशास्त्राच्या गणितामध्ये सर्वच खळबळ झालेली आहे. या-पूर्वीचे वेदांगज्योतिष नक्षत्रादि सत्तावीस विभागांवर रचलेले आहे आणि त्याअलीकडील हे सर्व ज्योतिषगणित राशी १२ अंश ३० या पायावर रचले आहे. तेव्हां इतकी उलटा-पालट होण्यास ग्रीक लोकांचा आमचा एकत्र सहवास झालेला असला पाहिजे. हा केव्हा झाला हे आतां आपण पाहू.

सेल्युकसाचा अंमल हिंदुस्थानांतून नाहीसा झाल्यावर इ. स. पूर्व २०० च्या सुमारास बॅक्ट्रियन ग्रीकलोकांनी हिंदुस्थानावर स्वाच्या करून पंजाबावर पुन्हा राज्य स्थापन केले. हे त्यांचे राज्य १०० वर्षेपर्यंत हिंदुस्थानांत टि-

कले. ग्रीकांचे व शकांचे साहचर्य प्रसिद्ध आहे. 'शकयवनम्' हा शब्द यामुळेच प्रचारांत आलेला होता. त्यांचा प्रसिद्ध राजा मिर्नंडर हा 'मिलिंद' नांवाने बौद्धइतिहासांत प्रसिद्ध आहे. त्याच्याच प्रश्नांसंबंधाने 'मिलिंद प्रश्न' हा बौद्धग्रंथ झाला आहे. या ग्रीकांनंतर किंवा त्याच सुमारास शकांनी हिंदुस्थानावर स्वाच्या केल्या. त्याचे दोन भाग. एक पंजाबांतून मथुरेपर्यंत पसरणारा भाग व दुसरा सिंधकाटे-वाडमधून उज्जयिनीकडे माळव्यापर्यंत पसरणा-रा भाग. या शकांबरोबर ग्रीकलोकही होते. कारण, त्यांचीं राज्ये बॅक्ट्रियांतच होती. ग्रीकांची सर्व शास्त्रे व कला त्यांस अवगत होत्या. या दुसऱ्या टोळीच्या शकांनी उज्जयिनी जिंकून तेथे आपले राज्य स्थापिले व विक्रमाच्या वंशजांनंतर तीच शकांची राजधानी झाली. त्यांनी येथे शककाल सुरू केला यामुळेच त्या कालास 'शक' ही संज्ञा पडली. शकांचे राज्य उज्जनी, माळवा, काठेवाड येथे सुमारे तीनशे वर्षे चालले. यांच्याच अमदा नीत यवनज्योतिष व भारताज्योतिषशास्त्रवेत्त्यांनी आपली विद्या एकत्र केली व राश्यंशदिघटित ग्रहगणितास प्रारंभ केला. प्राचीन पंचसिद्धांत येथेच तयार झाले असावे व ते सर्व राश्यंशघटित गणितावर रचले गेले आहेत. पुढील ब्रह्मसिद्धांत, आर्यसिद्धांत, सूर्यसिद्धांत यांचेच पायावर तयार झाले आहेत. सारांश, अर्वाचीन आर्यज्योतिष ग्रीक ज्योतिषाच्या मदतीने उज्जनी येथे तयार झाले आणि म्हणूनच सर्व भारती ज्योतिषकार उज्जनीच्या रेखांशास शून्य रेखांश मानितात. ज्याप्रमाणे इंग्रजी ज्योतिषी ग्रिनिचचे रेखांश शून्य मानतात, त्याचप्रमाणे आर्यज्योतिषांना उज्जनीरेखांश शून्य झाले आहेत. प्राचीन वेधशाळा राजाश्रयाखाली तेथे होती, व तेथे ह-

ह्रींच्या आर्यज्योतिषाचा पाया रचला गेला. हा ज्योतिषशास्त्राचा अभ्यास काही एकदोन वर्षांचा नसावा. कारण, ज्योतिषशास्त्रास अगदीच नवीन स्वरूप आले आहे, ते केवळ ग्रीक लोकांचे अनुकरण करून आलेले नाही. त्याची वाढ स्वतंत्र रीतीची व स्वतंत्र पद्धतीची आहे. त्यांत ग्रहगणित मुख्य आहेच; पण युगादिकल्पना व गणित हे ग्रीकांहून अगदीच भिन्न आहे. त्यांत कल्पाचा आरंभ ठरवितांना अनेक प्रकारचे गणित तयार करावे लागले आहे. सारांश, शें-दोनशें वर्षे हिंदुस्थानांत पंजाबापासून माळव्यापर्यंत ज्योतिषशास्त्राचा अभ्यास होत आला असावा व त्याचे शेवटचे स्वरूप राजाश्रयाखाली उज्जनीस कायम झाले असावे.

राश्यांसाठी गणित हिंदुस्थानांत आले ते याप्रमाणे फार झाले तर इ. स. पूर्व २०० च्या सुमारास आले, असे इतिहासदृष्ट्या ठरते. पूर्वी शंकर बाळकृष्ण दीक्षित यांनी दिलेला ४९० चा काळ याहून पलीकडचा आहे हे खरे; पण तो कमी करून इ. स. पूर्व २०० मानण्यास हरकत नाही. कारण, ती पूर्वमर्यादा आहे. म्हणून त्याच्या अलीकडेही हा काळ असू शकेल. मात्र त्याच्या पलीकडे जाऊ शकत नाही, एवढाच त्याचा अर्थ आहे. ऐतिहासिक माहितीवरून राशी वंगरे प्रचलित झाल्याचा हा अलीकडचा ठरविलेला काळ जर मनांत आणिला, तर महाभारत याच्या पूर्वीचे असले पाहिजे. कारण, त्यांत राशींचा उल्लेख नाही. या दृष्टीने आम्ही पूर्वी दिलेला इ. स. पूर्व २९० हा काळ बहुतेक निश्चित ठरतो. मेगस्थिनीसच्या ग्रंथांत ज्या अर्थी महाभारताचा उल्लेख नाही, त्या अर्थी तो इ. स. पूर्व ३०० च्या अलीकडचा असला पाहिजे, हे पहिले अनुमान. तसेच ग्रीक लोकांच्या शूरत्वा-

चे वर्णन महाभारतांत आहे, यावरूनही त्याचा काळ शिकंदरच्या स्वारीच्या अलीकडचा असला पाहिजे. अर्थात् इ. स. पूर्व ३०० च्या अलीकडचा असला पाहिजे. आतां आणखी प्रत्यंततः प्रमाण राश्यादि प्रचारांत येण्याचा काळ दोनशे इ. स. पूर्व याहूनही अलीकडचा असू शकेल हे खरे आहे; पण तो फार झाले तर शंभर वर्षे पुढे ओढता येईल, यापेक्षा जास्त येणार नाही. कारण, ज्यांत राशी वंगरेचे गणित आहे असे जुने सिद्धांतग्रंथ इ. स. पूर्व १०० वर्षांहून अर्वाचीन नसावे, असे शंकर बाळकृष्ण यांनी दाखविले आहे. तेव्हा फार झाले तर महाभारताच्या काळाची अलीकडची मर्यादा इ. स. पूर्व १०० वर्षे इतकी धरता येईल.

हा विषय अतिशय महत्त्वाचा असल्या-कारणाने सामान्य वाचकांस तो पूर्णपणे कळावा, यासाठी तो येथे विस्ताराने लिहिणे अवश्य आहे. ज्या ग्रंथांत राशींचा उल्लेख नाही, म्हणजे उल्लेख होणे जरूर असून केवळ नक्षत्रांचाच उल्लेख आहे, ते ग्रंथ इसवी सन पूर्व २०० च्या सुमाराच्या पलीकडे असले, असे आमचे म्हणणे आहे. कारण, मेघादि राशी या मूळच्या आमच्या नसून त्या आम्ही ग्रीकांपासून या सुमारास घेतल्या. शंकर बाळकृष्ण दीक्षित यांचा आमचा येथे थोडा मतभेद आहे. तो एवढाच की, राशी आम्ही ग्रीकांपासून घेतल्या नसून इ. स. पूर्व ४४६ च्या सुमारास या राशी आम्ही शोधून काढल्या असे ते म्हणतात. बाकी यापूर्वी राशी आपल्यांत नव्हत्या, हे त्यांनाही मान्य आहे. मेघ, वृषभ इत्यादि राशींची नावे आणि ग्रीक लोकांच्या राशींची नावे एकच आहेत, हे लक्षांत घेतले पाहिजे; व त्या आकृति काल्पनिक आहेत. तेव्हा एकच आकृतीच्या कल्पना दोन

ठिकाणी उत्पन्न होणें हें असंभवनीय आहे. याजवरून राशी ग्रीकांपासून आम्हीं घेतल्या, हें विशेष संभवनीय दिसते. पण ग्रीकांपासून आम्हीं राशी घेतल्या असें मानलें, तर ग्रीकांच्या पूर्वीचा काळ राशीच्या प्रचाराचा दीक्षितानीं गणितावरून कसा काढला, हा प्रश्न येथें उद्भवतो व त्याचा येथें विचार केला पाहिजे. राशीची सुरुवात मेघापासून होते व नक्षत्रांशी त्यांची सांगड घातलेली आहे, ती अश्विनीपासून आहे. तेव्हां वसंतसंपात मेघप्रारंभी जेव्हां अश्विनीनक्षत्रांत होता, तेव्हां हा मेळ हिंदुस्थानांत घातला गेला असावा, असें अनुमान निघते. वसंतसंपातास मागें गति आहे. म्हणजे पूर्वी ज्या काळीं मेघ, वृषभ इत्यादि राशींची सुरुवात ज्या बिंदूपासून मानली होती, तो बिंदू अश्विनीनक्षत्रापासून पाठीमागें येत चालला आहे. हल्लीं हा मेघारंभाचा बिंदू रेवतीनक्षत्राच्या मागेंही गेलेला आहे. ही गति सरासरी ७२ वर्षांनीं एक अंश अशा प्रमाणानें आहे. याजवरून मेघारंभ अश्विनीनक्षत्रांशी केव्हां होता, हें हल्लीच्या स्थितिवरून आपल्यास निश्चयानें काढतां येतें. असा हिशोब करतांना इसवी सन पूर्व ४४३ हें वर्ष दीक्षितानीं काढलें आहे. पण येथें आपणास थोडाला नक्षत्रांचा जास्त विचार करावयास पाहिजे.

वेदांमध्ये नक्षत्रांची गणना आहे ती कृत्तिकापासून आहे; म्हणजे कृत्तिका, रोहिणी, मृग वगैरे नक्षत्रगणना जेथें कोठें नक्षत्रांचीं नांवें आलेली आहेत, तेथें दिलेली सांपडते. पुढें काहीं एका काळीं भरणी, कृत्तिका अशी गणना असावी, असें दिसतें. या दोन्ही गणना महाभारतामध्ये सांगितलेल्या आहेत. अनुशासनपर्व अध्याय ६४ व ८९ यांत कृत्तिकादि सर्व नक्षत्रे सांगितली आहेत. परंतु आणखी एका ठिकाणी श्रवण सर्व नक्षत्रांच्या प्रारंभी आहे,

असें सांगितलेलें आढळतें. अश्वमेधपर्व अध्याय ४४ यांत 'श्रवणादीनि ऋताणि' असें म्हटलें आहे. यांत नक्षत्रांचा प्रारंभ श्रवणापासून आहे. म्हणजे श्रवण नक्षत्रावर उदगयन आहे, तेव्हां नक्षत्रांचा प्रारंभ भरणीपासून मानावयास हरकत नाहीं. कारण, वेदांगज्योतिषांत उदगयन धनिष्ठा नक्षत्रावर सांगितलें आहे. अर्थातच कृत्तिकांच्या पूर्वी सातव्या नक्षत्रावर सांगितलें आहे. तें एक नक्षत्र पूर्वीं आलें म्हणजे साहजिकच एक नक्षत्रप्रारंभ कृत्तिकांच्या मागें सरला. म्हणजे भरणीपासून नक्षत्रप्रारंभ धरूं लागले. याच्यानंतर अश्विनीपासून नक्षत्रप्रारंभ धरूं लागले व तीच पद्धति हल्लीं चालू आहे. म्हणजे अश्विनी, भरणी असाच नक्षत्रांचा क्रम लोकांत प्रचलित आहे. या क्रमाचा दाखला महाभारतांत मिळत नाहीं. यावरून महाभारत याच्यापूर्वींचें आहे, हें उघड आहे. ज्योतिषशास्त्रास नवीन स्वरूप प्राप्त झालें व राशी, अंश इत्यादिकांवर गणित होऊं लागलें, तेव्हांचा हा क्रम आहे हें उघड आहे आणि हाच क्रम सिद्धांतापासून अलीकडच्या सर्व ज्योतिषग्रंथांत दिलेला आढळतो. म्हणजे मेघादि राशींचा आरंभ ज्या वेळीं अश्विनीनक्षत्रांत होता, त्या वेळीं ही पद्धति अमलांत आली हें उघड आहे.

आतां मेघादि राशी आणि अश्विन्यादि नक्षत्रे यांची परिगणना केव्हां सुरू झाली, याचा हिशोब करतांना मेघ राशि व अश्विनीचा प्रत्यक्ष तारा यांचा मेळ घालून दीक्षितानीं गणित केलें आहे, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. परंतु मेघाचा आरंभ ऐन अश्विनी नक्षत्राशीच होता, तेव्हां ही गणना सुरू झाली, असें मानण्याची जरूरी नाहीं. नवीन गणितपद्धति अमलांत येण्यास बराच काळ लागलेला असावा; म्हणजे हा काळ एखाद्या वर्षा-

चा नाही, तर कित्येक वर्षांचा असला पाहिजे. याशिवाय हेंही लक्षांत घेतलें पाहिजे की, अश्विनीनक्षत्र तेरा अंशांचें आहे, म्हणजे एक संबंध चक्र २६० अंशांचें सत्तावीस नक्षत्रांत विभागलें गेलें, म्हणजे एका नक्षत्रास तेरा अंश पडतात. नक्षत्रांचे पादमुद्धां याच कल्पनेनें पाडले गेलेले आहेत. एक मेघरास सत्त्वादीन नक्षत्रांची असते. म्हणजे अर्थातच सत्त्वादीन नक्षत्रें बारा राशीत विभागलीं असतां एका राशीला सत्त्वादीन नक्षत्रें पडतात. यासाठीं नक्षत्रांचे पाद म्हणजे एक चतुर्थांश भाग पाडलेले आहेत. नक्षत्रचक्रास किंवा राशिचक्रास प्रारंभ एका बिंदूपासूनच कल्पनेनें घरावा लागतो. हा प्रारंभ आर्यज्योतिषात कोणचा धरलेला आहे, यासंबंधानेंही फार मतभेद आहे. सारांश, मेघारंभ ऐन अश्विनीनक्षत्रांत नसतां त्याच्या पाठीमागे कांहीं अंश असला, तरी नक्षत्रगणना अश्विनीपासूनच धरणें शक्य होतें. आमच्या म्हणण्याचा सारांश असा की, ज्यावेळेस राशिअंशादि ज्योतिषपद्धति सुरू झाली, त्यावेळेस मेघादि राशींचा प्रारंभ अश्विनी नक्षत्राच्या कांहीं अंश मागे होता, असें मानण्यास हरकत नाही. एक अंश मागे हटण्यास संपातबिंदूस बहत्तर (७२) वर्षे लागतात, असा सरासरीनें नियम घेतला, तर तीनशें वर्षांत सरासरी चार अंश होतात. तर अश्विनी नक्षत्राच्या मागे चार अंश मेघारंभ असतांना ही मेघादि गणना आपल्या आर्यलोकांत सुरू झाली, असें मानण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाही. इसवी सन पूर्व दोनशेंच्या सुमारास राश्यादि पद्धति आमच्या लोकांमध्ये घेतली गेली, असें वरील ऐतिहासिक प्रमाणावरून मानलें, तरी मुद्धां मेघादि राशींचा अश्विनीआदि नक्षत्रांशीच मेळ घालणें संभवनीय होतें. तेव्हां आपल्या

इकडे राशींचा प्रचार होण्याचा सुमारे हाच काल मानण्यास हरकत नाही.

ग्रीक अथवा यवन लोकांपासून आम्हीं कांहीच घेतलें नाही, असा कित्येक लोकांचा आग्रह आहे. परंतु ग्रहगणिताची मुख्य किडी आम्हीं ग्रीकांपासून घेतली, असें शंकर बालकृष्ण दीक्षित यांसही कबूल आहे. अमुक वेळीं अमुक ग्रह आकाशांत कोणत्या ठिकाणी आहे, हें गणितानें काढण्याची पद्धति आपल्यांत पूर्वी नव्हती. भारतीयज्योतिषशास्त्रांत ग्रहांची मध्यम स्थिति काढण्याची कला ज्ञात होती, परंतु ग्रहांची प्रत्यक्ष स्थिति मध्यमस्थितीच्या मागे पुढें असते. त्यामुळे मध्यमस्थितीहून स्पष्टस्थिति काढण्यास कांहीं संस्कार करावा लागतो. हा केन्द्रानुसारी फलसंस्कार आम्हीं ग्रीकांपासून घेतला, हें दीक्षितांस मान्य आहे. (भा. ज्यो. पा ११६) ज्यावेळीं ग्रीकांचा हिंदुस्थानांत प्रवेश होऊन बराच प्रसार झाला असें आम्हीं ऐतिहासिक प्रमाणावरून दाखविलें आहे, त्याचवेळीं आपल्याकडे हें तत्त्व घेतलें गेलें असावें, असा दीक्षितांचाही अभिप्राय आहे. “हें तत्त्व हिपार्कसच्या पूर्वी म्हणजे इसवीसनापूर्वी तिसऱ्या किंवा दुसऱ्या शतकांत ग्रीकांचा या देशांत बराच प्रचार होता तेव्हां आलें असावें,” असें दीक्षितांनीं पान ११६ भारतीय ज्योतिषशास्त्र यांत म्हटलें आहे. सारांश, इसवी सन पूर्व २०० या सुमारास भारतीय ज्योतिषास ग्रीक ज्योतिषाची मदत मिळून नवीन स्पष्टग्रह काढण्याची पद्धति सुरू झाली, त्याच वेळीं आमच्या लोकांनीं ग्रीक लोकांपासून राशि घेतल्या, असें मानणें सयुक्तिक दिसतें. या पूर्वी २०० वर्षे राशि आम्ही आपल्या कल्पनेनें काढल्या असें मानण्याची आवश्यकता नाही, व इ. स. पू. २०० च्या सुमारास राशि प्रचारांत आल्या

असें मानलें तरी मेघारंभ अश्विनीताच्याच्या मागे सरासरी चार अंशच असल्यामुळे अश्विनीनक्षत्राशीच मेघारंभाचा मेळ घालणें शक्य होतें. इसवी सन पूर्व ४४६ हें अश्विनी ताच्याच्या व मेघारंभाच्या मेळाचें वर्ष दीक्षितांनी काढलें आहे, त्याहून हा काळ म्हणजे इसवी सन पूर्व २०० सुमाराचा काळ २४६ वर्षांनी अलीकडे आहे. एवढ्या मुदतीत मेघारंभ साडेतीन अंशांनी (बहात्तर वर्षांस एक अंश या हिशोबानें) अलीकडे येतो, पण एवढ्या थोड्या फरकानें मेघादि राशीची व अश्विन्यादि नक्षत्रांची ताटातूट होऊं शकत नाही. शिवाय राशींचा प्रचार हिंदुस्थानांत होण्याचा काळ जो इसवी सन पूर्व २०० आम्ही घरला आहे, तो दीक्षितांच्या मताला विशेष सोडूनही नाही. कारण, याचवेळी त्यांच्याच मताप्रमाणेही ग्रीक ज्योतिषांचें मुख्य तत्त्व (केन्द्रानुसारी फल-संस्कार) हिंदुस्थानांतील ज्योतिष्यांनी घेतलें.

इसवी सन पूर्व ४४६ च्या सुमारास हिंदुस्थानांत राशि प्रचारांत आल्या, हें दीक्षित यांचें मत इतर प्रमाणांवरूनही बरोबर वाटत नाही. बौद्ध धर्मग्रंथ त्रिपीटक यांतही राशीचा उल्लेख नाही; म्हणजे कोणताही काळ सांगण्याचा प्रकार नक्षत्रावरच आहे. अमुक नक्षत्रावर अमुक काम करावें, अमुक नक्षत्रावर गेलों, अमुक नक्षत्रावर परत आलों, असे उल्लेख महाभारताप्रमाणेंच त्यांत दृष्टीस पडतात.

पुष्येण संप्रयातोऽस्मि श्रवणे पुनरागतः ।

‘पुष्य नक्षत्रावर गेलों व श्रवणावर परत आलों,’ या बलरामाच्या वाक्याप्रमाणेंच नक्षत्रांचे उल्लेख त्रिपीटकांत आहेत. राशींचे उल्लेख हल्ली लघ्ने व संक्रान्ति यांमध्ये वारंवार येतात, हें आपण लक्षांत घेतलें पाहिजे. लघ्ने व संक्रान्ति राशींवरच बांधलेली आहेत. अशीं लघ्ने व संक्रान्ति त्रिपीटकांत नाहीत. त्रिपीटकांचा काळ

निश्चित आहे. बुद्ध इसवी सन पूर्व ४७६ त मेल्या आणि त्याच्या नंतर अशोकापर्यंत बौद्धग्रंथ तयार झाले. तेव्हां राशींचा प्रचार अशोकानंतर झाला असावा, असें मानण्यास जागा आहे. दुसरे सरस्वतीआख्यानांत गर्ग-ऋषींचा उल्लेख आहे (अथर्व ३७ शल्य-पूर्व) तो असाः—“ तपश्चर्येच्या योगानें बुद्ध गर्गमुनीं सरस्वतीच्या पवित्र तीरावर काल-ज्ञानगति, ताऱ्यांची घडामोड आणि दारुण व शुभकारक असे उत्पात यांचें ज्ञान संपादन केलें. ” हा गर्ग बहुधा दुसरा असावा. गर्ग पाराशर नांवाचा एक ज्योतिषी पाणिनीच्या सूत्रांत उल्लेखित आहे, त्याहून हा निराळा असला पाहिजे. म्हणूनच यास ‘ बृद्ध गर्ग ’ म्हटलें आहे, असें वाटतें. हल्ली उपलब्ध असलेला गर्गसंहिता नांवाचा ग्रंथ आहे तो याचाच वाढलेला किंवा तसाच असो किंवा नसो. त्यांत यवनांनीं साकेताला (अयोध्येला) वेढा दिल्याचा दाखला असल्यामुळे ग्रीक राजा मीर्नॅडर (मिलिंद) याच्या वेळचा म्हणजे इसवी सन पूर्व १४६ असा या ग्रंथाचा शेवटचा काळ ठरतो. या संहितेंतही राशींचें नांव नाही. तेव्हा १४६ इसवी सन पूर्वच्या नंतर राशि प्रचारांत आल्या, असें मानावें लागेल. सारांश, इसवी सन पूर्व ४४६ हा राशि प्रचारांत येण्याचा काळ ठरू शकत नाही.

असो, तर याप्रमाणें सीतीच्या महाभारताची म्हणजे हल्लींच्या एक लक्ष ग्रंथाच्या महाभारताची कालमर्यादा अलीकडची व पलीकडची येणेंप्रमाणें ठरते. (१) बाह्य प्रमाण महाराज “ सर्वनाथ ” यांचा शिलालेख इसवी सन ४४६ यांत “ शतसाहस्र्यां भारतीसंहितायां ” असा उल्लेख आहे. ही शेवटची मर्यादा. (२) याच्या पूर्वीही हिंदुस्थानांत आलेला ग्रीक वक्ता डायोनकायसोस्टोमू या-

च्या लेखांतील एक लक्ष श्लोकांचें इलियड ही दुसरी मर्यादा होय. या दुसऱ्या बाह्य प्रमाणावरून महाभारताचा काल इसवी सन १० च्या अलीकडे येऊं शकतच नाही. (३) राशीच्या उल्लेखाचा अभाव. दीक्षितांच्या मते इ. स. पूर्वी ४४९ च्या सुमारास राशि प्रचारांत आल्या. परंतु आमच्या मते त्या इसवी सन पूर्व २०० च्या सुमारास किंवा १९० च्या सुमारास आल्या. ही तिसरी मर्यादा. म्हणजे यापूर्वी महाभारत तयार झाले असावे. उल्लेखाचा अभाव हे प्रमाण जरा लंगडे आहे. तथापि राशीचा उल्लेख येणें अवश्य असल्याने त्याचा येथे समावेश केला आहे. सारांश, इ. स. ४४९ पासून इ. स. ९० व त्यावरून इ. स. पू. २०० येथपर्यंत आपण अलीकडची कालमर्यादा सुकुचित करीत आलों. आतां आपण पलीकडची मर्यादा पाहू. महाभारतांत ग्रीकांच्या शौर्याची व बुद्धिमत्तेची प्रशंसा स्पष्ट आहे. अशी प्रशंसा शिकंदराच्या स्वारीनंतरच होणें शक्य आहे. अर्थात् शिकंदराची स्वारी इ. स. पू. ३२१ त झाली. त्यानंतरच महाभारत असले पाहिजे (हा विचार संपूर्ण करण्यापूर्वी आणखी अंतस्थ व बाह्य साधक प्रमाणें आहेत, त्यांचा आपण पुढे उल्लेख करूं.) या सर्वांचा निष्कर्ष असा कीं, हल्लींचें महाभारत इ. स. पू. ३२० पासून २०० पर्यंत अस्तित्वांत आले. हाच सिद्धांत लो० टिल्क यांनी आपल्या “ गीतारहस्य ” ग्रंथांत मान्य केला आहे. हाच निर्णय इतर कित्येक ग्रंथकारांना मान्य आहे. तथापि कांहीं नामांकित पाश्चात्य ग्रंथकार त्याच्या विरुद्ध मत प्रतिपादितात, तरी त्याचा नी येथें विचार करणें प्राप्त आहे.

गव्हा वेळपर्यंत आम्हीं जें प्रतिपादन केलें, 'ल' एक विशेष वाचकांस सांगितला पा-

हिजे. महाभारतांत सौतीच्या कालानंतर कांहींच भर पडली नाही. लाखांत दहापांचच श्लोक मागाहूनचे असावे, असा आमचा सिद्धांत आहे. हा सिद्धांत सौतीने दिलेल्या ग्रंथसंख्येत पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें हल्लीं श्लोकसंख्या कमच आहे, या मुद्यावर बसविला आहे. या सिद्धांतावरून असें ठरतें कीं, महाभारतांतील कोणत्याही श्लोकावरून एखादें अनुमान निघणारें असेल तर तें सर्व ग्रंथाला लागू पडतें; तें तेवढ्याच श्लोकापुरतें आहे असें आम्हीं समजत नाहीं. तेवढाच श्लोक मागाहूनचा किंवा प्रसिप्त असें आम्ही मानित नाहीं. प्रसिप्त म्हणून कित्येक लोक बाधक वाक्यांतून पळून जाण्याचा प्रयत्न करतात, तसा आम्हीं सहसा करीत नाहीं.^१ महाभारतांत कांहीं भाग जुने आ-

१ सौतीच्या महाभारतानंतर त्यांत कांहीं अधिक प्रवेश झाला नाही. तेव्हां अमुक वाक्य प्रसिप्त असें आम्ही सहसा म्हणणार नाहीं. यांतील सहा शब्दांचा थोडासा खुलासा करावयास पाहिजे. सौतीने हरिवंशाची सख्या बाराहजार दिली असून हल्लीं हरिवंशांत सख्या १५४८५ आहे. म्हणजे यांत ३४८५ श्लोक वाढले आहेत. तेव्हां हरिवंशांतील एखादा श्लोक पुढे आल्यास त्या संबंधाने शंका येणें शक्य आहे. हीच गोष्ट वनपर्व व द्रोणपर्व या संबंधाने थोड्या अद्याने म्हणावी लागेल. वनपर्वोत सौतीने ११६६४ श्लोक सांगितले आहेत, परंतु हल्लीं ११८५४ आहेत, म्हणजे कायते २०० श्लोक वाढले आहेत आणि द्रोणपर्वोत ८९०९ मुळांत श्लोक सांगितले असून ९५९३ आहेत. तात्पर्य, द्रोणपर्वोत सर्वांत अधिक श्लोकसंख्या वाढली आहे. तेव्हां द्रोणपर्वोतील एखादे वाक्य पुढें आल्यास त्यासंबंधानें शंका प्रदक्षित करण्यास जागा आहे. हें अनुमान आंकड्यावरून बसविलेले विचारांत घेण्यासारखें आहे. सभापर्व व विराटपर्व यांतही कांहीं श्लोक वाढले आहेत, हे येथें सांगितलें पाहिजे. आरभी पा. ३ वर दिलेलें कोष्टक पाहावें. तथापि महाभारतांतील अमुक श्लोक प्रसिप्त हें आम्ही सहसा म्हणणार नाहीं, हेंच खरें.

हेत व कांहीं सौतीच्या वेळचे आहेत. अर्थात्, इसवी सन पूर्व २०० याच्या पुष्कळ पूर्वीचे भाग महाभारतांत आहेत. पण त्याच्या अलीकडचा भाग एकही नाही, असें आम्हीं मानतो. येथें एवढा प्रस्ताव करून आपण पुढच्या विषयाकडे वळू.

उपोद्घातांत महाभारताचा काळ ठरवितांना अन्तःप्रमाणें सांगितली आहेत, त्यांत “महाभारतांत कोणकोणत्या प्राचीन ग्रंथांची नांवे आली आहेत हें सर्व विविक्त केलें जावें. वेद, उपवेद, अंगें, उपांगें, ब्राह्मणें, उपनिषदें, सूत्रें, धर्मशास्त्रें, पुराणें, इतिहास व काव्यनाटके यांपैकीं कशाकशांचा उल्लेख महाभारतांत आहे, हें पाहून त्यांतील नामनिर्देशास प्रथमस्थान अन्तःप्रमाणांत दिलें पाहिजे, हें उघड आहे,” असें म्हटलें आहे. याचा ऊहापोह होणुकिन्सनें केला आहे. तरी त्याच्या ग्रंथांचे तात्पर्य जमेल धरून या प्रमाणांचा आपण येथें कमशः विचार करूं. काव्यनाटकांचा महाभारतांत उल्लेख असेल, पण नट, शैलूषी इत्यादिकांचा उल्लेख आला तरी कोणत्याही नाटकग्रंथाचा मुळीच नाही. यानंतर सूत्रें, धर्मशास्त्रे व पुराणें यापैकीं कोणत्या ग्रंथांचा उल्लेख महाभारतांत सांपडतो, त्याचा आपण येथें उहापोह करूं.

“ब्रह्मसूत्रप्रदेश्वे ” या गीतेंतील (गी. अ. १. २. ४) श्लोकपादांत ब्रह्मसूत्राचें नांव आलेले आहे. हें ब्रह्मसूत्र कोणतें, हा महत्त्वाचा प्रश्न पुढें येतो. हल्लीं बादरायणकृत ‘वेदान्तसूत्र’ हेंच तें असेल, तर त्याजवरून महाभारताच्या काळाचाच नव्हे, तर जी भगवद्गीता महाभारताचा अतिशय प्राचीन भाग आहे असें आम्हीं म्हटलें आहे, त्या भगवद्गीतेचाही काळ ठरून तीस बरीच अलीकडे ओढावी लागेल. यास्तव या प्रश्नाचा येथें स-

विस्तर विचार केला पाहिजे. बादरायणाची वेदान्तसूत्रें यांचा काळ बहुतेक ठरल्यासारखा आहे. ही इसवी सनपूर्व १९० पासून १०० पर्यंत तयार झालेलीं असावी. यांत बौद्ध व जैन मतांचें सणसणीत खंडन आहे. यांत पाशुपत व पांचरात्र मतांचेंही खंडन आहे. तसेंच सांख्य व योग या मतांचेंही खंडन आहे. तेव्हां हा ग्रंथ बौद्ध व जैन मतांच्या पाडावानंतर झालेला असावा. म्हणजे मौर्यवंश उच्छेद पावून पुष्पमित्र व अग्निमित्र ह्या राजांनी मगधाचें राज्य इसवी सन पूर्व १९० च्या सुमारास काबीज केल्यानंतर हा ग्रंथ झाला असावा. हे सम्राट पूर्ण सनातनधर्माभिमानी होते. यांनी बौद्धधर्माचा पाडाव करून यज्ञादि कर्मे पुन्हां सुरू केलीं होती. त्यांनी अश्वमेधही केला होता. सारांश, हिंदुधर्माचा त्यांच्या वेळी पूर्ण विजय झाला होता. या त्यांच्या वेळी वेदान्ततत्त्वज्ञानाचें प्राबल्य प्रस्थापित झालें होतें. त्यांच्या वेळच्या (इ. स. पू. १००) या ग्रंथांचा उल्लेख महाभारतांतील गीतेच्या श्लोकांत येणें, हें आश्चर्यकारक होय. कारण, महाभारतांत मुद्दाम आम्हीं पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें बौद्ध व जैन मतांचें खंडन नाही; तसेंच पांचरात्र व पाशुपत, सांख्य व योग या मतांचेंही खंडन नसून त्या सर्वांचा मेळ घातलेला आहे. अशा स्थितीत महाभारत वेदान्तसूत्रांच्या पूर्वीचें असावें असें दिसतें. भगवद्गीता त्याही पूर्वीची. तीत वेदान्तसूत्रांचा उल्लेख असल्यास महाभारताचा व भगवद्गीतेचाही काळ इसवी सन पूर्व १९० च्या अलीकडे मानावा लागेल. तेव्हां हें कोडें कसें उलगडतें हा येथें महत्त्वाचा प्रश्न आहे.

गीतेमध्यें वेदान्तसूत्रांचा उल्लेख आहे असें म्हणणारे प्रोफेसर मॅक्समुल्लर आणि प्रो. अंमळनेरकर हे या श्लोकासंबंधानें काय म्हणतात

तें आपण पाहू. हा श्लोक समग्र असा आहे:-

ऋषिभिर्वबुधा गीतं छंदोभिर्विनिधैः पृथक् ।

ब्रह्मसूत्रपदैश्च हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥

प्रो० मजकूर म्हणतात—“ या श्लोकांतील ‘ ब्रह्मसूत्रपदैः ’ हा शब्द वेदान्तसूत्रांना लागू पडतो; मग शंकराचार्यादि ठीकाकारांही म्हणोत. वेदान्तसूत्रांत भगवद्गीतेतील वचनांचा आधार स्मृति म्हणून घेतलेला आहे, तर इतकेच म्हणतां येईल की, ही वचने भगवद्गीतेनेही दुसरीकडून घेतली आहेत. किंवा फार झाले तर दोन्ही म्हणजे भगवद्गीता व वेदान्तसूत्रे एकाच वेळची किंवा एकाच कर्त्याची असे मानतां येईल. हा विषय वेद व स्मृतीमधून ऋषींनी व आचार्यांनी प्रतिपादित केलेला आहे, असा या श्लोकाचा अर्थ आहे. ” वरील समग्र म्हणणें चुकीचें आहे हें येथें दाखविलें म्हणजे आपली अडचण मिटेल. “ ब्रह्मसूत्रपदैः ” याचा शंकराचार्यांनी काय अर्थ केला आहे, हें प्रथम पाहू. ‘ ब्रह्मणः सूचकानि वाक्यानि पद्यते गम्यते ज्ञायते ब्रह्मेति तानि ब्रह्मसूत्रपदेन सूच्यन्ते ’ अर्थात् ब्रह्माविषयी विचार केलेल्या उपनिषद्वाक्यांचा येथें आचार्यांनी समावेश केला आहे. हाच आचार्यांनी केलेला अर्थ खरा कसा आहे, हें आपण पाहू. प्रोफेसर मॅक्समुल्लर यांचें म्हणणें त्यांच्याच उलट असें लावतां येईल कीं, भगवद्गीतेत ब्रह्मसूत्रशब्द वापरला आहे, तो बादरायणांचें वेदान्तसूत्र यासच कसा लागू होतो ? कारण, या सूत्रास ‘ ब्रह्मसूत्र ’ असें नांव कोर्टच दिलेलें नाहीं. आचार्यांनी त्यास वेदान्त-मीमांसा-शास्त्र म्हटलें आहे तेव्हां जर प्रो० मॅक्समुल्लर असें म्हणत असतील कीं, बादरायणसूत्रांत स्मृति म्हणून घेतलेली भगवद्गीतेतील वाक्ये भगवद्गीतेनें दुसरीकडून घेतलेलीं असावीं, तर आपल्यास असेंहि म्हणतां येतें कीं,

पूर्वीं एखादें ‘ ब्रह्मसूत्र ’ असून वेदान्तसूत्रांत ती सामील केलेलीं असावीं. यापूर्वीं अनेक सूत्रे होतीं, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. पाणिनीनें नव्या व जुन्या सूत्रांचा उल्लेख केलेला आहे. असो. दोहोंचे कर्ते एक आहेत हें पुढें सांगितल्याप्रमाणें मानतां येत नाहीं. दुसरें, श्लोकाचा नीट अर्थ केला तर प्रो० मॅक्समुल्लर व अंमळनेळकर म्हणतात तसा त्याचा अर्थही होत नाहीं. या श्लोकांत वेद व स्मृति अशा दोन ग्रंथांचाही उल्लेख नाहीं व ऋषि आणि आचार्य अशा दोन कर्त्यांचाही उल्लेख नाहीं. ‘ ऋषिभिः ’ ही कर्तरी तृतीया दोन्हीकडे लागू करावयास पाहिजे. म्हणजे ‘ ऋषिभिः छंदोभिर्गीतां ’ आणि ‘ ऋषिभिः ब्रह्मसूत्रपदैः गीतं ’ असाच अन्वय लावला पाहिजे. ‘ ब्रह्मसूत्रपदैः ’ ही करणे तृतीया आहे. या वाक्यांत कर्ता सांगितलेला नाहीं, तो ‘ आचार्यैः ’ असा बाहेरून प्रोफेसर मजकूर घेतात, तसा त्यांस घेण्याचा अधिकार नाहीं. ‘ ऋषिभिः ’ हाच कर्ता मागच्या वाक्यांतील घेतला पाहिजे. अर्थात्, यांत ऋषि व आचार्य असे दोन कर्ते सांगितलेले नाहींत. यास्तव वेदान्तसूत्रांचा येथें बोध होऊं शकत नाहीं. वेदान्तसूत्रांचा कर्ता बादरायण यास ‘ आचार्य ’ ही संज्ञा आहे, ‘ ऋषि ’ ही संज्ञा नाहीं. जसा येथें कर्त्याचा भेद निष्पन्न होत नाहीं, तसा येथें ग्रंथाचा भेदही निष्पन्न होत नाहीं. वेद व स्मृति अशा दोन ग्रंथांचा उल्लेख येथें नाहीं. ‘ छंदोभिः ’ शब्दानें वेद समग्र घेतां येत नाहींत. ‘ छंदोभिः ’ म्हणजे कविताबद्ध वेदमंत्र, अर्थात् वेदसंहिता यांचा बोध होतो; व याच्या उलट साहाजिकच ‘ ब्रह्मसूत्रपदैः ’ या शब्दानें वेदांच्या गद्य भागाचा म्हणजे ब्राह्मणांचाच उल्लेख होतो तात्पर्य, ग्रंथभेद येथें नाहीं. ग्रंथ वेदच होय. त्याच्या छंदोबद्ध मंत्रभागांत ‘ विविधैः पृथक् ’

म्हणजे निरनिराळ्या ठिकाणी तुटक व वेदांच्या ब्राह्मणभागांत 'विनिश्चितैः हेतुमद्भिः' म्हणजे निश्चिंतार्थीने हेतु अथवा कारणोपपादन देऊन समर्थन केलेली ब्रह्मप्रातिपादक वचने आहेत, त्यांत ऋषींनी ब्रह्म गाडलेले आहे, असा या श्लोकाचा अर्थ आहे. तेव्हां ब्रह्मसूत्र-पदानें बादरायणाचार्यानीं केलेल्या वेदान्त-सूत्रांचा येथें उल्लेख नाही, असेंच ठरतें.

सूत्रशब्दानें विवक्षित अतिशय लहान लहान निश्चयार्थक वाक्यांत सांगितलेले पाणिनीच्या सूत्रासारखे ग्रंथ असा अर्थ उत्पन्न होतो व म्हणूनच वेदान्तसूत्रें येथें ध्यावी, असा आक्षेप वाचकांच्या मनांत येण्याचा संभव आहे. तात्पर्य सूत्रशब्द गद्य उपनिषद्भागास लागू शकत नाही, असें कदाचित् कोणी म्हणेल. परंतु सूत्रशब्दाचा हा अर्थ अलीकडचा आहे. सूत्रशब्दानें 'एक विवक्षित विषय घेऊन प्रतिपादिलेला ग्रंथ' असा त्या काळी अर्थ होता, हें आपल्याला निश्चयानें सांगता येतें. बौद्धांनी व जैनांनी सूत्रशब्द अशाच अर्थी वापरलेला आहे. त्यांचीं सूत्रे अथवा मुक्ते पाणिनीच्या सूत्रासारखीं नमुन उपनिषद्भागासारखीच गद्यग्रंथमय आहेत. त्यांचें स्वरूप 'हेतुमद्भिः विनिश्चितैः' म्हणजे निश्चयस्वरूप सांगितलेले हेतु अथवा ज्यांत उपपत्ति दिलेले सिद्धान्त सांगितले आहेत असेंच आहे. अतिशय लहान वाक्यें त्यांत असावी, असा त्यांचा निर्बंध नव्हता. तात्पर्य, भगवद्गीता ही पाणिनीच्याही पूर्वीची होती. त्यांतील सूत्रशब्द ब्रह्मजालमुक्त वगैरे बौद्ध सूत्राप्रमाणें असलेल्या उपनिषद्गद्यभागाचाच वाचक आहे, असें मानलें पाहिजे. महाभारताचा व वेदान्तसूत्रांचा कर्ता एकच आहे, हीही कल्पना चुकीची आहे. वेदान्तसूत्रकर्ता व्यास हा बादरायण व्यास आहे आणि महाभारताचा क-

र्ता द्वैपायन व्यास आहे. महाभारतांत बादरायण हें नांव कोठेही आलेले नाही. (आदि-पर्वाच्या भाषांतरांत कचित् प्रसंगीं कृष्णद्वैपायन व्यासास बादरायण शब्दानें संबोधिलें आहे, तरी ही भाषान्तरकाराची चुकी आहे, किंवा त्याचा हा अवतार अशी कल्पना बसविली पाहिजे.) द्वैपायन व्यास हा वेदांचाही संग्रह करणारा व व्यवस्था लावणारा होता, तसा बादरायण व्यास नाही. याशिवाय बादरायणाची वेदान्त-सूत्रें इसवी सन पूर्व १५०-१०० पर्यंतची आहेत, असें आपण ठरविलें आहे; निदान ती बौद्ध व जैन मतानंतरची आहेत. परंतु भारताचा मूलकर्ता व वेदांची व्यवस्था करणारा भारती-युद्धकालीन व्यास (द्वैपायन) हा बौद्धानंतर झाला, हें म्हणणें संभवतच नाही. हा व्यास बौद्ध व जैन धर्माच्या पूर्वी किती तरी वर्षे होऊन गेला होता. भगवद्गीता हा महाभारताचा अत्यंत जुना भाग असें आपण म्हटलें आहे. सौतीचें महाभारत वेदान्तसूत्रांच्या वेळेपर्यंत कदाचित् कोणी ओढूं शकेल. पण द्वैपायन व्यासास किंवा भगवद्गीतेस तेथपर्यंत कोणीही ओढूं शकणार नाही. "ब्रह्मसूत्रपदैश्वर्य" हा एवढाच गीतेतील श्लोक मागाहूनचा आहे व वेदान्तसूत्रांच्या वेळचा आहे, असेंही म्हणणें सुयुक्तिक होणार नाही. तात्पर्य, ब्रह्मसूत्र-पदानें वेदान्तसूत्राचा निर्देश होत नाही, असेंच आपल्यास म्हटलें पाहिजे. वेदान्तसूत्र-कर्ता बादरायण व्यास व मूलभारतकर्ता द्वैपायन व्यास हे निराळे असून त्यांत हजारों वर्षांचें अंतर होतें. कदाचित् अलीकडे कोणी त्यांस एक मानिले असल्यास बादरायण व्यास पूर्वीच्या व्यासांचा अवतार असें म्हणून गति लावली पाहिजे. परंतु ऐतिहासिकदृष्ट्या या व्यक्ति भिन्न होत, हें निर्विवाद आहे.

भगवद्गीता व ब्रह्मसूत्रें ऊर्फ वेदान्तसूत्रें यांचा

कर्ता एक होऊं शकत नाही, याचे आणखी एक मोठे कारण असें दिसते की, वेदान्तसूत्रकत्यानें सांख्य व योग यांचे खंडन केले आहे. किंबहुना वेदान्तसूत्रकर्त्याचा प्रधान शत्रु सांख्य आहे व त्याचे त्यानें फारच मार्मिक व सविस्तर खंडन केले आहे. सांख्यांचे खंडन म्हणजे 'प्रधानमल्लनिर्बहण' असें आचार्यानीं म्हटले आहे; व त्याबरोबर "एतेन योगः प्रत्युक्तः।" असें योगाचेही खंडन वेदान्तसूत्रांत आहे. भगवद्गीतेत याच्या उलट सांख्य व योग मान्य केले आहेत. किंबहुना, सांख्यास अग्र मान दिलेला आहे. तात्पर्य, भगवद्गीतेनें सांख्य व योग पोटाशी धरलेले आहेत, तर वेदान्तसूत्रानें त्या दोघांसही झुगारून दिले आहे. अर्थात् दोघांचे कर्ते एक नसावे. किंबहुना, दोघांचा काळहि एक नसावा. महाभारतांतही भगवद्गीतेतल्या प्रमाणें सांख्य व योग यांचे मुळीच खंडन नसून त्यांचे अंगीकरण आहे. जागजागीं त्यांची प्रशंसा असून त्यांचीं मते पुनः पुनः विस्तारानें मांडली आहेत. त्यांत सांख्य-प्रवर्तक कपिल विष्णूचा अवतार आहे, तो वेदान्तसूत्रावरील भाष्याप्रमाणें विष्णूच्या अवताराहून भिन्न मानलेला नाही. योगाचाही प्रवर्तक हिरण्यगर्भ अथवा विष्णूचा पुत्र ब्रह्मदेव मानला गेला आहे. अर्थात् महाभारत-काळी व भगवद्गीताकाळी दोन्ही मते मान्य होती. वेदान्तसूत्रांचा काळ यानंतरचा दिसतो. त्यावेळेस हीं दोन्ही मते त्याज्य ठरलेलीं होती. असो, तर भगवद्गीता व वेदान्तसूत्र हीं एकाची किंवा एकाच काळची नव्हत, हे वरील सांख्ययोगांच्यासंबंधानें त्यांमज्ये आलेल्या विवेचनावरून उघड दिसून येते. शिवाय भगवद्गीतेच्या व वेदान्तसूत्रांच्या वेदान्तमतांतही फरक आहे, पण त्यांचे विशदीकरण पुढें अन्य प्रकरणीं येईल.

महाभारतांत कोणत्याही दुसऱ्या सूत्राचा नामनिर्देश नाही. आश्वलायन गृह्यसूत्रांतील एकदोन वचनें त्यांत आहेत असें होंपकिंमसचें म्हणणें आहे; पण त्यांचे म्हणणें आम्हांस योग्य दिसत नाही. कारण, आश्वलायन गृह्यसूत्रांत भारत व महाभारत अशी दोन्ही नांवे आली आहेत, हें आपण पूर्वी पाहिलेंच आहे. अर्थात् आश्वलायनसूत्र महाभारतानंतरचें आहे. जो दाखला होंपकिंमनें दिला आहे (भा. आदि. अ. ७४ पा. ६२-६४) तेथें आश्वलायनसूत्राचें नांव नाही. " वेदेष्वपि वदन्तीमं " इतकेंच म्हटलें आहे.

अंगादंगात्संभवसि हृदयादाधिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदःशतम् ॥

हा मंत्र कौपीतकिब्राह्मणांत आहे, हें होंपकिंमनें कबूल केलेंच आहे. त्याचा पुढचा श्लोक जीवितं त्वदधीनं मे संतानमपि चाक्षयम् । तस्मात् त्वं जीव मे पुत्र सुमुखी शरदां शतम् ॥ हा मंत्र कौपीतकीत नसून आश्वलायन सूत्रांतच सांपडतो, असें तो म्हणतो. परंतु यावरून तो आश्वलायनाचा नव्हे हें उघड आहे. या श्लोकांस मंत्र म्हणून प्रारंभीच म्हटलें आहे. " वेदेष्वपि वदन्तीमं मंत्रग्रामं द्विजातयः । " तेव्हां हा श्लोक दुसऱ्या कोठें तरी वेदाच्या भागांत आहे. तो कौपीतकीत सांपडत नसला तर हल्लीं अनुपलब्ध असलेल्या अन्य शास्त्रेंतला असला पाहिजे. तात्पर्य, हा श्लोक आश्वलायनांतून घेतला आहे असें कधीही म्हणतां येणार नाही. आश्वलायनांत महाभारताचा दाखला प्रत्यक्ष आहे, तेव्हां महाभारतांत आश्वलायनाचा श्लोक येणें शक्यच नाही.

अमक्या ग्रंथांत दुसऱ्या ग्रंथाचा दाखला आहे याजवरून रचनाकाल ठरवितां येण्यास दोन गोष्टींचा पुरावा अथवा माहिती पाहिजे. दुसरा ग्रंथ त्याच स्थितीत हल्लीं आहे किंवा

नाहीं हें एक आणि या दुसऱ्या ग्रंथाचा काळ कोणता, हें आपणांस निश्चित माहीत पाहिजे. दुसऱ्या ग्रंथाचा काळ माहीत नसेल तर अशा दाखल्यापासून कांहीं निष्पन्न होत नाही. अमुक एका व्यक्तीचें नांव त्यांत असलें तर ती व्यक्ती पूर्वीची एवढें निश्चित होतें. पण त्याचा ग्रंथ जशाचा तसाच आहे, हें निश्चित होत नाही. शिवाय, त्या व्यक्तीचाही काळ निश्चितपणें माहित पाहिजे. नाही तर त्याजपासून कांहींच अनुमान निघू शकत नाही. या दृष्टीने विचार करतां वर ज्या दोन सूत्रांचा आम्हीं उल्लेख केला आहे, त्यांचाच विस्तारानें निर्देश करणें आम्हांस जरूर होतें. ह्या दोन्ही ग्रंथांचे कतें प्रसिद्ध असून त्यांचे ग्रंथही प्रसिद्ध आहेत व त्या ग्रंथांचा काळही ठोकळ मानानें ठरण्यासारखा आहे. आश्वलायनाचें गृह्यसूत्र व बादरायणाचें वेदान्तसूत्र इ. स. पू. १०० वर्षांच्या मुमाराचें आहे. या दोहोंत महाभारताचा दाखला आहे, म्हणजे आश्वलायनांत महाभारताचें प्रत्यक्ष नांव आहे, व वेदान्तसूत्रांत महाभारताची वचनें स्मृति म्हणून आधारस घेतली आहेत. अर्थात्, हे दोन्ही ग्रंथ महाभारतानंतरचे साहजिकच ठरतात. आतां महाभारतांत यांचा दाखला दिसतो, पण तो त्यांचा नव्हे हें आम्ही विस्तारानें दाखविलें आहे; व दोन्ही ग्रंथकर्त्यांचीं नांवे महाभारतांत मुळीच नाहीत, हेंही लक्षांत ठेविलें पाहिजे. (अनुशासन. अ. ४ यांत आश्वलायनाचा निर्देश आहे असें हॉपकिन्सने दाखविलें आहे. पण हा आश्वलायन गोत्रप्रवर्तक आहे, सूत्रकर्ता नव्हे. विश्वामित्राचे जे अनेक पुत्र झाले त्यांपैकी हा एक गोत्रप्रवर्तक पुत्र होता. अर्थात् हा वेदसंहिताकालचा ऋषि आहे, सूत्रकर्ता नव्हे.)

आतां आपण सामान्यतः ज्या अन्यसूत्रांचा महाभारतांत दाखला सांपडतो, त्यांचा

विचार करूं. यापासून महाभारताचा काळ ठरविण्यासंबंधानें कांहीच मदत होत नाही, ही गोष्ट वर सांगितलीच आहे. तथापि माहिती एकत्र करणें जरूर आहे. भाविकालांत नव्या शोधांवरून कांहीं कालनिर्णायक माहिती मिळाल्यास त्याचा उपयोग होईल. महाभारतांत अनेक सूत्रांचा निर्देश आहे. सभापर्वातील 'कचित्' अध्यायांत "गजसूत्र, अश्वसूत्र, रथसूत्र आणि शतघ्नीसूत्र यांचा तूं अभ्यास करतोस ना ?" असा प्रश्न युधिष्ठिरास केलेला आहे. हीं सूत्रे कोणतीं व कोणाचीं याचा निर्देश नाही, पण त्याजवरून अनेक विषयांवर शास्त्र-स्वरूपाची सूत्रे असून त्या वेळीं त्यांचा अभ्यास होत असे, असें दिसतें. हीं सूत्रे केवळ पाठ करण्यासारखीं लहान वाक्यांचीं नमुन विस्तृत स्वरूपाचीं असावी. (हॉपकिन्स पा. १६) सूत्रकर्ता व सूत्रकार अशीही संज्ञा अनुशासन-पर्वांत आली आहे. सूत्रकार व ग्रंथकर्ता असा निर्देश एके ठिकाणी आहे. त्याजवरून सूत्र म्हणजे सर्वमान्य ग्रंथ असा विशिष्ट बोध असावा.

असो. धर्मसूत्रांसंबंधानें किंवा धर्मशास्त्रांसंबंधानें बराच उल्लेख आहे. कारण, महाभारतास धर्मग्रंथाचें स्वरूप देण्याच्या कामीं त्यांचा बराच उपयोग झाला असला पाहिजे. नीतिशास्त्र हें नांव बरेच वेळां येतें. त्यांचे कतेंही शुक्र, बृहस्पति वगैरे अनेक दिसतात. धर्मशास्त्रांचाही वारंवार उल्लेख येतो. एके ठिकाणीं मनूच्या धर्मशास्त्राचा उल्लेख आलेला आहे. मनूचीं वचनें राजधर्म वगैरे सर्व बाबतींत नेहेमीं येतात. परंतु तीं हल्लींच्या मनु-स्मृतीमधलीं येतात, असें म्हणतां येत नाही. याचबद्दलचा सविस्तर उतारा देण्याची जरूर नाही. तो हॉपकिन्सने दिला आहे. हल्लींची

मनुस्मृति महाभारतानंतरची आहे, हें आम्ही पूर्वीच सांगितले आहे.

आतां आपण पुराणांचा विचार करूं. महाभारतांत पुराणांचा उल्लेख बराच आहे. परंतु हल्लीची पुराणें महाभारताहून अलीकडचीं आहेत, याबद्दल कोणालाही शंका नाही. परंतु भारतापूर्वी पुराण एक होतें किंवा अठरा होती, हा येथें महत्त्वाचा प्रश्न आहे. स्वर्गारोहणपर्वीत “ अष्टादशपुराणें, सर्व वर्मशास्त्रें आणि अंगांसह वर्तमान चारी वेद या भारतांत एकत्र झालेले आहेत. अष्टादश पुराणांचे कर्ते व वेदांचे केवळ महासागर असे जे महात्मे व्यास-ऋषि त्यांची ही जिवंत वाणी सर्वांनीं अवश्य श्रवण करावी, ” असा उल्लेख आलेला आहे. पुराणें अठरा व त्या सर्वांचे कर्ते व्यास अशी हंडींची समजूत यांत ग्रथित केलेली आहे. कदाचित् हे श्लोक महाभारतानंतरचे असावे. कारण, एवढ्या अनेक प्रचंड ग्रंथांचें कर्तृत्व एकट्या व्यक्तीकडे असणें संभवनीय नाही. तथापि महाभारतपूर्वी अठरा पुराणें लहान स्वरूपांत असल्यास आश्चर्य नाही, व या पुराणांचें कर्तृत्व, निदान व्यवस्था वेदांप्रमाणें व्यासांनीं (द्वैपायन) केली असणेंही शक्य आहे. वायुपुराणाचा दाखला वनपर्व अध्याय १९ श्लोक १६ यांत आलेला आहे. तेव्हां वायुपुराण स्वतंत्र पूर्वीचें मानल्यास हीं १८ निराळीं पुराणें पूर्वी होती, असें मानावें लागेल. मार्कण्डेय-समस्यापर्व यांत कलियुगाच्या वर्णनाच्या वेळी हा दाखला दिलेला आहे. “ वायुप्रोक्त पुराणांचें अर्थात् स्मरण करून हें भूतमविष्य मी सांगितले आहे, ” असें मार्कण्डेय म्हणतात. वास्तविक मार्कण्डेयानें हजारों युगें स्वतः पाहिली होती. त्याला वायुपुराणाचें स्मरण कर-
ण याचें कांही कारण नव्हतें. असो. पुराणें पूर्वी

अठरा असल्यास तीं हल्लींच्या पुराणांहून भिन्न होती हें निश्चयात्मक आहे.

आतां आपण इतिहासाचा विचार करूं. इतिहास हा शब्दही महाभारतांत वारंवार येतो. इतिहास ह्या शब्दानें काय व्याख्याचें, हें निश्चयानें सांगतां येत नाही. पुराण व इतिहास यांची जोडी बहुधा एके ठिकाणीं येते. ‘ इतिहासपुराण ’ असें उपनिषदांतही येतें. पुराण म्हणजे फार प्राचीन व इतिहास म्हणजे जवळची कथा, असा अर्थ घेण्यास हरकत नाही. पुराणांमध्ये कथांशिवाय दुसरीही हकीगत येते. देवदैत्यांच्या कथा पुराणांत येतात. इतिहासांत फक्त राजांच्याच कथा येऊ शकतील. आख्यान म्हणजे एक विशिष्ट कथा सांगणारा ग्रंथ असें दिसतें. खुद्द महाभारताला इतिहास, पुराण व आख्यान हे तीनही शब्द लावलेले आहेत. महाभारताशिवाय दुसरे इतिहास कोणते होते, हें कांही सांगतां येत

१ मूळपुराण एक असून व्यासांनीं त्याची १८ पुराणे केली, अशी कल्पना रा. काळे यांनीं ही केली आहे. या पुराणावर तीन किंवा चार स्वरूपे होऊन त्यास हल्लींचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. ही गोष्ट निर्विवाद आहे. बहुधा सौतीच्या काळी १८ पुराणे असावीत, असेच दिसते. मूळचें एकच पुराण असून त्याची व्यासांनीं १८ केली. ही आदिपुराणे बारा बारा हजार होती, असें म्हटले आहे. विक्रमाच्या काळीं त्यांस प्रथम स्वरूप मिळाले; व पुढे पुराणिकांनीं त्यांस एकदर वार लक्ष ग्रंथाचें स्वरूप दिले. सौतीच्या महाभारतानंतर त्याच्याच अनुकरणाने पुढे रामायण व पुराणे यास चालन मिळाले असावे, हे आम्ही पूर्वी सांगितलेच आहे. यानंतर या पुराणांत आणखी कांही भाग मिळाले. त्यात भविष्यद्राजवर्णन घातले गेले, ते इसवी सन ३०० पासून ६०० पर्यंत घातले गेले असावे, असें कैलकिल-यवन राजांच्या इ. स. ५०० च्या सुमारास झालेल्या राजांच्या वर्णनावरून दिसतें.

नाही. द्रोणाचें वर्णन करतांना तो वेद, वेदांग व इतिहास यांचा जाणणारा होता, असें वर्णन केलेलें आहे. याजवरून इतिहास पूर्वी दुसरे कित्येक असावे असें अनुमान निघते. परंतु ते सर्व महाभारतांत सामील झाल्याने अर्थात् निराळे दृष्टीस पडत नाहीत व हल्ली इतिहास शब्दानें महाभारताचाच उल्लेख होतो. कथा व गाथा, आख्यान व उपाख्यान, पुराण व इतिहास इतके भेद दिसतात. यांतील गाथा म्हणजे वंशावलीकारांनी लिहून ठेवलेल्या ऐतिहासिक श्लोकबद्ध हकीगती होत. आख्यान व उपाख्यान यांत विशेष फरक नाही. तथापि उपाख्यानामध्ये दंतकथेचा विशेष अन्तर्भाव करता येईल. यांपैकी कोणत्याही ग्रंथाचा ग्रंथकर्त्यासह महाभारतांत नामनिर्देश नाही, यामुळे महाभारताच्या कालनिर्णयाच्या कामी यांचा विशेष उपयोग नाही.

सूत्रे, पुराणे व इतिहास यांच्या नामनिर्देशावरून हल्लींच्या महाभारताच्या काळाचा निश्चय करण्याच्या कामी काय मदत मिळते, हें आपण येथवर पाहिलें व हल्लींचीं गृह्यसूत्रे, वेदान्तसूत्रे, पुराणे व मनुस्मृति महाभारताच्या अलीकडची आहेत, हें आपण ठरविलें. आतां वेद व उपनिषदे यांच्यासंबंधाचा विचार करूं. वास्तविक हे ग्रंथ महाभारताच्या पूर्वीचे आहेत हें निश्चयात्मक आहे व यांचा उल्लेख महाभारतांत आल्यास कांहीच आश्चर्य नाही. या ग्रंथाचा कालही निश्चयात्मक रीतीने ठरलेला नाही, तरी इसवी सन पूर्व ३०० च्या अलीकडचा खचित नाही. तेव्हां हा विचार बहुतेक विषयांतरासारखा आहे. तरी पण या ग्रंथाच्या पूर्तीकरितां या विषयाचा उल्लेख होणे जरूर आहे. तो हॉपकिन्सच्या ग्रंथाच्याच साहाय्याने आपण थोडक्यांत येथें करूं. श्रुतीचे सर्व ग्रंथ महाभारतापूर्वी संपूर्ण झाले होते, हें

उघड आहे. यांपैकी कोणकोणत्या भागाचा यांत नामनिर्देश झाला आहे, तें आपण पाहूं. चारी वेदांचा उल्लेख नांवाने आहे. पण कधी कधी अथर्ववेद यांतून वगळला जातो. बहुधा ऋग्वेदापासून गणनेस प्रारंभ होतो. कोठे सामवेदाला अग्रस्थान दिलें जातें. या चोहोंचा मिळून चतुर्मुर्ती वेद होतो. कचित् चातुर्विध्य असेंही नांव येतें. पण त्रैविध्य हें नांव अधिक येतें. वेद नष्ट झाल्याची व वेदांचे विभाग केल्याची हकीगत प्रसिद्ध आहे. प्रारंभी एकच वेद होता, पण कृतयुगानंतर त्रिवेद, द्विवेद, एकवेद, अनकृ असा भेद झाला. वेदांचा भेद अपांतरतमा ऋषीने केला. वेद दृष्ट, कृत किंवा सृष्ट वर्णिलेले आहेत. ‘मंत्रब्राह्मणकर्तारः’ असें हरिवंशांत म्हटलें आहे. वेदांचा कर्ता ईश्वर आहे. अग्नि व सूर्य हेही वेदकर्ते आहेत. ब्रह्मचर्याने वेद प्रथम पठण केला. ‘स्तुत्यर्थमिह देवानां वेदः सृष्टः स्वयंभुवा’ (शांतिपर्व अ० ३२८) पद आणि क्रम यांचाही उल्लेख आहे. ‘ऋग्वेदः पदक्रमाविभूषितः।’ असें अनुशासनपर्व अ० ८५ यांत म्हटलें आहे. ब्राह्मव्यगोत्र पांचाल गालव हा वामदेवाच्या शिक्षेखाली उत्तम क्रमपाठी तयार झाला होता. ऋग्वेदाच्या एकवीस हजार शाखा आहेत आणि यजुर्वेदाच्या एकशेएक शाखा आहेत व सामवेदाच्या एक हजार आहेत. संहिता, ब्राह्मण व आरण्यक यांचाही उल्लेख आहे. संहिताच्यायी असा शब्द आदिपर्व अ० १६७ व अनुशासनपर्व अ० १४३ मध्ये आहे. ब्राह्मणांचा उल्लेख शांतिपर्व अ० २६९ व वनपर्व अ० २१७ यांत आला आहे. तेथें ब्राह्मणांत सांगितलेल्या निरनिराळ्या अग्नीचा उल्लेख आहे. याज्ञवल्क्याचें शतपथ ब्राह्मण यांचा नांवाने समग्र उल्लेख आहे म्हणजे सरहस्य, ससंग्रह, सपरिशेष असा शांतिपर्व अ० ३२९

यांत उल्लेख आहे. दुसऱ्या ब्राह्मणांच्या उल्लेखांत “ गद्यानि ” असा सामान्यतः शब्द उपयोगांत आणला आहे. आरण्यकांचा उल्लेख अनेक जागी आहे. ‘ गायन्त्यारण्यके विप्राः ’ तसेंच ‘आरण्यकपदोद्भूताः’ वगैरे. आरण्यकाला वेदांचा तत्त्वभाग असेही म्हटले आहे. ‘ वेदवादानतिक्रम्य शास्त्राण्यारण्यकानि च । ’ असाही उल्लेख आहे. उपनिषदांचा उल्लेख एकवचनी, बहुवचनी व समूहाधी येतो. आरण्यकाप्रमाणेच उपनिषदांचा वेदाहून निराळा उल्लेख येतो. उपनिषद् याचा अर्थ साधारणपणे रहस्य किंवा गुह्य असाही घेतलेला आहे. महोपनिषद् याचा अर्थ संदिग्ध दिसतो. कारण, ‘ ध्यायन्महोपनिषदं योगयुक्तोऽभवन्मुनिः ’ असे द्रोणपर्वीत भूरिश्रव्यासबंधाने म्हटले आहे. तेथे एखाद्या ग्रंथाचा उल्लेख असावा असे दिसत नाही; परंतु साधारणपणे उपनिषद् शब्दांने ग्रंथाचा उल्लेख असून त्यांत तत्त्वज्ञानाचा बोध होतो. कोणत्याही उपनिषदांची नावे महाभारतांत आलेली नाहीत, हे मोठे निराशाजनक आहे. कारण, उपनिषदे अनेक झालेली असून कित्येक उपनिषदे महाभारतानंतरची आहेत. दशोपनिषदांचाही उल्लेख नाही. ती महाभारतापूर्वीचीं असे अन्य प्रमाणांनी जरी निश्चयाने सांगता येत, तरी इतरांसंबंधाने तसे म्हणता येत नाही. उदाहरणार्थ, श्वेताश्वतर हे दहाच्या बाहेरचे उपनिषद् आहे. ते केव्हांचे हे ठरविण्यास साधन झाले असते. या उपनिषदांतील काही वचने महाभारतांत आढळतात. पण ती या उपनिषदांतच दुसरीकडून घेतलेली दिसतात.

आतां आपण उपवेद व वेदांगे यांकडे वळू. उपवेद तीन आहेत. आयुर्वेद, धनुर्वेद व गांधर्ववेद यांचा उल्लेख महाभारतांत आहे. चौथा स्थापत्य म्हणून प्रसिद्ध आहे. याचा वास्तु-

विद्या म्हणून निराळा उल्लेख आदिपर्वीत आहे. या उपवेदांपैकी कृष्णात्रेय आयुर्वेदाचा, भरद्वाज धनुर्वेदाचा आणि नारद गांधर्ववेदाचा, असे कर्ते सांगितले आहेत. (शांति. अ. ३२०) याबरोबर आणखी कर्ते सांगितले आहेत ते असे. बृहस्पतीला वेदांगाचे ज्ञान झाले. शुकाने नीतिशास्त्र कथन केले. गार्गीला देवर्षीचे चरित्र समजले असे लिहिले आहे. आयुर्वेद ग्रंथाचे विशेष उल्लेख नाहीत. तथापि पित्त, श्लेष्मा आणि वायु यांचा स्पष्ट उल्लेख आहे. भारतीय आयुर्वेदाचा हा मुख्य सिद्धांत फार जुना आहे (शां. अध्याय ३४३). आयुर्वेदाचे आठ भाग आहेत, असें सभा. अ. ५ व अ. ११ यांत सांगितलेले आहे. शालीहोत्राचाही उल्लेख वनपर्व व विराटपर्व १२ यांत असून हे अश्वत्थाच्या चिकित्सेचे शास्त्र होय, हे उघड आहे. त्यांचे कर्ते मात्र उल्लेखित नाहीत. धनुर्वेदाचा उल्लेख पुष्कळ आहे. हा चार प्रकारचा असून त्याचे १० भाग आहेत, असें म्हटले आहे. याजवर सूत्र होतें हे कच्चिदाख्यानांत आलेच आहे. ‘ धनुर्वेदे च वेदे च निष्णातः ’ असे क्षत्रियांचे वर्णन वारंवार येतें, त्यावरून दोहोंचा अभ्यास क्षत्रिय करीत असावेत. किंबहुना वेदांहूनही धनुर्वेदांत प्रवीण असे वर्णन आदि. अ. १३६ यांत आहे. (धनुर्वेदाचा ग्रंथ सध्यां एकही उपलब्ध नाही. ही वर्णने कार्त्तिक नसावीत व महाभारतकाली धनुर्वेद नांवाचा ग्रंथ दशशाखांचा जरूर असावा—कदाचित् त्यांत अस्त्राचाही प्रकार वर्णिलेला असावा.) गांधर्ववेदाचे वर्णन वनपर्व अ. ९१ यांत आहे. गीत, नृत्त, वादित्र (गाणे, नाचणे व वाजविणे) व सात भेद हे मुख्य विषय त्यांत आहेत. नटमूत्राचा उल्लेख पाणिनीत आहे तो यांत नाही. गांधर्ववेदांत नाटकांतले अभिनय नसावेत. गानाचे सप्त भेद यांचा उल्लेख सभा. अ.

११ यांत आहे. मृदंगाचे तीन शब्द व गाय्याचे सप्तमूर यांचा उल्लेख आहे.

वेदांगें सहा प्रसिद्ध आहेत. त्यांचा उल्लेख स्पष्ट आहे:—छंदः, व्याकरण, ज्योतिष, निरुक्त, शिक्षा आणि कल्प. पण (यास्काशिवाय) या वेदांगांचे कंठे कोण, हे मात्र कोठें सांगितलेले नाही. परंतु वेदांगें जीं हल्ली पठित आहेत तींच महाभारतकालीं प्रसिद्ध व पठणांत येत होती कीं नाही, हे सांगतां येत नाही. यामुळे हा उल्लेखाभाव असावा. तथापि हल्लींच्या वेदांगांचे कंठे व त्यांचे ग्रंथ हे महाभारताच्या पूर्वीच्या काळचे आहेत, यांत शंका नाही. अंगाना उपांगेही होती असें दिसते. कारण, 'वेदाः सांगोपांगा सविष्टारः।' असे वन० अ० ६४ यांत लिहिले आहे. हीं उपांगें कोणतीं याचा मात्र कोठेंच खुलासा मिळत नाही व टीकाकारांनींही केलेला नाही. शांति. अ. ३३९. २९ यांत पुन्हां "वेदेषु सपुराणेषु सांगोपांगेषु गीयसे" असा उल्लेख आला आहे. असो, अंगांपैकी ज्योतिष व निरुक्त यांचा अधिक उल्लेख येतो. यास्काच्या निरुक्ताचें व निषट्चें महत्त्व शांति. अ. ३४३. ७३ यांत वर्णिले आहे. व येथें कोशाचाही उल्लेख आहे. ज्योतिषाचा उल्लेख उपनिषदांतही नक्षत्रविद्या म्हणून येतो. नक्षत्रजीवी व आयुर्वेदजीवी हे श्राद्धास न बोलावण्यासारखे मानले गेले, याचें कारण काय हें समजत नाही. नक्षत्रविद्या व ज्योतिष यांत भेद असावा. फलज्योतिषाची थोडीशी निंदा केलेली दिसते. वन. अ. २०९ "एकाच नक्षत्रावर दोषे जन्मतात पण दोषे सारखेच भाग्यवान् नसतात, किंबहुना, त्यांच्या भाग्यांत फरक फार असतो." ज्योतिषग्रंथाचा किंवा ग्रंथकर्त्याचा उल्लेख कोठेंच नाही; पण, गर्गाचें नांव सारस्वत उपाख्यानांत आलेले पूर्वी उल्ले-

खिलेच आहे. शांति. अ. ३४०. ९९ यांत गर्गाचा कालयवनाशी संबंध जोडलेला आहे. या गर्गाला कालज्ञान असून ज्योतिषाची—ग्रहांची वक्रगति माहीत होती. महाभारतांत तील ग्रहांची मालिका पुढील इ. स. ३०० तील ज्ञात असलेल्या मालिकेहून भिन्न होती, हें जेकोबीनें पूर्वी दाखविलेच आहे. (म्हणजे सूर्य खाली असून चंद्र वर असा मानिला आहे.) महाभारतकाली कल्पमूर्ते कोणकोणती होती, याचा कोठें उल्लेख नाही. फलकल्प एवढे वेदांग उल्लेखिलेले आहे. तथापि महाभारताच्या पूर्वकालीं श्रौतमूर्ते वेदभेदानें व शाखाभेदानें निरनिराळीं असावीं, एवढें निर्विवाद आहे.

महाभारतामध्ये चार वेदांचा, ब्राह्मणांचा, याज्ञवल्क्यशतपथब्राह्मणाचा, आरण्यकाचा, उपनिषदांचा व सहा वेदांगांचा व तीन उपवेदांचा उल्लेख आला आहे. याजवरून महाभारताच्या कालाच्या निश्चयासंबंधानें कांहीच अनुमान निघू शकत नाही, हें उघड आहे. कारण, एक तर या ग्रंथांच्या ग्रंथकर्त्यांचीं नांवें दिलेलीं नाहीत आणि या ग्रंथांचे व त्यांच्या कर्त्यांचे काळही निश्चित नाहीत, किंबहुना माहीतही नाहीत. बहुधा या ग्रंथांचे काळ फार प्राचीन असल्याने ते माहीत असले तरीही फारसा उपयोग होत नाही. उदाहरणार्थ, वेदांतज्योतिषानंतर महाभारत झाले, या माहितीपासून कांहीच फायदा नाही. या ज्योतिषाचा काळ इसवीसन पूर्व १४०० किंवा १२०० मानतात. या काळानंतर महाभारत झाले, या माहितीपासून कांही विशेष फायदा नाही. कांही विशेष फायदा असेल तर तो उलटपक्षी या ग्रंथांच्या काळासंबंधानें आहे. जसें आरण्यक हा शब्द महाभारतांत आला आहे. पाणिनीच्या वेळीं आरण्यक शब्दाचा अर्थ वेदाचे विशिष्ट भाग असा नसून अर-

प्यांत राहणारा मनुष्य असा होता. याजवरून वेदाचे आरण्यक भाग पाणिनीनंतर व महाभारतापूर्वी उत्पन्न झाले किंवा हे नांव पावले. असो. महाभारतांत वेदाच्या अमुक भागाचा किंवा उपनिषदांचा उल्लेख नाही, यावरून ते भाग त्यावेळीं नव्हते, असेही अनुमान निघू शकत नाही. उल्लेख आलाच पाहिजे असे असल्याखेरीज उल्लेखाचा अभाव याजपासून कांहीच अनुमान निघू शकत नाही. यामुळे महाभारतापूर्वी कोणते ग्रंथ होते, हे निश्चयात्मक सांगता येत नाही.

या दृष्टीने पाहतां वेदांतून किंवा उपनिषदांतून प्रत्यक्ष अवतरणे महाभारतांत घेतलीं असल्यास तीं कोणचीं, याचा येथे विचार करणे जरूर नाही. कारण यापासून कांहीच अनुमान निघू शकत नाही. हौपकिन्सने वेदांतील कांहीं वचने महाभारतांत जशीच्या तशीच घेतल्याचीं सांपडतील तितीं उदाहरणे दिली आहेत. पण वेद, ब्राह्मण हे सर्व ग्रंथ महाभारताच्या पूर्वीचे, हे दोबळ अनुमान निघाल्यापासून फायदा काय? तसेंच कठोपनिषदांतून उतारे घेतलेले त्यांत दाखविलेले आहेत, त्यापासूनही कांहीं अनुमान निघू शकत नाही. श्वेताश्वतर उपनिषदापासून कांही घेतलेले आहेत व मैत्रायण उपनिषदापासून बरेच उतारे घेतलेले त्यांनीं दाखविलेले आहेत. हीं उपनिषदे दशोपनिषदांच्या बाहेरची आहेत. यांचा काल मुळींच माहीत नाही. तेव्हां या उपनिषदानंतर महाभारत तयार झाले, या म्हणण्यापासून कांहीच निष्पन्न होत नाही. मैत्रायण उपनिषदांतून महाभारतांत कोणचीं वेदान्ततत्त्वे घेतलीं आहेत, याचा आपल्यास वेदान्त या विषयावर स्वतंत्र विचार करावयाचा आहे, तेथे उहापोह करणे योग्य होईल. तात्पर्य, उपोद्घातांत सांगितल्याप्रमाणे वैदिक

ग्रंथांतून कोणतीं अवतरणे महाभारतांत घेतलीं आहेत, याचा येथे निर्देश करणे जरूर नाही. गृह्यसूत्रे, धर्मशास्त्रे व पुराणे यांचा जरूर तितका उल्लेख यापूर्वी केलाच आहे. आतां दर्शने, अनुशासने, पंथ किंवा मते यांच्या उल्लेखासंबंधाने उपोद्घातांत लिहिल्याप्रमाणे थोडासा विचार केला पाहिजे.

न्याय, वैशेषिक, सांख्य, योग, पूर्व व उत्तरमीमांसा मिळून जी सहा दर्शने होतात, त्यांचा एकत्र उल्लेख महाभारतांत कोठेंच नाही. या दर्शनांवरील प्रसिद्ध सूत्रकर्त्यांचाही उल्लेख एका कपिलाशिवाय महाभारतांत नाही. न्यायाचा सूत्रकर्ता गौतम, वैशेषिकाचा कणाद, योगाचा पतंजलि, उत्तरमीमांसेचा बादरायण यांचे नांवही महाभारतांत नाही. बादरायणाची सूत्रे महाभारतानंतरची आहेत, हे आपण पूर्वी पाहिलेच आहे. त्याचा काळ इ. स. पूर्वी १०० मानल्यास त्याच्या पूर्वीचें महाभारत होय. पतंजलीच्या योगसूत्राचाही काळ याच सुमारास येतो. पतंजलीने आपल्या महाभाष्यांत, पुष्पमित्राच्या अश्वमेधाचा व यवन राजा मिनेन्डर (मिलिंद) याने केलेल्या साकेता (अयोध्या) वरच्या स्वारीचा उल्लेख, हीं दोन्ही वृत्ते आपल्या वेळीं झालीं अशा रीतीने, केला आहे. यामुळे पतंजलीचा काळ बहुतेक निश्चित, म्हणजे इ. स. पू. १९०-१०० याच्या दरम्यान उरतो. अर्थात् हल्लीचें महाभारत इ. स. पू. १९० च्या पूर्वीचें आहे. पतंजलीचा उल्लेख नाही हे प्रमाण कोणी लगेडें म्हणेल, पण ते तसें नाही. पतंजलीचें नांव आलेच पाहिजे होतें असें दिसतें. कारण, योगशास्त्राचा किंवा मताचा उल्लेख महाभारतांत हजारों ठिकाणीं आलेला आहे, व एके ठिकाणीं तर पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे योगज्ञानाचा प्रवर्तक हिरण्यगर्भ (ब्रह्मा) असे स्पष्ट

म्हटले आहे. पतंजलीची योगसूत्रे यावेळेस झाली असती, तर त्यांचा उल्लेख जरूर आला असता. बादरायणांच्या सूत्रांचीही हीच गोष्ट आहे. कारण, हल्ली बादरायणाचीं सूत्रे हीच सर्वमान्य वेदतुल्य झालेली आहेत. ती जर महाभारतकाळी असती तर त्यांचा उल्लेख जरूर येता. किंबहुना तसा न येतां वेदान्ताचा प्रवर्तक आपान्तरतमा उर्फ प्राचीन-गर्भ आहे, असे सांगितले आहे. सारांश, योग व वेदान्त यांच्या सूत्रकर्त्यापूर्वीच महाभारत असून दोघांची स्थिति समान आहे, म्हणजे दोघांचे कर्ते निराळे सांगितले आहेत. यांचे काळ निश्चित आहेत, आणि त्यापूर्वीच महाभारत आहे हे प्रमाण आपल्यास बरेच महत्त्वाचे मिळते. पूर्वमहिमासूत्रकर्ता जैमिनि व न्यायसूत्रकर्ता गौतम यांचे नाव महाभारतांत आले आहे, पण ते सामान्य ऋषी म्हणून आले आहे; सूत्रकर्ते म्हणून आलेले नाही. अर्थात् गौतमसूत्रे व जैमिनीची सूत्रे ही महाभारतानंतरची आहेत. पण न्याय व मीमांसा ही तत्त्वज्ञाने महाभारताच्या पूर्वीची आहेत, असे दिसते. कारण, न्याय शब्द जरी प्रत्यक्ष वापरलेला नाही, तरी त्या विषयाचा उल्लेख येतो. त्याचा उल्लेख हेतुवाद हा शब्दांनी येतो. नैयायिकास 'हेतुक' असे म्हटलेले आहे. (अनुशासन. अ. ३७, १२-१४) नैयायिकांनी वेदांचे प्रामाण्य मानलेले नाही, यामुळे हे मत वेदबाह्य आहे असेही येथे प्रामाण्य दिसते. महाभारतांत वैशेषिकांचे नांव नाही, व कणादाचेही नाही. त्यांचे नांव फक्त हरिवंशांत एकदां आले आहे. वैशेषिक हा शब्द गुणांचे विशेषण, चांगले अशा अर्थी एकदां आला आहे. पूर्वमीमांसेचे नांव शांतिपर्व अ० १९ यांत सांगितलेले आहे. पाखंडी पांडितांच्या विरुद्ध असलेल्या चांगल्या पूर्वशास्त्र जाणणा-

ऱ्या व कमें करणाऱ्या लोकांची यांत स्तुति केलेली आहे. यावरून पूर्वशास्त्र म्हणजे कर्मशास्त्र असे महाभारतकाळी मानले गेले असावे, व साहजिकच उत्तरशास्त्र म्हणजे वेदान्ताचे शास्त्र असे मानले गेले असावे. तथापि या गोष्टीविषयी शंकेला बरीच जागा आहे. आतां सांख्यदर्शनावद्दल आपण विचार करू. सांख्यशास्त्राचा प्रवर्तक कपिल याचे नांव वारंवार येते, व त्याचे शिष्य अनेक सांगितलेले आहेत. त्यांत आमुरी आणि पंचशिक्ष ही नावे आलेली आहेत. असितदेवलाचेही नांव आलेले आहे. कपिलाचीं हल्लीचीं सूत्रे अगदी अलंकडची आहेत, हे प्रसिद्ध आहे. परंतु कपिलाचा जुना ग्रंथ कोणताही हल्ली प्रसिद्ध नाही कपिल हा अग्नि, शिव, विष्णु व प्रजापति यांचा अवतार आहे, असे महाभारतांत मानले आहे. अर्थातच हा फार प्राचीन काळी झालेला असून त्याचा काळ आपल्यास मुळीच निश्चयाने सांगता येत नाही. वेदांचा निदक अशा स्वरूपाचे एके ठिकाणी (शांतिपर्व अ० २१९. ९) कपिलाचे वर्णन आलेले आहे. कपिल हा अहिंसावादी होता व यज्ञाच्या विरुद्ध होता असेही दिसते. तेव्हां कपिलाचा काळ काहीसा बौद्ध काळाच्या पूर्वी मानल्यास हा कपिल अलंकडचा मानावा लागेल. पंचशिखाचा काल निश्चयाने सांगता येत नाही. तथापि बौद्धमतवाद्यांत पंचशिखाचे नांव आलेले आहे. याचा काल बुद्धाच्या सुमाराचा मानण्यास हरकत नाही. बुद्धाच्या व पंचशिखाच्या नंतर महाभारत झाले हे यावरून निष्पन्न होते. आणि महाभारताच्या काळाच्या निर्णयासंबंधाने आपणांस मदत होते. आतां आपण नास्तिक मतांविषयी विचार करू. न्याय व सांख्य हे वेदांस न मानणारे असल्याने कांहीसे नास्तिक आहेत. परंतु त्यांची

बरीचशीं मते मान्य असल्याने त्यांचा षड्दर्श-
नामध्ये समावेश केलेला आहे. पक्के नास्तिक
म्हटले म्हणजे लोकायत, बौद्ध व जैन हे होत.
यांचा महाभारतांत किती उल्लेख आहे, हे
आपण पाहू. यांचा नांवाने कोठेच उल्लेख नाही,
हे आश्चर्य आहे. तथापि तीं मते नास्तिक अस-
ल्याने कदाचित् त्यांचा नांवाने निर्देश करणे
योग्य वाटले नसेल. लोकायत मताचा पुरस्का-
र्ता चार्वाक यांचे नांव महाभारतांत कोठे आले
नाही. परंतु युद्धानंतर युधिष्ठिर हस्तिनापुरांत
प्रवेश करीत असतां त्याचा उघड धिक्कार
करणारा दुर्योधनाचा मित्र ब्राह्मण परिव्राट्
चार्वाक नांवाचा आलेला आहे. यावरून चार्-
वाक नांव निश्च होतें हें दिसतें. नास्तिक म-
ताचा प्रवर्तक बृहस्पति मानला आहे. आसुर
मताचा प्रवर्तक बृहस्पति असावा हें आश्चर्य
वाटेल, परंतु अमुरांना कुमार्य लागावा या-
साठी बृहस्पतीनें एक खोटे शास्त्र रचलें, असा
कथाभाग उपनिषदांत आलेला आहे. परंतु हा
कथाभाग महाभारतांत नाही. हा कथाभाग
उल्लिखित नसला तरी तो मागचा असें म्हण-
तां येत नाही. लोकायतांचे नांव आदिपर्व अ-
ध्याय ७० मध्ये आलेलें आहे. लोकायतिक
मुल्यैश्च समनतादनुनादितम् । ४. येथे कण्व-
च्या आश्रमांत लोकायत अथवा नास्तिक पं-
थाच्या मुख्यांनीं केलेल्या वादापवादांचा गजर
चालला होता, असें म्हटलें आहे. यावरून हें
लोकायत अथवा चार्वाक मत फार जुनें अ-
सावे. आतां बौद्धांचा उल्लेख आहे किंवा नाही
हें पाहू. यांचा उल्लेख नांवाने नसला तरी
त्यांच्या मताचा उल्लेख काहीं ठिकाणीं आढ-
ळतो. आश्वमेधिकपर्व अ. ४९ अनुगीता यांत
अनेक मते सांगितली आहेत, त्यात कोणी
देहाचा नाश झाल्यावर आत्मा नाही म्हण-
तात असें चार्वाकांचे मत प्रथमार्भीच सांगि-

तले असून पुढे हें संशयित आहे, असें सांगि-
तले आहे आणि त्याहीपुढे जग क्षणिक आहे
असें कोणी मानतात असें सांगितले आहे. येथे
बौद्ध मताचा उल्लेख केलेला दिसतो. काहीं
ठिकाणीं निर्वाण शब्दाचा उपयोग आहे, ते
थेही बौद्धांचाच बोध होतो. (शांति. अ.
१६७ श्लोक ४६). सारांश, बौद्धमताचे
महाभारतांतील वाढलेल्या भागांत वर्णन आहे
असें दिसतें. जैन मताचाही स्पष्टपणें उल्लेख
आहे. नम्रक्षपणक आदिपर्वांत उल्लिखित आहे.
तसेंच इतर ठिकाणीं नम्र, दिगंबर, वेङ्घ्यासा-
रखे फिरणारे लोक उल्लिखित आहेत. तथापि
स्पष्टपणें नांवाने उल्लेख नाही, व जैन व बौद्ध
मतांच्या पूर्वी त्यांच्याच मतासारखीं मते अ-
नेक प्रचलित होती, हें येथे सांगितले पाहिजे.
तथापि बौद्ध व जैन मतांचा उल्लेख महाभा-
रतांत आहे, असें मानल्यास हरकत नाही व
महाभारताचा काल ठरविण्यास हें एक साधन
उत्पन्न होतें, आणि इसवी सन पूर्व. ४००
च्या अलीकडे महाभारत तयार झालें, असा
सिद्धांत ठरतो. हा सिद्धांत आम्ही ठरविलेल्या
काळाला विरुद्ध नाही. किंबहुना बौद्ध व जैन
धर्माच्या प्रसारापुढेंच भारतास महाभारताचे
स्वरूप देणें जरूर पडलें, असें आम्ही प्रति-
पादिलें आहे.

येथे एका अत्यन्त महत्त्वाच्या प्रश्नाचा
विचार करूं. भगवद्गीता महाभारताचा अति-
शय जुना भाग आहे. त्यांत बौद्ध मताचे खं-
डन आले आहे असें कित्येकांचे मत पडतें.
अर्थात्, भगवद्गीता ही मूळच्या भारतांतही न-
सून बौद्ध धर्मानंतरची महाभारताच्या वेळची
ठरू पाहते. परंतु हें मत चुकीचें आहे. भगव-
द्गीतेंत आसुरस्वभावाचे जें वर्णन आहे तें बौद्ध
लोकांचें आहे, व

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदादुरनीध्वरम् ।

अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥
या श्लोकांत बौद्ध मतांचें दिग्दर्शन केलें आहे, असें या लोकांचें म्हणणें आहे. परंतु हें वर्णन बौद्धांचें नसून चार्वाकांचें अथवा बार्हस्पत्यांचें आहे, असें तेलंगप्रभृति विद्वानांचें मत आहे व तेंच योग्य आहे. कारण, बौद्ध लोक 'अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।' अशा स्वभावाचे नव्हते. आज हा शत्रु मारला, उद्यां तो मारीन, इत्यादि गर्वाक्ति बौद्धांना लागू पडत नाही. " ईश्वरोऽहं अहंभोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी " असे उद्गार त्यांच्या तोंडून निघण्यासारखे नाहीत. संसार सोडून अरण्यांत जाऊन स्वस्थ ध्यानस्थ बसणें हा त्यांचा मोठा पुरुषार्थ होता. " मज्जन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् । " हें वर्णनही त्यांस लागू पडत नाही. कारण, ते यज्ञाचे कडे शत्रु होते. हें वर्णन चार्वाकांना चांगलें लागू पडतें. देह भस्म झाल्यावर पुढे काहीं नाही, या देहांतच काय चैन करावयाची ती करावी, असें मानणाऱ्या चार्वाकांना व असुरांना हें वर्णन चांगलें शोभतें. आतां वरील श्लोकांत बौद्ध मतांचा उल्लेख आहे कीं नाही हें पाहूं. जगत् अनीश्वर आहे असें बौद्धांचें मत नाही, चार्वाकांचें आहे. बौद्ध ईश्वर आहे किंवा नाही याविषयी विचार करीत नाहीत. जगत् असत्य आहे किंवा मिथ्या आहे असेही बौद्ध मानीत नाहीत, तर ते जगत् सत्य पण क्षणिक मानतात. चार्वाक जगताला असत्य मानीत नव्हते, हें खरें; परंतु असत्य ह्या शब्दाचा अर्थ ' नास्ति सत्यं यस्मिन् । ' असा केला पाहिजे, म्हणजे जगांत सत्य नाही असा अर्थ केला पाहिजे. ' अपरस्परसंभूतं ' या शब्दाचा अर्थ थोडासा संदिग्ध वाटतो. त्याचा अर्थ संयोगजन्य असा भाषांतरांत केला आहे, तथापि दुसरा अर्थ असा दिला आहे कीं, जग ज्या पदार्था-

चें झालें आहे ते पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश हे एकमेकांपासून उत्पन्न झालेले नाहीत. " कामहेतुकम् " हें शेवटचें विशेषण निश्चयानें चार्वाकांनाच लागू पडतें. जगाचा हेतु काम आहे, दुसरा नाही, येथील आयुष्याची इतिकर्तव्यता चैन भोगणें आहे, असें चार्वाक मानतात, बौद्ध मानीत नाहीत हे उघड आहे. तेव्हां ह्या श्लोकांत बौद्धमतांचें दिग्दर्शन नाही, हेंच खरें. चार्वाकांचें मत काय होतें हें आपणांस निश्चयानें सांगता येत नाही. तथापि सर्वदर्शनसंग्रहांत माधवानें बृहस्पतीचे श्लोक उतरून घेतले आहेत. पण बृहस्पतिमुत्र उपलब्ध नाही. मॅक्समुल्लरने हिंदुतत्त्वज्ञानावरील आपल्या ग्रंथात त्याची काही माहिती दिली आहे. तो म्हणतो " बृहस्पतिमुत्रे हल्लीं नष्ट आहेत. त्यांत देहात्मवादी अथवा कामचारी लोकायतिक उर्फ चार्वाक इद्रियांनीं जें प्रत्यक्ष दिसत नाही तें मुळीच मानीत नाहीत, त्यांचीं मते ग्रथित होती असें म्हणतात. या अनीश्वरवादी मताचा प्रवर्तक देवांचा गुरु बृहस्पति असावा, हें चमत्कारिक आहे. परंतु ब्राह्मणांत व उपनिषदांत बृहस्पतीनें असुरांना त्यांच्या नाशाकरितां खोटी व अनर्थकारक तत्त्वज्ञानें सांगितल्याची कथा आढळते. उदाहरणार्थ, मैत्रायण उपनिषद् ७. ९ मध्ये असें वर्णिलें आहे कीं, बृहस्पतीनें शुक्राचें रूप धरून हें खोटें ज्ञान देवांच्या फायद्याकरितां व असुरांच्या नाशाकरितां प्रतिपादन केलें." असो; असुर अथवा पारशी तत्त्वज्ञानही देहास मुख्य मानून चाललें आहे, असें वाटतें. तें कसेही असो. अशीं अनीश्वरवादी मते वैदिककाळपासून प्रचलित होती, व त्यांचा उल्लेख ऋग्वेदांतील कित्येक सूक्तांत सांपडत असल्याचें मॅक्समुल्लर नमूद करतो. मैत्रायण उपनिषदांत सां-

गितलेली कथा चालत आलेली फार जुनी आहे. मैत्रायण उपनिषद केव्हाचेंही असो, हें आसुरी मत वेदकाळापासून बुद्धाच्या पूर्वी निःसंशय आहे. भगवद्गीतेत जें उल्लिखित आहे तें आसुरी म्हणून आहे आणि तें फार जुनें आहे. शिवाय हें वर्णन व मत बौद्धांना मुळींच लागू पडत नाही. अर्थात्, भगवद्गीतेत बौद्ध मताचा उल्लेख आहे, हें म्हणणें चुकीचें आहे आणि गीताही बुद्धानंतरची उरत नाही.

भगवद्गीतेत अहिंसा मताचा पुरस्कार केला आहे आणि बौद्ध धर्मातहि अहिंसा मतांतील पुरस्कार आहे. तसेंच बौद्धांत जातिनिषेधाचा अन्यास आहे आणि सर्व जातींस सारखेंच भिक्षु होण्याचा अधिकार दिलेला आहे. तसेंच भगवद्गीतेतही शूद्रांना, किंवा हुना श्रमचांना मोक्षाचा अधिकार आहे, असें सांगितले आहे. यावरून भगवद्गीता बौद्ध धर्माच्या प्रचारानंतरची आहे, असें हे लोक अनुमान काढतात. परंतु तें चुकीचें आहे. अहिंसातत्त्व हिंदुस्थानांत फार प्राचीन काळापासून मुरू आहे. उपनिषदामध्ये त्या तत्त्वाचा उपदेश आहे. उदाहरणार्थ, छंदोग्य उपनिषदांत (प्रपाठक ८, कांड १४)

अहिंसेन्सर्वभूतानि अन्यत्र तीर्थभ्यः ।

असें म्हटले आहे. अर्थात् भगवद्गीतेतील हें मत उपनिषदांतून घेतलें आहे, बौद्ध धर्मातून नव्हे. दुसरे शूद्राविषयीही उपनिषदांचें मत त्यास ब्रह्मविद्येचा अधिकार आहे, असेंच अनुकूल होतें. रैक्व व जानश्रुति या छांदोग्य उपनिषदांतील कथेवरून उपनिषत्काली विद्वानांची समष्टि कशी होती, हें दिसून येतें. उपनिषदांपासून हें तत्त्व गीतेत आलें, बौद्धकालानंतर आलें नाही. किंवा, बौद्धानंतर सनातनीयांच्या मताचा प्रवाह उलट दिशेनें वाहूं लागला व बौद्धांच्या शूद्र भिक्षूंचा निषेध कर-

ण्यासाठींच शूद्रांना ब्रह्मविद्येचा अधिकार नाही, असें ठरलें. हें मत बादरायणांच्या वेदान्तसूत्रांत आलें आहे व जानश्रुति व रैक्व या उपनिषत्कथेचा निराळाच संबंध लावून शूद्र शब्दाचा अर्थ निराळा केलेला आहे. सारांश, भगवद्गीता ही बौद्ध मताच्या पूर्वीची व जुन्या उपनिषदांच्या जवळची उरते. बादरायणाची वेदान्तसूत्रे वरील हकीगतवरून बौद्धमताच्या प्रचारानंतरची—बऱ्याच काळानंतरची आहेत. भगवद्गीतेचा काळ हल्लींच्या महाभारताच्या काळाहून फार प्राचीन आहे, हें आम्ही स्वतंत्र भागांत सिद्ध करण्याचा विचार केला आहे. असो, येथें महाभारताच्या हल्लींच्या स्वरूपाच्या काळाचा विचार आहे, यात बौद्धमताचा उल्लेख नांवांनं नव्हे तरी स्पष्टपणें दिसतो, यामुळे हल्लींच्या महाभारताचा काळ बौद्धमतानंतरचा म्हणजे इसवी सन पूर्व ४०० च्या नंतरचा आहे, व तो आपल्या पूर्वीक मतास विरोधी नाही.

आतां सनातन धर्माच्या मतमतांतरांपैकीं कोणकोणत्या मतांचा उल्लेख महाभारतांत आहे व त्यांचे कोणते ग्रंथ उल्लिखित आहेत, हें पाहणें बाकी राहिलें आहे. नारायणीयांतील पंचमहाकल्प हें विशेषण विष्णूस लावले आहे. यांत पांच मतांचा व त्यांच्या आगमांचा समावेश होतो, असें टीकाकार म्हणतो. म्हणजे शैव, वैष्णव, सौर, शाक्त आणि माणेश या पांच मतांचा ध्वनि आहे, असें त्याचें म्हणणें आहे. परंतु प्रत्यक्ष उल्लेख पहिल्या तीन मतांचा आहे, हें निर्विवाद आहे. शाक्त व माणेश या मतांचा किंवा आगमांचा उल्लेख नाही. शैवमत पाशुपतज्ञान या नांवानें उल्लिखित आहे आणि त्यांचा कर्ता प्रत्यक्ष शिव म्हणून सांगितला आहे. परंतु त्यांच्या कोणत्याच ग्रंथाचें नांव कोठेही सांगितलेले

नाही. तसेच पाशुपतांची मते काय आहेत, हेही सांगितले नाही. वैष्णवांचे मत एकदरीने भागवत या नांवाने उल्लेखिले आहे. परंतु त्यांचे ग्रंथ कोणकोणते याचा कोठेच निर्देश नाही. पांचरात्रमताचा प्रवर्तक भगवान् स्वतः आहे. हा शब्द विष्णूला किंवा श्रीकृष्णाला लावता येईल. यामुळेच या मताच्या लोकांना 'सात्वत' असे नांव मिळालेले आहे. पांचरात्राचे ग्रंथ कोणते होते हे कोठेही सांगितलेले नाही. शांतिपर्वीत नारायणीय उपाख्यान आहे, ते सर्व याच मताचे आहे. मुख्य पंचरात्राशिवाय किंवा नारदपंचरात्राशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही ग्रंथांचा उल्लेख नसल्यामुळे कालनिर्णयाच्या संबंधाने विशेष मदत होत नाही. 'चित्रशिखंडी' नांवाने विख्यात असलेल्या सप्तर्षींनी मिळून मेरुपर्वतावर वेदांचा निष्कर्ष घेऊन एका उत्तम शास्त्राची रचना केली, ते हे पंचरात्र. त्या ग्रंथांत श्रेष्ठ लोकधर्माचे विवरण केले होते. हे चित्रशिखंडी म्हणजे मरीचि, अत्रि, अंगिरा, पुलस्त्य, पुलह, ऋतु व वसिष्ठ हे होत. वेगळे वर्णन अध्याय ३३५ शांतिपर्व यांत आहे. हा ग्रंथ एक लक्ष असून अत्युत्तम आहे असे म्हटले आहे. असो. हा ग्रंथ काल्पनिक नसला तरी हल्ली प्रसिद्ध असलेले पंचरात्र ग्रंथ हे केव्हा झाले, हे ऐतिहासिकरीत्या ठरणे अशक्य असल्यामुळे महाभारताचा काल ठरविण्यास साधन उत्पन्न होत नाही. पाशुपत ग्रंथ महाभारतांत वर्णिलेला नसून पंचरात्र ग्रंथ वर्णिलेला आहे, याचवरून पाशुपत ग्रंथ त्या वेळेस नसावा; असता तर जसा सौतीने नारायणीय उपाख्यानाचा महाभारतांत समावेश केला, तसा त्याचाही केला असता. असो. सौरउपासनेचा उल्लेख द्रोणपर्व अ. ८९ यांत आहे. ही उपासना ब्राह्मणांची नेहेमीची. उपासना गायत्री मंत्राने केलेली किंवा

त्याहून भिन्न होती, हे कळत नाही. सौर उपासनेचे मत कांही निराळे होते की काय, हेही समजत नाही. सौरमताच्या ग्रंथांचा मुळांच उल्लेख नाही. तेव्हा त्याजविषयी अधिक लिहिणे नको.

असो. तर याप्रमाणे उपोद्घातांत सांगितलेले पहिले अन्तःप्रमाण पाहतां त्याचवरून काय निष्पन्न होतें व कालनिर्णयाच्या कामी काय मदत मिळते, हे आपण पाहिलें. वेद, उपवेद, अंगे, उपोंगे, ब्राह्मणे व उपनिषदे यांचा उल्लेख महाभारतांत आहे. परंतु यांचा काल अनिश्चित, ठोकळ मानाने अनेक रीतीने ठरविलेला व तोही फार प्राचीन काळचा असल्याने आपल्यास कालनिर्णयाच्या कामी फारशी मदत होत नाही, व यामुळे आम्ही त्यांतली अवतरणे घेतली नाहीत. सूत्रे व धर्मशास्त्रे यांचा उल्लेख महाभारतांत येतो. परंतु कोणाचेही नांव दिलेले आढळत नाही. मनुचे नांव प्रसिद्ध आहे व ते वारंवार येतें. त्याची वचनेही म्हणून पुष्कळ येतात. परंतु मनुस्मृति महाभारतानंतरची आहे, हे निर्विवाद आहे. आश्वलायन गृह्यसूत्रांतले एक वचन महाभारतांत आलेले आम्ही वर दिले आहे. परंतु त्याचवरून ते त्या सूत्रांतूनच घेतले आहे, असे दिसत नाही; आणि आश्वलायन सूत्राच्या अगोदर महाभारत झाले असले पाहिजे. कारण, त्यांत महाभारताचा उल्लेख आहे. 'ब्रह्मसूत्रपदैः' या शब्दावरून बादरायणाच्या वेदांतसूत्रांचा बोध होत नाही व बादरायणांचीं सूत्रे महाभारताच्या वचनांचा आधार घेतात, यावरून ती त्यानंतरची आहेत. न्याय, वैशेषिक यांचा महाभारतांत दाखला नाही व सूत्रांचाही उल्लेख नाही. सांख्ययोग वारंवार येतात आणि कपिलाचेही नांव वारंवार येतें. परंतु पतंजलीच्या योगसूत्राचा दाखला नाही.

योगसूत्राचा कर्तो दुसराच सांगितला आहे. यावरून पंतजली महाभारतानंतरचा. पाशुपत व पांचरात्र या मतांचा उल्लेख आहे, परंतु त्यांचा ग्रंथ कोणताही सांगितलेला नाही. सर्पसंस्कृत एकलक्षात्मक पांचरात्रग्रंथ उल्लिखित आहे, पण तो काल्पनिक नसला तर कोणत्या काळाचा आहे, हे माहीत नसल्याने विशेष फायदा होत नाही. सारांश, या अन्तःप्रमाणावरून निश्चयात्मक सांगता येते ते असे की, आश्वलायनाचे गृह्यसूत्र, वादरायणाचे वेदान्तसूत्र व पंतजलीचे योगसूत्र यांच्या पूर्वी महाभारत झाले. या सूत्रांचा काळ विशेषतः पंतजलीचा काळ इसवी सन पूर्व १९०-१०० आहे. अर्थात्, महाभारत याच्या पूर्वीचें ठरते.

अन्तःप्रमाणांत दुसरे प्रमाण महाभारतातील छंदांचे व गद्यांचे आहे, असे आपण उपोद्घातांत सांगितले आहे. महाभारतातील छंद कोणत्या काळांतले आहेत, याचे निरीक्षण करून महाभारताचा काळ ठरू शकतो की काय, हे पाहिले पाहिजे. या दृष्टीने पाश्चात्य ग्रंथकारांनी फारच विस्तृत विचार केलेला आहे. परंतु तो निर्णयात्मक सिद्धान्त काढण्यास फारसा उपयोगी नाही. तथापि या विचाराची माहिती वाचकांस असणे जरूर आहे. ती देण्यापूर्वी आपण गद्याविषयी प्रथम सांगू. महाभारतांत गद्य बऱ्याच ठिकाणी आहे. विशेषतः आदिपर्व, वनपर्व, शान्तिपर्व या पर्वीत आहे. हे गद्यभाग बहुधा सौतीने स्वतःरचलेले असावेत. कचित् पूर्वी एखाद्या इतिहास वगैरे ग्रंथांपैकी वेतले असल्यास संभवनीय आहे. पहिल्या पर्वीतील जनमेजयाच्या व देवशुनीच्या कथेचा भाग जुना दिसतो. परंतु वनपर्वीतील व शांतिपर्वीतील गद्य नवीन व सौतीच्या हातचे दिसते. वेदाच्या ब्राह्मणभागांतील व उपनिषद्भागांतील गद्याहून अगदी निराळे, असे

हे महाभारतांतील गद्य आहे. ब्राह्मणांतील गद्यांत जुने वैदिककालीन शब्द व जुने प्रयोग पुष्कळ येतात. एकंदर भाषा फारच वक्तृत्वपूर्ण असते व तेचतेच प्रयोग व वाक्ये यांची पुनरावृत्ति रसाचा परिपोष करण्यासाठी केलेली दिसते. महाभारतांतील गद्य याच्या उलट आहे. यांत जुने शब्द व प्रयोग नाहीत, व ते वक्तृत्वयुक्तही नाही. ज्या वेळेस संस्कृत भाषा बोलण्यांत नव्हती, अशा वेळी हे लिहिलेले आहे असे स्पष्ट वाटते. हे गद्यभाग बहुतेक सौतीने लिहिले आहेत, व ते त्याने मौखिकतर वैचित्र्यासाठी लिहिले असावे. सारांश, या गद्यावरून अनुमान एवढे निघते की, ब्राह्मण व उपनिषत्कालानंतर बऱ्याच वर्षांनी संस्कृत भाषा प्रचारांतून गेल्यानंतर महाभारत तयार झाले असावे. अर्थात् इसवी सन पूर्व २०० च्या सुमाराचा काळ जो आम्ही ठरविला आहे, त्याला या गद्याच्या विचारापासून दुजोरा मिळतो.

आता आपण पद्याचा विचार करू. हा विचार हॉप्किन्सने आपल्या ग्रंथांत इतक्या विस्तृत रीतीने केला आहे की, त्या ग्रंथाची १७५ पाने या विषयाने भरली आहेत. त्याचा समग्र उल्लेख करणे शक्य नाही व त्याजपासून ठोकळ अनुमानाशिवाय ज्यास्त कांही निघू शकत नाही. तथापि त्यांतील मुख्य मुद्दे वाचकांपुढे ठेवू. महाभारतांत मुख्यतः अनुष्टुप् श्लोक आहेत व त्याच्या मालोखाल उपजाति वृत्ताचे म्हणजे त्रिष्टुप् वृत्ताचे श्लोक आहेत. एक सारखे शेंकडा ९५ अनुष्टुप्, शेंकडा पाचव्यान थोडे कमी त्रिष्टुप् आहेत व बाकी श्लोक इतर वृत्तांत सरासरी शेंकडा एकपंचमांश आहेत. या एकपंचमांशांत सर्व प्रकारची वृत्ते आली आहेत. अक्षरवृत्तांत रघोद्धतेपासून शादूलविक्रीडितापर्यंत ११ वृत्तांचे मासले आहेत.

मात्रावृत्तांत पुष्पिताग्रा, अपरवक्त्रा, मात्रा-समका आणि आर्या, गीति व उपगीति इतकी वृत्ते आहेत. हीं निरनिराळीं वृत्ते कधीं व कधीं उत्पन्न झालीं, याचा आपल्यास निश्चयानें इतिहास सांगतां येणार नाही. कालिदासापासून या सर्व वृत्तांचा उपयोग होत आहे, हें निर्विवाद आहे. हीं वृत्ते वैदिक नव्हेत, पण वैदिक वृत्तांवरून ती कालिदासाच्या पूर्वीं निघालीं, हें निर्विवाद आहे. आर्यावृत्ताचा उपयोग बौद्ध व जैन ग्रंथांत पुष्कळ प्राचीन काळीं दिसतो. सारांश या वृत्तांच्या उपयोगावरून महाभारताचा काळ ठरविण्यास कांहींच साधन मिळत नाही. तरी जो काळ आम्ही ठरविला आहे त्यास बाधक असेंही त्यांत कांहीं नाही. हे निरनिराळ्या वृत्तांचे श्लोक बहुधा सैतीनें रचिवैचित्र्यासाठी किंवा महाभारतांत नाही असें कांही नाही, या प्रतिज्ञेच्या पूर्तीसाठीं घातले असावे असें अनुमान होतें. आतां आपण महाभारतांतील मुख्य छंद अनुष्टुभ व त्रिष्टुभ यांचा विचार करूं.

अनुष्टुभ व त्रिष्टुभ हीं वैदिक वृत्ते आहेत. अनुष्टुभ वृत्तांतील प्रत्येक पादास आठ अक्षरे असतात व त्रिष्टुभ पादास अकरा असतात. या अक्षरांचा ऋग्वेदीयक्रम ठरलेला नाही. तथापि अनुष्टुभ छंदांत पहिल्या पादांतील पांचवें अक्षर बहुधा दीर्घ असावें लागतें व दुसऱ्या पादांतील सातवें अक्षर निश्चयानें ऋग्वेद असावें लागतें, हा एक विशेष नियम वैदिक अनुष्टुप्पेक्षां व्यासांच्या व वाल्मिकींच्या अनुष्टुभांत नवीन उत्पन्न झाला. जेव्हां हळुहळु त्रिष्टुभाचा वैदिक काळापासून अलीकडच्या काळांत उपयोग होऊं लागला, तेव्हां त्याचे ऋग्वेदीयक्रम पळे कायम होऊन शेवटीं ते रामायणाप्रमाणें व रामायणाच्या अलीकडील काव्यां-

त इन्द्रवज्रा व उपेन्द्रवज्रा वगैरे वृत्तांनें दृष्टीस पडावयास लागले. अनुष्टुभाचे ऋग्वेदीयक्रम विशेष निश्चित झाले नाहीत, तथापि ऋग्वेदीयांच्या क्रमानुसार त्यांचे निरनिराळे भेद पडतात व अनुष्टुप् वृत्तांत निरनिराळे माधुर्य उत्पन्न होतें. याचा विचार होंपकिन्मनें विस्तारानें केला आहे, त्याचा उल्लेख मागाहून करूं. अनुष्टुभाचे चार चरण व त्रिष्टुभाचेही चार चरण सामान्यतः मानले जातात. परंतु कधीं कधीं दोन चरण अधिक घातले जातात. अनुष्टुभास साधारणपणें श्लोक ही संज्ञा आहे, व कोणत्याही ग्रंथाची श्लोकसंख्या किती, असा विचार करतांना ३२ अक्षरांचा अनुष्टुप् या मोडणीनेंच करतात, म्हणजे गद्यग्रंथांचेही माप याच हिशोबानें म्हणजे ३२ अक्षरांचा एक श्लोक अशा हिशोबानें होतें. आतां त्रिष्टुभ म्हणजे ११ अक्षराचे श्लोक, याच्या नमुन्यासाठीं

‘सन्ति लोका बहवस्ते नरेन्द्र ।’

इत्यादि पुष्कळ श्लोक देतां येतील. अशा प्रकारचे श्लोक ज्या ज्या ठिकाणीं आहेत ते ते भाग जुने असावे, असा तर्क करतां येतो. भगवद्गीता हा अत्यंत जुना भाग आहे, हें आपण सांगितलेच आहे. सन्तुष्टुजातीयही अशाच प्रकारचे आख्यान आहे. व्यासांना असे श्लोक वनविण्याची वारंवार स्फूर्ति येते. कधीं कधीं संबंध अध्याय अशा श्लोकांचे असतात, तर कधीं अनुष्टुप् श्लोकांच्या मध्येच एक-दोन श्लोक येतात. अध्यायाच्या शेवटींही असे श्लोक दृष्टीस पडतात. सरळ जरेदार भाषेत सहज अर्थ समजण्याजोगे हे श्लोक रचण्याचें सामर्थ्य व्यासांच्या भाषाप्रभुत्वाची साक्ष देतें. रामायणांतील असे श्लोक ज्यास्ती सुबद्ध असले तरी इतके सरळ—अगदीं बोलण्याप्रमाणें नसतात. कालिदासाच्या काव्यापासून तर अ-

सले श्लोक कृत्रिम व दुर्बोध असेच असतात. असो. सौतीनेही असले श्लोक तयार केले आहेत व सौतीस असले श्लोक वनविण्याची हातोटी साधली होती, हें “ यदाश्रौषं ” इत्यादि ६९ श्लोक या वृत्तांत महाभारताच्या पहिल्या अध्यायांत घातले आहेत, त्याजवरून दिसून येईल. हा संबंध अध्याय व हे श्लोक सौतीचे आहेत, हें पूर्वी दाखविलेंच आहे. असो, त्रिष्टुभ् वृत्तांतील या श्लोकांवरून महाभारताचा काल कालिदासादिकांच्या पूर्वीचा, इतकेंच नव्हे तर रामायणाच्या पूर्वीचा ठरतो. कारण, रामायणांतील त्रिष्टुभ् श्लोक नियमबद्ध दिसून येतात.

श्लोकाच्या व त्रिष्टुभाच्या रचनेवरून ग्रंथकालनिर्णयाच्या कामी कशी मदत मिळते, तें आपण पाहू. महाभारत हा ग्रंथ वैदिक काळापासून तों अर्वाचीन संस्कृताच्या कालापर्यंत तयार झाला, हें आपण पूर्वी ठरविलेले आहे; म्हणजे त्यांत कांही जुने भाग असून कांही नवे भागही आहेत. महाभारतांत त्रिष्टुभाची रचना ऋग्वेदाच्या अनुक्रम रामायणाकाली ठरला त्याला सोडून बरीच आहे, हें त्यांतील अनेक श्लोकांवरून दिसते. “ न चैतद्विभ्रः कतरन्नो गरीयः । ” यांतला ऋग्वेदाचा अनुक्रम ठरलेल्याप्रमाणे नाही. अशा प्रकारचे श्लोक महाभारतांत शेकडों आहेत. याजवरून महाभारताचा काळ रामायणाच्या पूर्वीचा ठरतो. “ पृच्छामि त्वां धर्मसम्बद्धचेताः । ” हाही एक चरण लक्षांत घेण्यासारखा आहे. यांत ‘ मि ’ आणि ‘ सम् ’ हीं दोन अक्षरे दीर्घ आहेत. तीं ऋग्वेद पाहिजेत म्हणजे हा चरण नेहेमीचा बनला असता. ‘ पृच्छामि ते धर्मविमृद्वचेताः । ’ असा चरण असता, तर तो अलीकडच्या हिशोबाप्रमाणे ठीक झाला असता.

त्रिष्टुभ् श्लोक मूलच्या वैदिक मंत्रावरून

घेतले आहेत, हें सांगणें नको. वैदिक त्रिष्टुभांत ऋग्वेदाचा जरी नियम नसतो, तथापि त्यांत पाहिजे तेथें ऋग्वेद किंवा दीर्घ येईल असें नसते, वृत्ताच्या माधुर्याला हानि येणार नाही असेच ऋग्वेदाचे योजावे लागतात. ‘ नमस्ते विष्णवाम आकृणोमि । तमे जुषस्व शिपिविष्ट हव्यं ॥ ’ हा वैदिक त्रिष्टुभ् श्लोकाचे उदाहरणार्थ घेऊं. यांत प्रत्येक चरणांत अकरा अक्षरे आहेत. परंतु यांतील ऋग्वेदाचे अलीकडीलच्या त्रिष्टुभ् वृत्तासारखे नाही. तथापि यातला ऋग्वेदाचेकडून माधुर्याला सोडून नाही. असो. वैदिक त्रिष्टुभाच्या अनुकरणानें महाभारतांतील त्रिष्टुभ् अनियंत्रित आहे, व यावरूनच त्याचा काळ बराच मागचा दिसतो. अनुष्टुप् छंदाच्या पहिल्या व दुसऱ्या पादांतील ऋग्वेदाचा अनुक्रम अजूनही ठरलेला नाही. तथापि त्यालाही माधुर्याच्या दृष्टीनें कांही नियम आहेत. ते नियम कोणते हें अनेक श्लोकांच्या तुलनेवरून विद्वानांनी काढण्याचा प्रयत्न केला आहे. एक उदाहरण घेऊं. ‘ दमयन्त्या सह नलो विजहारामरोपमः । ’ या ऐवजी ‘ विजहार देवोपमः ’ असें जर घातलें तर तें चुकीचें होईल, म्हणजे कानाला गोड लागणार नाही. याप्रकारची श्लोकांची तुलना करून हांपुकिन्सनं काळासंबंधानें असे अनुमान काढले आहे कीं, महाभारतांत तीन चार प्रकारचे श्लोक दिसतात. पहिला प्रकार अगदी अनियंत्रित उपनिषदांतील श्लोकांच्या तऱ्हेवर, दुसरा प्रकार महाभारताचे जुने भागाचा थोडासा कमी अनियंत्रित, तिसरा प्रकार भारतांतील मुख्यतः जोरदार श्लोकांचा, चौथा प्रकार-नवीन वाढलेल्या भागांचा प्रकार हा रामायणाच्या श्लोकासारखा. यांत आणखी एक पांचवा प्रकार महाभारताच्या नंतरचाही हांपुकिन्सनं दाख-

विलेला आहे, परंतु त्याचे उदाहरण जे दिले आहे ते अनुष्टुप् छंदाचे नसावे, असे वाटते.

पुरावृताऽभयंकरा मनुष्यदेहगोचराः ।

अभिद्रवन्ति सर्वतो यतश्च पुण्यशालने ॥

हा श्लोक अनुष्टुप् छंदाचा नाही. हा निराक्या अक्षरवृत्तातील आहे. सारांश, हाँष्किन्सच्या मतांनेही छंदावरून महाभारताचा काळ उपनिषत्काळापासून रामायणाच्या काळापर्यंत पोचतो.

त्रिष्टुभाहून मोठाल्या वृत्ताचे श्लोक साधारणपणे आदिपर्वाच्या प्रारंभी, शांतिपर्वात, अनुशासनपर्वात व हरिवंशात येतात. इतर पर्वांतही आहेत, पण ते थोडे आहेत. पूर्वी सांगितलेले भाग सौतीने वाढविलेले आहेत, हे आम्ही पूर्वी सांगितलेले आहेच. कर्णपर्वात एके ठिकाणी एकदम पंचवीस अर्धसमवृत्ते आलेली आहेत व एक शार्दूलविक्रीडित व पांच मालिनीवृत्ताचे श्लोक आलेले आहेत. आर्यावृत्ताचे अनुशासनपर्वात सहा श्लोक आहेत. येथे असा प्रश्न उद्भवतो की, हे श्लोक नवीन छंदःशास्त्राच्या नियमप्रमाणे शुद्ध आहेत, ते नियम सरासरी इसवी सन ५०० च्या सुमाराचे असावे, असे कित्येकांचे मत आहे; तेव्हा हे श्लोक सौतीचे कसे मानता येतील ? व यांचा काळ इसवी सन पूर्व २०० कसा संभवतो ? परंतु हा इसवी सन ५०० चा काळ अलीकडील छंदोग्रंथांचा आहे, छंदांचा नव्हे. हे छंद याच्या पूर्वी शेंकडों वर्षे अस्तित्वात येऊन उपयोगात येत होते. खुद्द रामायणामध्ये त्यांचा उपयोग केलेला आहे. अनेक काव्यग्रंथ इसवी सन-पूर्वकालीन नष्ट झालेले आहेत, त्यांत या वृत्तांचा उपयोग केलेला होता. सारांश, अलीकडचे छंदःशास्त्राचे ग्रंथ अस्तित्वात येण्यापूर्वी निरनिराळ्या छंदांच्या कल्पना उत्पन्न झालेल्या असून त्याप्रमाणे सौतीने श्लोक बनविले व तेच

अलीकडच्या ग्रंथकारांना प्रमाणभूत झाले. त्रिष्टुप् वृत्ताचे जे अनियमित श्लोक आहेत ते महाभारतापैकी जुने असून त्या धर्तीवर सौतीनेही नवीन श्लोक बनविणे शक्य आहे. कालिदासांने शाकुंतलाच्या चौथ्या अंकांत वैदिक धर्तीवर अग्नीच्या स्तुतिपर ऋचा बनविली आहे, हे आपण पाहतो. तात्पर्य, इसवी सन पूर्व २०० च्या सुमारास सौतीने शार्दूलविक्रीडित वगैरे छंदांत श्लोक बनविणे मुळीच असंभवनीय नाही. आतां, आर्यावृत्त मूळचे प्राकृतांत उत्पन्न झाले, ते संस्कृतांत केव्हा घेतले गेले ? याचा प्रश्न पुढे कोणी उपस्थित करील. रामायणांत अक्षरछंद बरेच उपयोगात आणले असून आर्यावृत्ताचे श्लोक नाहीत. यावरून महाभारताचा काही भाग रामायणानंतरचा असे कोणी म्हणेल. परंतु रामायणामध्ये आर्यावृत्त घेतलेच पाहिजे होते असे नाही. रामायणांत ते वृत्त नसले तरी ते संस्कृतांत त्यापूर्वी चालू झालेच नव्हते, असे होत नाही. महाभारतकाळी प्राकृत ग्रंथ बरेच निर्माण झालेले होते. त्यांतून आर्यावृत्त संस्कृतांत उपयोगात येणे संभवनीय आहे. तात्पर्य, महाभारताचा काळ जो आम्ही इसवी सन पूर्व २५०—२०० ठरविला आहे, त्याच्या विरुद्ध या मोठाल्या छंदांपासून काही प्रमाण निघत नाही.

आतां आपण उपोद्घातांतील सांगितलेल्या अन्तःप्रमाणांतील तिसऱ्या प्रमाणाकडे वळू. आर्यावृत्ताच्या धार्मिक किंवा राजकीय इतिहासांतील उलाढालीत बुद्धाच्या धर्ममताचा किंवा ग्रीक लोकांशी युद्ध झाल्याचा किंवा व्यवहार झाल्याचा काळ निर्णय आहे. तेव्हा त्याचा कोठे उल्लेख आहे किंवा काय हे पाहणे. हे प्रमाण फार महत्त्वाचे आहे. या प्रमाणावर आपण मुख्यतः महाभारताच्या पूर्व-

काळाची मर्यादा ठरविली आहे. गौतम बुद्धाचा निधनकाळ इसवी सन पूर्व ४७४ हा आहे. अर्थात बौद्धधर्माचा प्रसार इसवी सन पूर्व ४५०—४०० असा मानता येईल. महाभारतांत बुद्धाचें नांव मुळीच नाही. तथापि बौद्ध भिक्षूंचा व बौद्ध मतांचा निर्देश आहे, हें आपण मार्गे सांगितलेंच आहे. तीच स्थिति जैनधर्माची आहे. जैनधर्मप्रचारक महावीर हा बुद्धाच्या वेळेस होता. त्याचा धर्मही बौद्ध-धर्माबरोबरच पसरत होता. महाभारतांत जिनाचें नांव नाही, तथापि जैनांचा 'क्षपणक' म्हणून उल्लेख आहे. यावरूनही हाच काळ ठरतो. ग्रीकांचा व आर्यांचा युद्धप्रसंग शिकंदराच्या वेळेला घडला म्हणजे इसवी सन पूर्व ३०० च्या सुमारास आम्हांस ग्रीकांच्या युद्धकौशल्याची माहिती होती. यवनांचें युद्ध-कौशल्य महाभारतांत दोनतीन ठिकाणीं वर्णिलेले आहे. यवनांचा उल्लेखही वारंवार येतो. तेव्हां महाभारत इसवी सन पूर्व ३०० च्या अलीकडील असले पाहिजे, हें साहजिक ठरते.

शेवटीं उपोद्घातातील चवथ्या अन्तःप्रमाणाचा विचार करूं. महाभारतांत ज्योतिषासंबंधाची माहिती काय आहे हें पाहिले असता त्याचा कालनिर्णयाच्या कामी फारसा उपयोग होणार नाही, हें आम्हीं विस्ताराने पुढे दाखविणार आहों. आकाशस्थ ग्रहांची व नक्षत्रांची स्थिति महाभारतांत वर्णन केली आहे, त्याजवरून ग्रंथाच्या कथानकाचा काळ ठरविण्याचा कित्येकांनीं यत्न केला आहे, पण तो सिद्धीस गेलेला नाही. नक्षत्रे, मास, अयन, पक्ष, इत्यादिकांचीं नांवे महाभारतांत आली आहेत, त्यावरून प्राचीन काळाचा बोध होतो व महाभारताच्या कालनिर्णयाच्या कामी थोडीशी मदत मिळते, परंतु या दृष्टीने तिचें महत्त्व नमून ती माहिती आम्ही पुढें देणार आहों,

तेव्हां ती येथें येण्याची जरूरी नाही. ज्योतिषासंबंधी एकच गोष्ट कालनिर्णयाच्या कामी उपयोगी पडते, ती आम्ही प्रारंभीच सांगितली आहे. महाभारतांत राशींचा उल्लेख नाही, ही निषेधात्मक गोष्ट महत्त्वाची आहे. इसवी सन पूर्व २०० च्या सुमारास राशि इकडे प्रचारांत आल्या व त्यापूर्वीचें महाभारत आहे हें आम्ही दाखविलें आहे.

आतां आपल्या उपोद्घातांत सांगितलेल्या बाह्य प्रमाणांचा विचार करूं. जे आपले ग्रंथ किंवा शिलालेख महाभारताचा उल्लेख करतात ते अत्यन्त महत्त्वाचे पुरावे होत, हें उघड आहे. या तऱ्हेचा एक पुरावा आम्हीं प्रारंभीच नमूद केला आहे. “ गुप्त इत्स्किप्रशान्सु ” व्हॅल्यूम् ३ यांतील सर्वनाथाचा शिलालेख इसवी सन पूर्व ४४५ चा एक लक्ष भारत संहितेचा असा स्पष्ट उल्लेख करतो. याशिवाय अन्य प्रमाण अद्याप सांपडले नाही. बाहेरच्या लोकांचे ग्रंथ पाहतां बौद्ध किंवा जैन ग्रंथांत महाभारतग्रंथाचा उल्लेख आम्हांस सांपडलेला नाही. परंतु ग्रीक लोकांच्या ग्रंथांपैकी डायान्क्रायसोस्टोम् या इसवीसनपूर्व ५० च्या सुमारास हिंदुस्थानांत आलेल्या वक्त्याच्या ग्रंथांत एकलक्ष श्लोकांच्या इलियडचा दाखला आहे, व तो आम्हीं पूर्वी दिलाच आहे. हा शोध वेबरने लावलेला आहे. या जर्मन पंडिताच्या शोधामुळे महाभारत इसवी सन पूर्व ५० च्या अलीकडे येऊं शकतच नाही. ही प्रमाणें फारच महत्त्वाची आहेत व म्हणूनच आम्हीं त्यांचा उल्लेख आरंभी केला आहे.

असो, तर याप्रमाणें अन्तःप्रमाणें व बाह्य प्रमाणें यांचा विचार करतां महाभारताचा काळ ग्रीक शिकंदरकाळीं हिंदुस्थानांत इ. स. पूर्व ३०० त आले त्यानंतर व डायान्क्रायसोस्टोम् हिंदुस्थानांत इ. स. पूर्व ५० च्या सु-

मारास आला त्यापूर्वी, विशेषतः राशी प्रचारांत येण्यापूर्वी, तसेच पतंजलीच्या काळापूर्वी म्हणजे इ. स. पू. १५० च्या पूर्वी निर्विवाद ठरतो. अर्थात् महाभारताचे हल्लीचे स्वरूप इ. स. पू. २५०-२०० च्या सुमाराचे आहे, असे मानिले पाहिजे.

महाभारताचा काळ पाश्चात्य विद्वानांनी बराच अलीकडचा ठरविलेला आहे. त्याची जी कारणे हॉपकिन्सने दिलेली आहेत, त्यांचा आपण आतां थोडासा विचार करूं. महाभारतांत चौसष्ट कला सांगितल्या आहेत, दर्शनांच्या मतांचा उल्लेख आहे, त्रिमूर्तीचा उल्लेख आहे, यजुर्वेदाच्या १०१ शाखा सांगितलेल्या आहेत, ग्रीक शब्द व ग्रीक लोक यांचा उल्लेख आहे, अठरा पुराणे सांगितली आहेत, व्याकरण, धर्मशास्त्र, ग्रंथ, पुस्तके, लिहिलेले वेद व महाभारताच्या लेखी प्रती यांचे वर्णन आहे. यावरून महाभारत बरेच अलीकडचे असावे. परंतु यांपैकी एकाचाही काळ निर्णय नाही. या सर्व गोष्टी इसवी सन पूर्व २०० च्या अगोदर असू शकतील. तेव्हां ही कारणे मुळीच उपयोगी पडत नाहीत. हॉपकिन्स आणखी म्हणतो:—“आदिपर्वांचा पहिला भाग व हरिवंश याशिवाय बाकीचा भाग इसवी सन २०० च्या सुमारास झाला असावा. पण हे भाग याहीनंतरचे असावे. कारण, रोमन नाणे ‘दीनार’ याचा उल्लेख हरिवंशांत आहे. आणि हरिवंशाचा उल्लेख पहिल्या भागांत आहे.” येथे असा प्रश्न उपस्थित होतो की, रोमन ‘दीनार’ नाणे हिंदुस्थानांत कधी आले ? ते इसवी सन १००-२०० च्या सुमारास आले असे मानले, तरी ज्या ठिकाणी हरिवंशांत हा उल्लेख आहे, तेवढाच श्लोक मागाहूनचा असे मानले असतां चालेल. कारण, संवध महाभारतांत-शान्तिपर्व व अनुशासन-

पर्वीत सुद्धा दीनारांचा कोठे उल्लेख नाही. येथे तेथे सुवर्णनिष्कांचा उल्लेख आहे. अर्थात् हे भाग व संवध महाभारत २०० च्या पूर्वीचे आहे. हरिवंशांत एतादा श्लोक मागाहून येणे संभवनीय आहे. हरिवंश हा महाभारताचा भाग संख्येकरितां व श्रीकृष्णाच्या कथेच्या पूर्तीकरितां मागाहून जोडला, हें आम्ही पूर्वी सांगितलेच आहे. परंतु हरिवंश हा ग्रंथ सौतीचा नव्हे. कारण, सौतीने जी त्याची संख्या दिली आहे, ती ठोकळ मानाची आहे, हें सहज दिसून येते. हरिवंशाची ग्रंथसंख्या बारा हजार ही ठोकळ आहे व इतर पर्वांच्या ग्रंथसंख्येसारखी नक्की, ६६९८ उद्योगपर्व वगैरेसारखी बारकाईची नाही. अर्थात्, हरिवंशाच्या संबंधानें सौतीने जिम्मेदारी घेतली नव्हती, असें दिसते. या विलपर्वीत १५४८९ श्लोक आहेत, तेव्हां सौतीच्या नंतरही या पर्वीत श्लोकांची मोठीच भरती झालेली आहे, असें मानिले पाहिजे. तात्पर्य, हरिवंशांत दीनाराचे नांव आले आहे, एवढ्यावरून महाभारताचा काळ ठरविणे योग्य होणार नाही.

दुसरी कित्येक कारणे हॉपकिन्सने दिली आहेत त्यावरून काय ठरते ते पाहूं. (१) “अनुशासनपर्वीतील भूदानाच्या प्रश्नापर श्लोकांत ताम्रपटाचा कोठे उल्लेख नाही. अग्रहार, परिग्रह वगैरेचा उल्लेख आहे, परंतु ताम्रपटाचा उल्लेख नाही. मनुतही हा उल्लेख नाही. परंतु नारद, विष्णु व याज्ञवल्क्य यांत उल्लेख आहे. याज्ञवरून महाभारताचा काळ ताम्रशासनाच्या पूर्वीचा दिसतो.” पण किती पूर्वीचा हें यावरून ठरत नाही, हें लक्षांत घेतले पाहिजे. (२) “आश्वलायनसूत्रांत सुंमपु-जैमिनी-वैशंपायन-पैल-सूत्र-भाष्य-भारत-महाभारत-धर्माचार्या असा उल्लेख आहे. पण इतर सूत्रांत भारत व महाभारत

यांच्या ऐवजी इतिहास आणि पुराण असे शब्द आहेत. सांख्यायनामध्ये कांहीही उल्लेख नाही. तेव्हा महाभारत अलीकडच्या सूत्रांतच सांगितले आहे, पूर्वीच्या सूत्रांत नाही, यावरून सूत्रकाळी महाभारत नव्हते. ” परंतु कोणचीं सूत्रे केव्हा झाली याचा निश्चयात्मक काळ जर आपल्यास ठाऊक नाही, तर याजवरून काळासंबंधाने कोणतेच अनुमान निघत नाही, फक्त कांही सूत्रे पूर्वीची व कांही मागाहूनची एवढेच अनुमान निघते. (३) “पतंजलीच्या महाभाष्यांत ‘असि द्वितीयोऽनुससार पाण्डवम् ।’ असे वाक्य आहे, व इतर ठिकाणीही महाभारताचा दूरचा उल्लेख आहे. याजवरून महाभारत पतंजलीपूर्वीचे असें ठरते व त्याचा काळ इसवीसन दुसऱ्या शतकापर्यंत जातो. ” पण महाभाष्याचा काळ दुसऱ्या शतकाचा हा कोणी ठरविला? आम्ही पूर्वीच सांगितले आहे की, महाभारत पतंजलीच्या पूर्वीचे आहे, आणि पतंजलीचा काळ इसवी सन पूर्व १५०—१०० च्या सुमाराचा आहे. तेव्हा हें प्रमाण हॉपकिन्सच्या विरुद्ध असून आमच्या मताला अनुकूल आहे. (४) “ज्या काळी महाभारत लिहिले गेले त्याकाळी बौद्धांचे वचस्व नाहीसे झाले असावे. कारण, एडूक अथवा बौद्धांची देवस्थाने याचा निंदापूर्वक उल्लेख केलेला आहे. हें वर्णन वनपर्वीत कलियुगांत काय काय होईल या वर्णनाच्या अध्यायांत आलेले आहे. ” (वनपर्व अ. १९०) ‘पृथ्वी एडूकांनी भरून जाईल व देवांचीं मंदिरं नाहीशी होतील. ’ या वर्णनावरून बौद्ध धर्माचा न्हास झाल्यावेळी महाभारत झाले, असें मुळीच होत नाही. किंबहुना, बौद्ध धर्माचा विजय ज्यावेळेस होत होता, त्यावेळचे हें वर्णन असलें पाहिजे. बौद्धधर्माच्या न्हासाच्या वेळी मंदिरांची सरशी होऊन एडूकांचा

नाश झाला असला पाहिजे. भा. वन. पा. ३७४ यांत एडूक शब्दाच्या ऐवजी ‘अस्थि-गर्भे भिंती ’ केला आहे तो योग्यच आहे. बौद्धांची पूजास्थाने अशीच होती. (५) “याही-पेक्षां विशेष महत्त्वाचा मुद्दा असा आहे की, सदर कलियुगाच्या वर्णनांत शक, यवन, बाल्हीक वगैरे स्लॅन्ड राजे हिंदुस्थानांत राज्य करतील असें सांगितले आहे. असें सांगणे या लोकांचीं राज्ये हिंदुस्थानांत स्थापित झाल्यावरच होऊ शकते हे उघड आहे. ” सिथियन (शक) ग्रीक (यवन) बॅक्ट्रियन (बाल्हीक) यांचे राज्य हिंदुस्थानांत इ. स. पू. २०० च्या नंतर स्थापित होऊन ते कित्येक वर्षे टिकले. अर्थात् इ. स. पू. २०० नंतर बऱ्याच काळाने महाभारत तयार झाले, असें याजवरून अनुमान होणें साहाजिक आहे. परंतु हें अनुमान निघू शकत नाही, निदान काढलेच पाहिजे असें नाही. कलियुगाच्या वर्णनांत ज्या गोष्टी प्रत्यक्ष झाल्या त्याच येतात असें नाही, तर ज्या भयंकर गोष्टींची कल्पना होऊ शकते त्याही भविष्यरूपाने सांगता येतात. यामुळे शक्यवनांच्या राज्या-पूर्वीही महाभारताचा काळ ठरू शकतो. हिंदुस्थानचा थोडासा प्राचीन इतिहास लक्षांत आणला पाहिजे. हिंदुस्थानावर स्लॅन्ड लोकांच्या स्वाऱ्या पूर्वी कधी झाल्याचा उल्लेख नाही. सेमीरामीसची स्वारी काल्पनिक आहे. प्रथम ऐतिहासिक स्वारी पर्शियन लोकांची होय, पण ती सिंधु नदीच्या अलीकडे आली नाही. दुसरी स्वारी शिकंदरची होय. तिने पंजाबांत अनर्थ करून राज्य स्थापित केले. म्हणजे इ. स. पूर्व ३२०—३०० हा काळ. यानंतर बॅक्ट्रियाच्या ग्रीक लोकांनी इ. स. पूर्व २०० च्या सुमारास पंजाबांत राज्य स्थापित केले. आमचे म्हणणे असें आहे की, महाभारत यापूर्वी

पांचपन्नास वर्षात तयार झाले. त्यावेळी लोकांस शिकंदराच्या स्वारीची आठवण असावी व कलियुगांत म्लेच्छांचें राज्य होईल, या भयंकर आपत्तीचें भविष्य अलेक्झँडरच्या स्वारीवरून लोकांनी केलें म्लेच्छलोकांमध्ये शक, बाल्हीक, वगैरेचा उल्लेख व्हावयाचा हें ठरलेलेंच. कारण, हिंदुस्थानच्या बाहेर कोणकोणते म्लेच्छलोक होते, हें लोकांना बऱ्याच पूर्वकाळापासून ठाऊक असलें पाहिजे. शकांची माहिती शकांचें राज्य झाल्यावरच झाली. असें म्हणतां येणार नाही. सारांश, शक, यवन वगैरे म्लेच्छ पृथ्वीवर राज्य करतील, ही कल्पना अलेक्झँडरच्या स्वारीपासून उत्पन्न होणें शक्य आहे. तात्पर्य हिंदुस्थानातील ग्रीकांचें दुसरें राज्य अपालोडोटस (इ. स. पूर्व १६०) यानें स्थापित केल्यापूर्वीही असें भविष्य होऊं शकेल. महाभारतातील भगदत्त हाच अपालोडोटस, ही जी कित्येकांची कल्पना आहे ती चुकीची आहे. हा भगदत्त प्रामज्योतिषाचा राजा होता. (४) “ एकाच ठिकाणी महाभारतांत रोमकांचें नांव आलेलें आहे. यावरून रोमक अथवा रोमन लोकांचें नांव महाभारतकारांस केवळ ऐकून ठाऊक होतें. ग्रीक अथवा यवन लोकांच्या प्रमाणें जरी त्यांची विशेष माहिती नसली, तरी रोमन लोकांचें नांव ऐकिल्यावरून महाभारताचा काळ बराच अलीकडचा ठरतो.” परंतु रोमन लोकांचें नांव अलेक्झँडरच्या बरोबर आलेल्या ग्रीकांपासूनही ऐकू येणें संभवनीय आहे. कारण, यावेळीही रोमन लोकांचें राज्य व दारा बराच वाढला होता. अपालोडोटसच्या वेळेस तो ज्यास्त वाढला होता हें खरें, तथापि नुसतें नांव ऐकून माहीत होण्यास ग्रीकांची पहिली स्वारी पुरेशी आहे. दुसरें, ‘ रोमक ’ शब्दानें रोमन लोकांचाच बोध होतो, असें आम्हांस वाटत नाही. सभापर्व अध्याय ५१ यांत “ द्रुचस,

ज्यक्ष, ललाटाक्ष, औष्णीक, अन्तर्वास, रोमक, पुरुषादक, एकपाद इत्यादि ठिकाणाहून आलेले राजे द्वाराशीं प्रतिबंध झाल्यामुळे बाहेर कुचमत बसलेले माझ्या दृष्टीस पडले, ” (भा. आदि. पा. ५६९) असें वाक्य आहे. यांतील मागील पुढील नांवावरून ‘ रोमक ’ शब्दाचा ‘ केंसाळ ’ असा अर्थ व्यावा, असें आम्हांस वाटतें. रोमन लोकांकडे संबंध तर मुळीच लागत नाही. (५) “ महाभारतांत हिंदुस्थानच्या साम्राज्याची जी कल्पना आहे ती वैदिककालीन नसून अगदीं अलीकडची आहे, म्हणजे बुद्धसम्राट् अशोक याच्या साम्राज्याच्या कल्पनेवरून ही कल्पना उत्पन्न झालेली असावी; व असें हें हिंदुस्थानचें साम्राज्य पांडवांच्या माथी मारलें असावें. मनुस्मृतीत मुद्धां साम्राज्याची कल्पना नाही. त्यांतील राजे अगदीं लहान लहान राज्यांचे आहेत. यावरून महाभारत अशोकाचें साम्राज्य झाल्यानंतर तयार झालें असावें. ” वैदिक वाङ्मयांत साम्राज्याची कल्पना नाही, असें आम्हांस वाटत नाही. वैदिककाळापासून बौद्धकाळापर्यंत लहान लहान राज्यां होती, ही गोष्ट खरी. पण एखादा राजा सर्वांहून बलिष्ठ, सर्वांपासून करभार घेणारा असा होत असे, असें आम्हांस वाटतें. याचें विशेष स्पष्टीकरण पुढे राजकीय प्रकरणांत होणार आहे. परंतु हांप्रकिंन्तुचें हें म्हणणें मान्य केलें तरी, चन्द्रगुप्ताचें साम्राज्य उत्तरहिंदुस्थानाच्या बहुतेक भागावर पशियन बादशहांच्या साम्राज्याच्या धर्तीवर किंवा शिकंदराच्या साम्राज्याच्या धर्तीवर स्थापन झालें होतें, असें ऐतिहासिकदृष्ट्या मानावें लागेल. किंबहुना चन्द्रगुप्ताच्या पूर्वीच नंदांनी हिंदुस्थानांत मगधाचें साम्राज्य स्थापन केलें, असें म्हटलें पाहिजे. अशोकाच्या

वेळीं साम्राज्याची कल्पना हिंदुस्थानच्या लोकांच्या डोव्यांत आली, अशोकापूर्वी नव्हती हे म्हणणे चुकीचें आहे. सारांश, अशोकाच्या पूर्वी किंवा अशोकाच्या सुमारास महाभारत तयार झालें, या म्हणण्यास बाध येऊं शकत नाही. वरील पांच प्रमाणांवरून हॉपकिन्सच्या व आमच्या मतामध्ये जो फरक घडतो तो फार मोठा नाही, तरीपण तो महत्त्वाचा आहे. इसवी सन पूर्व १५० च्या नंतर महाभारत झालें, असें वरील हॉपकिन्सने दिलेल्या प्रमाणांवरून प्रथमदर्शनीं दिसतें; पण आमच्या मताप्रमाणें इ. स. पूर्व २५० च्या सुमारास महाभारत तयार झालें, असा जो सिद्धान्त आहे, त्यास वरील प्रमाणांवरून मुळींच बाध येत नाही.

असो, पण हॉपकिन्सने आपल्या मताचा जो एकंदर निष्कर्ष दिला आहे, तो फारच चमत्कारिक व असंभवनीय असा आहे. भारताची अगदीं मूळची कथा इ. स. पूर्व ७०० पासून १७०० पर्यंत मागे जाऊं शकेल, असें त्यानें आरंभीच म्हटलें आहे. परंतु महाभारताच्या वाढीचा त्यानें जो काळ दिला आहे, तो येणेंप्रमाणें. कुरुभारताच्या निरनिराळ्या कथा एकत्र होऊन भारत झालें, त्याचा काळ इ. स. पूर्व ४००. पांडवांची कथा, पुराणांतल्या कथा व श्रीकृष्णाच्या देवत्वाची कथा एके ठिकाणीं होऊन महाभारत तयार झालें, त्याचा काळ इ. स. पूर्व ४००—२००. याच्याहून पुढची वाढ, कृष्णाचे ईश्वरत्व, नीति व धर्म शिकविणारे मोठमोठाले भाग आणि पुराणांतील नव्या व जुन्या गोष्टी, आणि पराक्रमांची अतिशयोक्तीचीं वर्णनें हीं घालून झालेली, इ. स. पूर्व २०० पासून इ. स. २०० पर्यंत. शेवटली वाढ आदिपर्वाचा पहिला

भाग, अनुशासनपर्वीचें शांतिपर्वापासून पृथक्करण व हरिवंशपर्व मिळून झाली, ती इ. स. २००—४०० पर्यंत.

या काल्पनिक वाढीच्या पायऱ्या आपण सोडून देऊन व भारत व महाभारत या दोनच पायऱ्या धरून पहिलीचा काळ इ. स. पूर्व ४०० व दुसरीचा काळ इ. स. २००—४०० असें त्यांचें मत दिसतें. या मताला मुख्य आधार पूर्वोक्त गुप्त शिलालेखांतला घेतला आहे. यांत ४४५ इ. स. च्या लेखांत एक लक्ष भारतग्रंथाचें वर्णन आहे. म्हणून एक लक्ष भारत सौतीचें इ. स. ४०० पर्यंत तयार झालें, असें बहुतेक पाश्चात्य पंडित हॉपकिन्ससह म्हणतात. पण आम्हांस असें आश्चर्य वाटतें कीं, अनेक बारीक शोधानी व माहितींनीं भरलेल्या हॉपकिन्सच्या ग्रंथांत इ. स. ५० पासून १० पर्यंत झालेल्या डायान्क्रायसोस्टोम या ग्रीक वक्त्याच्या लेखांत हिंदुस्थानांतल एक लक्ष इलियडचा उल्लेख आहे, या गोष्टीचा कोठेही मागमूस नाही, हें कसे ? ही गोष्ट नवी नाही. ही गोष्ट वेबरनें अनेक वर्षांपूर्वी लोकांच्या नजरेस आणली आहे. डायान्क्रायसोस्टोम यास या एक लक्ष ग्रंथाची माहिती मलबार प्रांतांत मिळाली. अर्थात्, महाभारत त्याकाळीं सर्व हिंदुस्थानांत प्रचलित झालें होतें. या गोष्टीवरून महाभारताचा काळ इसवी सनाच्या अलीकडे येणें अशक्य आहे. पाश्चात्य पंडित डायान्क्रायसोस्टोम याच्या पुराव्याची वासलात कशी लावतात, हें जाणण्याची आम्हांस फार उत्कंठा होती; परंतु ती कोठेंच तृप्त झाली नाही; किंबहुना हॉपकिन्सच्या ग्रंथांत त्याचें नांवही नाही !!!

प्रकरण तिसरें.

भारतीय युद्ध काल्पनिक आहे की काय ?

महाभारताचा काळ निश्चित झाल्यावर महाभारताचा ग्रंथ ज्या पायावर रचलेला आहे तो मूळचा भारतग्रन्थ केव्हा झाला असावा, याविषयी आपल्या मनांत जिज्ञासा उत्पन्न होते. भारतीययुद्धानंतर हा ग्रंथ निर्माण झाला, हें उघड आहे. हें भारतीययुद्ध कधी झालें, या प्रश्नाचा साहजिकच येथें उद्भव होतो. या प्रश्नाचा विचार करण्यापूर्वी “ भारतीय युद्ध झालेंच नाही, ही एक काल्पनिक गोष्ट आहे, ही कादंबरी असून त्यांत सद्गुणांचा किंवा दुरुणांचा उत्कर्ष दाखविणारी अनेक काल्पनिक पात्रे आहेत, ” अशी जी पुष्कळ लोकांची कल्पना आहे, त्या कल्पनेचा आपल्यास निरास करावयास पाहिजे. ही कल्पना अनेक विद्वान् पंडितांची आहे. गुजराथी पंडित गोवर्धनराम त्रिपाठी यांचा सन्मान्य ग्रंथ सरस्वतीचंद्र अलीकडे प्रसिद्ध झाला आहे. त्यांत ही रूपकाची कल्पना बऱ्याच चांगल्या रीतीने सजविली आहे, ती कल्पना केवळ कल्पनाच आहे. परंतु जर्मन पंडित वेबर व रोमेशचंद्र दत्त यांनीही ही कल्पना ऐतिहासिक रीतीने मान्य केली असून त्याचा आधारही दिलेला आहे. तेव्हां या त्यांच्या म्हणण्यांत कितपत तथ्य आहे, हें आपण पाहू. वेबरचें म्हणणें असें आहे की, “ वैदिक वाङ्मयांत भारतीयुद्ध किंवा भारती योद्धे यांचा मुळीच उल्लेख नाही. अर्जुन हें नांव ब्राह्मणांमध्ये इंद्राचें आहे. अर्जुनाचा नाव परीक्षित व त्याचा पुत्र जनमेजय यांचा उल्लेख ‘ पारीक्षित जनमेजय ’ असा शतपथ ब्राह्म-

णाम्यें येतो, पण तो अर्जुनाचा पणतु असें कोठेंच सांगितलेलें नाही. भारतीय युद्ध ब्राह्मणकाळी किंवा ब्राह्मणांच्या पूर्वी झालें असलें पाहिजे. तसें झालें असल्यास ज्या भारती युद्धांत हजारों, नव्हे लाखों वीर मेले व अर्जुन व श्रीकृष्ण यांनी अनेक पराक्रम केले, त्या भारती युद्धाचा कोठें उल्लेखही नाही हें काय ? अर्जुनाच्या पणत्वाचा उल्लेख असून अर्जुनाचा स्वतः उल्लेख नाही, हें आश्चर्य आहे. अर्थात्, भारती युद्ध काल्पनिक आहे, व भारतांतील व्यक्ति काल्पनिक सद्गुणांच्या मूर्ति कवींनी तयार केलेल्या आहेत, ” असें वेबरप्रभृतींचें म्हणणें आहे. तरी या मुद्याचा आपण विचार करूं.

साधारणरीत्या अमुक एक व्यक्ति झाली की नाही, किंवा अमुक एक वृत्त घडलें की नाही, याचा पुरावा कोणत्याही एखाद्या इतिहास मानलेल्या ग्रंथांत त्याचा उल्लेख असणें हा पुरेसा मानला जातो. रोम शहराचा स्थापनकर्ता रोमुलस हा झाला होता, हें सिद्ध करण्यास रोमचा एखादा जुना इतिहास पुरेसा आहे. मग त्यांत त्याची कथा दंतकथा म्हणून दिलेली असली तरी हरकत नाही. त्याचप्रमाणें होमरच्या इलियडवरून अकिलीज ही ऐतिहासिक व्यक्ति होती, असें सिद्ध मानतां येतें. या न्यायानें भारत हा इतिहास आहे असें त्या ग्रंथांत स्पष्टपणें सांगितलें आहे. तेव्हां या इतिहासाच्या साक्षीपुराव्यावरून पांडव झाले व भारती युद्धही झालें, असें मानण्यास हरकत नाही. मात्र कांही सबळ कारणांनीं हा पुरावा त्याज्य आहे असें जर सिद्ध होत असेल, तर तो पुरावा टाकून दिला पाहिजे. परंतु हें सिद्ध करण्याकरितां वेबरनें पुढें आणलेलें कारण पुरेसें नाही.

उल्लेखाभाव लंगडें प्रमाण.

उल्लेखाभावाचें प्रमाण पुढें करण्याची प्रवृत्ति साहजिक आहे, कारण हें प्रमाण मोठें मोठेक आहे. वैदिक वाङ्मयांत भारती युद्धाचा उल्लेख नाही, तेव्हां भारती युद्ध झालेंच नाही, असें मानण्याकडे मनाची प्रवृत्ति होते. परंतु उल्लेख आलाच पाहिजे होता की काय, या गोष्टीचा नेहेमी विचार झाला पाहिजे. उदाहरणार्थ, एखाद्या ग्रंथांत नारायणराव पेशव्यांचा उल्लेख आहे, पण त्या ग्रंथांत नारायणराव पेशव्यांपूर्वी झालेल्या पानपताच्या लढाईचा उल्लेख नाही, तर पानपतची लढाई मुळीं झालीच नाही, किंवा सदाशिवराव भाऊ किंवा जनकोजी शिंदे हे वीर झालेच नाहीत, असें कोणी अनुमान काढू शकेल काय ? पानपतच्या लढाईनंतर हजारों पुस्तकें लिहिली गेली आहेत. परंतु त्या सर्वांत त्या लढाईचा उल्लेख आलाच पाहिजे, असें मुळींच नाही. आतां सदरहू ग्रंथ मराठ्यांचा इतिहास म्हणून जर असेल, तर त्यांत पानपतच्या लढाईचें नांव आलेच पाहिजे, हें उघड आहे. या विचारसरणीनें पाहतां वैदिक वाङ्मयाच्या वेळीं झालेल्या सर्वच गोष्टींचा उल्लेख त्यांत आलाच पाहिजे असें नाही. कारण, ब्राह्मणादि ग्रंथ हे इतिहासग्रंथ नाहीत, धार्मिकग्रंथ आहेत. यांत देवांच्या स्तुति व यज्ञादिकांचें वर्णन आहे. त्यांत एखाद्या राजाचें किंवा व्यक्तीचें नांव प्रसंगोपात्त येतें, पण तें आलेच पाहिजे असें नाही. तेव्हां भारती युद्धाचें अगर भारती योद्ध्याचें नांव त्यांत आलें नाही, तर त्यांत मुळींच आश्चर्य नाही. तात्पर्य, भारती युद्धाचें किंवा योद्ध्याचें नांव शतपथ ब्राह्मणांत किंवा इतर वैदिक वाङ्मयांत नाही, यावरून तें झालेच नाही असें अनुमान काढणें चुकीचें आहे.

रोमेरान्ध्र दत्त एके ठिकाणीं असेंही म्ह-

णतो कीं, भारती युद्ध झालें हें संभवनीय आहे, पण पांडव हे झालेच नाहीत. पांडवांची कल्पना केवळ सद्गुणांच्या उत्कर्षाची कल्पना होय. परंतु हेंही म्हणणें चुकीचें आहे. महाभारतातील पांडवांचा इतिहास केवळ सद्गुणांच्याच वर्णनानें भरलेला आहे असें नाही. उदाहरणार्थ, पांचा बंधूंनीं एक स्त्री केली, हें वर्णन सद्गुणवर्णन नव्हे. वैदिकवाङ्मयाच्या वेळीं आयीत अशी चालही नव्हती. वैदिक ऋषींनीं असें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, यज्ञस्तंभभोवतीं जसा अनेक रशना बांधतां येतात, त्याप्रमाणें एका पुरुषाला अनेक स्त्रिया होऊं शकतात, पण एक रशना अनेक यूपाना बांधतां येत नाही, त्याप्रमाणें एका स्त्रीस अनेक पति होऊं शकत नाहीत. तात्पर्य, अनेक पतींची चाल त्यावेळेस प्रचारांत नव्हती. मग या काल्पनिक पांडवांनीं असें लग्न कसें केलें ? तेव्हां पांडव हे काल्पनिक नाहीत. तसेंच भीम दुःशासनाचें रक्त रणभूमीवर प्यायला, हें अशाख भयंकर कृत्य त्यानें कां केलें ? तात्पर्य, पांडव हे सद्गुणांचे पुतळे दाखविले नसून, ते साधारण मनुष्यांसारखे दाखविले आहेत. तेव्हां भारती युद्ध व भारती योद्धे काल्पनिक नाहीत, हें सिद्ध होतें.

येथें कोणी अशी शंका घेईल कीं, भारती युद्धाचें नांव किंवा उल्लेख ब्राह्मणांमध्ये नसावा, हें निदान आश्चर्यकारक तरी आहे. परंतु असेंही म्हणतां येत नाही; कारण, भारती कथाही ज्या स्वरूपांनें हल्लीं आपल्या समोर आहे, तेवढ्या प्रचंड स्वरूपांत ती त्या वेळीं नव्हती. हल्लीं सौतीनें महाभारतास जें प्रचंड स्वरूप दिलें आहे, तें त्या वेळीं नव्हतें. युधिष्ठिराचा अश्वमेध हा त्या वेळीं इतका प्रसिद्ध नव्हता. युधिष्ठिरानें एकच अश्वमेध केला होता व पूर्वीच्या कित्येक राजांनीं अनेक अश्वमेध

केले होते. श्रीकृष्णाची भक्तिहि त्या वेळीं अल्प प्रमाणांत होती. श्रीकृष्णाच्या भक्तीला धरून चालणारा भागवत पंथ त्या वेळीं उत्पन्नही झाला नसावा, निदान अल्प प्रमाणांत होता. परीक्षिताचा मुलगा जनमेजय व त्याचे तिथे भाऊ यांनी निरनिराळ्या प्रकारचे चार अश्वमेध केले होते, यामुळे त्यांचे नांव त्या अश्वमेधवर्णनाच्या प्रसंगाने शतपथब्राह्मणांत आले आहे. या गोष्टीचा विचार करतां आणि भारताचे अल्पत्व व श्रीकृष्णभक्तीचा नुकताच उदय यांचा विचार करतां भारती युद्धाचा किंवा युधिष्ठिरादिकांचा उल्लेख प्रसंगोपात्तही ब्राह्मणांत आला नाही, याचे आश्चर्य वाटावयास नको. वैचित्रवीर्य धृतराष्ट्राचा उल्लेख ऐतरेय ब्राह्मणांत आला आहे, हे येथे सांगण्यासारखे आहे. सारांश, भारती युद्धाचा उल्लेख ब्राह्मणांत नाही, यावरून भारती युद्ध काल्पनिक ठरत नाही किंवा योद्धेही काल्पनिक ठरत नाहीत. रोमेशचन्द्र दत्त युद्ध झाले हे मानतो, परंतु पांडव हे काल्पनिक सदगुणांच्या मूर्ति अशी कल्पना करतो; पण उल्लेखाचा अभाव हे कारण, दोघांनाही सारखेच लागू आहे. तेव्हा एक खरे कां मानावे व दुसरे खोटे कां मानावे, हे समजत नाही.

वेबरचे मत चुकीचे.

असो. कांही लोक युद्ध खरे मानून भारती युद्ध ज्या प्रकाराने झाल्याचे महाभारतांत वर्णन आहे, त्या प्रकाराने झाले नसून निराळ्या प्रकाराने झाले असे मानतात. त्याचाही उल्लेख येथे करणे जरूर आहे. वेबरचे असे मत आहे की, या युद्धांत मुख्य जनमेजय होता, व त्याचा ह्या युद्धांत नाश झाला. ही कल्पना त्याने बृहदारण्यातील दुसऱ्या एका उल्लेखावरून बनविली आहे. बृहदारण्यांत एके ठिकाणी '६ पारिक्षिताः अभवन् । ६ पारिक्षि-

ताः अभवन् ।' असा एका ऋषीने याज्ञवल्क्याला प्रश्न केला आहे. अर्थात्, पारिक्षितांचे काय झाले ? असा हा प्रश्न असून त्यानवर वेबरने आपल्या कल्पनेची इमारत उभारली आहे. " यावरून पारिक्षितांचा त्या वेळीं नाश झाला असला पाहिजे, तथापि त्यांचे ऐश्वर्य व त्यांचे जीवनचरित्र हे लोकांच्या डोळ्यासमोर व ताज्या आठवणीत असले पाहिजे; व त्याचा आणि त्याच्या कुलाचा अंत कांही चमत्कारिक रीतीने झाला असला पाहिजे, " असे वेबर म्हणतो. परंतु या प्रश्नावरून पारिक्षितांचा कांही भयंकर रीतीने अंत झाला, असे अनुमान निघत नाही. पारिक्षित कोठे आहेत या प्रश्नाचे उत्तर " ते यन्नाशमेधायाजिनो यान्ति " वगैरे दिले आहे. यावरून या प्रश्नाचे तात्पर्य मनांत येते. पारिक्षित म्हणजे जनमेजय व त्याचे तिथे बंधू यांनी नुकतेच केलेले अश्वमेध लोकांच्या डोळ्यांसमोर असावेत. तेव्हा अश्वमेधयाजी याला काय गति मिळते, ब्रह्मज्ञान्याच्याच गतीला तो पोचतो की काय ? हे या प्रश्नांतले इंगित होते, व अश्वमेध करणारा अत्यात्मविद्येने मिळणाऱ्याच गतीला पोचतो, असे याज्ञवल्क्याने उत्तर दिले आहे. येथे पारिक्षितांनी केलेल्या ब्रह्महत्याचाही उल्लेख नाही, किंवा ती प्रश्नकर्त्याच्या मनांतही नाही. शतपथ ब्राह्मणांतील दुसऱ्या दाखल्यांत जनमेजय पारिक्षिताने केलेल्या ज्या ब्रह्महत्याचा उल्लेख आहे, ती ब्रह्महत्या कशी झाली, हे सांगितलेले नाही. परंतु ब्रह्महत्याचा संबंध भारती युद्धाशी नाही. कारण, भारती युद्धांत ब्रह्महत्या झालेली नाही. द्रोण ब्राह्मण होता, पण तो क्षत्रियाचा वंदा स्वीकारून लढाईत समोर उभा असल्यामुळे अशा ब्राह्मणास मारणे ब्रह्महत्या नव्हे, हे उघड आहे. महाभारतांतही द्रोणाला मारल्या-

मुळें ब्रह्महत्या षडली, असें कोठें म्हटलेलें नाहीं. असें नसलें तरी ब्रह्महत्याचें वर्णन शतपथ ब्राह्मणांत नाहीं, यामुळें त्या ब्रह्महत्याचा संबंध भारती युद्धाशी लावतां येत नाहीं. तात्पर्य, भारती युद्धांत प्रमुख जनमेजय होता व त्याचा त्यांत नाश झाला, ही वेबरची कल्पना चुकीची आहे.

भारती युद्धासंबंधानें आणखी लोकांच्या-ही अनेक कल्पना आहेत. भारतसंहिता मूळ लहान कथा होती, ती बौद्धधर्मीय असून कर्ण तिचा नायक होता, पुढें ब्राह्मणधर्मीचें प्राच्य शाल्यावर ब्राह्मणांनीं कृष्णपरमात्म्याचा भक्त अर्जुन यास व त्याच्या भावांस प्राधान्य देऊन त्याच्या द्वारे श्रीकृष्ण किंवा विष्णू यांचें प्राधान्य वाढविलें, असें एका जर्मन पंडिताचें मत आहे. टॅलवॉइस् व्हीलर असें म्हणतो कीं, पांडवयुद्धकाली श्रीकृष्ण नव्हता; त्याचा जोड मागाहून कथेला दिला आहे. आणखी कित्येक असें म्हणतात कीं, या युद्धांत पांडवांचा विजय झाला नसून दुर्योधनाचा झाला, परंतु या सर्व कल्पना युद्ध न झाल्याबद्दलच्या नाहींत. तथापि यांचें आपण आतां सविस्तर खंडन करूं.

श्रीकृष्णाचा व पांडवांचा संबंध मुळींच तोडतां येत नाहीं. हा संबंध मूळभारतांत नसून महाभारतांत तो मागाहून जोडला गेला, असें म्हणणें संभवत नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर तें ऐतिहासिकदृष्ट्याही चुकीचें आहे. श्रीकृष्णाचा व पांडवांचा संबंध मेग्यास्थिनीसच्या ग्रंथावरूनही दृष्टीस पडतो. मेग्यास्थिनीसनें हिंदुस्थानांतलें देव हिरॅक्लीज् याचें वर्णन केलें आहे, तो श्रीकृष्णच होय, हें त्यानें दिलेल्या पुढील वर्णनावरून सहज लक्षांत येतें. “हिरॅक्लीज्ची पूजा शौरसेनी लोक करतात व या लोकांचें मिथोरा नांवाचें शहर आहे.” अर्थात् ‘हिरॅक्ली-

ज्’ व ‘हरि’ यांची सांगड घालून त्यानें श्रीकृष्णाचें हें वर्णन केलें आहे, हें उघड आहे. त्याला पाण्डया नांवाची मुलगी होत असें वर्णन केलेलें आहे. हें त्याचें वर्णन गैर समजुतीचें आहे. परंतु यावरून पांडवांचा व श्रीकृष्णाचा संबंध होता, ही कथा मेग्यास्थिनीसच्या वेळींही प्रसिद्ध होती असें दिसतें याहीपेक्षां पूर्वींचा पुरावा पाणिनीच्या सूत्रावरून मिळतो. ‘वासुदेवार्जुनाभ्याम् कन् । असें सूत्र आहे. ह्यावरून वासुदेव व अर्जुन यांची त्यावेळीं लोक भक्ति करीत होते, हें उघड दिसतें. सारांश, श्रीकृष्णाचा व भारत कथेचा संबंध जुना असून तो महाभारतरच नाकालीं जुळविलेला नाहीं, हें उघड होतें.

असो. श्रीकृष्णाची व्यक्ति अलीकडची नसून फार जुनी आहे, व त्याचा उल्लेख छांदोग्य उपनिषदांमध्ये ‘कृष्णाय देवकीपुत्राय’ असा आलेला आहे. जशी जनमेजय पारिसिताची बृहदारण्यांत चर्चा आहे, त्याचप्रमाणें समकालीन छांदोग्यांत श्रीकृष्णाचाही उल्लेख आहे. अर्थात्, या दोन्ही व्यक्ती ब्राह्मणकालीन होत, हें उघड आहे. तात्पर्य, श्रीकृष्णाचा भारती युद्धाशी संबंध असणें कालदृष्ट्याही असंभवनीय नाहीं. जुन्या कथा जसा सांगितल्या आहेत तशा त्या नाहींत असें मानण्याकडे नवीन विवेकांची साधारण प्रवृत्ति होते; परंतु यथाश्रुत कथा झाली असें मानणें नेहेमी योग्य असतें. पाहिजे तर त्यांतले चमत्कारिक भाग सोडून द्या, पण कथाचें उलटें मुलटें स्वरूप करणें कधींही सपुस्तिक होणार नाहीं. अर्थात्, भारती कथेची वर वर्णिलेली रूपान्तरें माननीय नाहींत, असें कोणीही कबूल करील.

होपकिन्सचें मत व पंचनद.

युरोपियन पंडितांच्या मताचा कल या दि

शेने नेहेमी वाहतो, हें त्यांच्या आणखी एका कल्पनेवरून चांगले दिसून येतें. त्यांचें मत असें आहे की, महाभारतांत मूळची पांडवांची कथा नव्हती. प्रारंभीं कुरु आणि भारत यांची कथा होती, तींत बौद्ध धर्माचा पाडाव झाल्या-नंतर भारताच्या ऐवजीं पांडव घालून ब्राह्मणांनीं आपल्या धर्माच्या मजबुतीकरितां श्रीकृष्णाची भक्ति त्यांत वाढवून महाभारत बनविलें. “मूळ भारतलोक पंजाबांतले राहणारेच होते आणि भारताच्या ऐवजीं पांडव घालतांना इंद्र-प्रस्थ ही त्यांची नवी राजधानी बनविली.” या मताच्या समर्थनार्थ त्यांचें म्हणणें असें आहे की, पांडवांचा उल्लेख वैदिक वाङ्मयांत मुळींच नाही. त्यांचा उल्लेख प्रथम बौद्ध नातकांत दृष्टीस पडतो. बौद्ध नातकाच्या वेळेला पांडवांची कथा प्रचलित असली पाहिजे, व नंतर मूळच्या भारतांत फेरबदल करून त्यांत पांडवांची कथा सामील केली गेली. याचें निदर्शन चुकून राहिलेल्या जुन्या एका श्लोकावरून होतें, असेंही ते म्हणतात. (वन. अ. ३४) यांत द्यूताची हकीगत पुन्हां मांगत असतां युधिष्ठिराच्या तोंडांत पुढील प्रकारचा श्लोक आहे.

ब्रवीमि सत्यं कुरुसंसदीह
तवैव ता भारत पंचनद्यः ।

दुर्योधन मला म्हणाला की, तुम्हीं वनवास व अज्ञातवास संपवून बाहेर आल्यावर “ या कौरवांच्या सभेंत मी तुला सत्य सांगतों की, हे भारता, हा पंचनद देश तुझाच आहे. ” (भा. वन. अ. ४३. पा. ७२) येथें युरोपियन पंडित असा प्रश्न करतात की, पांडवांचें राज्य इन्द्रप्रस्थाचें पंजाबाच्या बाहेर यमुना तीरावरचें होतें, आणि तेंच त्यांनीं द्यूतांत गमाविलें होतें. मग वनवास व अज्ञात-बासाचा पण पुरा केल्यावर त्यांना पंजाबाचें

राज्य परत देण्याचा हा करार कसा ? इन्द्रप्रस्थाचें राज्य परत द्यावयाचें टाकून येथें पंचनद देशाचा संबंध कसा येतो ? “ याजवरून मूळांत पंचनद देशाचे राजे भारत व कुरुदेशाचे राजे यांच्यांत द्यूत होऊन लढाई झाली असावी, व पांडव हे पाठीमागून वातले असावे. (हांप्किन्स पा. ३७४) या ग्रंथाला महाभारत हें नांव तरी कसें आलें ? महापांडव असें नांव कां नाही दिलें ? अर्थात्, मूळयुद्धात भारत लोक असावे व त्यामुळेच भारत, महाभारत हीं नांवें उत्पन्न झालीं असावीं. असेंही तो आणखी म्हणतो. ”

पंचनद देशाचा येथें उल्लेख आला हें सौतीच्या कृश्लोकांपैकी एक कोडें आहे, हें येथें कबूल करावयास पाहिजे. पण एवढ्या श्लोकावरून समग्र भारती कथेची उलथापालथ करणें बरोबर होणार नाही. शिवाय पंचनद देशाचें नांव दुर्योधनाच्या म्हणण्यात कसें आलें, याचा तुलासा होणेंही शक्य आहे. हिंदुस्थाना-ला प्राचीन काळीं स्वतंत्र नांव कांहींच नव्हतें. हिंदुस्थान हें नांव बाहेरच्या लोकांनीं दिलेलें आहे. प्राचीनकाळीं हिंदुस्थानास भरतखंड म्हणत असत, असें पुराणांत सांगितले आहे. परंतु महाभारतात तेंही नांव नाही. पांडवांनीं सर्व देश जिंकला होता, असें वर्णन आहे. तें जरी मागाहूनचें धरलें तरी पांडवांनीं पंजाब देश जिंकला असलाच पाहिजे. भारती कथा फार प्राचीन काळची मानल्यास हिंदुस्थानचा त्या काळीं पंजाब देश हाच मुख्य भाग होता. पांडव हे सार्वभौम झाले होते. तेव्हां त्यांचा पण सिद्धीस न गेला तर त्यांचें सर्व साम्राज्य कौरवांस मिळणार होतें, अर्थात् सर्व हिंदुस्थान कौरवांच्या ताब्यांत जाणार होतें. अशा दृष्टीनें पंचनद देशाचा उल्लेख येथें असला पाहिजे; म्हणजे मुख्य भागाच्या निर्देशानें सर्व

साम्राज्याचा येथे निर्देश होतो. इंद्रप्रस्थ राजधानीही त्यांतच आली. हल्लीही दिल्लीची राजधानी पंजाबांतच सामील आहे. पंजाबांत निरनिराळे राजे होते, परंतु ते पांडवांचे अंकित होते. अर्थात् पंचनद देशाने भरतखंडाचे साम्राज्य असा अर्थ घेतला पाहिजे. किंवा हा कूटश्लोक निराळ्या रीतीने लावतां येईल. 'पंचनद्यः' म्हणजे पंजाबांतल्या पांच नद्या नमून हिंदुस्थानांतल्या मुख्य पांच नद्या व्यावा. सिंधु, सरस्वती, यमुना, गंगा व शरयू या पांच नद्या मिळून त्या वेळचा आपला भारत देश होतो. असो, पूर्वी भरत व कुरु यांचाच तंडा होता असे मानले, तरी समग्र पंचनद देश एका राजाच्या अमलाखाली असणे शक्य नाही. हिंदुस्थानांत कोणत्याही काळी म्हणजे प्राचीन काळी मोठमोठाली राज्ये नव्हती. अर्थात् कुरुंच्या हस्तिनापुराच्या राज्याप्रमाणेच भरतांचे एखादे लहान राज्य पंजाबांत घातले पाहिजे, तेव्हां याही कल्पनेत पंजाबांतील साम्राज्याचाच उल्लेख मानावा लागतो. तात्पर्य, पंचनद शब्दावर युरोपियन विद्वानांनी घेतलेली शंका व त्यानवर उभारलेली इमारत टिकू शकत नाही.

पण याहूनही निराळे उत्तर असे आहे की, भारताचे महाभारत करतांना पांडवांची गोष्ट कल्पित किंवा प्रचलित असलेली मागाहून दडण्याचे कोणतेच प्रयोजन दिसत नाही. ज्या वेळेस महाभारत बनविले त्या वेळेस म्हणजे इसवी सन पूर्व २०० च्या नंतर, (सर्वे पाश्चात्य व प्राच्य विद्वानांना महाभारताची ही कालमर्यादा मान्य आहे.) पांडवांचे कोणतेच राज्य किंवा लोक प्रसिद्ध नव्हते. इतिहासावरून कोणच्याही पांडवराज्याचे त्यावेळेस अस्तित्व व प्रमुखपणा दिसून येत नाही. तेव्हां संबंध हिंदूधर्माच्या संरक्षणाकरितां त-

यार केलेल्या महाभारतासारख्या ग्रंथांत अप्रसिद्ध व कोणत्याही रीतीने समाजाचे अप्रगती न मानलेले असे पांडव घुसडून देण्याची ही बुद्धि कोणत्याही राष्ट्रीय कवीस होणार नाही. याशिवाय जुने भारत व कुरु यांचे कथानक असते, तर लोकांमध्ये आदर पावलेले व राष्ट्रीय झालेले कथानकच कायम ठेवण्यास कोणची हरकत होती? किंबहुना कायम ठेवणे हेच इष्ट होते, असेच कोणीही कबूल करील. पांडवांची कथा याप्रमाणे मागाहून घातल्याचे संभवनीय नाही. शिवाय पांच पतींनी एक स्त्री केल्याची जी अनेक कारणे महाभारतांत दिलेली आहेत, ती या गोष्टीचे कसे तरी समर्थन करण्याचे मागाहूनचे प्रयत्न आहेत, असे उघड दिसते. अर्थात्, पांडवांची कथा मूळ भारताची असून त्यांच्या चमत्कारिक विवाहांचे समाधान मागाहून केलेले आहे, असेच म्हटले पाहिजे. पांडवांची कथा मागाहून घातली आहे, हे म्हणणे यावरूनही टिकू शकत नाही.

मूळयुद्ध भारत व कुरु यांच्यांत होते हे म्हणणेही एक प्रकारे वेड्यासारखे दिसते. कारण, भारत व कुरु ही दोन नावे निरनिराळ्या लोकांची आहेत, असे कोणत्याही वैदिक वाङ्मयावरून किंवा इतर ग्रंथांवरून दिसत नाही. भारत हे नांव भरतांचे वंशज या रीतीने कौरवांसही लागू पडते. एकंदर सर्व भारताच्या वंशजांस हे नांव लागू होते; किंबहुना ब्राह्मणकाळीं भारत हे नांव एकंदर आर्यवीरांस लावलेले दिसते. तेव्हां भरतांचे वंशज कांही निराळ्या नांवाने भारत म्हणून प्रसिद्ध होते, असे दिसत नाही. महाभारत किंवा भारत हे नांव युद्धाला कां दिले, याच एक कारण असे सांगतां येते की, कौरव व पांडव हे दोघेही भारतवंशाचे होते म्हणून दोघां-

नाही मिळून भारत हें नांव पडलेलें आहे. किंबहुना पांडवांचे मुख्य साहाय्यकर्ते जे 'पांचाल' तेही भारत वंशांतले होते. कुरुपांचालांची महती ब्राह्मणभागातून वारंवार येते, व कुरुपांचालांचें युद्ध होऊन शेवटीं दोघांचें एक राज्य बनलें, असा तर्क कित्येकांनीं केला आहे तोही बसूं शकेल. परंतु कोणत्याही वैदिक वाङ्मयग्रंथांत कुरुभारत अशी आर्य लोकांची जोडी उल्लेखिलेली नाही. महाभारताच्या कोणत्याही जुन्या व नव्या भागांत कुरुभारतांचा उल्लेख नाही. अर्थात्, कुरुभारतांचें युद्ध मूळग्रंथांत असल्याची ही कल्पना निर्मूल आहे. दोघांच्या युद्धांचें वर्णन करणाऱ्या ग्रंथाचें नांव दोघांच्या नांवाने घटित असलें पाहिजे. अर्थात्, भारत या नांवांत दोन्ही झगडणाऱ्या पक्षांचा उल्लेख येतो, म्हणजे कुरुपांडव किंवा कुरुपांचाल या दोहोंचाही समावेश त्यांत होतो, म्हणून या ग्रंथाला भारत किंवा महाभारत हेंच नांव योग्य दिसते.

पांडवांची कथा मागाहून जोडली गेली ती कशी जोडली गेली, हें ह्या कल्पनाकारानाही सांगतां येत नाही. पांडवांपैकी युधिष्ठिराचें नांव पाणिनीमध्यें आलेलें आहे. तेव्हां पाणिनीच्या काळी पांडु भारत होते, हें मान्य करावें लागतें. पाणिनीचा काळ इसवी सन पूर्व ८०० च्या सुमारास आहे. या सुमाराचे पासून तों इसवी सन पूर्व ३०० पर्यंत ही कथा नवीन उत्पन्न झालेली नाही, हें उघड आहे. निदान त्यानंतर ही कल्पना घुसडून कशी दिली असावी, याचें या कल्पनाकारानाही गूढ पडलेलें दिसतें. ही कल्पना मूळांतच अशक्य व निर्मूल आहे हें मनांत आणलें म्हणजे हें गूढही बाकी रहात नाही. पांडव काल्पनिक नाहीत किंवा मागाहूनही वातलेले नाहीत आणि भारतीयुद्ध हेंही काल्पनिक नाही, असें ठरल्यावर भारतीयुद्ध केव्हां झालें, या प्रश्नाकडे आण आतां वळूं.

प्रकरण चवथें.

भारतीयुद्धाचा काळ.

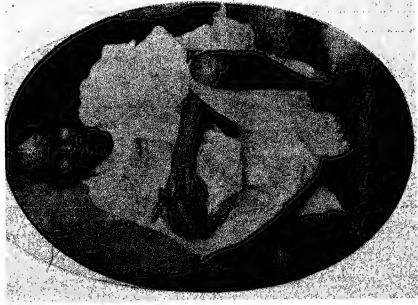
भारतीय युद्ध हें हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासाचें निश्चित असे उगमस्थान आहे. बहुतेक सर्व पाश्चात्य विद्वान् भारतीयुद्ध झालें असेच मानतात, मग तें कोणामध्येंही झालें असो. राम-रावणयुद्ध अनैतिहासिक असेल, पण भारतीयुद्ध झालें हें निर्विवाद आहे. हें युद्ध केव्हां झालें याजबद्दल मात्र निरनिराळीं मते प्रचलित आहेत. हा प्रश्न महत्त्वाचा असून त्याचा निकाल अद्याप झालेला नाही. यासंबंधानें जीं निरनिराळीं मते प्रचलित आहेत त्यांचा आपण येथें निर्देश करूं, व त्यांपैकीं कोणतें मत आमच्या दृष्टीनें ग्राह्य आहे, हें सांगूं.

कालाच्या अनुक्रमानें हीं मते कोणकोणचीं करीं आहेत, याचें थोडक्यात दिग्दर्शन येणें प्रमाणें. (१) परलोकवासी मोडक यांचें मत असें होतें कीं, इ० स० पूर्व ९००० या सुमारास हें युद्ध झालें. त्याचें म्हणणें असें आहे कीं, “भारतयुद्धकालीं ग्रहांची स्थिति निरनिराळ्या दोन नक्षत्रांवर महाभारतांत सांगितलेली आहे. एकाच काळीं एक ग्रह दोन नक्षत्रांवर असू शकत नाही, तेव्हां एक नक्षत्र सायन व दुसरें निरयण मानलें पाहिजे. यावरून त्या वेळीं वसंतसंपात पुनर्वसु नक्षत्रांत होता, या हिशोबावर गणित करून पाहतां भारतीयुद्धाचा इ० स० पूर्व ९००० हा काळ येतो ” (२) महाभारतावरून भारतीयुद्ध कलियुगारंभी झालें, असें स्पष्ट दिसतें. श्रीकृष्णानें शल्यपर्वीत दुर्योधनास भीमानें लाय मारल्याबद्दल भीमाच्या कृत्याचें कारण देतांना “प्राप्तं कलियुगं विद्धि”—“कलियुग लागलेंच असें जाण”—असें

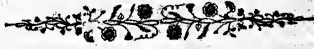
म्हटलें आहे. यावरून युद्ध झाल्यावर लौक-रच चैत्रांत कलियुग लागलें, असें दाखविलें आहे. अर्थात्, कलियुगारंभकालीं युद्ध झालें, हा निश्चय आहे. कलियुग सर्वे आर्ये ज्योतिष्यांच्या मताप्रमाणें इ. स. पूर्व ३१०१ या वर्षीं लागलें. तेव्हां भारतीयुद्धाचा काळ इ. स. पूर्व ३१०१ हा ठरतो. हेच मत आम्हांस ग्राह्य वाटतें. (३) आर्यसमाजाचे कांहीं विद्वान्, प्राचीन ज्योतिषकार वराहमिहिर व तदनुसार कित्येक काश्मीरचे पंडित, विशेषतः राजतरंगिणीनामक इतिहासकार बिल्हण हे कलियुग सुरू झाल्यावर ६९३ वर्षांनीं म्हणजे इ. स. पूर्व २४०८ या वर्षीं अथवा शकपूर्व २९२६ या वर्षीं भारतीयुद्ध झालें, असें मानतात. (४) रमेशचंद्र दत्त वगैरे प्राच्य विद्वान् व कित्येक पाश्चात्य पंडित इ. स. पूर्व १४०० च्या सुमारास भारतीयुद्ध झालें असें म्हणतात. पुराणांत बृहद्रथ वंशांतील पांडवांचा समकालीन मगधराजा याज्ञपासून नंदापर्यंतचा काल दिला आहे, त्यावरून हा काल निश्चित होतो असें ते मानतात. (५) शेवटीं मद्रासी विद्वान् बिलंडी अय्यर यांनं अन्य प्रमाणांवरून युद्धाचा अगदीं निश्चयात्मक काल इ. स. पूर्व ११९४, १४ आक्टोबर असा ठरविला आहे. याप्रमाणें भारतीयुद्धाचे निरनिराळे काल मानलेले असून त्यासंबंधानें आपणांस येथें सविस्तर विवेचन करावयाचें आहे. प्रथम आपण सर्वे ज्योतिष्यांच्या मतानें किंबहुना साधारणपणें सर्वे आस्तिक हिंदू लोकांच्या मताप्रमाणें मान्य असलेल्या भारतीयुद्धाच्या कालाचा व त्याजवरील येणाऱ्या आक्षेपांचा विचार करूं.

भारतीयुद्ध व कलियुगारंभ.

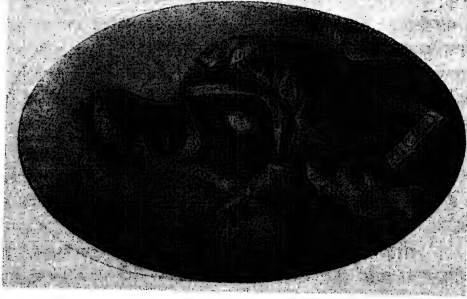
भारतीयुद्धापासून कलियुगाला प्रारंभ झाला ही कल्पना महाभारतांतच आहे, हें आम्हीं

क. आ दत्तमहाजन, भार.

श्री नारायण महाराज, केडगाव.

श्रीमान् महाराज शाहू छत्रपति, कोंढार.

श्रीमान् महाराज, सवाई मुकुन्दराव होळकर, इंदूर.

वर सांगितलेंच आहे. “ प्रासं कलियुगं विद्धि ” या वचनाशिवायही आणखी दोन तीन वचनें महाभारतांत आहेत. वनपर्वत भीममारुति-संवादांत

एतत्कलियुगं नाम अचिरायत् प्रवर्तते ।

“ लवकरच जें सुरू होईल तें कलियुग होय. ” असें म्हटलें आहे. कलिद्वार यांच्या संवीत भारती युद्ध झाले असें आदिपर्वत प्रारंभीच म्हटलें आहे.

अन्तरे चैव संप्राप्ते कलिद्वारपर्यारभूत् ।

स्यमंतपंचके युद्धं कुरुपांडवसेनयोः ॥

तात्पर्य, भारतीयुद्ध कलियुगारंभी झाले, ही कल्पना महाभारतकार सौति याच्या वेळीं म्हणजे इ. स. पूर्व ३०० च्या सुमारास पक्की रूढ होती; म्हणजे आज सुमारे २०० वर्षे चालू आहे. भारतीयुद्धांत नीतिधर्मास सोडून अनेक भयंकर कृत्ये झाली, पांडवांच्या काळापासून हिंदुस्थानच्या धार्मिक व सांपत्तिक सुस्थितीस उतरती कळा लागली, श्रीकृष्ण परमात्मा पृथ्वी सोडून गेल्यापासून हिंदुस्थानाला दुर्दशा व अवनति प्राप्त झाली, इत्यादि कल्पनांनीं हा समज उत्पन्न झालेला दिसतो. सारांश, भारतीयुद्धाचा काळ, कलियुगारंभ व श्रीकृष्णाचा काळ यांचा दृढसंबंध व एकीकरण लोकमतामध्ये फार प्राचीनकालापासून आरूढ झालेलें आहे. अर्थात् कलियुगाचा प्रारंभकाल व श्रीकृष्णाचा काळ ठरविणें म्हणजेच भारतीयुद्धाचा काळ ठरविणें आहे. या तिन्ही गोष्टींचा काळ निरनिराळ्या रीतीनें एकाच ठिकाणचा कसा येतो, हें आपल्यास पुढील विवेचनावरून दिसून येईल.

श्रीकृष्णाचा काळ.

श्रीकृष्णाचा काळ ठरविण्यास आपल्यास एक महत्त्वाचें साधन बाह्य प्रमाणाचें उपलब्ध आहे. श्रीकृष्णाच्यासंबंधानें हिंदुस्थानांत आ-

लेला मेग्यास्थिनीस यानें फार महत्त्वाची माहिती लिहून ठेवलेली आहे. हा वर्काल हिंदुस्थानांत चंद्रगुप्ताच्या दरबारी ग्रीक राजा मेल्सू-कस याच्याकडून राहात होता. यानें असें लिहून ठेवलें आहे कीं, “ सेंड्रोकोटम् व डायानिसॉस् यांच्या दरम्यान १९३ पिड्या झाल्या आणि त्यांच्या दरम्यान ६०४२ वर्षे झाली. डायानिसॉस पासून हिराक्लीन् हा १९ पिड्या अलीकडे झाला. ” चन्द्रगुप्ताच्या वेळी त्यास जी माहिती हिंदुस्थानांत मिळाली, त्याजवरून त्यानें वरील वर्णन लिहून ठेवलेलें आहे ग्रीक लोक जेथें गेले तेथें तेथें त्यांनीं त्या वेळीं प्रसिद्ध असलेली ऐतिहासिक माहिती जमा करून ठेवली आहे, हे त्याचे भावी इतिहासकारांवर मोठे उपकार आहेत. इजिप्त देशांतही त्यांनीं अशीच माहिती मिळवून ठेविली व राजांच्या पिड्या नमूद करून ठेवल्या. बाबिलॉन येथील पिड्याही त्यांनीं नमूद करून ठेविल्या आहेत. ही माहिती दोबळ व अविश्वसनीय आहे, असा कित्येक दिवस समज होता; परंतु अलीकडे मेसापेटेमियांत जे जुने इष्टिकालेख म्हणजे वाळविलेल्या विटांवरील लेख सांपडत आहेत, त्यांजवरून ही माहिती अस्तरशः खरी आहे असें लोकांच्या निदर्शनास आलें आहे. असो. आमच्या म्हणण्याचें तात्पर्य असें आहे कीं, मेग्यास्थिनीसनें चौकशी करून लिहून ठेविलेली माहिती विश्वसनीय आहे. प्राचीन काळाच्या इतर देशांप्रमाणें हिंदुस्थानांत राजे लोकांच्या वंशावळी व प्रत्येक राजाचा राज्य करण्याचा काळ हीं काळजीपूर्वक जतन करून ठेविलेलीं होती, असें निःशय दिसतें. कोणताही शक प्राचीन काळी चालू नसल्यानें राजांच्या वंशावळी व त्यांचे काळ हेंच काळ मोजण्यास साधन होतें. म्हणूनच ह्या वंशावळी काळजीनें जतन करीत. सारांश, मेग्यास्थिनीसनें दिले-

ल्या पिढ्यांची संख्या आपल्यास इतिहासांत हिशोब करण्यास विश्वसनीय साधन आहे. मेम्यास्थिनीसचा सॅड्कोटस् म्हणजे ऐतिहासिक चन्द्रगुप्त होय. आतां ज्या डायानिसांस्पासून या पिढ्या मोनल्या आहेत तो कोण असावा, हें आपल्यास निश्चयानें ठरवितां येत नाही. पण हिराक्लीज म्हणजे हरि अथवा श्रीकृष्ण होय, हें आपण पूर्वी दाखविलेंच आहे. हिराक्लीजची भक्ति शौरसेनी लोक करतात व त्यांचें मुख्य शहर मथुरा आहे, या मेम्यास्थिनीसनें दिलेल्या माहितीवरून हिराक्लीज म्हणजे श्रीकृष्ण, असें निश्चयाने ठरते. डायानिसांस्पासून हिराक्लीजपर्यंत १५ पिढ्या झाल्या. त्या वजा करतां हिराक्लीजपासून चन्द्रगुप्तापर्यंत १५३-१५ म्हणजे १३८ इतक्या पिढ्या चन्द्रगुप्तापर्यंत झाल्या, असें आपणास मेम्यास्थिनीसनें दिलेल्या माहितीवरून कळते. एवढ्या पिढ्यांना किती वर्षे गेलीं, हें मेम्यास्थिनीसनें सांगितलें नाही. तथापि प्रत्येक पिढीला सरासरीनें किती वर्षे जातात, हें जगताच्या इतिहासावरून ठरवितां येते. एकंदर दर राजाच्या पिढीला २० वर्षे पडतात, असा ऐतिहासिक सिद्धांत आहे. हा सिद्धांत लागू करतां श्रीकृष्ण व चन्द्रगुप्तांच्या दरम्यान १३८ × २० = २७६० वर्षे ठोकळ मानानें होतात. चन्द्रगुप्ताचा काळ इ. स. पूर्व ३१२ असा ठरला आहे. अर्थात्, श्रीकृष्णाचा काळ या हिशोबानें इसवी स. पूर्व ३०३२ ठरतो. हा काळ कलियुगाच्या आरंभाच्या काळाच्या जवळ जवळ येतो, हें या काळाच्या ऐतिहासिकत्वाबद्दल आपल्यास सबळ प्रमाण मिळते.

श्रीकृष्णाचा उल्लेख छांदोग्य उपनिषदांत “कृष्णाय देवकीपुत्राय” असा आलेला आहे. श्रीकृष्णानें भगवद्गीतेमध्ये “वेदानां सामवेदांसि” या वाक्यानें आपलें सामवेदाशीं

तादात्म्य केले आहे. यावरून सामवेदाच्या छांदोग्य उपनिषदांत श्रीकृष्णाचा उल्लेख येणें साहजिक आहे. श्रीकृष्णाचा काळ छांदोग्य उपनिषदापूर्वी बराच असावा. छांदोग्य उपनिषद् केव्हां झालें हें नरी निश्चयानें सांगतां येत नाही, तरी तें भाषेच्या प्रमाणावरून दशोपनिषदांपैकीही फार जुनें उपनिषद् आहे असें दिसते. या उपनिषदांचा काळ सामान्यपणें वेदांगांच्या काळापूर्वी मानला पाहिजे, हें उघड आहे. वेदांगांपैकी वेदांगज्योतिषाचा काळ निश्चयानें सांगतां येतो. रा. शंकर बा. दीक्षितांनीं आपल्या भारतीय ज्योतिषशास्त्राच्या इतिहासांत वेदांगज्योतिषाचा काळ इसवी सन पूर्व १४१० च्या सुमाराचा ठरविला आहे. अर्थात्, छांदोग्योपनिषदाचा काळ याच्यापूर्वी व श्रीकृष्णाचा काळ त्याही पूर्वी मानला पाहिजे. या पुराव्यावरून श्रीकृष्णाचा जो काळ पूर्वी ठरला आहे, तो बरोबर आहे असें अनुमान होतें. अर्थात्, भारती युद्ध त्या काळी झालें हें म्हणतां येतें.

कलियुगारंभ.

आतां कलियुगाच्या आरंभाच्या काळाचा विचार करूं. भारतीयुद्ध आणि कलियुगारंभ एकच आहेत, हें आपण पूर्वी पाहिलेंच आहे. कलियुगारंभ केव्हां झाला हेंही आपण पाहिलें आहे. हिंदुस्थानांतलें सर्व ज्योतिष्यांच्या मताप्रमाणें कलियुगारंभ ३१०१ इसवी. स. पूर्व असा आहे. हल्लीं कोणत्याही पंचांगांत हाच काळ दिलेला आहे. म्हणजे शके १८३८ च्या पंचांगांत कलियुगाला १०१७ वर्षे झाली, असें लिहिलेले आढळेल. आर्यभट्ट, ब्रह्मगुप्त व वराहमिहिर इत्यादि ज्योतिष्यांच्या वेळेपासून पंचांगामध्ये हा काळ लिहिला गेला असावा, हें उघड आहे. यांच्या पूर्वी हाच काळ लिहिला जात असे कीं काय, हा प्रश्न आहे. क-

लियुगाला इतकी वर्षे झाली असें जर दरसाल लोकांना माहीत होते, तर या ज्योतिष्यांच्या पूर्वीच्या कोणत्या तरी ग्रंथांत या काळाचा उल्लेख असावा. दुर्दैवाने असा उल्लेख अद्याप सापडलेला नाही. तेव्हां आर्यभट्टादि ज्योतिष्यांनी हा काळ दिलेला आहे तो कशावरून? यासंबंधाने दोन मते होऊ शकतात. एक मत असें की, हा काळ दंतकथेने लोकांस ठाऊक होता, म्हणजे युधिष्ठिरशक ठाऊक होता असें म्हटलें तरी चालेल. आमचें मत असें आहे की, इ. स. पूर्वकाळी किंवा शकपूर्व काळी युधिष्ठिरशक चालू नव्हता, किंवाहुना कोणताच शक चालू नव्हता. परंतु आम्ही पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे हिंदुस्थानांत या काळी वंशावळी होत्या. प्राचीनकाळीं सर्व देशांत अशा प्रकारच्या वंशावळी असत, म्हणजे वंशांत अमुक अमुक राजे अमुक वर्षे राज्य करीत होते, अशी माहिती टिपून ठेवलेली असे. अर्थात् युधिष्ठिरापासूनच्या वंशावळी राजांच्या कारकीर्दीच्या वर्षांसह प्रचलित असल्या पाहिजेत. अशाप्रकारच्या वंशावळीवरून युधिष्ठिराला इतकी वर्षे झाली, हें आर्यज्योतिषकारांनीं खिस्तीसनाच्या आरंभी युगपद्धति सिद्धांतस्वरूपाने कायम झाली त्या पेस उरविले. कारण कलियुगारंभ आणि भारती युद्ध किंवा युधिष्ठिराचें राज्यारोहण हीं एकाच काळीं झालीं, अशी समजूत सर्व आस्तिक हिंदूंची असल्याचें महाभारत १०० वर्षे या वेळीं स्पष्टपणे सांगत होतें. अशा रीतीनें नवीन सिद्धांतकार पहिला आर्यभट्ट यानें कलियुगारंभ इ. स. पूर्व ३१०१ वर्षे (शक पूर्व ३१७८) हा काळ दिला.

क्रिस्त्येकांचें असें मत आहे की, कलियुगारंभ याप्रमाणे दंतकथेवरून किंवा राजांच्या वंशावळीवरून घेतलेला नसून आर्यभट्टाने ग-

णितानें काढला. परंतु हें मत टिकू शकत नाही. रा. शंकर बा. दीक्षित हेही या मताचे आहेत, परंतु त्यांनीं केलेलें विवेचन त्यांच्या इतर मतांच्या विरुद्ध जातें. गणितानें कलियुगारंभ काढण्यास साधन काय होतें? महाभारतयुद्ध-काळीं अमुक ग्रह अमुक नक्षत्रावर होते, अशा प्रकारचें विधान जमेल धरून त्यावर गणितानें हा काळ काढलेला आहे, असें दिसत नाही. कारण, महाभारतांत जी स्थिति सांगितली आहे, ती कलियुगारंभी जे ग्रह होते त्यांच्याशीं मुळींच जुळत नाही. या ग्रहस्थितीविषयी विस्तारानें पुढें सांगूं. शिवाय महाभारतांत सांगितलेल्या ग्रहस्थितीवरून गणित करून काळ काढला असता तर तो निश्चयानें खराच निघता, हेंही खरें, पण दुर्दैवाने असें मुळींच झालेलें नाही. कलियुगारंभी अमुक ग्रहस्थिति होती, हें पूर्वी कोटेंच सांगितलेलें नाही. मग गणिताला आधार कोणता? रा. दीक्षितांचें व अन्य लोकांचें म्हणणें असें आहे की, कलियुगारंभी सर्व ग्रह मध्यममानानें अश्विनीत होते अशी समजूत पाषा धरून असे मध्यममानाचे ग्रह एके ठिकाणीं केव्हां होते, हें आर्यभट्टानें गणितानें काढले व तो कलियुगारंभ मानला. पण अशी स्थिति कलियुगारंभी होती हें तरी कोणीं सांगितले? मध्यमग्रह काहीं आकाशांत दिसत नाहीत, स्पष्ट ग्रह दिसतात. अर्थात्, अशा प्रकारचें विधान दृक्प्रत्ययानें कोणीं लिहून ठेविलेलें असणें शक्य नाही. तेव्हां हें गणिताचें साधन कोणीं ज्योतिष्यानें कल्पनेनें बसविलें असलें पाहिजे. कारण, उदाहरण घालतांना उदाहरणाचा पायाही काल्पनिक आणि उत्तरही काल्पनिक अशा प्रकारचें वेढेपण करणारा आर्यभट्ट नसावा. “ कलियुगाच्या आणि प्रत्येक युगाच्या आरंभी सर्व ग्रह अश्विनीच्या आरंभी

एकत्र असतात, हे ज्योतिषग्रंथांतले युगारंभाचे लक्षण महाभारतांत किंवा मनुस्मृति या ग्रंथांत किंवा मागलिविवेचन केलेल्या कोणत्याही ग्रंथांत नाही. उलट सूर्य, चंद्र, बृहस्पति आणि तिष्य एका राशीस येतात तेव्हां कृतयुग होते, असे महाभारतांत एका ठिकाणी सांगितले आहे. ” (पा. १४१ दीक्षित) “ युगाचे वरचे लक्षण पुराणांतही कोठे सांगितले नाही. ” तेव्हां ही कल्पना आर्यभट्टांनी स्वतःच केली आणि त्याच्यावर गणित केले, असे या आक्षेपांचे अखेरीस म्हणणे असल्याचे दिमून येते. पण प्रत्यक्ष पाहतां हीही गोष्ट सिद्धीस जात नाही. ३१०१ इ. स. पूर्व १७ फेब्रुवारी गुरुवार या मध्यरात्री कलियुगास प्रारंभ झाला, असे सूर्यसिद्धान्ताप्रमाणे फाल्गुन कृष्ण अमावास्या गुरुवारी मध्यरात्री कलियुगारंभ दिला आहे त्यावरून ठरते. त्यावेळचे ग्रह प्रो० व्हिटने यांनी काढलेले व राशंकर बा. दीक्षित यांनी काढलेले मध्यम व स्पष्ट दीक्षितांनी आपल्या पुस्तकांत पा. १४२ वर दिले आहेत. त्यावरून असे स्पष्ट दिसते की, सर्व ग्रह मध्यम किंवा स्पष्ट कलियुगारंभी एकत्र होते, असेही दिसत नाही. हे दीक्षितांनीही कबूल केले आहे. “ कलियुगारंभी आमच्या ग्रंथाप्रमाणे सर्व ग्रह एकत्र होते असे आहे; पण वास्तविक स्थिति तशी नव्हती. कदाचित् सर्व ग्रह अस्तंगत असतील, परंतु असेही वर्णन महाभारतादिकांत नाही. कलियुगानंतर सूर्यसिद्धान्तादि ग्रंथ होतपयित निदान २९०० वर्षे गेली, त्या काळांत कलियुग अमुक काळी लागलें असे ठरलेले होते, असे दिसत नाही. यावरून गणिताने मागाहून कलियुगारंभकाळ काढला असा संशय घेण्यास जागा आहे ” असे दीक्षित म्हणतात. पण या क्लृप्त राज्ञांच्या वंशावळी चालू होत्या ही

गोष्ट जर रा. दीक्षितांना माहित असती किंवा त्यांच्या लक्षांत येती, तर त्यांनी असा संशय घेतला नसता. मेग्यास्थिनीसने दिलेल्या पिढ्यांवरून व वर्षांच्या संख्येवरून ही गोष्ट सिद्ध होते. मेग्यास्थिनीसचा पुरावा फार प्राचीन म्हणजे इ. स. पूर्व ३१२ च्या सुमाराचा आहे. अर्थात् ज्य. काळी आर्यज्योतिष्यांस ग्रहगणित करण्याची माहिती नव्हती, त्या वेळचा आहे. तेव्हां अशा वंशावळी पूर्वकाळी होत्या हे निश्चयाने ठरते. पूर्वकाळी इतिहासही होते व ऐतिहासिक हकीगती व वंशावळी हिंदुस्थानांत लिहून ठेवल्या जात असत, हे निर्विवाद आहे. चिनी प्रवासी हुएनसंग याने स्पष्ट लिहून ठेविले आहे की, “ प्रत्येक राज्यांत हकीगतीचे पुस्तक काळजीपूर्वक लिहून ठेवलेले असते. ” काश्मीरांत अशा प्रकारच्या हकीगती व वंशावळी लिहिलेल्या होत्या, त्यांवरून बिल्हण कवीने राजतरंगिणीनामक काश्मीरचा इतिहास लिहिला. हल्लीं मुद्दां रजपुतांच्या वंशावळी भाट लोक काळजीपूर्वक लिहीत असतात. सारांश, मेग्यास्थिनीसने लिहिलेल्या वंशावळीच्या हकीगतीवरून पूर्वी वंशावळी असत, हे निर्विवाद आहे. अशा वंशावळीवरून युधिष्ठिरापासून झालेली वर्षे लोकांस माहीत असावी व त्यांवरून कलियुगाचा आरंभकाळ ठरविला गेला, असे आमचे मत आहे. कलियुगारंभकाळ काढण्याचे जे साधन म्हणून दिले आहे ते कार्पनिक आहे, व तशी प्रत्यक्ष स्थितीही कलियुगारंभकाळी नव्हती, असे वर दाखविलेच आहे. तेव्हां कलियुगारंभकाळ गाणिताने मागाहून काढला, असे म्हणतां येत नाही.

वराहमिहिराचे चुकीचे मत.

कलियुगकाळाच्यासंबंधाने कदाचित् शंका उपस्थित होईल, परंतु मेग्यास्थिनीसने दिलेल्या माहितीसंबंधाने आपल्यास कोणत्याच

प्रकारची शंका घेतां येत नाही. या दोन्हीच्या मेळांना भारतीयुद्धकाळ ठरण्यास अडचण नाही. पण कलियुगाच्या आरंभी भारतीयुद्ध झाले नाही, असे वराहविहिर म्हणतो, याचा आपल्यास येथे विचार करावयास पाहिजे. वराहमिहिरांना हे मत गर्गाच्या मतावरून दिले आहे. गर्गाचे मत त्यांना असे लिहिले आहे की,

षड्विक्रपंचद्वियुतः शककालस्तस्य राज्ञश्च ।
म्हणजे युधिष्ठिराचा काळ काढण्यास शककालामध्ये षड्विक्रपंचद्वि म्हणजे 'अंकानां वामतो गतिः' या हिशोबाने २५२६ मिळविले म्हणजे युधिष्ठिराचा काळ निघतो. आपण भारतीयुद्धाचा काळ इ. स. पूर्व ३१०१ अथवा शकपूर्व ३१७९ हा ठरविला आहे. म्हणजे या काळांत व वराहमिहिराच्या काळांत ६५३ वर्षांचा फरक पडतो. हाच काळ राजतरंगिणीकार बिल्हण यों आपल्या कान्यारूप इतिहासांत घेतला आहे व

शतेषु बंदसु सार्धेषु व्यधिकेषु च भूतले ।
कलेर्गतेषु वर्षाणामभूवन्कुरुपांडवाः ॥

असे स्पष्ट म्हटले आहे. तेथे त्यांना हेही म्हटले आहे की, " कालयुगाच्या आरंभी पांडव झाले अशा वांटेने विमोहित होऊन कांही काश्मीरचे इतिहासकार काश्मीरच्या पूर्वीच्या राजांच्या यादी चुकलेल्या देतात; पण वरील ६५३ कलियुग या वर्षी पांडव झाल्याने त्याप्रमाणे मी राजांच्या यादी दुरुस्त केल्या आहेत. " यावरून हे स्पष्ट दिसते की, बिल्हणाच्या वेळी पांडव कलियुगारंभी झाले हे मत प्रचलित होते. ते झुगारून वराहमिहिराचा आधार देऊन बिल्हणाने कलियुगारंभापासून ६५३ व्या वर्षी भारतीयुद्ध घातले. परंतु यामुळे महाभारताच्या वचनांशी स्पष्ट विरोध येतो. " प्रमं कलियुगं विद्धि " या श्लोकाने ६५३ वर्षे कलियुग गेल्यानंतर भारतीयुद्ध झाले, या म्ह-

णण्याचा मेळ बसावयाचा नाही. ' कलिव्हापरयोः अन्तरे ' या वचनांत सुद्धा कलियुगाचा प्रारंभ होण्यापूर्वी भारतीयुद्ध झाले, असे स्पष्ट दिसते. अर्थात् कलियुगाची ६५३ वर्षे गेल्यानंतर युद्धाची कल्पना करणे चुकीचे होईल. कित्येकांच्या मते (विशेषतः आर्यसमाजी लोकांच्या मते) ६५३ वर्षे हा कलियुगाचा संधिकाल समजून खरे कलियुग अद्याप लागले नव्हते असे समजावे आणि महाभारताच्या वचनांशी मेळ घालावा असे आहे. परंतु अशा रीतीने मेळ वसू शकत नाही. कारण, कलियुगाचा संधिकाल जरी याप्रमाणे घेतला तरी द्वापराचे अंतर येऊ शकत नाही. द्वारपर व कलि यांचे अंतरात म्हणजे ऐन सांठ्यांत युद्ध झाले, असे वर्णन आहे. चैत्र शुद्ध प्रतिपदेला कलियुग लागले आणि त्याच्या पूर्वीच्या मार्गशीर्ष महिन्यांत भारतीयुद्ध झाले, अशी स्थिति महाभारतातील वर्णनास योग्य लागू पडते.

सर्व ज्योतिष्यांच्या मताच्या विरुद्ध व महाभारतातील प्रत्यक्ष वचनाच्या विरुद्ध वराहमिहिराने हा भारतीयुद्धाचा काळ कसा दिला, हे एक मोठे आश्चर्य आहे. किंबहुना गर्गाचे वचन म्हणून त्याने हा काळ दिलेला आहे. तरी गर्गानेही हा काळ कसा दिला ? गर्गाचा काळ आपल्यास माहीत नाही. गर्गाचा काळ महाभारताच्या नंतर व शककालाच्या पूर्वी झालेला असावा, असे कित्येक मानतात. परंतु गर्ग महाभारताच्या पूर्वी झालेला असावा, असे दिसते आणि महाभारतांत गर्गाचे नांव आलेले आहे. कोणताही काळ धरला तरी गर्ग शकपूर्व होता, असे निश्चयाने वाटते. तेव्हा शककाळांत अमुक वर्षे मिळविली म्हणजे युधिष्ठिराचा काळ निघतो, असा नियम गर्गाने घालून देणे शक्यच नाही. गर्गाचे

मूळचे वचन काय होतें हें ठरविण्यास साधन नाही. गर्गसंहिता म्हणून जो एक ग्रंथ प्रसिद्ध आहे त्यांत यासंबंधाचे कांहीं वर्णन नाही. गर्गानें २५२६ ही संख्या दिली असल्यास त्याचा उलगाडा कसा करावा, याचा एक विलक्षण प्रकार रा. अय्यर यांनी सुचविला आहे. तो असा की, शककाल म्हणजे शाक्य मुनि काल असा ध्यावा. बुद्धाच्या निधनापासून कांहीं ठिकाणी बुद्ध कालगणना सुरू झाली होती, असें मानल्यास हा काल आमच्या मताला अनुकूल असा येतो; म्हणजे २५२६ यांत निर्वाण शक जो हल्लीं बौद्धांत प्रचलित आहे तो ५४३ इ. स. पूर्व घेतला असतां २५२६ + ५४३ म्हणजे इ. स. पूर्व ३०६९ हा काळ श्रीकृष्णाच्या व कलियुगारंभाच्या जवळ जवळ येतो. तथापि आमच्या मतानें शककाल या शब्दानें शाक्यमुनि अथवा बुद्धाचा काल असा अर्थ कधींच घेतला जाऊं शकत नाही. बुद्धाला शक हें नांव कोठेंही लावलेलें नाही. शक व शाक्य यांचा घोंटाळा करून उपयोग नाही. अर्थात्, याची उत्पत्ति निराळी लाविली पाहिजे.

गर्गानें मूळ काळ कसा प्रकारचा दिला होता, हें ठरविणें आतां शक्य नाही. गर्ग हा महाभारतापूर्वी होऊन गेला हें बहुतेक निर्विवाद आहे. त्याचा उल्लेख शल्यपर्वीत सरस्वती आख्यानानां व अनुशासनपर्वीत उपमन्यूच्या आख्यानानां आला आहे. यांत त्याच्या ६४ अंगांच्या ग्रंथाचाही उल्लेख आहे. 'गर्गसंहिता' म्हणून जो ग्रंथ हल्लीं प्रसिद्ध आहे, त्यांत ४० उपांगे आहेत. अर्थात् हा ग्रंथ बहुधा तो नव्हे. तथापि त्याचीच ही दुसरी आवृत्ति असावी. यांत राक्षसांचा उल्लेख नाही, यावरून हाही ग्रंथ पुढें सांगितल्याप्रमाणें शकपूर्वीचा दिसतो. अर्थात् गर्ग हा शकाच्या बराच पूर्वीचा होय. त्या-

च्या ग्रंथांत शककालाचा उल्लेख येणें शक्यच नाही. तेव्हां गर्गाचें वचन असलें तर तें त्यावेळच्या एखाद्या राजाच्या उद्देशानें असलें पाहिजे, म्हणजे युधिष्ठिरास २५६६ किंवा २५२६ वर्षें अमुक राजापर्यंत झाली, असें त्यानें लिहिलें असावें आणि हा राजा गर्गाच्या वेळचा असावा. गर्ग आणि वराहमिहिर यांच्या दरम्यान हजार वर्षांचें अंतर दिसतें. कारण, गर्ग इ. स. पू. ४०० च्या सुमाराचा आणि वराहमिहिर इ. स. नंतर ५०० वर कित्येक वर्षांचा. अशा परिस्थितीत एक हजार वर्षांच्या अंतरानें गर्गाच्या वेळच्या राजाचें नांव अप्रसिद्ध असल्यानें वराहमिहिरानें तें नांव शकराजाला किंवा शककालाला लागू केले, अशी याची उपपत्ति बसूं शकते. वराहमिहिर गर्गज्योतिष्याचें वचन विशेष प्रमाणभूत मानित असल्यानें इतर ज्योतिष्यांच्या मताविरुद्ध त्यानें भारतीयुद्ध कलिकाल ६५३ या वर्षी मानले. बिल्हणानें आपल्या काश्मीरच्या इतिहासाची सांगड त्याजवर घातली. काश्मीरचा राजा पहिला गोनर्द भारतीयुद्धकाळी होता, अशी काश्मीरात समजून होती व दुर्योधनाकरितां कर्णानें दिग्विजय केला, त्यावेळेस तो लढाईत मारला गेला; व त्याचा पुत्र गादीवर बसला. तो अल्पवयी असल्यामुळे भारतीयुद्धामध्ये नव्हता, अशी दंतकथा काश्मीरांत प्रचलित असल्याचें बिल्हणानें लिहून ठेवलेलें आहे. जर भारतीयुद्ध कलियुगारंभी झालें असें मानले, तर शक पूर्व ५१७९ वर्षीची व्यवस्था गोनर्दापासून झालेल्या राजांची लागली पाहिजे आणि तशी व्यवस्था बिल्हणापूर्वी लागलेलीही होती. परंतु भारतीयुद्धाचा काळ भलताच मानल्यानें बिल्हणास गो-नर्दादि राजांची निराळी व्यवस्था लावावी लागली. गोनर्द पांडवांच्या काळी होता, ही गोष्ट

काश्मीरच्या इतिहासांत साहजिकच नमूद आहे. कारण, हिंदुस्थानांतील प्रत्येक राजवंश आपला संबंध पांडवसमकालीन योद्ध्यांशी नेऊन भिडविण्यांत भूषण मानतो. बिल्हणानें प्रचलित असलेल्या राजांच्या वंशावळींत आपल्या नवीन समजुतीप्रमाणें कमी ज्यास्ती केली, ही त्यानें आणखी चूक केली. असो.

गर्गानें २५२६ ही संख्या दिली यावरून निदान एक गोष्ट सिद्ध होते. ती ही की, ही संख्या त्यानें कशावरून तरी निश्चित केली. अशी संख्या निश्चित करण्यास दंतकथा, मुख्यतः वंशावळी हेंच साधन असलें पाहिजे, आणि बिल्हणाच्या ग्रंथावरून अशा प्रकारच्या वंशावळी काश्मीरामध्ये भारतीयुद्धकाळापासून चालू होत्या, हें एक प्रत्यक्ष उदाहरण आपल्यासमोर दितें. अर्थात्, ही संख्या राजवंशावळीवरून कायम केली गेली, हें निश्चित आहे ह्या संख्येचें महत्त्व या दृष्टीनें मोठें आहे. शकपूर्व ३१७९ ही संख्या वंशावळीवरून शककालाच्या आरंभी कायम केली, ती अशाच वंशावळीवरून होय. गर्गाच्या वचनांतील राजा भलताच धरून वराहमिहिरानें चूक केली, तरी इसवी सन पूर्व ३१०१ हाच एका वराहमिहिराशिवाय इतर सर्व ज्योतिष्यांनी मानलेला भारतीयुद्धाचा काळ ग्राह्य ठरतो. याशिवाय या काळाला मेग्यास्थिनीसनें मगध वंशाच्या ज्या पिब्बा चंद्रगुप्तापर्वत दिल्या आहेत त्यावरूनही दुजोरा मिळतो, हें आपण पाहिलेंच आहे. सारांश, इसवी सन पूर्व ३१०१ हाच भारतीयुद्धाचा सर्वमान्य काळ सिद्ध आहे.

येथें हें सांगितलें पाहिजे की, ३१०१ इसवी स० पूर्व हा काळ आर्यभट्टाने कल्पनेने काढला असा आक्षेप आहे, तसाच शकपूर्व २९२६ हाही काळ गर्गानें कल्पनेने काढला

असें दीक्षितांचें म्हणणें आहे. परंतु यासही कल्पनेशिवाय दुसरा आधार नाही. दीक्षित (पा. ११८) म्हणतात:—“सप्तर्षीना गति आहे, ते ए० एक नक्षत्री १०० वर्षे असतात, असें वराहमिहिरानें सप्तर्षीचारांत सांगितलें आहे आणि त्या समजुतीस अनुसरून हा काळ काढलेला आहे.” युधिष्ठिराच्या वेळीं सप्तर्षि मघांत होते व सांप्रतही ते मघांत आहेत. प्रत्येक नक्षत्री १०० वर्षे सप्तर्षि असतात, तेव्हा सांप्रत युधिष्ठिरास १७०० वर्षे झाली असें निष्पन्न होईल. परंतु सप्तर्षीस गति नाही म्हणून या कालांत कांहीं अर्थ नाही. त्याप्रमाणेंच गर्गवराहोक्त कालांत नाही. हा “ गर्ग शककालारंभानंतर एक दोन शतकांत केव्हां तरी झाला असावा, त्यास सप्तर्षि मघांच्या सुमारे दिसले म्हणून शकारंभी युधिष्ठिरास २९२ वर्षे झाली असें त्यानें ठरविलें,” असें हें दीक्षितांचें म्हणणें आहे, पण तें मान्य करण्यासारखें नाही. २९२६ इतका नक्को आंकडा कल्पनेनें कसा ठरवितां येईल? गणिताचा विषय असल्यामुळे यांत ठोकळ गोष्टी मुळीच चालावयाच्या नाहीत, व निराधार व काल्पनिक आंकडे कोणीही ज्योतिषगणितकार कल्पना करूं शकत नाही. सप्तर्षीचा फेरा २७०० वर्षांचा असें मानलें तरी त्यांत १७४ वर्षे काय म्हणून कमी करावयाची? कारण, सप्तर्षि गर्गांही मघांत दिसले, तेव्हां ते शकानंतर १७४ व्या वर्षी गर्गांला दिसले, असें दीक्षितांनीं मुचविलें नाही. पण शकानंतर १७४ वर्षींनीं हा काल ठरविला गेला, असेंही मानतां येत नाही. कारण, गर्गांचा काळ इतर रीतीनें आपल्यास माहीत असता तर ह्या म्हणण्यांत कांहीं अर्थ दिसला असता. परंतु गर्गांचा काळ आपल्यास मुळीच माहीत नाही, तेव्हां तोही काल्पनिक धरतां येत नाही. सप्तर्षीना गति

नाहीं, ही गोष्ट गर्गवराहास माहीत नसावी हे संभवनीय नाही. अर्थात् ही एक काल्पनिक गति मानलेली आहे, प्रत्यक्ष नव्हे, हे उघड आहे. तथापि या सिद्धांताकरिता क्षणभर मानलें कीं, गर्गवराहाना गति दिसत होती, व गर्ग श० १७४ त गणित करावयास बसला व युधिष्ठिराचा काल गणितांनं काढूं लागला. परंतु

असान्मघासु मुनयः शासति

पृथिवीं युधिष्ठिरे नृपतौ ।

ही गोष्ट आधारभूत घेण्यास महाभारतांत वचन नाही. मग गर्गांनं हें घेतलें कोणीकडून ? बरें, अशी आधारभूत गोष्ट कोडून जरी घेतली, तरी सप्तर्षि प्रत्येक नक्षत्रांत शंभर वर्षे राहतात ते एका ठिकाणी नव्हे. ते एका नक्षत्रांतून दुसऱ्या नक्षत्रांत उडून जात नाहीत. तेव्हां गणित करण्यास युधिष्ठिराकाळीं मघा नक्षत्राच्या कोणत्या बिंदूत सप्तर्षि होते, हें माहीत पाहिजे होतें. नंतर ऐन त्याच बिंदूवर शक १७४ त मघा नक्षत्रांत गर्गांनं आलेले पाहिले, असें मानावें लागतें. कारण, त्याशिवाय शकारंभी २९२६ वर्षे युधिष्ठिराला झाली, असें सिद्ध करणें संभवनीय नाही. सारांश. सर्व गोष्टीच काल्पनिक ध्याव्या लागतात, व तशा घेण्यास आधार नाही. युधिष्ठिरराज्यारोहणकाळीं सप्तर्षि मघांत अमुक बिंदूत होते, हें कोठेही सांगितलेलें नाही. तें गर्गांनं कल्पनेनें घेतलें असेल, असें मानतां येत नाही गर्ग १७४ शककाळीं झाला याचाही कोठें पुरावा नाही; (किंवाह्या, तो शकापूर्वी झाला असावा, हें आपल्यास निश्चयानें कळतें) हेंही आपल्या सिद्धांताला जुळतें म्हणून काल्पनिक ध्यावयाचें, व युधिष्ठिराच्या वेळच्या बिंदूतच सप्तर्षि गर्गाकाळीं शक १७४ त होते, हेंही आपल्या मतास जुळतें म्हणून कल्पनेनें ध्यावयाचें. अतो, तर याप्रमाणे बारकाईनें

विचार केला असतां युधिष्ठिराचा काल नव्व २९२६ शकपूर्व हा जो गर्गांनं दिला आहे तो त्यानें गणितांनं काढला असें म्हणणें संभवत नाही. बरें. रा. दाक्षित म्हणतात कीं सप्तर्षि मघा, पूर्वा, उत्तरा, हस्त, चित्रा यांपैकी कोणत्याही नक्षत्रां दिसूं शकतील. मग ग गोळा आपल्या काळीं सप्तर्षि मघांतच होते असें कसें दिसले? दुसरें, वराहमिहिरासही सप्तर्षि श० ४४४ त मघांतच दिसले, तेव्हां ते गर्गाकाळीं शक १७४ त मघांच्या मार्गे असले पाहिजेत. तेव्हां गर्गांनं मघांत आपले काळीं सप्तर्षि आहेत असें धरून गणित केलें, हेंही म्हणणें चुकीचें दिसतें. सारांश, गर्गांनं हा काळ कल्पनेनें काढला हें म्हणणें सर्वथैव चुकीचें आहे. अर्थात्, त्यास दुसरा आधार वंशावळीचा किंवा प्राचीन दुसऱ्या ग्रंथकाराच्या माहितीचा असला पाहिजे. अशा स्थितीत आम्हीं पूर्वी जी कल्पना केली आहे, तीच संभवनीय दिसते. गर्गांनं आपल्या वेळच्या (अर्थातच शकपूर्व) एखाद्या प्रसिद्ध राजापर्यंत युधिष्ठिराला २९२६ वर्षे झाली, असें सांगितलें असलें पाहिजे; आगि वराहमिहिरास हजार वर्षांनंतर तो शककालच होय, अशी चुकीनें भ्रांति होऊन त्यानें गर्गाचें वचन म्हणून हा शककालयुक्त युधिष्ठिरकाल दिला असावा. तें कांहीं असो. इतर ज्योतिष्यांच्या मताविरुद्ध या एकट्या वराहमिहिराच्या वचनास, विशेषतः बुद्ध महाभारतांतलं वचनाविरुद्ध मान्यता देतां येत नाही.

पुराणांतलं पिढ्या चुकीच्या.

असो, आतां आपण भारती युद्धाच्या प्रतिपादिलेल्या तिसऱ्या काळाकडे वळूं. सर्व ज्योतिष्यांनीं महाभारताच्याच वचनानुरूप कलियुगारंभी भारतीयुद्ध झालें, असें मान्य करून राजांच्या वंशावळीवरून अथवा प्राचीन चलित परंपरेवरून इ. स. पू. ३१०१ हा जो काल दिला

व ज्यास मेग्यास्थिनीसने दिलेल्या पिढ्यांवरून चांगलीच बळकडी येते, त्या काळाच्या विरुद्ध अलीकडील कित्येक विद्वानांनी भारती युद्धाचा इ. स. पूर्व सुमारे १४०० असा जो काळ मानला आहे, त्याचा आपण आतां विचार करूं. कित्येक पाश्चात्य विद्वान् हा काळ याही अलीकडे थोडासा ओढतात, पण दोघांचाही मूळ आधार एकच आहे. हा काळ मुख्यतः विष्णुपुराणावरून ठरविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. या पुराणांत असे सांगितले आहे कीं, “महानंदि याचा शूद्रा राणीपासून झालेला महापद्म नंद नांवाचा पुत्र परशुरामाप्रमाणे सर्व क्षत्रियांचा नाश करील. त्याला सुमाली वगैरे नांवाचे आठ मुल्ये होतील. ते महापद्मानंतर राज्य करतील. महापद्म आणि त्याचे आठ पुत्र शंभर वर्षेपर्यंत राज्य करतील. या नंदांना कौटिल्य ब्राह्मण राज्यापासून भ्रष्ट करील आणि कौटिल्य चन्द्रगुप्ताला राज्याचा अभिषेक करील.” याच्या पुढे श्लोक आहे तो असा:—

यावत्परीक्षितो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम् ।
एतद्वर्षसहस्रं तु ज्ञेयं पंचदशोत्तरम् ॥

अशाच प्रकारचा श्लोक भागवतांतही आहे. पण त्यांत ‘शतं पंचदशोत्तरम्’ असा पाठ आहे. या श्लोकांत परीक्षिताच्या जन्मापासून नंदाच्या अभिषेकापर्यंत १०१५ वर्षे झाली, असे वर्णन आहे. भागवतांत १११५ वर्षे झाली असे आहे. परीक्षिताचा जन्म भारती-युद्धानंतर ३-४ महिन्यांतच झाला; म्हणजे परीक्षिताचा जन्म व भारतीयुद्ध यांचा काळ बहुतेक एकच होय. भारती युद्धापासून नंदापर्यंत १०१५ वर्षे, नउ नंदांची १०० वर्षे मिळून १११५ वर्षे चन्द्रगुप्तापर्यंत होतात. चन्द्रगुप्ताचा काळ इसवीसन पूर्व ३१२ दखला आहे. अर्थात्, भारती युद्धाचा काळ

१११५+३१२ = १४२७ इसवीसन पूर्व असा येतो. भागवताच्या मताप्रमाणे यांत १०० वर्षे आणखी मिळविली पाहिजेत; म्हणजे भागवताच्या मताप्रमाणे इ. स. पू. १५२७ असा काळ ठरतो. विष्णुपुराणाने दिलेला हा काळ आमच्या मते मान्य करण्यासारखा नाही. विष्णुपुराण अंश चार, अध्याय २४ यांत वरील वचन आहे. परंतु ते अ० २३ यांत दिलेल्या माहितीच्या विरुद्ध आहे. मगधामध्ये जरासंध हा पांडवकालीन राजा होता. जरासंधाचा बाप बृहद्रथ याने हा वंश स्थापन केला, म्हणून त्याच्या वंशास ‘बाह्-द्रथ वंश’ असे म्हणतात. या वंशाची गणना जरासंधाचा पुत्र सहदेव याजपासून आहे. हा भारती युद्धांत पांडवांतर्फे लढत होता. ह्या बार्हद्रथ वंशाचे राजे मगधांत एकहजार वर्षे राज्य करतील, असे विष्णुपुराण अंश ४ अ० २३ यांत सांगितले आहे. याच्यानंतर ‘प्रद्यो-त वंश’ १३८ वर्षे राज्य करील, असे सांगितले आहे. याच्या नंतर ‘शिशुनागवंश’ ३६२ वर्षे राज्य करील, म्हणजे महापद्म नंद व त्याचे आठ पुत्र यांच्या पूर्वी सहदेवापासून १००० + १३८ + ३६२ मिळून १५०० वर्षे होतात. तर अध्याय २४ यांत भारती युद्धापासून १०१५ वर्षे होतात असे जे सांगितले आहे, याचा अर्थ काय ? तेव्हां हे विष्णुपुराणांतले अ० २४ मधील वचन बिल्कुल मानण्यासारखे नाही.

दुसरी गोष्ट अशी कीं, पुराणांमध्ये भविष्यरूपाने जी माहिती सांगितलेली आहे, त्या माहितींत एक मोठा दोष आहे. अमुक वंशाचे अमुक राजे अमुक वर्षे राज्य करतील अशा प्रकारचे भविष्य पुराणकारांनी जे विस्तारपूर्वक लिहिलेले आहे, ते अर्थात् ते वंश झाल्यानंतर लिहिलेले असले पाहिजे. नहु-

तेक सर्व पुराणांत अशा प्रकारचीं भविष्ये-
हेत. पुराण बहुधा परीक्षित् किंवा जनमेजयाला
सांगितल्ले असतें; तेव्हां परीक्षितापासून ज्या
काळापर्यंत पुराण रचलें गेलेले असतें, तेथ-
पर्यंतच्या बहुधा वंशावळी त्यांत भविष्यरूपानें
सांगितलेल्या असतात. राजांच्या पिढ्या, त्यांचीं
नांवें व त्यांच्या कारकीर्दीची वर्षसंख्या व एक-
दर वंशाचीं वर्षे इतकी माहिती या भविष्य-
वर्णनांत दिलेली असते. यावरून निदान एवढें
निश्चयानें सिद्ध होतें कीं, प्रत्येक देशांत आम्ही
पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें राजवंशावळी काळजी-
पूर्वक लिहिल्या जात असत. आतां पुराणांचा
काळ इसवीसनानंतर तीनचार शतकांपासून
आठव्या शतकापर्यंतचा आहे. कारण, काहीं
पुराणांत आंध्रभृत्यवंशापर्यंतची माहिती दि-
लेली आहे, व काहींत काकतीय यवनापर्यंतची
दिलेली आहे. या वंशांची माहिती बहुतेक
सर्व पुराणांत एकसारखीच असते. ज्या वे-
ळेस हीं पुराणें अलीकडच्या स्थितीत आली,
त्या वेळेस हे भविष्याध्याय घातले गेले; परं-
तु त्या वंशाध्याय घालणारांस या वंशांची
माहिती चांगली मिळालेली नव्हती, असें
स्पष्ट म्हणावें लागतें. प्रद्योतवंशापासून मग-
धांचा इतिहास पुराणकारांस बराच विश्वस-
नीय मिळाला, परंतु त्यांस पाठीमागचा इति-
हास व पाठीमागच्या वंशावळी विश्वसनीय
मिळाल्या नाहींत, असें दिसतें. प्रद्योतवंशा-
पूर्वीं त्यांनीं बार्हद्रथ वंश एकच दिला आहे
व त्यास एक हजार हा ठोकळ आंकडा घालून
दिला आहे. यावरून असें स्पष्ट दिसतें कीं,
प्रद्योतवंशापूर्वींची माहिती अलीकडच्या पुरा-
णकारांस मिळाली नाहीं. यामुळे त्यांनीं दिले-
ल्या माहितींत व चन्द्रगुप्ताच्या वेळीं मेग्या-
स्थितीस नें मिळविलेल्या माहितींत एवढा जमी-
नअस्मानाचा फरक पडला आहे. प्रद्योतवं-

शापासून अलीकडच्या वंशांची माहिती बौद्ध
ग्रंथांतही मिळत होती. किंबहुना ही माहिती
पुराणांनीं बौद्ध ग्रंथांतूनच घेतली, असें पाणि-
नर साहेब म्हणतो. ही माहिती कोठूनही घे-
तलेली असो, प्रद्योतवंशापूर्वींची माहिती विश्व-
सनीय नाहीं, असें त्याचें जें एक हजार वर्षे
असें ठोकळ मान दिलें आहे त्यावरून आम्हांस
स्पष्ट दिसतें. या काळाची माहिती पुराण-
कारांच्या वेळीं नष्ट झाली असावी, असें आम-
चें अनुमान आहे. पूर्वींच्या राजांच्या वंशाव-
ळी चन्द्रगुप्ताच्या दरबारांत असलेल्या मेग्या-
स्थितीसच्या वेळीं अस्तित्वांत होत्या; परंतु
इ. स. ४०० च्या सुमारास पुराणकारांनीं
पुराणांस चालन दिलें, त्या वेळीं ती माहिती
नष्ट झालेली होती. हें असें कां झालें ? याचें
मुख्य कारण असें दिसतें कीं, चन्द्रगुप्तापासून
पुढें शूद्रवंश राज्य करूं लागला, व सनातन
धर्माचा पाडाव होऊन अशोकाच्या वेळेपासून
बौद्ध धर्माचाही प्रसार व विजय झाला. आं-
ध्रभृत्य हेही शूद्र राजे होते. शूद्र राजांना प्रा-
चीन क्षत्रिय राजांच्या वंशावळी संभाळून ठे-
वण्याची इच्छा नसणें साहजिकच आहे. बौद्ध
राजांना तर सनातनधर्मीय क्षत्रिय राजांची
कांहीच किंमत नसावी; किंबहुना बौद्ध व जैन
लोकांत वर्णविभागाचा लोप झाल्यामुळे व वर्ण-
विभागाचा द्वेष असल्यामुळे क्षत्रियांच्या कथा
बुडवून निराळ्या प्राचीन कथा उत्पन्न कर-
ण्याचा त्यांनीं सपाटा लावला होता. या कार-
णानें बुद्ध व जैन महावीर यांच्या पूर्वींच्या
राजवंशांच्या वंशावळीचें महत्त्व नाहींस होऊ-
न त्यांकडे दुर्लक्ष केलें गेलें; व या वंशावळी
नष्टप्राय झाल्या. यामुळेच बार्हद्रथ वंशाला
१००० वर्षे हा एक ठोकळ काळ पुराणका-
रांनीं घालून दिला. हे पुराणकार बहुतेक अ-
ज्ञाण होते असेंच म्हटलें पाहिजे. कारण, वि-

ष्णुपुराणांत सुद्धां असें म्हटलें आहे कीं, “परी-
क्षिताच्या जन्माच्या वेळीं सप्तर्षि मघांत होते
आणि तेव्हां या कलियुगास प्रारंभ झाला.
यांत १२०० दिव्य वर्षे आहेत.” तेव्हां
भारतीयुद्धापासूनच कलियुगास प्रारंभ झाला
हें पुराणकारांस माहीत होतें, व कलियुगांत
१२०० दिव्य वर्षे असतात हेही त्यांस माही-
त होतें. मग कलियुग लागल्यास किती वर्षे
गेलीं, याचा सर्व ज्योतिष्यांनीं ठरविलेला काळ
त्यांस माहीत नव्हता, याचें आश्चर्य वाटतें.
हे नवीन पुराणकार व भारतीय ज्योतिषी ए-
काच काळांत झाले; म्हणजे इसवी सन पूर्वे
४०० पासून ८०० पर्यंत झाले, हें सिद्ध
आहे. तेव्हां एका काळांत झालेल्या या पु-
राणकारांनां माहिती अगदीं कमी होती असें
दिसतें. असो, एकंदर हकीगतीवरून आम्हां-
स असें म्हणवें लागतें कीं, या विष्णु व भा-
गवतपुराणोक्त पिढ्या व वर्षे यांचा पुरावा
मेग्यास्थिनीसनें दिलेल्या पुराव्यासमोर मान-
प्याजेगा नाही.

मेग्यास्थिनीस व पुराणकार.

मेग्यास्थिनीसनें लिहून ठेवलेली माहिती
अधिक विश्वसनीय किंवा पुराणांनीं सांगित-
लेली माहिती अधिक विश्वसनीय, या मुद्याचा
आणखी विस्तारपूर्वक विचार करणें जरूर
आहे. प्रथम आपण मेग्यास्थिनीसनें काय मा-
हिती लिहून ठेविली आहे आणि तिजवर काय
आशेप येऊं शकतात, याचा विचार करूं. मे-
ग्यास्थिनीसचा महत्त्वाचा ग्रंथ नष्ट झाला आहे,
हें प्रसिद्ध आहे. तो असता तर आपल्यास
राजे लोकांचीं नांवें व वर्षे सुद्धां तपशीलवार
मिळालीं असतीं. ज्याप्रमाणें बाबिलोन येथें
बेरोसस व इजिप्त येथें मेनेथो यानें तयार
केलेल्या वंशावळी अजून प्रसिद्ध असून त्या
देशांच्या इतिहासास मदत देत आहेत, त्या-

प्रमाणें मेग्यास्थिनीसनें लिहून घेतलेल्या वं-
शावळी आपल्यासमोर यावेळीं असल्या, तर
आपल्यास शंका रहातीना. असो. त्याच्या
ग्रंथाचे जे उतारे दोन तीन इतिहासकारांनीं
घेतले आहेत ते आपण येथें घेऊं.

फ्लिनीनें घेतलेला उतारा.

‘बॅक्सच्या काळापासून अलेक्झॅंडरपर्यंत
१५४ राजांची गणना आहे, आणि त्यांच्या
राज्यकाळाचीं अवधि ६४९१ वर्षे आणि ३
महिने आहे.’

अरायनच्या ग्रंथांतील उतारा.

‘डायानिसॉस (बॅक्स) च्या काळापासून
सॅड्कोटस् (चन्द्रगुप्त) पर्यंत हिंदुस्थानांतील
लोक १५३ राजे व ६०४२ वर्षांची अवधि
मानतात, परंतु ह्यामध्ये तीन वेळां लोकसत्ता-
त्मक राज्य स्थापिलें गेलें....दुसरे एक ३००
वर्षांचें व आणखी एक १२० वर्षांचें. डाय-
निसॉस हा हिराक्लीज्ज्हन १५ पिढ्या पूर्वी
होता, असें हिंदुस्थानचे लोक सांगतात.’

इजिप्त व बाबिलोन या देशांत ग्रीक लो-
कांनीं मिळविलेल्या माहितीप्रमाणेंच ही मा-
हिती राजांच्या राज्यवर्षसंख्येसह तपशील-
वार होती, ही गोष्ट वरील उताऱ्यांवरून स्पष्ट
दिसते. तिची मजल महिन्यापर्यंत येऊन पोच-
ली आहे. वरील दोन उताऱ्यांत वर्षांच्या सं-
ख्येत जरी थोडासा फरक आहे, तरी तो
महत्त्वाचा नाही आणि लोकसत्ताक राज्य
म्हणजे बहुधा अराजक काल असावा, असें
मानतां येईल.

महाभारतांत किंवा अन्य पूर्वग्रंथांत प्राचीन
राजांच्या राज्यवर्षसंख्येचा उल्लेख कोठेंच नाही,
याजवरून चन्द्रगुप्ताच्या काळीं प्राचीन राजां-
च्या राज्यवर्षसंख्येसहित वंशावळी निराळ्या अ-
सल्या पाहिजेत आणि त्यांजवरून ही माहिती
मेग्यास्थिनीसनें घेतली असली पाहिजे. महा-

भारतास शोवटचें रूप मेग्यास्थिनीसन्तर मिळालें, हें आपण पाहिल्लें आहे. यावरून ही माहिती किती जुनी आहे हें आपल्या लक्षांत येईल. आतां या उताऱ्यात सांगितलेला हिरा-क्लीज म्हणजे श्रीहरी ही गोष्ट सर्वमान्य होईल, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे, परंतु डायानिसास कोण हें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं. तथापि तो दाक्षायण मनु असा मेळ घातला असतां त्यापासून महाभारतांत व हरिवंशांत सांगितलेल्या श्रीकृष्णाच्या पिढ्या ५ जमतात, असें म्हणतां येतें (आदि. अ. ७५). तेव्हां मेग्यास्थिनीसनें दिलेल्या माहितीला हा एक अधिक दुजोरा मिळतो, असें म्हणतां येतें.

श्रीकृष्णाची वंशावळ हरिवंशांत दिलीच आहे, पण महाभारतांतही ती आणखी एके ठिकाणी आली आहे, त्यांत दक्षापासून श्रीकृष्ण १५ वाच आहे. अनुशासनपर्व अ. १४७ यांत ही वंशावळ दिली आहे; ती येणेंप्रमाणें:—
१ दक्ष—कन्या दाक्षायणी. २ (विवस्वान्) आदित्य—३ मनु—४ इला—५ पुरूरवा—६ आयु—७ नहुष—८ ययाति—९ यदु—१० क्रोष्टा—११ वृजिनीवान्—१२ उषंगु—१३ शूर—१४ वसुदेव—१५ श्रीकृष्ण. यांतील वृजिनीवान् आणि उषंगु हीं नांवें हरिवंशांत नाहींत. त्यांच्या ऐवजीं देवमीदुष हें नांव आहे. आदि. अ. ७६ याचे आरंभी ययाति प्रजापतीपासून दहावा असें म्हटलें आहे. तो खुद्द ब्रह्मदेवापासून घ्यावा. ब्रह्मदेवापासून प्रचेताः आणि त्यापासून दक्ष प्राचेतस. दक्षाला प्रजापति संज्ञा आहे म्हणून हा संशय येथें उत्पन्न होतो. असो, मेग्यास्थिनीसची माहिती महाभारतकालीन पंडितांकडून मिळालेली होती, हें यावरूनही निर्विवाद दिसतें. सबब त्यानें दिलेल्या १५३ पिढ्या पुराणांच्या शोवटच्या

आवृत्तींत दिलेल्या पिढ्यांहून अधिक विश्वसनीय आहेत.

मेग्यास्थिनीसनें दिलेल्या माहितीच्या विरुद्ध असा आक्षेप येणें शक्य आहे कीं, पिढ्यांच्या संख्येच्या मानानें वर्षसंख्या फार मोठी आहे. एकंदरीने सरासरी राजांच्या दर पिढीस २० वर्षे पडतात, हा हिशोब सर्व जगताच्या इतिहासावरून काढलेला आहे, हें आपण पूर्वी पाहिल्लेंच आहे. तेव्हां १५३ पिढ्यांना सरासरी ३०६० वर्षे यावीं, त्या ऐवजीं ६०४२ वर्षे दिली आहेत हें कसे? परंतु आर्य लोकांची मेग्यास्थिनीसनें दिलेली माहिती कशी विश्वसनीय आहे, याचें प्रत्यंतर आपण दुसऱ्या देशाच्या राजवंशावळीवरून पाहूं. प्रत्येक देशांत मानवी राजे सुरू होण्यापूर्वी कांहीं कांहीं देवांश राजे असावयाचेच आणि अशा राजांची वर्षसंख्या जास्त असावयाची, हें आपल्यास दिसून येतें. इजिप्त देशांतील मेनेथो यानें जमविलेल्या राजवंशावळीस मेनिस या मानवी राजापासून सुरुवात होते. यापूर्वी देवांश राजे झाले, परंतु पुढें कोणी झाला नाही असें त्यानें लिहिले आहे. आपलेकडेही श्रीकृष्ण हा ईश्वरी अवतार झाल्यानंतर कलियुगास प्रारंभ झाला. अर्थात् श्रीकृष्णानंतर कोणी ईश्वरी अंश राजा झाला नाहीं. हिराक्लीज अथवा हरिपयित झालेल्या देवांश राजांच्या १५ पिढ्या वजा देऊन बाकीच्या १३८ पिढ्या मानवी राजांच्या असें धरलें पाहिजे आणि या राजांचा राज्यवर्षाचा काल २० वर्षे घेऊनच आपण त्यांचा काल २७६० वर्षे धरला आहे. हा काल ६०४२ वर्षांत वजा दिला, तर बाकी ३२८२ वर्षे राहतात. इतकी वर्षे १५ पिढ्यांना धरली तर प्रत्येक पिढीस २०० वर्षे पडतात. ही कांहीं विशेष नाहींत हें आपल्यास दिसून येईल.

वसुदेवाचेंच आयुष्य किती होतें हें महाभारतांत दिलेल्या वर्णनावरून दिसतें. असो. अन्य देशांच्या इतिहासावरून ही वर्षसंख्या मोठी दिसत नाही. इजिप्त देशांतील व खाल्डिया देशांतील देवांशराजांनीं फारच वर्षे राज्य केले, असें वर्णन आहे. आतां आपण ज्यू लोकांची वंशावळ घेऊं. ही अधिक विश्वसनीय व जपून ठेविलेली आहे. यांतमुद्गां मोझिस या मानवी राजापूर्वीच्या प्रजापतीची (पेट्रियार्क) वर्ष-मर्यादा फारच मोठी आहे. पहिल्या भागांत म्हणजे सृष्ट्युत्पत्तीपासून जलप्रलयापर्यंत म्हणजे आदामपासून नोआपर्यंत ११ पुरुषांस २२६२ वर्षे दिली आहेत; म्हणजे दर पिढीस सुमारे दोनशें वर्षे पडतात. दुसऱ्या भागांत शेमपासून अब्राहमपर्यंत ११ पुरुषांस १३१० वर्षे मानतात; अर्थात् दर पिढीस ११० वर्षे पडतात आणि तिसऱ्या भागांत मोझिसपासून सालोमनपर्यंत १२ पिढ्यांस ४०८ वर्षे दिलेली आहेत ही मानवी प्रमाणाला धरून आहेत. सारांश, इतर देशांच्या तुलनेनें आपल्यास असे स्पष्ट म्हणतां येतें की, मेग्यास्थिनीसनें जी माहिती दिली आहे ती अगदी संभवनीय असून त्यांतील १९३ पिढ्या ह्या त्या वेळच्या लेखी पुराव्यावरून त्यानें दिलेल्या आहेत आणि यांजवरून हिंदुस्थानचा ऐतिहासिक काल इ. स. पू. ३१०१ पर्यंत जातो, याचें मुळीच आश्चर्य नाही. इजिप्तमधील पहिला मानवी राजा इ. स. पू. ३३७० वर्षीं राज्य करूं लागला. इजिप्तमधील सर्वांत मोठा पिरामिड इ. स. पू. २५०० वर्षे बांधला गेला. चीनचा पहिला मानवी राजा इ. स. पू. २०८५ वर्षीं गादीवर आला. इत्यादि प्राचीन देशांच्या इतिहासांवरून हिंदुस्थानांतील भारती आर्यांचे पहिले ऐतिहासिक राजे पांडव व श्रीकृष्ण इ. स. पू. ३१०१ इ-

तके जुने आहेत, यांत नवल करण्यासारखें कांहीं नाही.

मेग्यास्थिनीसच्या म्हणण्यावर दुसरा आक्षेप असा काढला जातो की, श्रीकृष्णापर्यंत १५ पिढ्या होतात, तितक्याच अवधीत मनूपासून पांडवांपर्यंत ३५ पिढ्या महाभारतांत दिलेल्या आहेत. पण यांतही आश्चर्य करण्यासारखें कांहीं नाही. कारण, ह्या कलीपूर्वीच्या राजांच्या पिढ्या असून त्यांची वर्षसंख्याही फार मोठी धरली आहे. हे राजे द्वापरांतील व तत्पूर्वीचे असून त्यांच्या मोठ्या वर्षसंख्येत निरनिराळ्या शाखेत १५ व ३५ अशा पिढ्या होण्याचा संभव आहे. एकाच भीष्माच्या देखत विचित्रवीर्य, पांडु आणि युधिष्ठिरादि पांडव अशा तीन पिढ्या झाल्या. तेव्हां मोठ्या आयुर्मर्यादेत कांही शाखांत जास्त पिढ्या होणें शक्य आहे. परंतु मानवी पिढ्या सुरू झाल्यापासून ज्या १३८ पिढ्या आम्ही धरल्या आहेत, त्यांत निरनिराळ्या शाखेत दीर्घायुषी व अल्पायुषी राजे मिळून एकंदर वर्षसंख्या सरासरीला २० च येणार हें युक्त आहे. असो. एकंदर गोष्टीचा विचार करतां मेग्यास्थिनीसला हिंदुस्थानांत चंद्रगुप्ताच्या वेळीं जी पिढ्यांची माहिती मिळाली, ती अत्यंत जुनी असून विश्वसनीय आहे, असेंच मानलें पाहिजे.

याउलट परिस्थिति पुराणांत दिलेल्या पिढ्यांची आहे. पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें ही माहिती फार अर्वाचीन म्हणजे इ. स. ४०० सुमाराची, अर्थात् मेग्यास्थिनीसच्या नंतर सात-आठशें वर्षांची आहे. या अवधीत शूद्र, बौद्ध व यवन राजे झाले असल्यामुळे प्राचीन क्षत्रियांच्या वंशावळी नष्ट झाल्या असल्या पाहिजेत. किंबहुना या लोकांचा व धर्माचा जातिविरुद्ध कटक्ष असल्यानें क्षत्रियांच्या पि-

दद्या संभाळून ठेवणारे सूत, पुराणिक या अवधीत नष्ट झाले असावेत. अर्थात् पुराणांनी लिहून ठेविलेली पिढ्यांची व वर्षसंख्यांची माहिती अनमानवपक्काची, किंवा बुद्ध व जैन माहितीवरून घेतलेली असावी. कारण, बुद्धापासून अथवा जिन महावीराच्या वेळेपासून किंवा थोडे तत्पूर्वी जे राजे झाले, त्यांची दिलेली नावे व वर्षसंख्या पुष्कळ संभवनीय व जुळती अशी पुराणांत दिलेली आढळते आणि तत्पूर्वीची माहिती केवळ काल्पनिक दिसते. ते कसे हें आपण विस्ताराने पाहू.

पुराणांत ही सर्व वर्णने भविष्यरूपाने आली आहेत. अर्थात् ती ती त्या राज्यांत तशी आहेत, यांत शंका नाही. त्यांत वर्षसंख्यामुद्दा दिलेली आढळते. तेव्हा ती त्या राजांनंतरची असली पाहिजेत, हें निर्विवाद आहे. या रीतीने विचार करता आध्यात्मिक राज्यसंख्या दिलेली आहे. पुढे यवनादि राजे झाले त्यांचे एकंदर काल दिले आहेत, असा सर्वच धोटाळा झालेला दिसतो. तथापि आपण बार्हद्रथ वंशाचा जास्त विचार करू. कारण यांच्या पुढे मगधांत झालेले वंश यांची माहिती बौद्ध ग्रंथावरूनही मिळण्यासारखी होती. वायुपुराणात ही माहिती जास्त विस्ताराने दिलेली आहे ती अशी. प्रद्योतवंशाचे पांच राजे, वर्षसंख्या विष्णुपुराणांत दिल्याप्रमाणे १३८ आहे. पण प्रत्येक राजाची वर्षसंख्या दिली आहे, त्यांची बेरीज १४८ येते. तसेंच त्यापुढे शिशुनाग वंश याचे दहा राजे ३६२ वर्षे राज्य करतील असे सांगितले आहे. पण राजांची नावे व निरनिराळी वर्षसंख्या दिली आहे, त्यांची बेरीज ३३४ वर्षे येते. असो. याजकडे दुर्लक्ष करून आपण यापूर्वीचा जो बार्हद्रथ वंश त्याचविषयी विचार करू. हा

वंश एक हजार वर्षे राज्य करील, असे वर्ण पुराणांचे—बहुतेक सर्व पुराणांचे आहे.

द्वात्रिंशच्च नृपा ह्येते भवितारो बृहद्रथात् ।
पूर्णं वर्षसहस्रं च तेषां राज्यं भविष्यति ॥

या वर्णनांत आलेला एक हजार हा ठोकळ आंकडाच संशय उत्पन्न करतो. बरोबर आंकडा आला म्हणजे बहुधा ठोकळ माना कांहीं माहिती नसते तेथे तो दिलेला असतो असे अनुमान होतें. दुसरी गोष्ट. एकच वंश हजार वर्षेपावेतो चालणें शक्य नाही. हें ऐतिहासिक अनुभवाच्या विरुद्ध आहे, व हे वर्षे मानवी कलियुगातील वंशांची हेंही लक्षांत ठेविलें पाहिजे. बार्हद्रथानंतरच्या पांचशें वर्षांच्या अवधीत दोन वंश झाले. (दोन्ही वंश मिळून १३८+३६२ बेरीज ५०० च येते.) हाही आंकडा ठोकळ आहे. त्यानंतर १०० वर्षी नंद झाले, हाही आंकडा ठोकळ आहे. असो बार्हद्रथ वंशाची जी विस्तारपूर्वक माहिती दिली आहे, ती कशी आहे तें आपण तपशीलवार पाहू. बृहद्रथापासून भारतयुद्धकालीन सहदेव राजापर्यंत दहा राजे वायुपुराणांत दिले आहेत ते असे. (१) बृहद्रथ (२) कुशाम्भ (३) ऋषभ (४) पुण्यवान् (५) विक्रान्त (६) मुधन्वा (७) ऊर्ज (८) नभस् (९) जरासंध (१०) सहदेव. येथे बृहद्रथापासून जरासंध नववा आहे. पण 'प्रथमप्राप्ते मांसिकापातः' असा की, जरासंध हा महाभारतांत बृहद्रथाचाच प्रत्यक्ष पुत्र वर्णिलेला आहे. (भा. सभा. अ. १७ पा. ५०६ ५०७) तेव्हा ही पुराणांची माहिती किंतु चुकीची आहे, याची कल्पना होईल. बृहद्रथाच्या व जरासंधाच्या दरम्यानच्या राजांच नावे ही काल्पनिक दिसतात. असो. यांच राज्यवर्षसंख्या दिलेली नाही. आतां आपण भारतीय युद्धानंतरच्या राजांची नावे व वर्ष

ख्या वायुपुराणांत दिली आहे ती पाहू. ती प्रमाणे.

(११)	सोमापि	५८ व.
(१२)	श्रुतश्रवा	६४ व.
(१३)	अयुतायु	२६ व.
(१४)	निरामित्र	१०० व.
(१५)	सुकृत्त	५६ व.
(१६)	बृहत्कर्मा	२३ व.
(१७)	सेनाजित्	२३ व.
(१८)	श्रुतंजय	४० व.
(१९)	महाबाहु	३५ व.
(२०)	शुचि	५८ व.
(२१)	क्षेम	२८ व.
(२२)	भुवत	६४ व.
(२३)	धर्मेनेत्र	५ व.
(२४)	नृपति	५८ व.
(२५)	सुव्रत	३८ व.
(२६)	दृढसेन	५८ व.
(२७)	सुमति	३३ व.
(२८)	मुचल	२२ व.
(२९)	मुनेत्र	४० व.
(३०)	सत्यजित्	८३ व.
(३१)	वीरजित्	३५ व.
(३२)	अरिंजय	५० व.

एकंदर वर्षे ९९७.

याप्रमाणे ही तपशीलवार यादी मुद्दाम देली असून भारती युद्धानंतरच्याच २२ राजांची बेरीज ९९७ वर्षे येते. मग ३२ राजांची बेरीज एकहजार वर्षे कशी येईल ? ग्राही यादीतील कित्येक राजांची नावे काल्प-
नेक व राज्यवर्षसंख्याही १०० वागरे काल्प-
नेक दिसते. किंबहुना, ' द्वितीयप्रासेऽपि म-
क्षेकापातः ' या न्यायाने महाभारतांत सहदे-
वाच्या मुळाचे नांव मेघसंधि आहे (अश्व.

अ. ८२ पा. १४०) वरप्रमाणे सोमापि नाही. तात्पर्य, एकंदर विचार करता प्रद्योत-
वंशापूर्वी सांगितलेल्या बार्हद्दथ वंशाची पुरा-
णांत दिलेली माहिती केवळ काल्पनिक आहे,
असेच म्हणावे लागते.

बार्हद्दथ वंशाची कच्ची दिलेली माहिती
निराधार आहे असे मान्य केले, तरी

यावत्परीक्षितो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम् ।
एतद्वर्षसहस्रं तु ज्ञेयं पंचदशोत्तरम् ॥

या श्लोकांत समष्टिरूपाने दिलेली माहिती तरी
कां मानू नये ? असा प्रश्न येथे कोणी करील.
पण आमच्या मते, तपशिलाशिवाय असा आं-
कडा मान्य करण्यास आधार काय ? वर्षे मो-
जल्याची कोणी दन्तकथा असलेली सांगत
नाहीं. याला मूळ आधार पिढ्यांचाच असला
पाहिजे. आणि फुटकळ वंशाची समष्टि बेरीज
१६०० येते, हे वर दाखविलेच आहे. २२
बार्हद्दथ ५ प्रद्योत १० शिशुनाग आणि ९
नंद मिलून ४६ पिढ्यांना १११५ किंवा १००६
वर्षे काही जास्त नाहीत असे कोणी म्ह-
णेल. पण प्रद्योतापूर्वी भारती युद्धापर्यंत एकच
बार्हद्दथ वंश होता, ही माहिती इ. स. नंतर
५०० च्या सुमारास भविष्यरूपाने सांगणारे
हे पुराणकार खरे मानावयाचे ? किंवा इ. स.
पू. ३०० च्या सुमारास ज्या परस्य मेम्या-
स्थिनीसने येथे येऊन चौकशी करून त्या
वेळेस प्रचलित असलेल्या लिहून ठेवलेल्या
वंशावळीवरून भारतीयुद्धापासून चंद्रगुप्तापर्यंत
१३८ पिढ्या असल्याचे लिहून ठेविले आहे,
तो अधिक विश्वसनीय मानावयाचा ? आम-
च्या मते जों जों पूर्व पूर्व माहिती किंवा आ-
धार मिळेल, तों तों ती जास्त विश्वसनीय असे
मानले पाहिजे. पूर्व पूर्व माहितीच्या परंपरेने
पाहतां पुराणे शोबटी, त्यांच्या अगोदर मेम्या-
स्थिनीस व त्याच्या अगोदर वेदांगे अशी

परंपरा लागते. वेदांगज्योतिषाचा काल इ. स. पू. सुमारे १४०० वर्षे असा रा. दीक्षितांनीच ठरविला आहे. त्यांची ही साक्ष पुराणांना विरुद्ध पडते. कारण, वेदांगज्योतिषापूर्वी बरीच वर्षे भारतीयुद्ध झाले असले पाहिजे, हे स्पष्ट आहे, पण आपल्यास याच्याही पूर्वीचा पुरावा सामान्यतः सर्व भरतखंडांत मान्य केलेल्या भारतीययुद्धाच्या काळाचा म्हणजे इ. स. पू. ३१०१ चा उपलब्ध होत असून त्यावरूनही मेग्यास्थिनीसच्या पुराव्याची विश्वसनीयता अधिक आहे, ही गोष्ट सिद्ध होते. तरी त्याजकडे आपण आतां वळू.

वैदिक वाङ्मयांतील प्रमाण.

मेग्यास्थिनीसचा पुरावा विशेष मानण्यासारखा आहे, या गोष्टीस एक अत्यंत महत्त्वाचे सबळ पुराव्याचे साधन वैदिकवाङ्मयावरून कसे उत्पन्न होतें, हें आपण येथें विस्तारानें दाखवूं. ऋग्वेदांतील मंत्रांच्या तपासणीवरून ऋग्वेदामध्ये भारतीययुद्धाचा कोठेही उल्लेख नाही, परंतु भारती योद्ध्यांच्या पूर्वाजांचा एक महत्त्वाचा उल्लेख मुद्देवानें सांपडतो. भीष्माचा व विचित्रवीर्याचा बाप शंतनु यास देवापि म्हणून एक भाऊ होता. हा देवापि शंतनूहून वडील असून विरक्त असल्याकारणानें राज्यावरील आपला हक्क सोडून अरण्यांत निवृत्त गेला. महाभारतांतील आदिपर्व अ. ७५ यांतही ही गोष्ट स्पष्टपणें सांगितलेली आहे.

देवापिः खलु बाल एव अरण्यं विवेश ।

शंतनुस्तु महीपालो बभूव ॥

ऋग्वेदाच्या 'बृहद्देवता' ग्रंथांत हीच गोष्ट सांगितलेली आहे. तो श्लोक असा

आष्टिषेणश्च देवापिः कौरव्यश्चैव शंतनुः ।

आतरौ राजपुत्रौ च कौरवेषु बभूवतुः ॥

'आष्टिषेण देवापि व कौरव्य शंतनु हे दोघे भाऊ राजपुत्र असून त्यांचा जन्म कौरव-

शांत झाला.' देवापि यास 'आष्टिषेण' असें म्हटलें आहे, तें तो ऋष्टिषेण ऋषींचा शिष्य झाला होता म्हणून. देवापि हा मोठा तपस्वी असून शंतनूच्या राज्यांत एक वेळ अवर्षण पडलें, त्या वेळेस देवापिन शंतनूसाठी पर्जन्याची स्तुति करून पाऊस पाडला, अशी कथा आहे. या वेळीं आष्टिषेण देवापिन जें सूक्त केलें, तें ऋग्वेदाच्या दहाव्या मंडलामध्ये सामील झालेलें आहे. या दहाव्या मंडलांत अनेक ऋषींचीं शेवटचीं शेवटचीं सूक्ते आहेत असा समज आहे. सारांश, देवापिच्या हकीकतीवरून असें अनुमान निघतें कीं, ऋग्वेदानंतर १०० वर्षांच्या आंत भारतीयुद्ध झालें. कारण, देवापिचा भाऊ शंतनू, शंतनूचा पुत्र भीष्म व विचित्रवीर्य आणि विचित्रवीर्याचे धृतराष्ट्र व पांडु हे पुत्र होत. युद्धकाली भीष्म म्हातारा असून जिवंत होता, अशीही भारती युद्धाची जोड ऋग्वेदाच्या काळाशी लागते, ही गोष्ट पार्गिटरसाहेबांनीं जगतासमोर प्रथम आणली आहे. आम्हासही हा पार्गिटरसाहेबांचा सिद्धांत मान्य आहे, इतकेंच नव्हे तर याच गोष्टीचें समर्थन करणारी दुसरी गोष्ट आम्हास सांपडली आहे. महाभारतांत पांचालांना 'सोमकाः' असें ठिकठिकाणीं म्हटलें आहे. द्रोणानें अश्वत्थाम्यास 'पांचालांवर हल्ला कर' असें सांगतांना

सोमका न प्रभोक्तव्या जीवितं परिरक्षता ।

'आपल्या जीवाचें रक्षण करून सोमकांना सोडूं नको,' असें सांगितलें आहे. द्रुपदराजालाही सोमक अशी संज्ञा एके जार्गी दिलेली आहे. हे सोमक कोण याचा पत्ता कित्येक दिवस लागत नव्हता. परंतु ऋग्वेदांत 'सोमकः साहदेव्यः' असा सहदेवपुत्र सोमक याचा उल्लेख एका सूक्तांत आहे, असें बैदिक इण्डेक्सवरून कळलें. ऐतरेय ब्राह्मणांतही

सहदेवपुत्र सोमक यानें एक राजसूय यज्ञ केला व पर्वत व नाद या ऋषींच्या सांगण्याप्रमाणें विशिष्ट रीतीनें सोमरस काढला यामुळे त्यास अत्यंत कीर्ति मिळाली, असें वर्णन आहे. हा सोमक द्रुपदाचा पूर्वज होय. हरिवंश (अ. ३२ पा. १००) यांत सहदेव, सोमक, अंशु, वृषत् आणि द्रुपद अशी पिढी सांगितलेली आहे. वृषद्युस्त्राला पार्षत व द्रौपदीला पार्षती असें महाभारतांत म्हटलें आहे, त्याचें कारण यावरून समजेल. 'साहदेव्यः सोमकः' असा उल्लेख ऋग्वेदांत आलेला आहे. सोमक राजसूय करणा-
रा मोठा सम्राट् असल्याने त्याच्या वंशजाना 'सोमकाः' असे नांव मिळाले, व ते भारतांत वारंवार येतें. द्रुपद भारतीयुद्धांत होता, याजवरूनही ऋग्वेदानंतर भारतीयुद्ध चारपांच पिढ्यांनीं म्हणजे १००-१५० वर्षांनी झालें, असें मानण्यास हरकत नाही.

यावरून आपल्या अनुमानाचें पहिलें साधक प्रमेय सिद्ध झालें, तें असें. पार्गिटर साहेबांच्या म्हणण्याप्रमाणें भारतीयुद्ध ऋग्वेदानंतर सरासरी १०० वर्षांनी झालें. आतां आपल्या अनुमानाचा दुसरा साधक भाग देऊं. प्रो. मॅकडोनेल आपल्या संस्कृतवाङ्मयाच्या इतिहासावरील ग्रंथात असें म्हणतो. " महाभारताला मूलभूत ऐतिहासिक कथा कुरु व पांचाल या दोन शेजारी शेजारी राहणाऱ्या लोकांमध्ये प्राचीन काळीं झालेले युद्ध ही होय. या युद्धामुळे हे लोक एक झाले. यजुर्वेदांत या दोन्ही जाती एकवटलेल्या उल्लिखित आहेत. काठक ब्राह्मणांत धृतराष्ट्र वैचित्रवीर्य हा राजा सर्वांस माहीत असलेल्याप्रमाणें वर्णिला आहे. यावरून हा महाभारतांत वर्णिलेला युद्ध-प्रसंग फार मागील काळीं झाला, असें म्हणावें लागतें. हा काळ इसवीसनपूर्व दहाव्या शतकाच्या अलीकडे येऊं शकत नाही. " या

उतान्यांत भारतीयुद्धाच्या काळासंबंधानें वैदिक वाङ्मयांतील प्रसिद्ध पाश्चात्य विद्वानांचें काय मत आहे, हें आपण ग्रथित असलेले पाहतों. यांतील एक भाग आम्हास मान्य नाही. परंतु बाकीचा मान्य नाही. प्रोफेसर मॅकडोनेलनें यजुर्वेदाचा काळ इसवी सन पूर्व १००० धरला आहे, हा भाग खेरीज करून त्यांचें जें मत आहे तें मान्य केलें पाहिजे. यजुर्वेदांत कुरुपंचालांचा एकत्वानें उल्लेख आहे, व काठक ब्राह्मणांत वैचित्रवीर्य धृतराष्ट्राचा उल्लेख आहे, याजवरून भारतीयुद्ध यजुर्वेदापूर्वी किंवा काठक ब्राह्मणापूर्वी झालें असें अनुमान निश्चयानें निघतें. याच अनुमानाला आमच्या मते आणखी दुजोरा मिळतो तो असा कीं, शक्ययजुर्वेदाच्या शतपथ ब्राह्मणांत जनमेय पारीक्षिताचा उल्लेख आहे. यावरून यजुर्वेदाच्या व त्यांतील ब्राह्मणांच्या पूर्वी भारतीयुद्ध झालें असें ठरतें, तें किती वर्षांपूर्वी झालें हें मात्र यांतून निवत नाही.

असो. आपल्या अनुमानाचें प्रथम प्रमेय याप्रमाणें सिद्ध झालें. भारतीयुद्ध ऋग्वेदरचना-कालानंतर शंभर वर्षांनी व यजुर्वेद आणि शतपथ ब्राह्मण यांच्यापूर्वी कांही वर्षे झालें; ही गोष्ट आपलें पहिलें प्रमेय होय. आतां ऋग्वेदाचा काळ किंवा यजुर्वेदाचा काळ जर ठरवितां येईल, तर आपल्यास भारतीयुद्धाचा काळ सहज ठरवितां येईल. हेंच आपलें दुसरें प्रमेय होय. या प्रमेयासंबंधानें पाश्चात्य विद्वानांचा व आमचा तीव्र मतभेद आहे. पार्गिटर साहेब असें म्हणतात कीं, ऋग्वेदाचें शेवटलें सूक्त देवापी-
चें व पहिलें सूक्त विश्वामित्राचें असें मानलें, तर देवापि व विश्वामित्र यांमधील पिढ्यां-
वरून सरासरी ७०० वर्षांचें अंतर दिसतें, व भारतीयुद्धाचा काळ इसवी सन पूर्व १००० वर्षे घेतला तर ऋग्वेदाचा काळ सरासरी

१०००—१७०० इ० स० पूर्व पर्यंत मागे जातो. प्रोफेसर मॅकडोनेल यांच्या मताचाच आधार वर घेतलेला दिसतो, म्हणजे यजुर्वेदाच्या रचनेचा काळ इसवी सन पूर्व १००० वर्षे त्याने धरलेला आहे. हा जो वेदांचा रचनाकाळ पाश्चात्य पंडितांनी कायम केला आहे तो कशावरून? त्यांचा आमचा मतभेद होतो तो येथेच. पाश्चात्य पंडित वैदिक वाङ्मयाला अगदी अलीकडे ओढण्याचा प्रयत्न करितात व त्याजवरून भरतखंडाच्या प्राचीन इतिहासांतील सर्वच गोष्टी अलीकडे ओढून पाहतात, ही त्यांची मोठी चूक आहे. अमो. पार्गिटर व मॅकडोनेल यांच्या एका मताला दु. जोरा देऊन आपले पहिले प्रमेय सिद्ध झाले. ते असे. भारतीयुद्ध ऋग्वेदानंतर व यजुर्वेदाच्या पूर्वी विशेषतः शतपथ ब्राह्मणाच्या पूर्वी झाले. तेव्हा ऋग्वेदाचा काळ किंवा यजुर्वेदाचा काळ किंवा शतपथ ब्राह्मणाचा काळ कोणता हे जर आपल्यास निःसंशयाने कळेल, तर भारतीयुद्धाचा काळ निश्चयाने सांगता येईल, हे उघड आहे. ऋग्वेदाचा काळ ठरविण्यास किंवा यजुर्वेदाचा काळ ठरविण्यास थोडीशी अडचण आहे. ऋग्वेदाची निरनिराळी मूळे निरनिराळ्या काळी झाली, हे प्रसिद्ध आहे. यजुर्वेदाची ही रचना अशाच प्रकारे कित्येक शतके होत होती. कारण, ऋग्वेदांतील पुरुषसूक्तांत यजुर्वेदाचा उल्लेख आहे. शतपथ ब्राह्मणाच्या पूर्वी ऋग्वेदसूक्तांची रचना संपूर्ण होऊन ऋग्वेदाचा एक निश्चित पूर्वापरसंबद्ध असा ग्रंथ तयार झाला होता, हे निर्विवाद दिसते. प्रोफेसर मॅकडोनेल हे आपल्या पूर्वाक्त ग्रंथाच्या ४९ पानावर असे म्हणतात की, ब्राह्मणांमध्ये ज्या निरनिराळ्या चर्चा ऋग्वेदाविषयी आहेत, त्यांजवरून असे दिसते की, ऋग्वेदाची संहिता त्या वेळी एका विशिष्ट प्रकाराने कायमची

निश्चित झाली होती; यजुर्वेदांतील गद्य वचनांप्रमाणे त्यांत अनिश्चितपणा नव्हता. शतपथ ब्राह्मणामध्ये एके ठिकाणी असे स्पष्ट म्हटले आहे की, “ यजुर्वेदांतील गद्य वचनांचा पाठ बदलणे शक्य आहे; परंतु ऋग्वेदांतील ऋचांचा पाठ बदलणे अशक्य आहे.” इतकेच नव्हे तर, ब्राह्मणामध्ये ऋग्वेदांतील अमुक सूक्तांत इतक्या ऋचा आहेत असा उल्लेख आढळतो व हल्लींच्या ऋग्वेदांत तितक्याच ऋचा आहेत. तात्पर्य, ब्राह्मणकाळी ऋग्वेद हा समग्र ग्रंथ बांधलेला, निश्चित व सर्वमान्य श्रुति असा ठरला होता. ऋग्वेदाची व्यवस्था करण्याचे काम व्यासांनी केले व हा व्यास भारतीयुद्धवेळी होता अशी जी समजूत आहे, ती वरील विधानास धरून आहे. म्हणजे ऋग्वेदानंतर भारतीयुद्ध सरासरी १०० वर्षांच्या आत झाले व भारतीयुद्धानंतर ब्राह्मणग्रंथ विशेषतः शतपथ ब्राह्मण हा ग्रंथ तयार झाला. महाभारतावरूनही भारतीयुद्धानंतर शतपथब्राह्मण रचले गेले असेच दिसते. शतपथ ब्राह्मणाची व शुक्लयजुर्वेदाची रचना याज्ञवल्क्याने केव्हा व कशी केली, याची हकीकत शांति. अ. ३१८ यांत दिलेली आहे ती पुढे येणारच आहे. त्यावरून महाभारतकाळी मुद्दा हाच समज असलेला दिसतो की, भारतीयुद्धानंतर शतपथ ब्राह्मण तयार झाले. या शतपथ ब्राह्मणाचा काळ आपल्यास ठरविता येईल काय, हा येथे अत्यंत महत्त्वाचा मुद्दा उपस्थित होतो.

कृत्तिकेचे थेट पूर्वेस उगवणे.

प्रोफेसर मॅकडोनेल यांनी ब्राह्मणांचा काळ इसवी सन पूर्व ८००—९०० पर्यंत दिलेला आहे. पण हा काळ अतिशय भिन्नेपणाने अगदी अलीकडचा ओढलेला आहे. ऋग्वेदाला प्रो. मॅकडोनेल इ. स. पूर्व १५००—१००० पर्यंत ठरवतो, पण प्रोफेसर जेकोबी इ. स. पूर्व

४००० वर्षेपर्यंत मागे जात आहे. ते कांही असो, शतपथ ब्राह्मणाचा काळ अत्यंत निश्चितपणाने ठरविण्यास एक प्रमाण उपस्थित झाले आहे. त्यावरून त्याचा काळ इसवी सन पूर्व ३००० तीन हजार ठरतो. हा आमचा शोध नाही. हा शोध लावण्याचे श्रेय शंकर बा. दीक्षित ह्यांस आहे, व तो त्यांनी भारतीय ज्योतिष शास्त्रावरील आपल्या इतिहासग्रंथात नमूद केला आहे. ' इंडियन ऑन्टिकेरी ' या मासिकांत इंग्रजी वाचकांपुढेही त्यांनी हा शोध मांडला, परंतु आजपर्यंत त्यांस कोणीही उत्तर दिले नाही. दीक्षितांनी लावलेला शोध येथेप्रमाणे आहे. दीक्षित म्हणतात. — "असे निश्चयात्मक सिद्ध करता येते की, शतपथ ब्राह्मणाचा, निदान ज्या भागांत खालील वाक्य आहे त्याचा काळ इसवी सन पूर्व ३००० सुमार आहे. हे वाक्य असे:—

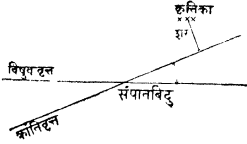
कृत्तिकास्वादधीत। एता ह वै प्राच्यै दिशो न च्यवन्ते सर्वाणि ह वा अन्यानि नक्षत्राणि प्राच्यै दिशश्चवन्ते ।

अर्थ:—कृत्तिका नक्षत्रावर अग्नीचे आधान करावे. ह्या कृत्तिका पूर्वदिशेपासून निश्चयाने च्यवत (चळत) नाहीत, बाकीचीं सर्व नक्षत्रे चळतात. या वाक्यावरून त्या काळी कृत्तिका थेट पूर्वेस उगवत असत. साधारण लोकसमनुतीप्रमाणे सर्वेच नक्षत्रे पूर्वेस उगवतात, परंतु वरील वाक्यांत कृत्तिकांचे उगवणे व इतर नक्षत्रांचे उगवणे यांत फरक दाखविला आहे. यावरून व च्यव धातूवरून या वाक्याचा असा अर्थ दिसतो की, कृत्तिका ऐन पूर्वेच्या बिंदूत उगवतांना दिसत, व इतर नक्षत्रे या बिंदूच्या डाव्या किंवा उजव्या बाजूस उगवत असत. ज्योतिष शास्त्राने याचा अर्थ

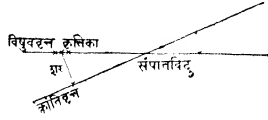
असा की, ज्या वेळी हे वाक्य लिहिले गेले त्यावेळी कृत्तिका ऐन विषुववृत्तावर होत्या. तसेच या वाक्यावरूनच हेही दिसते की, वैदिक कालीन पूर्वबिंदूचा निश्चय केला होता आणि ते नक्षत्रांचा उदय पहात असत. संपातबिंदूच्या चलनामुळे म्हणजे मागे हटण्यामुळे हल्ली कृत्तिका पूर्वेस उगवत नाहीत. हल्लीच्या कृत्तिकाच्या स्थितीवरून कृत्तिका विषुववृत्तावर होत्या, त्या वेळचा काळ काढता येतो. तो काळ इसवी सन पूर्व २९९० येतो. ठोकळ मानाने ३००० घ्यावा. मी गणित करून हेही पाहिले आहे की, या वेळी सत्तावीस नक्षत्रांपैकी दुसरे कोणतेही नक्षत्र विषुववृत्तावर नव्हते; अर्थात् पूर्वेस उगवत नव्हते. कृत्तिका पूर्वेपासून चळत नाहीत, असा वर्तमानकाळी प्रयोग आहे, भूतकाळी नाही. अर्थात् या वाक्यांत पूर्वीची गोष्ट सांगितलेली नाही. माझे मत असे आहे की, या विधानावरून निश्चयात्मक सिद्ध होते की, हे वाक्य इसवी सन पूर्व ३००० याच्या अलीकडे लिहिले गेले नाही. " (इंडियन ऑन्टिकेरी भा. २४ पान २४९.)

दीक्षितांचे वरील म्हणणे आजपर्यंत कोणीही खोडलेले नाही व ते इतके महत्त्वाचे आहे की, ते वाचकांस नीट समजाविले पाहिजे. कृत्तिका नक्षत्र कान्तिवृत्ताच्या उत्तरेस आहे, व त्याचा शर कधीही कमीज्यास्ती होत नाही. त्याचे पूर्वेच्या उत्तरेस हल्ली उगवणे हे पूर्वेकाळी संपातबिंदू दुसऱ्या ठिकाणी होता तेव्हा नव्हते. विषुववृत्तावर जेवढे तारे असतात, तेवढेच पूर्वेस उगवतात व संपातबिंदूच्या मागे येण्यामुळे विषुववृत्ताहून तारे सुटतात. ही स्थिति कशी होते हे पुढील आकृतीवरून वाचकांच्या लक्षांत येईल.

इसवी सन १९००

इसवी सन पूर्वी ३०००

हल्लीं विषुववृत्ताच्या वर उत्तरेस कृत्तिका आहेत. पूर्वीं एका काळीं कृत्तिका विषुववृत्तावर होत्या. क्रान्तिवृत्ताचा व विषुववृत्ताचा कोन २३ अंशांचा आहे आणि कृत्तिकांचा शरही ठराविक व कायमचा आहे. यावरून संपातबिंदु त्या काळीं किती मागे होता हें काढता येते. दीक्षितांनीं सरासरी ६८ अंश इ. स. १९०० च्या स्थितीच्या मागे काढला. अर्थात् १९०० च्या पूर्वीं ६८×७२ (७२ वर्षांस एक अंश संपात मागे सरतो या हिशोबानें) म्हणजे ४८९६ वर्षे येतात. यांत १९०० वजा करतां इसवी सन पूर्व २९९६ वर्षांच्या सुमारास शतपथ ब्राह्मणांतील हें वाक्य लिहिलें गेलें असावें. शतपथ ब्राह्मणापूर्वीं कित्येक शतके ऋग्वेद तयार होत होता. अर्थात् ऋग्वेदाचा शेवटचा काळ इ. स. पूर्व ३२०० असा धरला असतां चालेल. भारतीयुद्ध ऋग्वेदानंतर १०० वर्षीनीं झालें, तेव्हां त्याचा काळ ३१०१ हा बहुतेक निश्चयानें ठरतो, अशी आमच्या अनुमानाची बांधणी दीक्षितांनीं दिलेल्या काळावर आम्ही बसविली आहे.

आमच्या म्हणण्याचा सारांश वाचकांपुढे अगदीं थोडक्यात पुन्हां मांडू. ऋग्वेदांत शे बरीं शेवटीं देवापि यांचें सूक्त आहे. देवापि हा भीष्माचा बाप शंतनु याचा भाऊ होता. अर्थात् ऋग्वेदानंतर थोड्याच वर्षीनीं भारतीयुद्ध झालें. शतपथ ब्राह्मणांत संबंध ऋग्वेदा-

चा उल्लेख आहे, आणि जनमेजय पारीक्षित-पांडवांचा पणतु याचाही उल्लेख आहे. तेव्हां भारतीयुद्ध शतपथ ब्राह्मणापूर्वीं झालें. शतपथ ब्राह्मणाचा काळ 'कृत्तिका थेट पूर्वेस उगवतात' या त्यांतील वचनावरून इसवी सन पूर्व ३००० सुमाराचा दीक्षितांनीं ठरविला आहे. तेव्हां भारतीयुद्धाचा काळ इसवी सन पूर्व ३१०१ जो मानला गेला आहे तो योग्य आहे; आणि ऋग्वेदाच्या बांधणीचा काळ सरासरी इसवी सन पूर्व ३२०० ठरतो. अशी ही आमची अनुमानपरंपरा आहे. या अनुमानपरंपरेत बोट शिरकविण्यास कोठेंच जागा नाही, असें आम्हांस वाटतें. भारतीयुद्ध ऋग्वेदानंतर व शतपथ ब्राह्मणापूर्वीं झालें, ही गोष्ट पाश्चात्य पंडित मॅक्डोनेल्प्रभृति सर्वांस मान्य आहे. ते ऋग्वेदाचा व शतपथ ब्राह्मणाचा काळच अगदीं अलीकडे धरतात. पण ही त्यांची चुक आहे. त्यास मजबूत आधार नाही. दीक्षितांनीं काळ काढलेला आहे, तो ज्योतिष-विषयक उल्लेखावरून गणितानें काढला आहे. तो कधींही हलू शकणार नाही. अशा स्थितीत दीक्षितांनीं काढलेल्या पुराव्यास काय उत्तर देतां येईल, याचा आपण थोडासा विचार करूं.

आठवणीची कल्पना शक्य नाही.

दीक्षितांच्या म्हणण्यास आजपर्यंत कोणीच उत्तर दिलें नाही; म्हणून त्यास काय उत्तर देतां येईल, हें आम्ही आपल्या कल्पनेनें

मांडतो. अशा प्रकारचे उत्तर अप्रत्यक्ष रीतीने कधी कधी पुढे येते, म्हणून त्याचा आपणास विचार केला पाहिजे. कित्येक असे म्हणतात की, अशा प्रकारची विधाने आठवणीवरून केली जातात. कृत्तिका पूर्वस उगवतात ही गोष्ट प्राचीन काळी ऋषींनी पाहिली असावी व ती चमत्कारिक असल्याने लोकांच्या आठवणीत शेंकडों वर्षे राहिली असावी. यामुळे शतपथ ब्राह्मण जरी अलीकडे लिहिले गेले असले तरी त्यांत या गोष्टीचा उल्लेख आल्या असावा, अशा प्रकारची आठवणीची कल्पना मानून शतपथ ब्राह्मणांतील वचनाचा पुरावा उडविता येईल.

परंतु आमच्या मते ही आठवणीची कल्पना बसू शकत नाही. शतपथ ब्राह्मणांतील वाक्य वर्तमानकाळी आहे, भूतकाळी नाही. कोणी एखादा मनुष्य अमुक काळी भूमकेतु दिसला होता, असे म्हणू शकेल; पण भूमकेतु दिसत नसतांना भूमकेतु दिसतो असे म्हणणार नाही. कृत्तिका पूर्वस उगवत असत, त्या सरासरी १००-१५० वर्षे पूर्वस उगवत होत्या, परंतु संपातबिंदू मागे येत असल्याने त्या पुढे पूर्वस उगवत नाहीशा झाल्या, व हल्लीही उगवत नाहीत. इसवी सन पूर्व ३००० च्या वेळी त्या पूर्वस उगवत, असे ऋषींनी पाहिले. २०० वर्षांत त्यांचे पूर्वस उगवणे बंद झाले. आतां शतपथ ब्राह्मण पाश्चात्यांच्या मताप्रमाणे इसवी सन पूर्व ८०० च्या सुमारास लिहिले गेले असे मानले, तर जी गोष्ट इसवी सन पूर्व २८०० पासून बंद झाली म्हणजे ज्या कृत्तिका २००० वर्षे पूर्वस उगवण्याच्या बंद झाल्या होत्या, त्या पूर्वस उगवतात, असे वाक्य शतपथांत कसे लिहिले जाईल ? ही आठवणही इतके दिवस लोकांत कशी राहिली ? कृत्तिका पूर्वस उगवतात हे ऋषींनी

इसवी सन पूर्व ३००० च्या सुमारास पाहिले. एवढे त्यावेळी त्यांचे ज्ञान होते, तर आर्यांचे ज्ञान तसेच पुढे कायम राहिले असून यज्ञयागादिकेते आकाशाकडे पुढेही पहात असले पाहिजेत; व कृत्तिका पूर्वस उगवत नाहीत, हेही त्यांच्या लक्षांत आले असले पाहिजे. तेव्हा आठवणीची कल्पना येथे जुळत नाही.

कोणी आक्षेपक येथे असे म्हणेल की, हल्ली आपण चैत्र-वैशाख—वसंतऋतु असे जे म्हणतो ते आठवणीने म्हणतो. प्रत्यक्ष स्थिती पाहिली तर संपात मागे गेल्यामुळे फाल्गुन-चैत्र वसंत म्हटला पाहिजे. पूर्वी एका काळी चैत्र हा वसंताचा पहिला महिना होता, आणि त्या वेळी चैत्र-वैशाख वसंतऋतु इत्यादि पाठ सुरू झाल्या. हल्ली स्थिति बदलली आहे तरी आपण पूर्वीप्रमाणे चैत्र-वैशाख वसंतऋतु असेच म्हणतो, आणि पुस्तकांतही लिहितो. अशाच प्रकारचे धार्मिक गोष्टीत मागचेच नियम कायम राहतात व बदललेल्या स्थितीकडे दुर्लक्ष होतें. हे म्हणणे प्रथमतः संभवनीय दिसले, तरी येथे लागू पडत नाही. कारण, कृत्तिका थेट पूर्वस उगवतात ही गोष्ट सहजगत्या सांगितलेली आहे. ही गोष्ट रोजच्या पाठांतली किंवा धार्मिक विधीतली नाही. दुसरे, जेव्हा प्रत्यक्ष स्थिति व मागील काळांतील स्थिति यांत बरेच अंतर पडते तेव्हा नेहमीचे पाठही पुष्कळ वेळा बदलतात. चैत्र-वैशाख वसंतऋतु हा पाठ ऋतु एक महिना मागे ढकलला गेल्यामुळे बदललेला आहे; म्हणजे प्रथम १५ दिवसांचा फरक लक्षांत आला त्या वेळेस महिने पौर्णिमेपासून मोठे लागून पाठीमागे १५ दिवसांनी ढकलले गेले. यांहून ज्यास्ती फरक पडला तेव्हा ज्योतिष्यांनी 'मीनमेषयोर्वसन्तः' असा पाठ सुरू केला. पूर्वी वैदिककाळी कृत्तिका-रोहिणी असा पाठ

सुरू होता, तो अलीकडे अश्विनी-भरणी असा सुरू झाला आहे. सारांश, आमच्या मते दोन हजार वर्षे जी गोष्ट बंद झाली होती, ती हल्ली आहे म्हणून शतपथांत कधीही येणार नाही. हल्लीचा कोणताही काळ वैशाखाचे वर्णन व-संतासारखे करणार नाही, ग्रीष्मासारखे करील हे उघड आहे.

असो, तर याप्रमाणे आठवणीच्या कल्पनेने शतपथ ब्राह्मणांतील वाक्याची विल्हेवाट लावता येणार नाही. या वाक्यावरून कृत्तिका थेट पूर्वेस उगवतात ही इसवी सन पूर्व ३००० च्या सुमारास दिसणारी गोष्ट वैदिक ऋषींनी त्यावेळी पाहिली होती. यावरून त्यावेळी आर्यांची सुधारणा बरीच पुढे गेली होती. चारी दिशांचे बिंदु त्यांनी निश्चित केले होते व ताऱ्यांचे उदयास्त यांचे ते दृक्प्रत्यय घेत, हे यावरून सिद्ध होतं. पण यांत आश्चर्य करण्यासारखे कांहीच नाही. इजिप्त आणि बॅबिलोन येथील लोक सुधारलेले असून त्यांनी इसवी सन पूर्व ४००० च्या सुमारास दिशांचे बिंदु कायम केले होते. इजिप्तमधील पिरामीड यांच्या बाजू व बॅबिलोनमधील 'झिगुरात' अथवा मंदिरं यांचे कोपरे ऐन चार दिशांच्या बिंदूंना धरून आहेत, हे प्रसिद्ध आहे. तर हिंदुस्थानांत इसवी सन पूर्व ३००० च्या वेळी आर्यीस दिशांचे ज्ञान होतं, हे साहजिक आहे. हिंदुस्थानांत आर्यांनी पिरामीड बांधिले नाहीत तरी ते यज्ञयाग करीत असत. यज्ञांतील प्राचीदिशासाधन जरूर आहे आणि वर्षसत्र करीत असतांना विषुव दिवसाचे महत्त्व मोठे आहे. त्या दिवशी सूर्य थेट पूर्वेस उगवतो, तेव्हा प्राचीसाधन करणे इतकं कठीण नव्हतं, असो. ही आर्यांची संस्कृति पुढे कायमच होती व यज्ञयागादि क्रिया चालू होत्या. शतपथ ब्राह्मण इसवी सन पूर्व ८००

च्या सुमारास मानल्यास दरम्यान २००० वर्षे जर दृक्प्रत्यय बंद झाला नव्हता व कृत्तिका पूर्वेस उगवत नव्हत्या तर त्या पूर्वेस उगवतात असे वाक्य त्यांत कधीही येणार नाही. इसवी सन पूर्व ३००० च्या वेळी दृक्प्रत्यय घेण्यासारखी आर्यांची संस्कृति होती, तर शतपथ ब्राह्मणही लिहिण्याची त्यांची शक्यता होती, असे मानता येतं. सारांश, ज्या वेळेचा हा दृक्प्रत्यय आहे त्या वेळेसच शतपथ ब्राह्मण लिहिले गेले असेच मानले पाहिजे.

पाश्चात्यांनी भित्रेपणाने वैदिक

वाङ्मयाचे ठरविलेले काळ.

शतपथ ब्राह्मणाचा इसवी सन पूर्व ८०० हा पाश्चात्य विद्वानांनी ठरविलेला काळ अगदी न हलण्यासारखा अशा पुराव्यावरून कायम केला गेला असता, तर आपल्यास थोडाबहुत विचार पडला असता. दोन निरनिराळी मजबूत आधारावरून ठरविलेली मते आपल्या समोर असल्याने संशय पडता. परंतु तसेही नाही. वैदिक वाङ्मयाचा काळ पाश्चात्य विद्वानांनी केवळ अंदाजावरून ठरविलेला आहे, व हे अंदाजही भित्रेपणाने व कंजुषपणाने केलेले आहेत. उदाहरणार्थ, ऋग्वेदाच्या निरनिराळ्या सूक्तांच्या रचनेचा काळ सरासरी पांचशे वर्षे पुरे असे मानून इसवी सन पूर्व १५०० पासून १००० ठरविला आहे, व ब्राह्मणांच्या रचनेला ३०० वर्षे पुरे असे मानून तो काळ ८००-९०० पर्यंत ठरविला आहे. ग्रीकांच्या सुधारणेच्या काळाच्या पलीकडे आर्यांच्या सुधारणेस नेण्यास पाश्चात्यांच्या मनाचा कल होत नाही. होमर जर इसवी सन पूर्व एक हजार याच्या पूर्वी जाऊ शकत नाही, तर भारताच्या व्यासासही ते त्याच्या मागे नेऊं चाहतात नाहीत. परंतु बेनियो याने

गोळा करून ठेवलेल्या इजिप्त देशांतील राज-वंशावळी व बेरोसस याने लिहून ठेवलेल्या बॅबिलॉन येथील राजवंशावळी इसवी सन पूर्व-४००० वर्षांपर्यंत मागे जातात. त्यांस भो-कड व अविश्वसनीय असें पूर्वी मानीत; पण हल्ली इजिप्त देशांत सांपडलेल्या शिलालेखांनी व खालिडया देशांत सांपडलेल्या इष्टिकालेखांनी या वंशावळी खऱ्या ठरत आहेत व इसवी सन पूर्व ४००० वर्षांच्या मागेही इतिहास जात आहे. ख्रिस्ती लोकांच्या धार्मिक सम-जुतीप्रमाणे मनुष्याच्या उत्पत्तीचाच काळ इस-वी सन पूर्व ४००४ असा मानला आहे. पण अलीकडील पाश्चात्य विद्वान् हा समज सोडून देऊं लागले आहेत, व प्राचीन इतिहासाचे भाग शेंकडोंनीं न पाडतां हजारानीं पाडूं लागले आहेत. एक इतिहासकार म्हणतो, “मनु-ष्य व पृथ्वी यांच्या विषयींचें आमचें ज्ञान झपाट्याने वाढत आहे, व इसवी सन पूर्व ४००४ हा आदमच्या उत्पत्तीचा काळ मागे टाकून इजिप्त इतिहासकार कांही पिरामिडांचा काळ त्याच्याही पूर्वीचा मानूं लागले आहेत.”

याप्रमाणें हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहासही आतां शेंकडोंनीं न विभागतां हजारोंनीं विभा-गला पाहिजे. इतिहास हा बॅबिलोनच्या इतिहा-साप्रमाणें इसवी सन पूर्व ४००० च्याही मागे जातो. प्रोफेसर जेकोबी यानें ऋग्वेदा-च्या कांही सूक्तांचा काळ ज्योतिष प्रमाणां-वरून इसवी सन पूर्व ४००० पर्यंत ठरवि-लेला आहे. हिंदुस्थानांत पिरॅमीड अथवा शि-लालेख किंवा इष्टिकालेख बुद्धापूर्वीच्या इति-हासाची साक्ष देणारे सांपडत नाहीत हें खरें. पण आमचे ऋग्वेदादि वैदिक ग्रंथ पिरामिडां-पेक्षांही अधिक भव्य व अभेद्य आहेत. या ग्रंथांत ज्योतिर्विषयक सांपडणारे उल्लेख इति-हासाचा काळ ठरविण्याच्या कामी शिला-

लेखांहूनही अधिक विश्वसनीय व निश्चयात्मक आहेत. यामुळें हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास सहज्यांनीं ठरवितां येण्यासारखा आहे तो असा. ऋग्वेद इ. स. पू. चवथें सहस्र म्हणजे ४००० ३००० पर्यंत. यजुर्वेद व ब्राह्मणें तिसरें सह-स्र म्हणजे ३०००—२००० पर्यंत. वेदांगें दुसरें सहस्र म्हणजे २०००—१००० व गृह्य व इतर सूत्रे पहिलें सहस्र म्हणजे १००० ते इसवी सनाच्या मुरुवातीपर्यंत. असो. शंकर बा. दीक्षित यांनी शतपथ ब्राह्मणाचा जो काळ त्यांतील ज्योतिर्विषयक वचनाच्या आवा-रानें काढला आहे, तो कोणत्याही रीतीनें अ-मान्य करण्यासारखा नाही.

वेदांग ज्योतिषांचें प्रमाण.

शतपथ ब्राह्मणाचा पाश्चात्य विद्वानांनीं ठर-विलेला इ. स. पू. ८०० हा काळ चुकीचा आहे, हें अन्य प्रमाणांवरून ही निश्चयात्मक वाटते. वेदांग ज्योतिष हें शशपथ ब्राह्मणानें-तरचें खास आहे. वेदांग ज्योतिषाचा काल-ही दीक्षितांनीं त्यांतील एका ज्योतिर्विषयक वचनावरून ठरविला आहे. उत्तरायण धनि-ष्ठांत होतें असें यांत सांगितलें आहे. त्याज-वरून दीक्षितांनीं वेदांगाचा काल इ. स. पू. १४०० हा ठरविला आहे. या काळासंबंधानें शंका येऊन प्रो. मॅक्समूलर यांनीं आर्चडीकन प्रॅट यांकडून उत्तरायण धनिष्ठा नक्षत्रावर केव्हां होत असावे, याजविषयी गणित कर-विलें. परंतु त्यानेंही अगदीं अलीकडे काल ओढला तरी इ. स. पू. ११८६ याच्या अ-लीकडे आणला नाही. सारांश, वेदांग ज्योति-षाचा काल १२०० किंवा १४०० इ. स. पू. मानला, तर शतपथ ब्राह्मणाचा काल त्याच्याही मागे असला पाहिजे. अर्थात् इ. स. पू. ८०० होऊं शकत नाही. येथेही पाश्चात्य विद्वान् हाच तर्क करतात कीं, धनि-

छांतील उदगयनाची आठवण असून वेदांग ज्योतिष अगदी अलीकडे इ. स. पूर्व ३०० च्या सुमारास झाले, असे ते म्हणतात. धनिष्ठांशी उदगयन होतें त्या वेळी वेदांग ज्योतिषातील गणितपद्धति कायम केली गेली असेल, पण तो ग्रंथ जेव्हां झाला तेव्हां ती मागची परिस्थिति हल्लीची म्हणून दिली आहे. असे त्यांचें म्हणणें आहे. पण वेदांगांतील ज्योतिषपद्धति त्या वेळी कायम झाली हें जर खरें; तर त्या वेळीच ग्रंथ झाला हें मानण्यास हरकत कोणती ? दुसरें त्या वेळी धनिष्ठांत उदगयन होत होतें, तें १००० वर्षांनी ज्या वेळेस ग्रंथ लिहिला गेला त्या वेळेस तें बदलत असलेंच पाहिजे. म्हणजे धनिष्ठांत उदयन इ. स. पू. १४०० किंवा १२०० होत होतें आणि ग्रंथ लिहिला ३०० त. तेव्हां दरभ्यान्च्या १००० वर्षांच्या अवधीत तें मागें झालेंच पाहिजे व तें ग्रंथकाराच्या दृक्प्रत्ययास आलेंच पाहिजे. तेव्हां तो धनिष्ठांत उदगयन होतें असें कसें म्हणेल ? व त्यावर रचलेली गणितपद्धति कशी स्वीकारील ? वराहमिहिरानेंही धनिष्ठांत उदगयन होत नाही, असें आपल्या वेळच्या स्थितिकरून स्वच्छ म्हटलें आहे. तसें वेदांगज्योतिषकारही म्हणतात. सारांश, ज्योतिर्विषयक वचनांची व ग्रंथांची अशी विल्हेवाट लावणें शक्य किंवा मान्य होणार नाही. सारांश, वेदांग ज्योतिषाचा काल इ. स. पू. १४०० ते १२०० हाच निश्चित ठरतो व यापूर्वी शतपथ ब्राह्मण असलें पाहिजे, मागाहूनचें असू शकत नाही.

शतपथ ब्राह्मणाला, निदान ज्यांत वरील वाक्य आहे त्या भागांचा इ.स.पू. ३००० निश्चयात्मक काल ठरतो. संबंध शतपथ ब्राह्मणापूर्वी ऋग्वेद ग्रंथ संपूर्ण झाला होता, हें

निर्विवाद आहे. म्हणजे शतपथ ब्राह्मणाच्या कोणत्याही भागापूर्वी ऋग्वेद संबंध तयार झाला होता. तेव्हां ऋग्वेदाचा काल इ. स. पू. ३२०० सरासरीनें धरण्यास हरकत नाही. ऋग्वेदानंतर १०० वर्षांनी ठोकळ मानानें भारतीयुद्ध झाले. अर्थात् त्या युद्धाचा इ. स. पू. ३१०१ हा सर्वमान्य काल वैदिक वाङ्मयावरून मजबूत प्रमाणानें सिद्ध होतो.

जरासंधयज्ञ.

भारतीयुद्धाचा काल याशिवाय निरनिराऱ्या अंतर्गत प्रमाणांवरूनहि इसवी सन पू. ३१०१ हाच ठरतो. मेर्यास्थिनीसचा पुरावा, कलियुगारंभाविषयी ज्योतिष्यांचा पुरावा व वैदिक वाङ्मयांतील पुरावा या तीन मजबूत प्रमाणांवरून हा काल ठरतो. असें आपण येथवर पाहिलें. भारती परिस्थितीच्या एकंदर स्वरूपावरूनही हाच काल निश्चयांत येतो. याची दोन मुख्य स्वरूपे आपल्यास देतां येतील भारतीयुद्धाच्यापूर्वी जरासंध हा एक यज्ञ करून त्यांत क्षत्रियांस बळी देणार होता, अशी कथा महाभारतांत वर्णिलेली आहे. ती कथा कांही तरी चमत्कारिक व काल्पनिक आहे. असें आपल्यास वाटतें. महाभारतांतही श्रीकृष्णाच्या मुवानें तूं क्षत्रियांना शिवास बळी देण्याकरितां कैदेत टाकलें आहेस, असें वदविलें आहे. या कथेचें मूळस्वरूप काय आहे ? हें अगदीच काल्पनिक आहे कीं काय ? याजविषयी विचार करतां असें दिसतें कीं, यांत ऐतिहासिक सत्य आहे. यांत मूळांत पुरुष मेधाची हकीगत आहे असें दिसतें. पुरुषमेध हा एक काल्पनिक यज्ञ नसून एका काळीं तो प्रत्यक्ष अमलांत होता, असें शतपथ ब्राह्मणांतील त्यासंबंधाच्या वर्णनावरून दिसतें. तो कदाचित् थोडा प्रचारांत असेल परंतु त्याचा एकंदर विषी कसा होता याचें जें ना-

रीक वर्णन त्या ब्राह्मणांत आहे, त्यावरून हा यज्ञ प्रत्यक्ष होत असे असें दिसते. याची पायरी अश्वमेधाहूनही वर होती व याजपासून पुरुषमेघ करणारास अमर्योद राजसत्ता मिळेल, असें याचें फळ सांगितलें आहे. यांतील निरनिराळे विधि व बळी देण्यांत येणाऱ्या पुरुषांची संख्या व वर्णनें आजच्या मितीस भयंकर दिसतात; परंतु शतपथ ब्राह्मणकाळीं हा यज्ञ चालू होता असें दिसते, तो पुढें लवकरच बंद झाला असावा व अश्वमेधाचीही प्रवृत्ति कमी झाली असावी. भारती युद्धाच्या काळीं जरासंध असा पुरुषमेघ करणार होता असें दिसते, व श्रीकृष्णनें त्याच्या उदात्त मतानुसार जरासंधास याच कारणसाठीं मारणें युक्त आहे असें सांगितलें. या पुरुषमेधाच्या हकीकतीवरून भारती युद्ध हिंदुस्थानांत फार प्राचीन काळीं झालें असावे, असें अनुमान निघते. शतपथ ब्राह्मणाच्या पूर्वी तें झालें असावे. अलीकडच्या कोणत्याही ग्रंथांत किंवा कथांत पुरुषमेधाची प्रत्यक्ष हकीकत नाही. तात्पर्य इसवी सन पूर्व ३१०१ हा जे काळ आपण ठरविला आहे, तो निश्चयात्मक दिसतो.

चंद्रवर्षगणना.

दुसरा एक अत्यंत महत्त्वाचा मुद्दा असा कीं, भारती युद्ध फार प्राचीन काळीं झालें, याचा पुरावा भारती युद्धाच्या कथेंतच आहे. कौरवपांडवांनीं द्यूत खेळून शेवटीं आपसांत एक पण असा मांडला कीं जो पण हरेल त्यानें बारा वर्षे वनवास व एक वर्षे अज्ञातवास भोगावा, व अज्ञात-वासांत प्रकट झाल्यास पुन्हां वनवास भोगावा. या कराराप्रमाणें पांडव पण हरल्यामुळें दुर्योधनाच्या स्वाधीन आपलें राज्य करून वनवासास गेले, व वनवास व अज्ञातवास पुरा केल्यावर प्रकट होऊन दुर्योधनापाशीं आपलें राज्य मागूं लागले. दुर्योधन म्हणूं ला-

गला कीं, ' पांडवांनीं वनवास व अज्ञातवास पुरा केला नाही ' व पांडव ' पुरा केला ' असें म्हणूं लागले. तेव्हां भारती युद्ध या वादामुळें उपस्थित झालें. कांहीं आक्षेपकांनीं या विषयासंबंधानें एक मोठा आक्षेप घेतला आहे. तो असा कीं, पांडव तेरा वर्षांपूर्वींच उषडकीस आले, असें असतां युद्धाचें पाप व्यासानें दुर्योधनाच्या माथी मारलें आहे. तेव्हां येथें प्रश्न असा उपस्थित होतो कीं, पांडवांनीं आपला करार पुरा केला कीं नाही ? हा प्रश्न भीष्मास केला, त्या वेळेस त्यांनीं जें उत्तर दिलें, तें उत्तर मनन करण्यासारखें आहे. " कालगतीनें सूर्यचन्द्रांचा नास्तिक लंघनकाळाशीं भेद पडतो, यामुळें दर पांच वर्षांनीं दोन महिने अधिक उत्पन्न होतात; व या हिशोबानें तेरा वर्षांत पांच महिने व बारा रात्री ज्यास्ती होतात. " (भा. वि. पा. ८९) भीष्माच्या म्हणण्याचा सारांश, सौरमानानें तेरा वर्षे भरली नाहीत, त्यापूर्वीं पांडव प्रकट झाले; पण चान्द्रवर्षे धरली तर तेरा वर्षे पूर्ण झाली असल्यामुळें पांडवांनीं करार पुरा केला. कित्येक येथें असा आक्षेप घेतात कीं, " भीष्मानें येथें तरफदारी केली. शब्दांचा अर्थ नेहेमीच्या समनुतीप्रमाणें करावयास पाहिजे. चार रुपयांत लांकडाची गाडी विकली पण गाडीवर असलेली जळाऊ लांकडें विकली तरी गाडी विकली नाही, हें उषड आहे. कराराचे वेळीं वर्षे चान्द्र किंवा सौर ठरले होते ? निर्णय करतांना आपल्या देशांत पूर्वींपासून महिने चान्द्र असून वर्षे नेहेमी सौर मानाचें होतें. तेव्हां हा प्रश्नच उपस्थित होत नाही असें म्हणावें लागतें. वर्षे सौरच होती, परंतु भीष्मानें वर्षे चान्द्र भरून पांडवांच्या तोंफेचा निकाल दिला. " हा मुद्दा खरोखरच अत्यंत महत्त्वाचा आहे. भीष्मांनीं खरोखरच लपडाय केला काय ? जर वैदिक काळापासून भरत-

खंडांत सौर वर्ष चालू आहे आणि धृताच्या वेळीही सौरवर्ष चालू होतें, तर करारपूर्तीसाठीच केवळ चान्द्रवर्ष धरणें अन्यायाचें होईल. लंकडांच्या गाडीप्रमाणें किंवा गिझनीच्या महंमदानें फरदुसी कवीला दर श्लोकागणीक दिहेम नाणें देण्याचें कबूल करून करार पुरा करण्याच्या समर्थी चांदीचे दिहेम् मुद्दाम पाडून दिल्याप्रमाणें अन्यायाचें होईल. जर धृताच्या वेळी चान्द्रवर्ष प्रचारांत नसेल तर सत्यनिष्ठ पांडवांनी लंपडाव केला, न्यायी व सत्यप्रिय भीष्मांनी पक्षपात केला व जे शेंकडों राजे व लाखों क्षत्रिय पांडवांतर्फें लढले, त्यांनी डोळे मिटून असत्पक्ष स्वीकारला, असेंच म्हणावें लागेल. सारांश, धृताच्या वेळी सौर व चान्द्र दोन्ही वर्षे प्रचलित होती. अनु-धृताचे वेळी वर्ष कोणतें धरावयाचें याचा करार होणें राहून गेलें. शेवटीं वर्ष चान्द्र धरावयाचें की सौर धरावयाचें हा वाद उपस्थित झाला. दुर्योधन वगैरे कौरव सौर वर्ष धरणारे असावेत, आणि पांडव चान्द्रवर्षानें चालणारे असावेत, असें मानल्याखेरीज भारती-युद्धाच्या तंट्याची उपपत्ति यथास्थित लागत नाही. दुर्योधन व कर्ण सौरमानाप्रमाणें तेरा वर्षे भरली नाहीत असा आग्रह करीत होते, तोही वाजवी आहे; आणि चांद्रमानानें तेरा वर्षे भरलीं असें पांडव म्हणत होते, तेंही वाजवी आणि भीष्मानें पांडवांतर्फें निकाल दिला तोही वाजवी असावा, असें आमचें मत आहे. हल्लीं हिंदुस्थानांत सरकार रोमन सिव्हिल वर्ष मानतें, मुसलमान चांद्रवर्ष धरतात व हिंदू सौर वर्ष धरतात. अशा स्थितीत मुद्दत व मिति इंग्रजी तऱ्हेनें भरली जाईल, असें मुदतीच्या कायद्यांत स्पष्ट कलम आहे. स्वाप्रमाणें धृताच्या वेळी धृत खेळणारांमध्ये वर्षासंभ्रमणें करार झालेला नव्हता. एक पक्ष

सौरवर्ष मानणारा व दुसरा पक्ष चांद्रवर्ष मानणारा, तेव्हां वर्ष कोणतें धरावयाचें ? कौरवांवर डाव लागला असता तर त्यांनी तेरा सौर वर्षे काढावी व पांडवांवर डाव लागला तर त्यांनी तेरा चांद्र वर्षे काढावी, हा भीष्माचा निकाल एका दृष्टीनें योग्य आहे. पण तो दुर्योधनानें मानला नाही व म्हणून भारती युद्ध झालें. असो, तर मुद्दा हा की, धृतकाळी हिंदुस्थानांत हल्लीप्रमाणें चांद्रवर्ष मुळीच चालू नसतें, तरच भीष्माचा निकाल गैरवाजवी, पक्षपाताचा असें म्हणतां येईल. सारांश, भारती युद्धाच्या तंट्याची योग्य उपपत्ति लागण्यास दोन गोष्टी जरूर मान्य कराव्या लागतात. त्या ह्या की, युद्धाच्या काळी हिंदुस्थानांत चान्द्र वर्ष चालू होतें, व पांडव चान्द्रवर्ष मानणारे होते. या दोन मुद्यांतच भारती युद्धकाळाच्या निर्णयाचें साधन उत्पन्न होतें.

विराटपर्वांतिल हकीकतीवरूनही हा महत्त्वाचा प्रश्न संशयग्रस्त होता व म्हणूनच त्याचा निकाल भीष्म न्यायाधीशाकडे विचारला गेला, असें दिसतें. भीष्माचें उत्तर येण्यापूर्वी द्रोण मागील अध्यायांत (विराट. अ. ५१ पा. ८९) म्हणतो “ ज्या अर्थी अर्जुन प्रकट झाला आहे, त्या अर्थी पांडवांचा अज्ञातवास वास खास संपला आहे. याकरितां दुर्योधनानें पांडवांचा अज्ञातवास समाप्त झाला आहे किंवा नाही, याबद्दल जो प्रश्न केला आहे त्याचा विचार करून, हे भीष्म, यथावत् उत्तर द्यावें. ” जर भारती युद्धकाळी सौर वर्षच प्रचारांत असतें, तर द्रोणालाही अशा प्रकारची शंका पडतीना. कारण, अज्ञातवास संपला की नाही, हें कोणालाही गोपब्रह्माच्या वेळी सांगतां आलें असतें. अर्थात् त्या वेळी चान्द्रवर्षही प्रचलित असून पांड-

व हें वर्ष मानीत होते. आतां अशी परिस्थिति हिंदुस्थानांत केव्हां होती, याचा आपण ऐतिहासिकदृष्ट्या विचार करूं.

हिंदुस्थानांत चांद्रवर्ष केव्हां प्रचारांत होतें?

चान्द्र महिने पौर्णिमा—अमावास्येमुळें सहज लक्षांत येतात, व ऋतूंच्या फेऱ्यामुळें सौर वर्ष लक्षांत येतें. पण बारा चान्द्रमास व एक सौरवर्ष यांचा ठोकळ मेळ जरी बसतो, तरी तो नीट बसत नसल्यानें घोंटाळा उत्पन्न होऊन पूर्वकाळीं अनेक लोकांना पंचाईत पडली. या पंचाईतीमुळें ज्यू व अरब लोकांनीं चान्द्रवर्षच मानलें व सौर वर्ष सोडून दिलें, हल्लीं मुसलमान हेंच मानतात. त्यांचें वर्ष सर्व ऋतूंत चकरावून पूर्वाजानीं येतें. रोमन लोक प्रारंभी मार्चपासून १० चांद्र महिने मानीत व पुढें कित्येक दिवस तसेच सोडून सूर्य संपातावर आला म्हणजे पुन्हां चान्द्र मासाप्रमाणें चालत. पुढें कित्येक वर्षांनीं न्यूमा राजानें दर दोन वर्षांस तेवीस दिवस घालण्याचा प्रचार सुरू केला. हे अधिक दिवस धर्मगुरू कोठें तरी घालीत. यामुळें पुष्कळ तडे पडत. हा घोंटाळा मिटविण्याकरितां जूलियस सीझरनें चांद्रमास व चांद्रवर्ष सोडून ३६५ १/४ दिवसांचें सौरवर्ष व सौर महिने कमी अधिक दिवसांचे सुरू केले. ग्रीकलोकांतही प्रथम चांद्रमास व चान्द्रवर्ष सुरू होतें. एक महिना एकुणतीस दिवसांचा तर दुसरा तीस दिवसांचा याप्रमाणें ते ३५४ दिवसांचें चांद्रवर्ष पुरे करीत. पुढें ऋतुचक्र चुकू लागलें, तेव्हां सोलन्नेन अधिक मास घालण्याची पद्धति सुरू केली. इजिप्शियन लोकांस सौरवर्षाचे ३६५ दिवस माहीत होते. ते ३० दिवसांचा महिना धरून ३६० दिवसांचें वर्ष पुरे करीत व नंतर ५ दिवस अधिकाचे घालीत. तरी ३/४ दिवसाची चूक पडली. यामुळें ३६५×४=१४६० इतक्या व-

र्षांनीं सर्व ऋतूंत त्यांचें वर्ष फिरूं लागलें. पारशी लोकांचीही ३६० दिवसांनंतर ५ दिवस अधिक घालण्याची पद्धति आहे. सारांश, निरनिराळ्या प्राचीन लोकांत चांद्रवर्ष व सौरवर्ष यांचा मेळ घालण्याची अडचण पडली व निरनिराळ्या रीती अमलांत आल्या. हिंदुस्थानांतही याचप्रमाणें अडचण पडून प्राचीन काळीं निरनिराळ्या रीती अमलांत होत्या व पुढें त्यांचा निरनिराळा निर्गम लागून शेवटीं हल्लींची पद्धति अमलांत आली. त्याचा इतिहास आपण आतां पाहूं.

ऋग्वेदाच्या काळीं ठोकळ मानानें ३० दिवसांचे महिने व १२ महिन्यांचें वर्ष मानीत असावे, असें दिसतें. कारण, ऋग्वेदांत ठिकठिकाणीं बारा अरे आणि ३६० खिले असलेल्या चक्रांचें वर्णन आहे. बारा चान्द्र महिने ३६० दिवसांहून ६ दिवसांनीं कमी पडतात व ऋतुचक्र ५ १/४ दिवसांनीं अधिक पडतें, ही अडचण ऋग्वेदकाळीं पडली असावी; पण त्याची काय व्यवस्था होती हें कळत नाहीं. तैत्तिरीय संहिता व ब्राह्मण काळीं ही गोष्ट पक्की माहीत होती असें दिसतें. यामुळें वर्षाचे तीन भेद उत्पन्न झाले होते. सावन, चान्द्र व सौर. सावन हें ठोकळ मान पूर्वीपासून होतेंच. त्यांचे विभाग असे—सहा दिवसांचा एक पडह, पांच पडहांचा एक महिना व बारा महिन्यांचें एक वर्ष या गणनेनें पौर्णिमा व अमावास्या चुकत. तेव्हां एक दिवस मध्यें सोडीत. यामुळें उत्सर्गी व अनुसर्त्सर्गी असा भेद उत्पन्न झाला. कांहीं लोक दिवस सोडीत व कांहीं सोडीत नसत. ‘उत्सृज्या नोत्सृज्या इति मीमांसन्ते ब्रह्मादिनः ।’ या तैत्तिरीय संहिता अनुवाकांत याचा उद्घापोह आहे. या सूत्रावरून पाहतां सावन व चांद्र महिना, सावनवर्ष व चांद्रवर्ष हीं दोन्ही त्या वेळीं प्रचारांत होती

असें दिसते. या तैत्तिरीय सूक्तांतील उतारा देण्यासारखा आहे.

अमावास्याया हि मासान्संपाद्य अहर्हसृजन्ति ।
अमावास्याया हि मासान् संपत्स्यन्ति ॥

येथें भाष्यकार म्हणतो “यदिदं पक्षद्वयं सावनमासाभिप्रायम् । अथ चान्द्रमासाभिप्रायेण पक्षद्वयमाह ।” वरील अनुवाक ‘गवामयनम्’ या वार्षिक सत्रासंबंधाने आहे. यांत वर्ष सावनमासांनीं पुरें करतां येतें किंवा चान्द्रमासांनींही पुरें करतां येतें, असें स्पष्ट दिसते. चान्द्रमास दोन प्रकारचे होते. पौर्णिमेवर संपणारे किंवा अमावास्याेवर संपणारे. बारा चान्द्रमासांनीं वर्ष संपविणारे लोक तैत्तिरीय संहिताकाळीं व ब्राह्मणकाळीं होते, असें स्पष्ट दिसते. शतपथ ब्राह्मण (कांड ११, १-१०) अशी चान्द्र वर्षें ३० गेलीं म्हणजे सर्व ऋतुचक्रांतून वर्ष फिरत. तथापि अधिकमास घालण्याचा प्रघात नव्हता असें दिसते. तात्पर्य हें कीं, तैत्तिरीय संहिता व ब्राह्मण काळीं चांद्रवर्ष धरणारे कित्येक लोक होते असें दिसते. हाच काळ भारती युद्धाचा होय असें आपण पूर्वी ठरविलें आहे. ऋग्वेदानंतर व ब्राह्मणाच्या पूर्वी भारती युद्ध झालें हें पूर्वी सांगितलेंच आहे.

आतां आपण आर्यांनीं चांद्रवर्ष व सौरवर्ष यांचा मेळ घालून सौरवर्षच प्रचारांत केव्हां आणलें, याचा विचार करूं. वेदांग ज्योतिषांत पांच वर्षांचें एक युग मानून दर अडीच वर्षांनीं एक महिना अधिक घालावा, अशी व्यवस्था केली आहे. ती ही व्यवस्था ठोकळ मात्ताची असून यांत कांहीं वर्षांनीं दिवस वाढतात; तेव्हां एक क्षयमास धरण्याची पद्धत सुरू केली. वेदांग ज्योतिषाचा काळ इसवी सन पूर्व १४०० च्या सुमाराचा आहे. याच्या नंतर ज्या वेळेस राशि, अंश वगैरे विभागात्म-

क गणित कायम होऊन नवीन सिद्धांत इसवी सनाच्या प्रारंभाच्या सुमारास अमलांत आले, त्या वेळेस पंच संवत्सरांच्या युगाची पद्धति मोडून ज्यांत सूर्य संक्रांति नाही तो अधिकमास व ज्यांत दोन सूर्यसंक्रांति तो क्षयमास, असा नवीन बारकाईचा सिद्धांत कायम होऊन तो आतांपर्यंत चालू आहे. यावरून चांद्रवर्ष इसवी सनाच्या अलीअडे बिलकूल प्रचारांतून गेलें. हें तर निर्विवाद पण वेदांग ज्योतिषानंतरही चांद्रवर्ष प्रचारांतून गेलें असावें असें स्पष्ट दिसते. कारण वेदांग ज्योतिषांत चांद्रवर्षाचा मुळींच उल्लेख नाही. यावरून वेदांगज्योतिषाच्या बरेंच पूर्वी भारती युद्ध झालें, असें अनुमान निघते.

वेदांग ज्योतिषाच्या बरेंच पूर्वी भारती-युद्ध झालें, असें अनुमान काढण्यास येथें जागा आहे, त्याजविषयी आपण आणखी विचार करूं. वैदिक काळीं अधिक मास घालीत तो किती महिन्यांनीं घालीत, हें समजण्यास कांहीं साधन नाही असें दीक्षित म्हणतात. वेदांगज्योतिषांत ३० महिन्यांनीं अधिक मास पडत असे. वेदांगकाळीं हा नियम होता तर वेदकाळीं यांबद्दल कांहीं तरी नियम असला पाहिजे. माझ्या मतें शिप्पांच्या वरील वचनांत हा नियम दृष्टीस पडतो. पांच वर्षांनीं दोन महिने एकदम अधिक धरण्याचा सांप्रदाय भारती युद्धकाळीं अर्थात् तैत्तिरीय संहिता व ब्राह्मण काळीं असावा असें माझे मत आहे. याला एक प्रमाण आहे. पांच वर्षांचें युग हें फार प्राचीनकाळापासून चालू आहे. कारण पांच वर्षांची निरनिराळी संवत्सर, परित्त्सर, इदावत्सर वगैरे नांवें तैत्तिरीय ब्राह्मणांत आली आहेत. ऋग्वेदसंहितामंत्रांतही दोन नांवें आहेत, अर्थात् पंचसंवत्सरयुगे

वेदांगज्योतिष्याच्या पूर्वीची आहेत. संहिताकाळी पांच वर्षांनी दोन महिने एकदम अधिक धरण्याचा सांप्रदाय निघाला असावा. या व्यवस्थेने ऋतु पुन्हां चुकू लागले, म्हणून काही वर्षांनी एक क्षय महिना गाळण्याची पद्धति सुरू झाली. तात्पर्य, दोन अधिक महिने व एक क्षय महिना धरण्याचा सांप्रदाय ब्राह्मणकाळी असावा. वाजसनेयि संहितेत बारा महिन्यांच्या बारा नांवाशिवाय संसर्प, मलिम्लुच व अंहस्पति अशी तीन नावे दिली आहेत. यापैकी संसर्प व मलिम्लुच ही नावे अधिकाची आहेत; व अंहस्पति हे नांव क्षयमासाचे आहे, असे ठरले आहे. अधिक मासाची दोन नावे कां आहेत? हा येथे प्रश्न उपस्थित होतो. बहुधा तीस महिन्यांनी एक अधिकमास असा वेदांग कालाचा नियम पूर्वी ब्राह्मणकाळी नसून पांच वर्षांनी दोन महिने असाच नियम असावा व त्यास ही निरनिराळी नावे असावीत, असे अनुमान निघते, सारांश, भीष्मांचे वचन पांचपांच वर्षांनी दोन अधिकमास निघतात असे आहे. ते वेदांगाच्या पूर्वीचे आहे हे सिद्ध होते. अर्थात् त्याचा काळ इसवी सन पूर्व ३१०१ असावा.

येथे अशी शंका उत्पन्न होईल की, जर पूर्वी चांद्रवर्ष मानीत होते म्हणजे लौकिक व वैदिक व्यवहारांत धरीत होते, तर त्या महिन्यांची नावे काय होती? जर अधिक महिने घातले नाहीत, तर महिन्यांच्या पौर्णिमा अमुकच नक्षत्रावर व्हाव्या, हा नियमही राहणार नाही आणि चैत्र, वैशाख इत्यादी नावे असू शकणार नाहीत. कारण, ही नावे त्या त्या महिन्याच्या पौर्णिमेवर असलेल्या नक्षत्रावरून पडलेली आहेत. याचे उत्तर असे की, पूर्वी चैत्र, वैशाख वगैरे नावे प्रचारांत खरोखरच नव्हती.

चैत्रादि मासनावे संहिताब्राह्मणांत कोठेही आली नाहीत, यावरून तेव्हां ती प्रचारांत नव्हती. फाल्गुनी पौर्णिमा इत्यादि संज्ञा प्रचारांत आल्यावरही फाल्गुन वगैरे महिन्यांची नावे प्रचारांत येण्यास बराच काळ लागला. (दीक्षित पा. ३९.) पूर्वी महिन्यांना दोन प्रकारची नावे होती. मधु, माधव इत्यादी नावे होती, तसेच अरुण, अरुणराजा वगैरे दुसरी नावे होती. तैत्तिरीय ब्राह्मणामध्ये ही नावे आलेली आहेत. आतां मधु वगैरे नावे ऋतुवाचक आहेत व चांद्रवर्ष तर ऋतूंना धरून नाही. तेव्हां या दुसऱ्या संज्ञा चांद्रवर्षातील महिन्याच्या असाव्या. चैत्र, वैशाख वगैरे संज्ञा ज्या वेळेस सौरवर्ष एकटेच प्रचलित झाले, त्याचवेळेला अमलांत आल्या. चांद्रवर्ष प्रचारांतून गेल्यानंतर साहजिकच चांद्र महिन्यांची पूर्वीची नावेही नाहीशी झाली. ती इतकी की, त्यांचा हल्ली कोणास पत्ताही नाही. चांद्रवर्ष प्रचारांतून गेल्यावर चैत्रादि संज्ञा प्रचारांत आल्या. ह्या संज्ञा केव्हां प्रचारांत आल्या, हे दीक्षितांनी ठरविले आहे. या संज्ञा इसवी सन पूर्व २००० च्या सुमारास प्रचारांत आल्या. (दीक्षित पा. १०२) अर्थात् २००० च्या नंतर चांद्रवर्ष प्रचारांतून गेले. चांद्रवर्ष प्रचारांत असतांना भारतीय युद्ध झाले, तेव्हा इसवी सन पूर्व २००० च्या पूर्वी भारतीय युद्ध झाले असले पाहिजे. हल्लींच्या महाभारतांत चैत्र-वैशाखादि मासनावे उपयोगांत येत आहेत; पण महाभारताचा काळ इसवी सन पूर्व ३०० च्या सुमाराचा आहे, अर्थात् त्या वेळेस चैत्र-वैशाखादि संज्ञाच प्रचारांत होत्या व मागच्या सर्व संज्ञा प्रचारांतून गेल्या होत्या, या मुळे महाभारतांत ह्या संज्ञा नाहीत.

भारतीय युद्धकाळी पाण्डव लौकिक व्यवहारांत चांद्रवर्ष मानीत होते, असे मानूनच

आपण भीष्मांच्या वचनाचा आदर केला आहे. परंतु दुसऱ्या रीतीने चतुर्धर टीकाकाराने त्याची व्यवस्था लावण्याचा प्रयत्न केला आहे, तो कितपत योग्य आहे हे आपण पाहू. तो म्हणतो. “ षष्ठ्याधिकशतत्रयदिनात्मा सावनः । स एव द्वादशवार्षिकादिषु गवामयनादिषु उपयुज्यते । ” “ त्रीणि शतानि पंचषष्ठिदिनानि पंचदश षटिका इत्यादि सौरसंवत्सर मानं स्मार्ते । वर्षोपनादौ तु चांद्रेण । ” अर्थ- “ ३६० दिवसांचे सावन वर्ष. ते गवामयन इत्यादि सत्रांत उपयोगांत येते. ३६५ दिवस व १५ षटिका हे सौर वर्षाचे मान. हे स्मार्त म्हणजे स्मृत्युक्तकर्मासंबंधाने उपयोगांत येते; व वर्षापन (व्याज मोठेणे वगैरे) चांद्रवर्ष उपयोगांत येते. ” ही माहिती चतुर्धराने आपल्या वेळची दिली आहे, पण ती भारती युद्धाच्या वेळची नाही. गवामयनादि सत्रांत मुद्धां चांद्रवर्ष धरावे, असे तैत्तिरीय सांगते. ३६५३ दिवसांचे सौरवर्ष वेदांग ज्योतिषाला मुळीच माहीत नाही. असो, पण मुख्य आक्षेप असा की, श्रौत धर्मात सावन वर्ष व स्मार्त धर्मात सौरवर्ष व व्याज, द्यूत वगैरे व्यवहारांत चांद्रवर्ष धरावे असा जर निश्चित नियम होता, तर तो नियम दुर्योधनास माहीत नव्हता काय ? व द्रोणास माहिती नव्हता काय ? असा नियम होता तर तंडा काय म्हणून ? सारांश, ही चतुर्धराने लावलेली व्यवस्था मान्य करता येत नाही व पांडव चांद्र वर्ष मानीत होते व दुर्योधनादि कौरव सौर वर्ष मानीत होते, असेच मान्य करावे लागते.

बरील प्रमाणावरूनही भारती युद्ध फार प्राचीन काळी झाले असले पाहिजे, हे उघड आहे. पांडवांनी वनवासाचा करार चांद्रमानाने पुरा केला काय ?

याच विषयास संलग्न असा, पांडव वनवा.

सास गेले कधी आणि प्रकट झाले कधी ? हा प्रश्न असून तो कित्येक लोकांनी उपस्थित केला आहे. पांडवांनी वनवास व अज्ञातवास पुरा घालविला किंवा नाही, हे जाणण्याची चौकस वाचकांसही इच्छा होईल. हे पांडवांचे करणे चांद्रमानाने तरी जुळते काय, हेही पाहिले पाहिजे. महाभारतांत वर्णिलेली परिस्थिति कांहीशी संदिग्ध आहे. तथापि आपण हा प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न करू. पांडव वनवासास गेले कधी, याचा महाभारतांत कोठेंच उल्लेख नाही. द्यूताचा महिना, मिती किंवा ऋतु याचाही उल्लेख महाभारतांत कोठेंच नाही. चतुर्धराने आपल्या टीकेत ते आश्विन कार्तिक महिन्यांत द्यूत खेळले असावेत, असे गृहीत धरले आहे. हे त्याचे करणे साधारण व्यवहारास धरून आहे. कारण, दसऱ्यानंतर दिपवाळीपर्यंत द्यूत खेळतात, असा सर्वत्र सांप्रदाय आहे. असो. गोम्रहणाच्या वेळी प्रथम अर्जुन प्रकट झाला व दुर्योधनादिकांनी त्यास ओळखिले, त्याचा नेहमीचा रथही त्यास येऊन मिळाला व त्याने आपल्या हातांतील बुडे फोडून कानांतील सुवर्णकुंडले काढून टाकली (भा. विराट. पा. ७८) वगैरे वर्णन आहे. हे गोम्रहण झाले कधी याची मिती महाभारतांत दिली आहे, पण आश्चर्य हे की, त्याचा महिना येथे सांगितला नाही. सुशर्मा वद्य ७ मीस दक्षिण गोम्रहण करण्यास गेला, असे विराटपर्व अ. ३१ (भा. विराट. पा. ५८) यांत सांगितले आहे व तेथेच वद्य अष्टमीस (म्ह. दुसऱ्या दिवशीच) कौरव उत्तर गोम्रहणास गेले, असे सांगितले आहे, पण ही वद्य सप्तमी-अष्टमी कोणत्या महिन्यांतली, हे सांगितले नाही. मार्गशीर्षादि मासांची नावे भारती-युद्धानंतर प्रचलित झाली, हे आम्ही पूर्वी दाखविले आहेच. बहुतेक करून जी चांद्रमासांची नावे

अरुण, अरुणरजा वगैरे त्या काळी प्रचलित होती, त्यांपैकी एखादे नांव मूळच्या भारतांत असल्यास आश्चर्य नाही व हे नांव पुढे गळून गेले असवे. ते काहीं असो, ही वद्य सप्तमी ग्रीष्म ऋतूंतली होती, असें दिसते. कारण या वेळीं ग्रीष्म होता असें वर्णन आहे. (भा. विराट. अ. ४७ पा. ८२) याजवरून ही अष्टमी सौर ज्येष्ठ वद्य अष्टमी असावी, असा निष्कर्ष दिसतो. ज्येष्ठ वद्य अष्टमीस तेरा वर्षे भरली नव्हती, असें दिसत नाही. युधिष्ठिराने त्या दिवशीं विराट राजाच्या हातचा फांशाचा मार सहन केला, तो त्यास प्रकट होता येत नव्हते म्हणून नव्हे, तर त्या वेळीं प्रकट होणे अप्रशस्त होते म्हणून. योग्य संधि पाहून सर्व पांडव एकदम प्रकट झाले, असें पुढे वर्णन आहेच. याशिवाय प्रारंभी अध्याय ३१ यांत असें सांगितले आहे कीं, “पुढे त्या तेराव्या वर्षाच्या अखेरीस मुशस्थाने विराट राजाच्या गाई हरण केल्या” (पा. १८) यांत वद्य सप्तमीस तेरा वर्षे संपली होती, असे स्पष्ट म्हटले आहे. अष्टमीस अर्जुन प्रकट झाला तो दोन दिवस मुदतीपूर्वी नव्हे. दोनच दिवसांची मुदतीची चूक असती तर दुर्योधनानेही एवढा तंदा केला नसता, हे उघड आहे. दुर्योधनाची समजूत सौरवर्षाच्या मानाने अशी होती कीं, जर आश्विनांत वद्य अष्टमीस किंवा त्या सुमारास झूत झाले, तर आश्विनाच्या पूर्वी ज्येष्ठ वद्य ८ मीस अर्जुन ओळखला गेला, अर्थात् चार महिने अगोदर ओळखला गेला; तेव्हां पांडवांनी पुन्हां वनवास भोगावा. दुर्योधनाच्या येथील भाषणावरून पांडव किती दिवस अगोदर उघडकीस आले, हे दाखविले नाही. तथापि दोनच दिवसांची मुदत राहिली होती, असे म्हणता येणार नाही. ‘वद्य अष्टमीस दुर्योधन वगैरे भंडळी गोप्रहणासाठी मेली’ या उल्लेखांत महि-

न्याचे नांव नाही, यावरून फक्त तिथीच महत्त्व होते असे कदाचित् वाटण्याचा संभव आहे. पण दशमीस सर्व पांडव प्रकट होऊन विराटाच्या गादीवर बसले, एवढ्यावरून दशमीस मुदत सरत होती असे म्हणता येत नाही. दोनच दिवसांचा फरक नव्हता ही गोष्ट अन्य प्रमाणांवरून सिद्ध करता येईल. गोप्रहणाचा ज्या वेळी निश्चय झाला त्या वेळची हकीगत लक्षांत घेतली पाहिजे. अध्याय २९ त पांडवांच्या शोधाकरितां दूत पाठविलेले परत येऊन त्यांनी असें सांगितले कीं, “पांडवांचा मागमूस लागत नाही. मात्र विराटनगरांत गंधर्वानीं कीचकास ठार मारलें अशी माहिती मिळते.” या वेळीं दुर्योधन म्हणाला, “पांडवांचा शोध लागलाच पाहिजे. पांडवांचा अज्ञातवासाचा काळ बहुतेक निघून गेला आहे, अगदी थोडा उरला आहे. ते आपला पण पूर्ण करून आले तर ते आपल्यावर चवताळून येतील.” यांतील वाक्यावरून मुदत नक्की किती बाकी राहिली होती, हे कळत नाही हे खरे; परंतु पुढील कर्णाच्या भाषणावरून निश्चित होतें. कर्ण म्हणाला, “राजा, पांडवांचा शोध लावण्यासाठी दुसरे हुषार, दक्ष गुप्त हेर लोकर पाठविण्यांत यावे. त्यावरून दुर्योधनाने दुःशासनास दुसरे हेर पाठविण्याची आज्ञा केली” (भा. विराट. १२—ते १३) तेव्हां दुसरे दूत पाठवून शोध करून आणण्याची अवधि होती. दोनच दिवसांची अवधि असती तर दुसरे हेर पाठविण्यांत अर्थ नव्हता. चार महिने मुदत बाकी असून आठ महिने मुदत संपली होती, असे संभवनीय आहे. याच संभेत त्रिगर्त राजा होता त्याचा पराभव कीचकाने केला होता. त्याने विराटावर स्वारी करण्याची सज्जा दिली व त्याप्रमाणे सज्जा ठरून स्वारी झाली. या स्वारीत पांडवांस उघडकीस आणण्याचा वि-

चार मुळीच नव्हता. अर्थात् ही गोष्ट अचानक घडली. असो. वरील सभेच्या हकीकतीवरून त्या वेळी चार महिन्यांची मुदत बाकी होती, हीच गोष्ट संभवते. चार महिन्यांचा फरक चांद्र सौर मानाने पडला, हेही उघड आहे. दुर्योधनाने पांडव चार महिने अगोदर ओळखिले गेले असे समजून म्हटले (भा. विराट. पा. ८१) “अद्यापि अज्ञातवासाचे तेरावें वर्ष संपले नाही. राज्यलोभाने अंध झाल्याने त्यांस हे भान राहिले नसेल किंवा कालगणनेविषयी आमचीच समजुत चुकीची असेल. तर यांत जे कांही न्यूनाधिक असेल ते भीष्मांनी सांगवे ” यावरून दुर्योधनासही शंका असावी. पांडव चांद्रवर्ष पाळणारे आहेत, तेव्हा कालगणनेने कदाचित् त्यांची तेरावें पुरी झाली असावी, असा त्यास संशय होता असे दिसते. असो. महिन्यांची नावे अश्विन-ज्येष्ठ वगैरे त्या वेळी सुरू नव्हतीच. परंतु दोघांचे महिने एक नसावे हे उघड आहे. पांच वर्षांनी दोन महिने ठोकळ मानाने अधिक घालण्याच्या नियमाने भीष्मांनी सांगितल्याप्रमाणे तेरा वर्षांत दहा वर्षांचे चार महिने अधिक गेले आहेतच, पण पुढे आणखी एक महिना व १२ रात्री वाढल्या आहेत. अर्थात्, चांद्रहिशोबाने पांडवांची तेरावें पुरी झाली आहेत, असा भीष्माचा निकाल पडला. एकंदर निष्कर्ष असा की, द्यूत आश्विन वद्य ८ मीस सौरवर्षाने झाले. त्यानंतर १३ वर्षांनी चांद्र महिने मार्गे हटून चांद्र तेरावें ग्रीष्मांत सरली. सौरवर्षमानाने ज्येष्ठ वद्य ७ मीस तेरा चांद्रवर्ष पुरी झाली. त्या दिवशी सुशर्म्याने दक्षिण गोम्रहण केले. व अष्टमीस कौरवांनी उत्तर गोम्रहण केले. ज्येष्ठ वद्य ८ मीस अर्जुन ओळखिला गेला व दशमीस पांडव योग्य रीतीने विराटसभेत प्रकट झाले, असा

मेळ बसतो. हल्ली महाभारतांत नुसत्या सप्तमी अष्टमीचा उल्लेख आहे, महिन्याचा उल्लेख नाही, यामुळे हा भ्रम उत्पन्न होतो.

असो. यापुढची हकीकत मितीसह थोडीशी जुळविली पाहिजे. विराटनगरांत यापुढे उत्तरेचा व अभिमन्यूचा विवाह झाला, तो आपाढ शुद्ध ११ पयेंत झाला असावा. श्रीकृष्ण, अभिमन्यू वगैरे द्वारकेहून येऊन हा विवाह झाला. नंतर, सर्व मंडळी जमून उपप्लव्य नामक एक सरहद्दीवरील ठिकाण होतें तेथें राहिली व युद्धसामुग्रीची जमवाजमव चालली. कार्तिक शुद्धांत श्रीकृष्ण शिष्टार्ईस गेले. त्यांत यश न आल्याने मार्गशीर्ष शुद्धांत १३ स युद्ध सुरू झाले, ते अठरा दिवस चालले. त्यांत अभिमन्यू मारला गेला. उत्तरा विवाहाचे वेळी मोठी असल्याकारणाने तिला गर्भ राहणें संभवनीय आहे. तिचा नवरा युद्धांत मेला तेव्हा ती तीनचार महिन्यांची गरोदर असावी. ती पुढे फाल्गुनांत प्रसूत झाली. त्या वेळी मुलगा मृत जन्मला. गर्भारपणी पति वारल्याने तिला जो धका बसला, त्यामुळे असे होणें संभवनीय आहे. तो मृत जन्मला परंतु श्रीकृष्णाने आपल्या दिल्या प्रभावाने त्यास जिवंत केले. यावेळी पांडव हस्तिनापुरांत नव्हते; ते हिमालयांत द्रव्य आणण्याकरितां गेले होते. ते परत आल्यावर युधिष्ठिराने चैत्री पौर्णिमेस अश्वमेधाची दीक्षा घेतली, असे वर्णन आहे. यापूर्वी सुमारे एक महिना परीक्षिताचा जन्म झाला होता, असेही वर्णन आहे. अर्थात् तो फाल्गुनांत जन्मला. तो कमी दिवसांचा (सहा महिन्यांचा आ. अ. ९५ पा. २१५) झाला असे वर्णन असल्याने त्याच्या आईबापांचा विवाह निदान आपादांत झाला असला पाहिजे. असो. तर या संगतीवरून गोम्रहणाचा महिना ज्येष्ठ ठरतो. चतुर्थर दिकाकाराने चैत्र

वद्य १० ला पांडव प्रकट झाले असें लिहिलें आहे, तें अर्थात् चुकीचें आहे. एक तर ऋतु ग्रीष्म होता असें स्पष्ट वचन असल्यानें गोघ्र-हण चैत्रांत घालतां येत नाही. दुसरें द्यूत आश्विनांत झालें असें चतुर्वारानेंच अंदाजानें योग्य लिहिलें आहे. तेव्हां चैत्रार्थीत सहाच महिने होतात. दुर्योधनाच्या समजुतीप्रमाणें अज्ञात-वासाचा अर्थाच काळ गेला होता, बहुतेक गेला नव्हता. तेव्हां दुर्योधनानें बहुतेक काळ गेला असें जें म्हटलें आहे त्याच्या विरुद्ध पड-तें. शिवाय पांच महिनेही अधिकच होऊन जातात व भीष्मांच्या वचनाशीं मेळ पडत नाही. तात्पर्ये सर्व गोष्टींचा विचार करता द्यूताची मिति अधिन वद्य अष्टमी असून पांडव प्रकट होण्याची ज्येष्ठ वद्य ८ मी योग्य तऱ्हेनें ठरते व जुळून येते. ख्री० अ० २० पा० ३२ यांत उत्तरेच्या विलापांत “ सहा महिनेच आपला माझा समागम होता, सातव्यात आपण निघून पावलां ” असें म्हटलें आहे यावरून लग्न वै-शाखांत जमत नाही ज्येष्ठ वद्य ११ ला जमते म्हणजे मार्गशीर्ष वद्य ११ ला सहा महिने पुरे होतात. हे आश्विन—जेष्ठ वगैरे महिने सौर वर्षाचिच आहेत. ते भारती युद्धाच्या अलीकडच्या पद्धतीप्रमाणें सांगितले आहेत, हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

असो, वरील विवेचनावरून पांडवांनीं आपला करार चांद्रमानानें पुरा केला, असें दिस-तें. तेव्हां चांद्रमानाचें वर्ष पांडव मानीत असा सिद्धांत बळकट होतो; आणि या रीतीनें भा-रती युद्धाचा काळ जो आम्हीं वैदिककालीन शतपथ ब्राह्मणाच्या पूर्वीचा ठरविला आहे, त्यास दुजोरा मिळतो.

ग्रहस्थितीवरून युद्धाचा काळ

काढण्याचा प्रयत्न.

आतां शेवटीं आपणांस महाभारतांत युद्ध-

महा. उ. १५

काळीं असलेल्या ग्रहस्थितीचें वर्णन विशेषतः उद्योगपर्वाच्या अंती व भीष्मपर्वाच्या प्रारंभीं आलें आहे, त्यावरून परलोकवासी मोडक यानीं भारती युद्धाचा काल ठरविण्याचा प्रय-त्न केला, तो कितपत सिद्धीस जातो हें पाह-णें बाकी आहे. या विषयाबरोबरच भारती युद्धाची जंत्री अथवा मितिवार हकीकत वगैरे अवातर मुद्यांचा विचार करतां येण्यासारखा आहे. यासाठीं महाभारतांत निरनिराळ्या ठि-काणीं या विषयासंबंधानें जीं वचनें आलीं आहेत तीं सर्व वचनें येथें आपण एकत्र करूं, म्हणजे सर्व बाजूनें या विषयाचा संपूर्ण विचार करण्यास ठीक पडेल. प्रथम सांगण्या-ची गोष्ट ही की, श्रीकृष्ण कौरवांकडे शिष्टा-ईकरितां जाण्यास निघाला तो

कौमुदे मासि रेवत्यां शरदन्ते हिमागमे ।

कार्तिक मासांत रेवती नक्षत्रावर निघाला. (भा. उद्योग. पा. ३२२). या दिवशीं रेव-ती नक्षत्र होतें, यावरून हा दिवस शु. १३ चा दिसतो. कदाचित् एकदोन दिवस मागे पुढें असेल. त्यास उपप्लव्याहून हस्तिनापुरास जाण्यास दोन दिवस लागले. चारपांच दिवस त्याचें राहणें हस्तिनापुरांत झाले. हस्तिनापु-राहून निघतांना त्यानें कर्णाची भेट घेतली. या भेटीत कर्णाचें भाषण झालें, त्यांत कर्णानें ग्रहस्थिति वर्णन केली आहे ती अशी. “ उग्र ग्रह शनैश्चर हा रोहिणी नक्षत्रास पीडा देत आहे. ज्येष्ठा नक्षत्रीं असलेला मंगळ वक्री हो-ऊन अनुराधानामक नक्षत्राशीं संगत होऊं पहात आहे. महापातसंज्ञक ग्रह वित्रा नक्ष-त्राला पीडा देत आहे. चंद्रावरील चिन्ह बद-ललें असून राहु सूर्याला ग्रामूं पहात आहे. ”

(भा. उद्योग. अ. १४३ पा. ४३३-३४)
यानंतर श्रीकृष्ण परत गेल्यावर दुर्योधनानें आप-लें सैन्य हालवून कुरुक्षेत्राकडे पुढ्य नक्षत्रा-

च्या मुहूर्ताने प्रयाण केले. अर्थात् त्या दिवशी कार्तिक वद्य षष्ठी असावी. कार्तिकांत बहुधा वद्यंत षष्ठी सप्तमीलाच पुष्य नक्षत्र येते, हे वाचकांनी लक्षांत ठेविले पाहिजे. यापूर्वीच्या १४२ व्या अध्यायाच्या शेवटी श्रीकृष्ण कर्णास म्हणाला. “चिखल नाहीसा होऊन पाण्याला फार रुचि आली आहे. हवा ही अत्युष्ण व अतिशीत नमून महिना सर्व प्रकारें सुखावह आहे. आजपासून सात दिवसांनी आयत्तीच अमावास्या पडत आहे. अमावास्याची देवता इंद्र आहे. अर्थात् युद्धारंभाला ही स्थिति अनुकूल आहे. अमावास्येला युद्धारंभ होऊं द्या.” (भा. उद्योग. पा. ४३३) यावरून ज्या दिवशी कृष्ण गेला त्याच दिवशी दुर्योधनाने आपले सैन्य हालविले असें दिसते. या भाषणाचा व पुढील भीष्माच्या भाषणाचा मेळ घालतांना कार्तिक वद्य अमावास्या १३ दिवसांनी येऊन पडली असावी. भीष्मपर्वाच्या प्रारंभी व्यासांनी धृतराष्ट्रास भेटून त्याजकडून युद्ध थांबविण्याचा प्रयत्न केला, परंतु तो सिद्धीस गेला नाही. यावेळी व्यासांनी कांहीं अनिष्ट ग्रहस्थिति वर्णन केलेली आहे, ती आपण पुढे देऊं. पण त्यांनी पुढे असे वर्णन केले आहे की “१४-१५-१६ दिवसांचाही पंधरवडा पडलेला मी ऐकिला आहे, परंतु १३ दिवसांचा पंधरवडा याच वेळी आलेला आहे. हा अश्रुतपूर्व योग होय. याहून एकाच महिन्यांत चंद्र-सूर्यांना ग्रहण लागणें व तेही त्रयोदशीला लागणें हें तर फारच विपरीत होय.” (भीष्म. पा. ७) याचा व मागच्या श्रीकृष्णाच्या वचनाचा मेळ घालतां व्यास धृतराष्ट्रास भेटण्यास मार्गशीर्षांत केव्हां तरी गेले होते. शुद्धांतच गेले असावे. त्यापूर्वीचा पंधरवडा तेरा दिवसांचा असून अमावास्यास सूर्यग्रहण झाले होते. एकाच म-

हिन्यांत दोन ग्रहणें पडली होती, असे वर्णन असल्याने कार्तिक पौर्णिमेला चंद्रग्रहण लागले असावे. श्रीकृष्णाच्या हस्तिनापुरांत असण्याच्या वेळी हें ग्रहण पडले असले पाहिजे. तेथें उल्लेख नाही ही गोष्ट महत्त्वाची नाही. कदाचित् येथें असेही बोलणें शक्य आहे की, दर्श पौर्णिमासी सोडून ग्रहण लागलें तर ती अतिशयोक्ति आहे. असो. यापुढें युद्धाला आरंभ झाला, त्या दिवशी

मघाविषयगः सोमस्तद्दिनं प्रत्यपद्यत ।

असे वाक्य आहे. म्हणजे प्रथमदर्शनी अर्थ व्याख्याचा तर चंद्र त्या दिवशी मघा नक्षत्रावर आला. यापुढें शल्यपर्वांत बलराम लढाईच्या शेवटल्या म्हणजे अठराव्या दिवशी आला, त्या वेळेस तो म्हणतोः—

पुष्येण संप्रयातोऽस्मि श्रवणे पुनरागतः ।

“मी पुष्य नक्षत्रावर गेलों आणि श्रवणावर परत आलों.” (भा. श. पा. १०१) अर्थात् युद्धाच्या अठराव्या दिवशी श्रवण नक्षत्र होते, म्हणजे युद्धारंभी श्रवणाच्या पूर्वीचे अंदाजानें अठरावे नक्षत्र असावे. अर्थात् युद्धारंभी चंद्र मृग नक्षत्री असावा, असें दिसते. तो मागे पुढे असणेही शक्य आहे. हें वाक्य मुख्य धरून युद्धारंभ कधी झाला हें पाहूं. श्रीकृष्ण कार्तिक अमावास्यास युद्ध होऊं द्या असे म्हणाला; पण तसे झाले नाही. मार्गशीर्षांत मृगनक्षत्री युद्ध सुरू झाले असें दिसते. अर्थात्, ते दिवशी पौर्णिमा किंवा शुद्ध चतुर्दशी फार तर त्रयोदशी असावी. भीष्माचें युद्ध दहा दिवस झाले. तेव्हां भीष्म मार्गशीर्ष वद्य दशमीस, नवमीस किंवा अष्टमीस पडले असावे. यानंतर द्रोणाचें पांच दिवस युद्ध, म्हणजे द्रोण मार्गशीर्ष वद्य अमावास्यास किंवा एकदोन दिवस मागे पडला असावा; पण द्रोण वद्य १३ स पडला असे निश्चयानें वाटते.

कारण, जयद्रथवानंतर रात्री मुद्धा युद्ध चालू राहिले, असे वर्णन आहे, व पहाटेस रात्र एक प्रहर असतां चंद्रोदय झाल्याचे स्पष्ट वर्णन आहे. तेव्हां ती रात्र द्वादशीची असावी, असे दिसते. पुढे कर्णाचे दोन दिवस म्हणजे मार्गशीर्ष वद्य अमावस्या व द्युयोधनाचा व शल्याचा एक दिवस पौष शुद्ध ? असा दिवस येतो. यानंतर भारतांत महत्त्वाचे वचन आहे ते भीष्मांच्या निधनाचे त्यांचा अंत माघ महिन्यांत झाला. त्या वेळच्या त्यांच्या वचनाचा व निधनतिथीचा विचार आपण मागाहून करूं. येथपर्यंत आपण ठोकळ मानानें युद्धाची तिथिवार जंत्री तयार केली.

आतां महाभारतांतील वचनांवरून व त्यांत सांगितलेल्या नक्षत्रांवरून व ग्रहस्थितीवरून ऐतिहासिक अनुमान काढतांना ज्या मुख्य अडचणी येतात, त्यांचा प्रारंभी आपण विचार करूं. पहिली अडचण ही की, मूळ भारत सौतीने वाढविलें हें आपण पूर्वी ठरविलें आहे; तेव्हा मूळच्या भारताचे वचन कोणते व सौतीने वाढविलें वचन कोणते ? हा प्रश्न उद्भवतो. कारण, मूळच्या भारताचे वचन असल्यास त्यांत बहुधा प्रत्यक्ष स्थिति वर्णन केलेली असल्याचा अधिक संभव आहे. मागाहूनच वचन असल्यास तें काल्पनिक असल्यामुळे त्यापासून ऐतिहासिक अनुमान निघू शकत नाही. कारण, तसा काळ गणिताने काढला तर तो भरवंशालायक होणार नाही. दुसरी अडचण अशी की, यासंबंधाची कित्येक वचने सौतीची असोत की पूर्वीची असोत, तीं विरोधी कूटार्थाची आहेत यामुळे त्यांचा अर्थ कांहीं निराळा करावा लागतो. असे कूट श्लोक बहुधा संख्येवर रचलेले आहेत. ते सौतीचे असावे असे आमचे अनुमान आहे. हे कूट श्लोक कसे असतात याचे विराटपूर्वी-

तील उदाहरण देण्यासारखे आहे. अर्जुनानें गोघ्रहणाच्या वेळेपर्यंत गाडीव धनुष्य ६९ वर्षे धारण केले, असे त्यांत म्हटले आहे. (भा. विराट. पा. ७९) पण हीं पासष्ट वर्षे जुळत नाहीत. तें कसे तें आपण अन्यत्र पाहू. येथें ६९ वर्षे शब्दाचा अर्थ निराळा करावा लागतो, एवढे येथें सांगितले म्हणजे पुरे आहे. असो, तर या दोन अडचणी आहेत. त्यांचा विचार न केल्यास परस्पर विरोध उत्पन्न होतो व सर्वच वाक्यांची गति लावतां येत नाही. आम्ही नुस्यतः एक नियम असा बांधला आहे की, जेथे एखादे वचन साधारणपणें सहजगत्या केवळ नक्षत्राचा उल्लेख करून किंवा तिथीचा उल्लेख करून आलें असेल तें सरळ मानावें, म्हणजे मुख्य अर्थानें मानावें व त्याच्या अनुरोधानें दुसरे वचन लावावें, मग तें मूळचे समजावें किंवा नंतरचे समजावें. अशा रीतीने या प्रश्नाचा उलगडा लावला पाहिजे. तथापि सर्व वचने मूळचीच असे समजूनही आम्ही त्यांचा विचार करणार आहों, व त्यापासून काय निष्पन्न होतें व काय अडचणी येतात, यांचेही दिग्दर्शन करणार आहों.

तर आतां प्रथम गोष्ट ही की, वरील श्रीकृष्णाच्या व कर्णाच्या व व्यासांच्या वाक्यांवरून कार्तिक वद्य अमावास्येस सूर्यग्रहण युद्धाच्या पूर्वी पडले होतें, ही गोष्ट आम्ही निश्चित मानतो. कार्तिक शुद्ध पौर्णमिेस चंद्रग्रहण पडलें असावें; पण तसा निश्चय नाही. कारण, व्यासांच्या म्हणण्यांत दोन्ही ग्रहण एकाच दिवशी पडलीं असा ध्वनि निघतो; पण तसा संभव नाही. कित्येकांनी अशी कल्पना केली आहे की, जयद्रथाच्या वधाच्या वेळीं सूर्यावर श्रीकृष्णानें आवरण टाकिलें असें वर्णन आहे. यावरून त्या दिवशीं सूर्य-

ग्रहण पडलें असावे; पण तो दिवस आपण पूर्वी पाहिलेंच आहे की, अमावास्येचा येत नाही; द्वादशीचा येतो. त्या दिवशीं पहाटेस चंद्रोदय झाल्याचें वर्णन आहे. तथापि कदाचित् एक दोन दिवस मार्गे पुढें तिथि होऊं शकतील, हें मान्य करून तो दिवस जयद्रथ-वधाचा अमावास्येचा होता असेंही मानलें, तरी एकाच वर्षीत लागोपाठ दोन महिन्यांत सूर्यग्रहण येणें शक्य नाही. तेव्हां कार्तिक वद्य अमावास्येचें सूर्यग्रहण खरें किंवा मार्गशीर्ष अमावास्येचें तरी खरें. कार्तिक महिन्यांतील ग्रहण स्पष्ट शब्दांनीं सांगितलें आहे, तेव्हां तेंच खरें मानलें पाहिजे. मार्गशीर्षाचे कल्पनेनें बसविलें आहे. याशिवाय ग्रहणानें सूर्यलोप झाला तर श्रीकृष्णाच्या मायेचें तें महत्त्व काय? ग्रहण खग्रासही असलें पाहिजे, त्याशिवाय काळोख पडावयाचा नाही. ग्रहण पडणार हें पूर्वी माहीत असलें पाहिजे. कदाचित् पूर्वकाळीं ही माहिती नसावी, असें म्हणतां येईल; पण यामुळें दोन्ही पक्ष घाबरून जाताील, हें उघड आहे; आणि अर्जुनास व श्रीकृष्णासही अर्जुनाची प्रतिज्ञा फुकट गेली, असें वाटलें पाहिजे होतें. तात्पर्य, जयद्रथाच्या

वधाच्या वेळीं सूर्यग्रहण पडलें होतें, ही कल्पना संभवत नाही; पण ही कल्पना केतकर या नामांकित ज्योतिषांनीं केली होती, म्हणून त्याचा निर्देश करणें जरूर पडलें. (दीक्षित-कृत भारतीय ज्योतिषशास्त्र पा. १२४) असो, तर भारतीयुद्धवर्षी कार्तिक वद्य अमावास्येस सूर्यग्रहण पडलें होतें, ही गोष्ट साधारणपणें निश्चयात्मक व संशयरहित मानण्यास हरकत नाही. या गोष्टीचा कालनिर्णयाच्या कामीं कसा उपयोग होतो, हें आपण पाहूं.

आपणापुढें आलेले भारतीयुद्धाचे मुख्य काल तीन आहेत. (१) इ. स. पू. ३१०१ हा युद्धाचा काल लोकमतानें मान्य केलेला. (२) गर्ग, वराहमिहिर व तरंगिणीकार यांनीं घेतलेला शकपूर्व २९२६ (३) रा. अय्यर यांनीं घेतलेला २१ आक्टोबर ११९४ इ. स. पू. या तीन काळांच्या वर्षी कार्तिक वद्य अमावास्येस ग्रहस्थिति कशी होती आणि सूर्यग्रहण पडलें होतें कीं नाही, यासंबंधानें आम्ही गणित करून पाहिलें आहे. त्याचे आंकडे प्रो० आपटे, व्हिक्टोरिया कॉलेज बंगलूर यांनीं दिले आहेत ते येणेंप्रमाणें:—

कार्तिक वद्य ३० शुक्रवार शके—३१८०

ग्रह.	अंश.	नक्षत्र.
सूर्य....	२३४° १६'	॥ २ ज्येष्ठा.
बुध....	२२९° ३२'	१२ अनुराधा अथवा ज्येष्ठा.
शुक्र....	२१८° २६'	॥ ३४ अनुराधा.
मंगळ...	२९८° ३९'	॥ ४३ पूर्वाषाढा अथवा उत्तराषाढा.

गुरु३९०°	२२	२२	रेवती.
शनि...३१४°	५५	८	शततारका.
राहु....२३९°	१८	२९	ज्येष्ठा.

(सूर्यग्रहण जरूर झाले. पूर्वीच्या पौर्णिमेस चंद्रग्रहण पडले नाही).

कार्तिक वद्य अमावास्या

कार्तिक वद्य अमावास्या

शुक्रवार शके-२९२७

रविवार शके-१२७१

ग्रह.	अंश.	नक्षत्र.	अंश.	नक्षत्र.
सूर्य....	२१२°	४ ५८	विशाखा	२३१° १३ ३७ ज्येष्ठा
बुध....	२१४°	२७ ५७	अनुराधा	२४६° ४१ ४९ मूळ
शुक्र....	२९९°	१८ २६	पूर्वा अ. उ. षाढा	२३३° १८ ५७ ज्येष्ठा
मंगळ....	२९८°	२६ ९	धनिष्ठा अ. शतता.	२९१° ३५ २४ मूळ
गुरु	१३°	४२ १०	भरणी	३२२° ५२ १२ पूर्वाभाद्रपदा
शनि....	२४°	१५ ३	भरणी	२९३° ५४ २७ पूर्वाषाढा
राहु	१६२°	४३ ५८	हस्त	८८° ५ २९ पुनर्वसु

(या दोन्ही वर्षांत सूर्यग्रहण किंवा चंद्रग्रहण शक्य नाही.)

हा सूर्यग्रहणाचा पुरावा फारच मजबूत वेळचा मानला तरी ज्या काळीं ग्रहगणित कर-
आहे, असे आम्हांस वाटते. सूर्यग्रहण भारती तां येत नव्हते, त्या काळचा हा दाखला अ-
युद्धापूर्वी झाल्याचा दाखला मूळभारतांतलून तो दंतकथेने परंपरेने चालत आला असा-
आहे. तोही सौतीच्या वेळी घातलेला नाही. वा. अर्थात् तो विश्वसनीय आहे. या दृष्टीने
तर फार जुना भारतका लीन आहे. कोणत्याही गणित करून पाहतां पहिला सर्वमान्य काळ

उद्भूत आहे, असे आपल्या नजरेस येते, वराने, गर्गाने किंवा तदनुसार विल्हणाने घेतला काळ किंवा रा. अथ्यर यांनी ठरविलेला काळ सिद्ध होत नाही, असेच म्हणावे प्रगते. पुराणांवरून ठरविलेला चौथा काळ आपणांस गणित करण्याच्या उपयोगाचा नाही. कारण, तो काळ ठोकळ असून त्यात नक्की र्ष सांगितलेले नसल्याने तो आपणांस गणितकरिता घेता येत नाही. इ. स. पू. १४२५ या सुमारास हा काळ येतो, असे आपणाने आहे; पण हे ठोकळ प्रमाण आहे. कारण, परीक्षितासमून नंदापर्यंत १०१५ ही र्षे सांगितली आहेत व १११५ ही सांगितली आहेत. शिवाय नव नंदांची १०० वर्षे. ही दोळबळ आहेत, नक्की नाहीत, आणि द्रुगुताचा काळ ३१२ इ. स. पू. हाही गताच्या निश्चयाचा नाही. यामुळे आम्ही १ वर्षांचे गणित करविले नाही, तेव्हा त्या र्षी सूर्यग्रहण झाले की नाही; हे आम्हांस निश्चयात्मक सांगता येत नाही.

असो. भारती युद्धपूर्वी सूर्यग्रहण पडले ते, ही गोष्ट निश्चयात्मक नमुन नशी दुसऱ्या अरिष्टे वर्णिली आहेत, तशा प्रकारचे हे अरिष्टसूचक अशुभ चिन्ह सौतीने घातले आहे, अशा प्रकारचा एक आक्षेप घेणे किंय आहे, व त्याचे निरसन होणे कठिण आहे. कारण, या वेळी कर्णाने व विशेषतः यासाने कांही अरिष्टसूचक चिन्हे कल्पनेची गितली आहेत, हे आपणांस कबूल करावे लागेल. अशा प्रकारच्या समजुती सवे काळी चलित असतात, त्याचप्रमाणे महाभारताच्या वनेच्या काळी प्रचलित असल्या व निरनिव्या अशुभसूचक ज्योतिर्विषयक गोष्टी कोत्या याचा ज्योतिष्याच्या ग्रंथात उल्लेख आला पाहिजे, त्यांपैकी सूर्यग्रहण हे एक आहे

हे खरे. पण अशा रीतीने कोठेच पाय ठेवण्यास जागा राहणार नाही, हे उघड आहे. आतां आपण महाभारतांत सांगितलेल्या ग्रहस्थितीचा विचार करू. वरील गणितांत आम्ही ग्रहांची गणितांने येणारी स्थिति मुद्दाम दिली आहे. त्यांची महाभारतांत सांगितलेल्या स्थितीशी आपल्यास तुलना करता येईल. पूर्वी सांगितलेच आहे की, युद्धारंभकाळी चंद्र मघा नक्षत्रात होता. पण बलरामाच्या वाक्यावरून तो मृग किंवा त्याच्या मागेपुढे एकदोन नक्षत्रे होता. मंगळ ज्येष्ठा नक्षत्री वक्त्री होऊन अनुराधाकडे जात होता, असे कर्ण म्हणतो. भीष्मपर्वारंभी व्यासाच्या वचनावरून मंगळ वक्त्री होऊन मघात आला आहे. (भा. भीष्म. पा. ६) गुरु श्रवणांत आला आहे व शनैश्चर पूर्वाफल्गुनीला पीडा देत आहे. शुक पूर्वाभाद्रपदांत आला आहे, असेही यात व्यासांनी वर्णिले आहे; पण उद्योगपर्वत कर्णाने म्हटले आहे की, उग्र ग्रह शनैश्चर रोहिणी नक्षत्रास पीडा देत आहे. तसेच भीष्मपर्वत व्यासांनी पुन्हा म्हटले आहे की, शनि आणि गुरु विशाखेनवळ आहेत. (भा. भीष्म. पा. ६-७) मंगळ वक्रानुवक्र करून श्रवणावर उभा आहे. याशिवाय आणखी कित्येक गोष्टी राहू, केतु व श्वेत ग्रह वगैरेबद्दल सांगितल्या आहेत. पण मुख्यतः आपण शनि, गुरु मंगळ आणि शुक यांचा विचार करू. या ग्रहांची निरनिराळी नक्षत्रे उत्पन्न होतात ती अशी. शनि—पूर्वाफल्गुनी (भीष्म.) रोहिणी (उद्योग.). गुरु—श्रवण आणि विशाखा. (भीष्म.) मंगळ—अनुराधा (उद्योग.) वक्रानुवक्राने श्रवण (भीष्म.) आणि मघा. शुक—पूर्वाभाद्रपदा. (भीष्म.) इत्यादि. चंद्र पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे मघा व मृग या नक्षत्रांवर सांगितला आहे. तेव्हा या-

पैकी खरी गोष्ट कोणती ? किंवा दोन्ही खऱ्या किंवा दोन्ही खोट्या ? आणि आपण या ग्रहस्थितीचा विचार करता अमुक खोटी असे मानले, तरी ती तशी खोटी सोतीने कशी घातली ? इत्यादि प्रश्न येथे उपस्थित होतात.

इ. स. पू. ३१०१ ची किंवा शकपूर्व २९२६ ची प्रत्यक्ष ग्रहस्थिति अर्थात् त्या मार्गील वर्षातील कार्तिक वद्य अमावास्येची हल्ली गणिताने काढलेली आम्ही पूर्वी दिली आहे. तिची

व या ग्रहस्थितीची तुलना करता हे ग्रह काल्पनिक आहेत, असे स्पष्ट दिसते. युद्ध मार्गशीर्ष पद्यांत झाले व भीष्मपर्वीत सांगितलेली स्थिति त्यापूर्वी मार्गशीर्षप्रारंभीची आणि कर्णाने सांगितलेली स्थिति कार्तिक वद्यातील आहे, हीही गोष्ट लक्षांत घेतली तरी मंगळ, गुरु व शनि यांची स्थिति फारशी बदलणार नाही, हे उघड आहे. तेव्हां हा फरक फारच मोठा पडतो. स्पष्ट समजुतीसाठी हे कोष्टकाने दाखवू.

कर्ण	व्यास	शके-३८०	शके-२९२७
(उद्योग)	(भीष्म)	(गणिताने)	(गणिताने)
मंगळ	अनुराधा वक्री	मघा व वक्रानुवक्र श्रवण	पूर्वाषाढा धनिष्ठा
गुरु	श्रवण	विशाखा	रेवती भरणी
शनि	रोहिणी	पूर्वाफाल्गुनी	शततारका भरणी-कृत्तिका

सारांश, कोणत्याच ग्रहाच्या स्थितीचा मेल नाही, हे उघड आहे. मुख्यतः ही गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे ह्या गोष्टी कल्पनेनेच सांगितल्या आहेत, असे दिसते. भारतीयुद्ध ब्राह्मणकाळारंभी झाले असे खरे आहे, तर त्या वेळी सातही ग्रह जरी माहीत होते तरी त्यांजकडे विशेष लक्ष नव्हते, असे वाटते, व त्यांच्या गतिही निश्चयात्मक माहीत नव्हत्या. ते कोणत्या नक्षत्री आहेत हे पाहण्याची माहिती पुढे हळूहळू आयीस झाली. वेदांग ज्योतिष काळी सुद्धा बहुधा ती नसावी. कारण, त्यांत फक्त सूर्यचंद्रांचेच गणित आहे, ग्रहांचे गणित नाही. तथापि पुढे गर्गाच्या वेळेस बरीच माहिती झाली होती, हे उघड आहे. गर्गाने निरनिराळ्या ग्रहांचे चार दिले आहेत. त. गर्गाच्या मूळच्या ग्रंथांत काय होतें, हे

महाभारतांत सरस्वती-आख्यानांत दिले आहे. कालज्ञानगति, ताऱ्याची (ग्रहांची) षडामोड व दारुण आणि शुभकारक उत्पात आणि योग यांचे ज्ञान त्यांना संपादन केले असे यात म्हटले आहे. (भा. शल्य. पा. १०९) याच्या नांवाचा जो ‘ गर्गसंहिता ’ ग्रंथ हल्ली प्रचलित आहे. त्यांतही हीच माहिती आहे. यावरून असे अनुमान निघते की, भयंकर प्रसंग सुचविणारे जेवढे दारुण उत्पात होतात तेवढे भारतीयुद्धाच्या वेळी होते, असे सैतीने गर्गाच्या तत्कालीन ग्रंथावरून घेतले असवे. क्षत्रियांच्या निरनिराळ्या अभिमानाी नक्षत्रांवर दुष्ट ग्रह आले होते किंवा त्यांच्या दृष्टी होत्या वगैरे वर्णन त्याने केलेले दिसते. या बरोबरच त्याने कित्येक उत्पातही वर्णन केले आहेत. “ वांझोड्या खियांनाही भयंकर संतति होत

आहे. दोन डोक्यांचे, पांच पायांचे वगैरे भयंकर पक्षीही जन्मास येत आहेत. घोडीला पाडी, कुत्रीला कोव्ही, करभांना कुत्रे होत आहेत. वारंवार भूकंप होत आहेत. राहू, केतू एका जागी आले आहेत. धेनुंना रक्ताचा पान्हा येत आहे. पाणी अग्नीसारखे लाल झाले आहे. क्षत्रियांना प्रतिकूल अशा तिन्ही नक्षत्रांना पापग्रह शीर्षस्थानी बसला आहे. ” वगैरे वगैरे वर्णन व्यासांच्या मुखाने भीष्मपर्वाच्या आरंभी (पा. ६-७) आले आहे. ते बहुतेक काल्पनिक असून उत्पात ग्रंथावरून घेतलेले दिसते. त्यांतील ग्रहस्थितिही काल्पनिक आहे म्हणजे क्षत्रियांच्या इष्टानिष्ट नक्षत्रांवर ग्रह बसविलेले आहेत, असे म्हटले असतां चालेल. तात्पर्य, त्यांजवरून गणिताने ऐतिहासिक अनुमान निघण्यासारखे नाही.

असे मानले तरी सौतीने ह्या ज्या ग्रहस्थित्या दिल्या आहेत, त्या त्याने दोनदोन नक्षत्रांवर कदा दिल्या? हा प्रश्न राहतोच. काल्पनिक ग्रहस्थिति वर्णन केली तरी ती समंजस रीतीनेच केली असेल, हें उघड आहे. व्यासांच्या आणि कर्णाच्या भाषणांत विरोध आहे, एवढेच नव्हे तर व्यासांच्याच भाषणांत मागे पुढे विरोध दिसतो. आरंभी मंगळ मघांत वक्री सांगितला, तो पुढे पुन्हां पुन्हां वक्री होऊन बृहस्पतीने आक्रमिलेल्या श्रवणाचा पूर्णवेध करीत आहे, असे सांगितले आहे. बृहस्पतिही प्रारंभी श्रवणांत म्हटला आहे आणि शेवटी शेवटी विशाखाजवळ दाखविला आहे (पा. ६-७) तेव्हां अशी दोनदोन नक्षत्रांवर स्थिति कशी सांगितली? मोडकांनी याजवर असे अनुमान बांधले की, दोन्ही नक्षत्रे खरी धरून एक सायन व एक निरयण नक्षत्र मानावे. सायन व निरयण नक्षत्रे कशी असतात व कशी कल्पिली जातात, हें येथे

सांगितले पाहिजे. प्रत्यक्ष आकाशांत जी नक्षत्रे दिसतात त्यांस गति नाही, ती निरयण आहेत. आरंभस्थान हल्ली अश्विनी आहे. ही निरयण अश्विनी, भरणी वगैरे नक्षत्रे आकाशांत प्रत्यक्ष दिसतच आहेत. पण संपातविंदूस मागे चलन आहे, म्हणजे नक्षत्रांस चलन नाही, तरी आरंभस्थानास चलन आहे. ते जस-जसे मागे जाईल तसतसे आरंभाचे नक्षत्र सायन कल्पित मागे न्यावे. उदाहरणार्थः—रेवतीत संपात असेल तेव्हां रेवतीला सायन अश्विनी म्हणाव्या किंवा म्हणतात. राशि ह्या सायन व निरयण अशा असतात; निरयण राशि आकाशस्थितीस जुळतात, पण सायन मेष मागे गेल्याने आकाशांतल्या मेषाशी जुळणार नाही. असो; तर कल्पित सायन नक्षत्र व प्रत्यक्ष निरयण नक्षत्र अशा दोन नक्षत्रांच्या मालिका नेहमी प्रचारांत असल्या आणि त्यावरून ही दुहेरी नक्षत्रावरची ग्रहस्थिति सांगितली आहे असे मानावे. यावरून अशी कल्पना बांधली जाऊ शकते की, भारतयुद्धकाळी संपात पुनर्वसूत असावा. ह्यास साहजिकच अश्विनी हें कल्पित सायन नांव येईल. तेव्हां चंद्र मृगावरही सांगितला आहे आणि मघांवर सांगितला आहे. त्यांत मघा हें खरें निरयण नक्षत्र आणि मृग हें कल्पित सायन. पुनर्वसूत संपात असल्याने त्यास जर अश्विनी म्हटले तर पुनर्वसु, पुष्य, आश्लेषा, मघा चौथे येते आणि अश्विनी, भरणी, कृत्तिका, रोहिणी, मृग पांचवे येते. मंगळ एकदां मघांत आणि एकदां ज्येष्ठांत सांगितला आहे. ज्येष्ठा खरें निरयण आणि मघा सायन मानावे (यांतही एक नक्षत्र चुकते.) कारण, पुनर्वसु अश्विनी म्हटल्या म्हणजे अनुराधा मघा म्हणाव्या लागतात. मंगळ ज्येष्ठांत वक्री होऊन अनुराधाकडे जात होता.

गुरु श्रवणावर सांगितला आहे तो निरयण आणि विशाखाजवळ सांगितला आहे तो सायन. सारांश, सरासरी सात नक्षत्रे सोडून मागचे दुसरे नांव नक्षत्रांचे सांगितले आहे. यावरून संपात पुनर्वसुंत होता असे मोडकांनी मानले व त्याचे गणित करतां हा काळ सुमारे इ. स. पू. ३००० वर्षाचा त्यांनी काढला.

पण ही कल्पना सर्व नक्षत्रांना बसत नाही, इतकेच नव्हे तर ती ऐतिहासिकदृष्ट्या चुकीची आहे. यांत अनेक ऐतिहासिक चुका आहेत. पहिली चूक ही की, पूर्वी नक्षत्रे अश्विनीपासून सुरू होत नव्हती, कृत्तिकापासून होती. वेदांत व वेदांगज्योतिषांत तर कृत्तिकापासून सुरू होतातच. पण सौतीच्या महाभारतकाळांही नक्षत्रे कृत्तिकादि होती, म्हणजे कृत्तिका हे पहिले नक्षत्र होते, अश्विनी नव्हते. दुसरे, मूळ अयनविट्ठम मार्गे चलन आहे, ही गोष्टही पूर्वकाळां माहीत नव्हती. महाभारतकाळां नव्हती तर नव्हतीच, पण पुढे सुमारे ८०० वर्षांनी झालेल्या बराहमिहिरास मुद्दां ती माहीत नसावी. सायन आणि निरयण हा भेद अलीकडचा आहे. अयनगति प्रथम हिपार्कसने इ. स. पू. १५० या सुमारास शोधून काढली. ती पुढे हिंदुस्थानातील आर्य ज्योतिष्यांस माहीत होऊन त्यांनी आपल्या ज्योतिषगणितांत घेतली. तिसरे, एकाच काळां एक सायन आणि एक निरयण अशीं दोन नक्षत्रे एकाच नांवाचीं सुरू असून त्यांस कांही निराळी खूण किंवा नांव नसेल, तर फारच घोंटाळा होईल हे कोणीही कबूल करील. नक्षत्र नुमते सांगितले असते. ते सायन किंवा निरयण हे कसे ठरवावयाचे ? ज्याने त्याने आपल्या कल्पनेने ठरवावयाचे की काय ? असा घोंटाळा कधीही क्षम्य होणार नाही. तेव्हां व्यासासारखा किंवा सौतीसारखाही ग्रं-

थकार नक्षत्र सांगतांना वारंवार वाचकांस बुचकळ्यांत पाडणार नाही, हे उघड आहे. सारांश, महाभारतकाळां सायन व निरयण नक्षत्रेच जर असू शकत नाहीत आणि अशी तरी ती अधिन्यादि नव्हती, तर हा सर्व कोटिकमच चुकला आहे, हे उघड आहे. याशिवाय सर्व नक्षत्रांच्या स्थिति याप्रमाणे जमत नाहीत. विशेषतः शनीची स्थिति रोहिणी, पूर्वफल्गुनी आणि विशाखा या तीन नक्षत्रांवर सांगितली आहे. यांतील सायन-निरयण भेद मुळीच सांगतां येत नाही. कदाचित् रोहिणी सायन मानल्यास अश्विनीपासून ते चौथेच येते. पुनर्वसूपासून पूर्वफल्गुनी पांचवे येते. तसेच मंगळ वक्रानुवक्र होऊन श्रवणावर वक्र झाला, असे तिसरे नक्षत्र सांगितले त्याची उपपत्ति बसत नाही. असे, तर याप्रकारचे आक्षेप या कल्पनेवर म्हणजे सायन-निरयण नक्षत्रकल्पनेवर येतात, त्यामुळे ही कल्पना मान्य होण्यासारखी नाही, असे म्हणावे लागते. भाल्हेरचे रा विसाजी कृष्ण लेले यांनीही असाच प्रयत्न केला होता, परंतु तो सिद्धीस गेला नाही. पांडवांच्या वेळची खरी ग्रहस्थिति कर्ण व व्यास यांच्या भाषणात आहे, असे रा. शंकर बा. दीक्षित यांचे मत त्यांच्या ग्रंथांवरून दिसते; पण त्यांनी त्यावरून काळ काढण्याचा प्रयत्न केला नाही. कारण, त्या ग्रहस्थितीचा मेळ बसवितां येत नाही, असे त्यांनी आपले मत स्पष्ट नमूद करून ठेविले आहे (भारती ज्यो. पा. १४४).

वेधांवरून भिन्नग्रहस्थितीची नमजूत. महाभारतात वर्णिलेली ग्रहस्थिति काय-निक आहे असे मानले, तरी कायानिक ग्रहस्थिति सांगतांना दोनदोन तीनतीन नक्षत्रांवर ग्रहस्थिति समजस मनुष्य कसा सांगेल ? हा प्रश्न शिळक राहतोच. त्याचा उलगडा होत

नाहीं, असें मानतां येत नाहीं. टीकाकारानें ह्या स्थित्या वेधाच्या कल्पनेनें जुळवून दाखविण्याचा प्रयत्न केला असून हा प्रयत्न बराच सिद्धीस जातो असें आमचें मत आहे. तो कसा हें दाखविण्याचें धाडस आम्ही येथें करतो. हा विषय मनोरंजक असून तो वाचकांपुढें ठेवण्यासारखा आहे. टीकाकारानें नरपतिविजय या ज्योतिषग्रंथांतून या विषयाच्या समजुतीसाठी 'सर्वतोभद्रचक्र' घेतलें आहे. हा ग्रंथ जुना आहे आणि समरांत विजय किंवा पराभव होईल, हें पाहण्यास याचा उपयोग केला जातो. या चक्रांत चार बाजू

असून प्रत्येक बाजूस कृत्तिकापासून सातसात नक्षत्रे घातलेलीं असतात आणि दोन ओळी जास्त कल्पून चार कोपऱ्यांत अ. आ. इ. ई हीं अक्षरे घातलीं आहेत. अशा 'सर्वतोभद्र' चक्रांत महाभारतांत वर्णन केल्याप्रमाणें सात ग्रह त्या त्या नक्षत्री मांडून त्याजरून इतर नक्षत्रांचा वेध सांगितलेला कसा जुळतो, हें आपण पाहूं. महाभारतांत वेध शब्द नाहीं. पण आक्रम्य, आवृत्य, पीडयन् इत्यादि शब्दांनीं वेधाचा अर्थ उत्पन्न हाणें शक्य आहे. हें चक्र व ही स्थिति पुढें दिल्याप्रमाणें आहे.

सर्वतोभद्र चक्र.

(कार्तिक वद्य ३० या दिवशीं महाभारतांत वर्णिलेल्या ग्रहस्थितिसह.)

अ	कृ.	रो.	मृ.	आ.	पुन.	पू.	आ.	आ
भ.								म.
अ.								पू.
रे.								उ.
उ.भा.								हस्त
पू.भा.								चि.
श.								स्वा.
ध.								शुक्र
ई	श्र.	अभि	उ.भा.	पू.भा.	मृ.	ज्ये.श्र.	अनुज	इ

ग्रह अमुक नक्षत्राला पीडा करतो आहे, याचा अर्थ त्या नक्षत्रावर तो आहे किंवा त्या नक्षत्राला संपूर्ण दृष्टीने तो पहात आहे किंवा त्रिपाद दृष्टीने म्हणजे ३ दृष्टीने किंवा अर्धदृष्टीने पहात आहे, असें धरतां येतें. नक्षत्रें २८ धरून या दृष्टी मोजण्यास फार सोपें आहे. १४ नक्षत्रांवर पूर्ण दृष्टि होते, ९३ नक्षत्रांवर त्रिपाद आणि ७ नक्षत्रांवर ३ दृष्टि होते, हें वाचकांस सहज कळेल. या रीतीने विचार करतां सूर्यचंद्र ज्येष्ठा नक्षत्रीं होते, तेव्हां रोहिणी नक्षत्रावर त्यांची पूर्ण दृष्टि जाते. अर्थात् ते रोहिणीला पीडा करतात, हें उघड आहे.

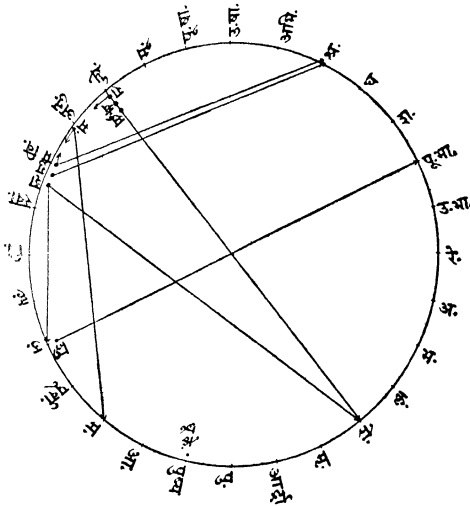
मघास्वंगारको वक्रः श्रवणे च बृहस्पतिः ।
या वाक्याची अर्शाच व्यवस्था लागते. अनुराधावर वक्र गतीने मंगळ आहे, असें कर्ण म्हणतो. अर्थात्, त्याची दृष्टि मागे सातव्या नक्षत्रावर म्हणजे मघावर जाते. ही मंगळाची दृष्टि पूर्ण समजली जाते. बृहस्पति विशाखांत आहे व त्याची दृष्टि पुढें सातव्या नक्षत्रावर म्हणजे श्रवणावर जाते. सारांश, हें व्यासांचें वाक्य चांगलें लागतें. आतां पुढें व्यासांनीं मंगळाला वक्रानुवक्र करून श्रवणावर सांगितला आहे. अर्थात्, अनुराधाहून विशाखापर्यंत वक्रगतीने जाऊन मंगळ तेथें फिरला, तेव्हां त्याची चतुर्थ (मंगळाची पूर्ण) दृष्टि सातव्या नक्षत्रावर म्हणजे श्रवणावर पुढें गेली. याप्रमाणें मंगळाच्या तिन्ही नक्षत्रांचा उलगाडा होतो. या ठिकाणीं भाषांतरकारानें वेध शब्द वापरला आहे, तो योग्य आहे. (भा. भीष्म पा. ६१) “ रक्तासारखा लाल ग्रह फिरून वक्री होऊन बृहस्पतीनें आक्रमिलेल्या श्रवण नक्षत्राचा पूर्ण दृष्टीनें वेध करून बसला आहे.” ही मंगळाची दृष्टि पूर्ण आहे, हें ज्योतिष जाणणाऱ्यास सांगणें नको. आतां शनीविषयी विचार करूं. शनि विशाखेजवळ

आहे असें व्यास म्हणतात. तो समीपस्थ आहे, या शब्दावरून येथेंच आहे असें मानलें पाहिजे. आतां शनि रोहिणीला पीडा करीत आहे व तें नक्षत्र विशाखेपासून १६ वें येतें. ही दृष्टि ३६ म्हणजे ३ ची आहे. त्याचप्रमाणें शनि भग नक्षत्राला पीडा करीत आहे, व तें नक्षत्र २४ वें येतें. तेथें दृष्टि ३६ अथवा ३ येते; भग नक्षत्र श्रुतिमताप्रमाणें ‘ उत्तरा ’ घेतलें पाहिजे, असें टीकाकारही म्हणतो. [भीष्म अ. ३१. १४] ही दृष्टि अलीकडील ज्योतिषांत मानली नाही, तथापि गर्गकाळी मानली असावी. व्यासांच्या वाक्यांत जें वचन आहे तें वेधानेंच लावलें पाहिजे. “ मंगळ वक्री होऊन मघांत आला आहे, बृहस्पति श्रवणांत आला आहे. आणि शनैश्चर भग (उत्तरा) नक्षत्राला पीडा देत आहे.” अर्थात्, तिन्ही ग्रह वेधानें तीन नक्षत्रांस पीडा देत आहेत असेंच दिसतें. असो आतां शुक्रासंबंधानें विचार करूं. “ शुक्र पूर्वाभाद्रपदांत येऊन चमकत आहे, ” असें येथें म्हटलें आहे. शुक्र सूर्याच्या मागे पुढें जवळ असतो. सूर्य जर ज्येष्ठांत आहे तर शुक्र पूर्वाभाद्रपदांत असू शकत नाही. तो उत्तरांत असावा व तेथून त्याचा वेध पूर्ण दृष्टीनें पूर्वाभाद्रपदावर पोंचतो. असो, तर या निरनिराळ्या दृष्टीनें वेध झालेलीं नक्षत्रें प्राणामिमानी असून त्यांजवर दुष्टदृष्टि झाल्यानें प्राण्यांचा नाश होईल; असें तत्कालीन ज्योतिष ग्रंथांत सांगितलेलें येथें टीकाकारानें उद्धृत केलें आहे. उदाहरणार्थ, रोहिणी नक्षत्र प्रजापतीचें आहे व त्याजवर सूर्य, चंद्र (अमावास्येचा), राहु आणि शनि इतक्यांची दृष्टि पडली आहे, अर्थात् प्रजेचा नाश होईल. अशा प्रकारचीं वचनें कित्येक ग्रंथांतून टीकाकारानें दिली आहेत. आमच्या मतें ही ग्रहस्थिति कल्पित आहे. ती गणित

करण्याच्या उपयोगाची नाही हे निराळेंच, कारण त्यांत निश्चित अंश नाहीत. हाच विषय सर्वतोभद्रचक्र न घेतां वर्तु-

ळाकार नक्षत्रमंडळ घेऊन आणि भीष्म पर्वीतील मूलवचनें देऊन वाचकांपुढें पुन्हां मांडूं.

वर्तुळाकार नक्षत्रमंडळ.

कार्तिक अमावास्येस सूर्यग्रहण झाले, तेव्हां यांत मंगळ, गुरु आणि शनि या तिघांची सूर्य, चंद्र, राहू हे ग्रह ज्येष्ठा नक्षत्री होते, हे स्थिति वर्णन केलेली आहे, पण ती वेधानेंच सिद्ध आहे. यानंतर एकदोन दिवसांनीच व्यास जुळविली पाहिजे. कारण, पूर्वी उद्योगपर्वीत धृतराष्ट्रास भेटले. त्यांच्या भाषणांत (भीष्म. कर्णानें मंगळ ज्येष्ठांतून अनुराधांत वकी हो- अ. १) जी ग्रहस्थिति आहे ती येणेंप्रमाणे उन आला आहे, असे सांगितले आहे. तेव्हां बसवितां येते.

मघासंगारको वक्रः श्रवणे च वृहस्पतिः ।

भगनक्षत्रमाक्रम्य सूर्यपत्रेण पीड्यते ॥

अनुराधांत मंगळ वकी धरला म्हणजे मार्ग सा- तव्या नक्षत्रांत (मघांत) त्याची दृष्टि जाते. त्याचप्रमाणे गुरुची श्रवणांत दृष्टि धरली पा-

हिजे. एका श्लोकाच्या प्रवाहांत पडल्याने असेच मानले पाहिजे. गुरुची मुख्य स्थिति व्यासांनी पुढे

विशाखायाः समीपस्थौ बृहस्पतिशनैश्चरौ ।
अशी सांगितली आहे. विशाखांत गुरु असून तेथून सातव्या नक्षत्रांत म्हणजे श्रवणांत त्याची दृष्टि जाते. आतां शनीची दृष्टि भगनक्षत्रावर म्हणजे पूर्वाफाल्गुनीवर किंवा उत्तराफाल्गुनीवर आहे. ती टीकाकारास सर्वतोभद्रानें दाखवितां न आल्याने त्यानें आपली एका शतचक्राचा अवलंब केला आहे, पण शनि विशाखातच मानून भग नक्षत्र उत्तराफाल्गुनीचेंही वाचक आहे, असें टीकाकारानें श्रुतिमतांन सांगितलें आहे. तें धरून उत्तराफा. २४ वें नक्षत्र येतें. अर्थात् हा वेध ३ चा आहे.

रोहिणीं पीडय येवमुभौ च शशिभास्करो ।
चित्रास्वात्यंतरे चैव विष्टितः परुषप्रहः ॥
असें पुढील वाक्य आहे. ज्येष्ठामये सूर्य, चंद्र, राहु आहेत तेथून सरळ १४ नक्षत्रांनीं रोहिणी येते. त्यानवर त्यांची पूर्ण पीडा उघडच आहे. आतां राहु चित्रास्वातीच्या दरम्यान विष्टित सांगितला आहे, तोही एकाच श्लोकाच्या प्रवाहांत असल्याने, दृष्टीनेच असला पाहिजे. राहु उलट चालतो, तेव्हां ज्येष्ठांतून चित्रावर उलट चौथ्या नक्षत्रावर ३ दृष्टि जाते, हें स्पष्ट आहे. मंगळ

वक्रानुवक्रं कृत्वा च श्रवणं पावकप्रभः ।
ब्रह्मराशिं समावृत्य लोहितांगो व्यवस्थितः ॥
या वाक्याने पुन्हां बृहस्पतीनें आक्रमिलेल्या श्रवणावर सांगितला आहे. तो अनुराधांतून विशाखांत जाऊन तेथें फिरला, तेव्हां अर्थात् त्याची समोर सरळ दृष्टि सातव्या श्रवण नक्षत्रावर गेली. शनीची तिसरी दृष्टि रोहिणीवर सांगितली आहे, ती उद्योगपर्वीत कर्णाच्या भाषणांत आहे. ती विशाखेपासून १६ व्या नक्षत्रा-

वर येते. तीही त्याच्या इतर दृष्टीसारखी नीट लक्षांत येण्यास कठीण आहे. तथापि रोहिणीवर ३१ म्हणजे ३ दृष्टि आते, हें उघड आहे. याचसाठीं आम्हीं वर्तुळाकार मंडळ घेतलें आहे. वर्तुळांत चतुष्कोण व सप्तकोण २८ नक्षत्रांत चांगले बसतात, यामुळें ह्या दृष्टी मानणें योग्य आहे. आतां शुक्राचीही दृष्टि सांगितली आहे ती अशीः—

शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्वं समारुह्य विरोचते ।

(मी. अ. ६)

शुक्र सूर्यापासून सात किंवा आठ नक्षत्रांपलीकडे मानतां येत नाही. तेव्हां सूर्य ज्येष्ठांत असतां शुक्र पूर्वाभाद्रपदांत धरतां येत नाही. याचकरितां त्यास उत्तरांत मानला पाहिजे. याशिवाय तो अस्तंतगतीही नव्हता आणि त्यास उदित भागातही (पुढे सांगितल्याप्रमाणें) मानला पाहिजे. सचच त्यास उत्तरांत मानून १४ नक्षत्रांच्या पूर्ण दृष्टीनें तो पूर्वाभाद्रपदास पाहत आहे, असें जुळून येतें. हे सर्व ग्रह सूर्याच्या उदयकाळीं उदित भागांत आहेत, ही गोष्ट येथें लक्षांत घेण्यासारखी आहे.

याप्रमाणें (एका शनीशिवाय) सर्व ग्रहस्थिति निरनिराळ्या नक्षत्रांवर वेधाच्या दृष्टीनें चांगली बसवितां येते. तथापि ही ग्रहस्थिति युद्धकाळीं प्रत्यक्ष पाहून महाभारतांत युद्धाच्या वेळीं असलेली दिली आहे, असे आमच्यानें म्हणवत नाहीं. ती इतकी अनिश्चित आहे कीं, त्याजवरून काळ काढणें गणितरीत्या शक्यच नाही, हें दीक्षितांनींही कबूल केलें आहे. सारांश, मोडकांनीं काढलेला काळ तर मान्य होण्यासारखा नाही, पण इतर रीतीनेंही ही ग्रहस्थिति युद्धाचा काळ काढण्यास निरुपयोगी आहे. ती कशी कल्पिलेली आहे हें आम्हीं पूर्वीच सांगितलें आहे.

असो. याप्रमाणें भारतीयुद्धाच्या निरनि-

राख्या मतांप्रमाणें सांगितलेल्या काळांचा विचार करतां सामान्यतः सर्व ज्योतिष्यांनी मानलेला व आस्तिकमतानें ग्रहण केलेला इ. स. पू. ३१०१ हाच काल ग्राह्य ठरतो, असें आमचें मत आहे. भारतीय युद्धासंबंधानें वर्णन करतानां ज्योतिर्विषयक इतर अनेक उल्लेख आले आहेत. त्यांचा या प्रकरणांत आपणास विचार करतां येईल, म्हणून तो आपण आतां करूं. भारतीय युद्ध सुरू होण्याच्या दिवशीं

मघाविषयगस्सोमस्तद्दिने प्रत्यपद्यत ।

दीप्यमानाश्च संपेतुर्दिवि सप्त महाप्रहाः ॥

हा श्लोक आला आहे, याचा प्रथम विचार झाला पाहिजे. कार्तिक वद्य अमावास्यास्ये सूर्य-ग्रहण झालें, तेव्हां सूर्य व चंद्र ज्येष्ठा नक्षत्रावर होते. पुढें मार्गशीर्ष शुद्ध १३ किंवा पौर्णिमेस युद्ध सुरू झालें असें मानलें, तर चंद्र १३-१४ दिवसांत मघावर जाऊं शकत नाही. तेराचौदा दिवसांनीं रोहिणी—मृग नक्षत्र येतें. तेथून मघा पुढें पांच नक्षत्रें आहेत. तसेंच युद्धाच्या शेवटच्या दिवशी बलराम मृगतो कीं, मी श्रवणावर येथें आलों. अर्थात् श्रवणाच्या मार्गे १८ नक्षत्रें अंदाजानें घेतली तरी मृगनक्षत्रच येतें, मघा येत नाही. मघापासून श्रवण १२ नक्षत्रें दूर आहे. अर्थात् मागील पुढील वाक्यांवरून युद्धारंभी चंद्र मृग नक्षत्रां होता, असें दिसतें. मग वरील वाक्यांत मघा कशा म्हटल्या ? हें एक गूढ आहे. तसेंच दिवसा सूर्य उगवल्यावर सात ग्रह दीप्यमान आकाशांत दिसूं लागले, हेंही आश्चर्य आहे. सूर्याच्या तेजानें कोणीच ग्रह दिसणार नाही. तेव्हां या श्लोकास कूट श्लोक मानला पाहिजे किंवा यांत आश्चर्यकारक गोष्ट असंभाव्य असली तरी नमूद केली आहे, असें मानलें पाहिजे. टीकाकारानें हें कूट मानून “मघाविषयगः” म्हणजे मघांच्या देवता

पितृ, त्यांचा विषय म्हणजे पितृलोक, यमलोक अथवा चंद्रलोक आणि चंद्र ही पुन्हा मृगाची देवता आहे, तेव्हां चंद्र मृगांत होता असें ठरविलें आहे. पण हा लपडाय आहे. यांश्लोक चांगला लागत नाही असेंच मानलें पाहिजे. युद्धारंभी कृत्तिका नक्षत्र मानतां येईल म्हणजे ज्येष्ठा नक्षत्राच्या सूर्यग्रहणानंतर १३ दिवसांनीं युद्ध झालें असें मानलें, तर ज्येष्ठा-पासून कृत्तिका तेराव्या येतात. आतां श्रवणापासून मार्गे कृत्तिका २० व्या येतात, तर १८ दिवसांत २० नक्षत्रें होणें शक्य आहे. आणि कृत्तिकेपासून मघावर चंद्राची ३ दृष्टि सात नक्षत्राची येते, पितृदेवता मघा आहेत, त्यानवर दृष्टि युद्धारंभी आलेली वाईट असें तात्पर्य असेल. आमच्या मतें येथें ही दृष्टीच मघावर घ्यावी. असो, सात ग्रह दीप्त निघाले हें संभवनीय होण्यास सूर्यास काळें आवरण पडलें होतें असें मानलें, तरी सातही ग्रह उदित भागांत पाहिजेत. सातामधील सूर्य अगोदर कमी पडतो. शुद्ध त्रयोदशीस चंद्र सूर्योदयां वर असणें शक्य नाही. तो संध्याकाळीं थोडासा दिसूं लागल, सकाळीं दिसणार नाही. बाकी पांच ग्रह उदित भागांत आहेत. मंगळ अनुराधांत, गुरु शनि विशाखेजवळ, शुक्र उत्तरांत, बुध मध्यंतरी कोठें तरी हें खरें, पण एवढ्यानें सात ग्रह दीप्यमान झाले, हें म्हणणें ठीक नाही. थोडीला कुत्रा होऊं लागला, किंवा राहु केतु एके ठिकाणीं आले वगैरे प्रमाणें हा एक असंभाव्य गोष्टीचा उत्पात झाला, असेंच मानलें पाहिजे. किंवा केतु वगैरे सात महाग्रह अन्य कोणतेही कल्पित धरावे.

कर्णवध झाला तेव्हां

बृहस्पतिः संपरिवार्य रोहिणीं

बभूव चंद्रार्कसमो विशापते ।

असें एक वचन आहे. बृहस्पति विशाखेजवळ

आहे, तो फार झाले तर एका महिन्यांत दोन अडीच अंश जातो; म्हणजे एक नक्षत्र सुद्धा पुरे चालत नाही. तो विशाखेतच होता तो रोहिणीला परिवार करून कसा राहील ? व कदाचित् चंद्रासारखा होईल, पण सूर्यासारखा कसा होईल ? हे एक गूढच आहे. दृष्टीने विशाखेपासून रोहिणीचा वेध गुरूने केला, हे संभवनीय आहे आणि म्हणून चंद्र सूर्यासारखा अपकारक झाला, असे म्हणणे असेल. असो. शल्यपर्व अ० ११ यांत

भृगुसूनुधरायुत्रौ । शशजेन समन्वितौ ।

असे एक वाक्य आहे. यांतील गोष्ट संभवनीय आहे; म्हणजे शुक्र व बुध हे सूर्याजवळ असतात आणि सूर्य एका महिन्यांत ज्येष्ठा मूळ टाकून पूर्वाषाढावर गेला असेल. मंगळही सरळ होऊन अनुराधाहून ज्येष्ठावर आला असेल व तेथे तिचाचि गाठ पडणे शक्य आहे. परंतु मंगळ ज्येष्ठावर आहे, हे मानले पाहिजे. अनुराधांत वक्त्री होना हीच त्याची मुख्य स्थिति धरली पाहिजे. असो. हा योग अनिष्ट समजला जात असावा.

शेवटले महत्वाचे वाक्य म्हणजे भीष्माचे. (अनुशासन. अ. १६७) भीष्माची जेव्हां देह ठेवण्याची वेळ येऊन उत्तरायण सुरू झाले तेव्हां युधिष्ठिर तेथे गेला असतां

माघोऽयं समनुप्राप्तो मासः सौम्यो युधिष्ठिर ।

त्रिभागशेषः पक्षोऽयं शुद्धो भवितुमर्हति ॥

अष्टपञ्चाशत् रात्र्यः शयानस्याद्य मे गताः ॥

“ मला शरपंजरी पडल्यास आज ९८ रात्री झाल्या. हा माघमास प्राप्त झाला आहे आणि हा शुक्लपक्ष अमून ह्या महिन्याचा चौथा भाग संपला आहे, ” असे भीष्माने म्हटले. (भा. अनुशासन. पा. ९०९) आज माघ शुद्ध अष्टमी आहे, असा या म्हणण्याचा निष्कर्ष टीकाकाराने काढला आहे. भारती युद्ध मार्ग-

शीर्ष शुद्ध १३ स मुरू झाले असे धरले, तर भीष्म मार्गशीर्ष वद्य ८ ला पडले आणि तेव्हापासून अष्टावन्न रात्री मोजल्या तर माघ वद्य ८ मी येते, हे कोडे काय आहे ? हल्ली भीष्माष्टमी माघ शुद्ध ८ मीच मानतात. त्या अष्टमीस १९ दिवस वजा करून ४२ रात्री येतात. कदाचित् १६ वजा केले तर ४२ येतील. ‘ अष्टपंच अशांत ’ अशी पदे पाहून ९८ शंभरांत उणे असा अर्थ टीकाकाराने करून ४२ रात्री झाल्या, असे नुळविले आहे. पण याच्या विरुद्ध एक धडधडीत वचन अनुशासन पर्वीत व त्याच अध्यायांत पूर्वी आहे. ते हे की, युधिष्ठिराने भीष्माचा निरोप घेऊन गेल्यावर हस्तिनापुरांत पन्नास रात्री घालविल्या, आणि सूर्य उत्तरेस परत वळला असे पाहून उत्तरायण सुरू झाले असे जाणून तो भीष्माकडे जाण्यस निघाला. अर्थातच भीष्माजवळून तो युद्ध संपल्यावर परत गेला, असा बोध येथे आहे. त्याच्या पन्नास रात्री गेल्या, तेव्हां भीष्मांच्या शरपंजरी ९८ च गेल्या पाहिजेत, ४२ जाऊ शकत नाहीत. तेव्हां हा विरोध कसा ? याचा परिहार होणे बहुतेक अशक्यच आहे. युद्ध मार्गशीर्षीतच न मानतां श्रीकृष्णाच्या म्हणण्याप्रमाणे कार्तिक अमावास्यास सुरू झाले असे मानले, तर सगळाच धोंडाळा होतो. भीष्माचे दिवस जमत नाहीत ते नाहीतच, कारण यांत ६४ दिवस येतात आणि जयद्रथाच्या वधाच्या रात्री पहाटेस चंद्र उगवूं शकत नाही. ते दिवशी बहुतेक पौर्णिमा किंवा शुद्ध त्रयोदशी येते, म्हणजे पहाटेस उलटा चंद्राचा अस्त होऊन काळोख होणार ! मार्गशीर्ष शुद्ध ८ युद्धारंभ मानला तर ९८ दिवस येतील, पण त्या दिवशीच्या नक्षत्रापासून १८ व्या दिवशी बळारामाच्या वचनाप्रमाणे श्रवण नक्षत्र येणार नाही. ज्याच्या नक्षत्री सू-

येथ्रहण अमावास्यास्ये झाल्ले, त्या कार्तिक वद्य ३० पासून ८ व्या दिवशी युद्ध सुरू थरल्ले, तर नक्षत्र पूर्वाभाद्रपदा येतें व तेथून १८ वे नक्षत्र युद्धान्तीं विशाखा येईल. असो. तर हा सर्व घोंटाळा या अनुशासन पर्वातील १८ रात्री व १० रात्रीच्या वचनांनीं केला आहे. माघ वद्यांत शुक्ल पक्ष पंचमीपर्यंत मानतां येईल, पण त्रिभागशेष पक्ष म्हणतां येणार नाही. अष्टावन्न रात्री म्हणजे सरासरी दोन महिने होतात. तेव्हां माघ वद्य ८ मीच येणार आहे. असो. कांहीं एक खोटे मानावें लागणार आहे. युद्धपर्वातील वचनें तरी खोटी, नाही तर ही अनुशासनपर्वातील खोटी, असा हा अपरिहार्य विरोध आहे, हें मानावें लागतें.

महाभारतांत निरनिराळ्या ठिकाणीं जी आंकड्यांची संख्या दिलेली आढळते, त्यांत बहुधा कांहीं तरी गूढ किंवा गुह्य असतें असेंच म्हणावें लागतें. येथील १० व १८ यांची जशी गति लागत नाही, तशी १६१ संख्येची अर्जुनानें आपण गांडीव धनुष्य धारण करीत आहों असें म्हटल्याची उपपत्ति लागत नाही, हें आपण पूर्वी पाहिलें आहे. वर्ष म्हणजे पाऊस आणि एका सालांत दोनदां पावसाळा (मोठा व लहान हेरतात) असें मानून टीकाकारानें १६१ ची येथें निम्मे केली आहे. तसेंच अधिक मासाचा हिशेब करतांना दर पांच वर्षांनीं दोन महिने या हिशोबानें तेरा वर्षांत पांच महिने आणि १२ रात्री हा भीष्मांच्या वचनांतील हिशेब बसत नाही. पांच वर्षांनीं २ महिने तर १३ वर्षांनीं $\frac{12 \times 3}{5} = ७.२$ असा हिशेब येतो; अर्थात् १ महिने आणि ६ दिवस असें उत्तर येतें. पण भीष्म येथें

त्रयोदशानां वर्षाणां पञ्च च द्वादश क्षपाः ।
असें म्हणतात हें कसे ! बारा रात्री म्हणजे

१ दिवस असा अर्थ करणें शक्य आहे. पण तें कांहीं तरी आहे.

आदि. अ. ६१-४२ यांत अर्जुनाच्या पहिल्या वनवासासंबंधानें पुढील श्लोक आहेः—
स वै संवत्सरं पूर्णं मासं चैकं वने वसन् ॥
द्वारकेस अर्जुन आला आणि सुभद्रेचा विवाह झाला; परंतु हा वनवास बारा वर्षाचा होता, असें पुढें वर्णन आहे. तेव्हा वरील पंक्तींत एक वर्ष आणि एक मास कसा मागितला ? याचें टीकाकारासही गूढ पडलें आहे. त्यानें पूर्ण म्हणजे १० असा अर्थ करून १० वर्षे व अकरा मास अशी खटपट केली आहे, पण ती सिद्धीस जात नाही.

त्रयस्त्रिंशत् समाहूय खांडवेऽभिमतपर्यत् ।
(उद्योग. ५२. १०)

या वाक्यावरून टीकाकार म्हणतो—उद्योगाच्या वेळीं ३३ वर्षे खांडवदहाला झाली होती. पूर्वी विराटपर्वांत अर्जुन उत्तरास म्हणतो—हें गांडीव धनुष्य ६१ वर्षे मी धारण केलें आहे. गांडीव धनुष्य खांडवदाहाच्या वेळीं मिळालें. येथें ३३ वर्षे सांगितली आहेत. ६१ ची निम्मे करून ३२॥ येतात. म्हणजे जवळ जवळ येतात. पण १३ वर्षे वनवास वजा करतां खांडवदाहानंतर २० वर्षे इंद्रप्रस्थांत होतात. सुभद्राविवाह खांडवदाहापूर्वी झाला, पण अभिमन्युयुद्धाच्या वेळीं १६ वर्षांचा होता. (आ० अ० ६७) अस्य षोडशवर्षस्य स संग्रामो भविष्यति । अर्थात् विवाहानंतर १७ वर्षांनीं सुभद्रेस पुत्र झाला, असें मानावें लागतें. आदिपर्वांत खांडवदाहापूर्वी अभिमन्यूची उत्पत्ति सांगितली. मयानें सभा बांधून राजसूययज्ञ होऊन पुढें हस्तिनापुरी द्युत झालें. एवढ्या गोष्टीस २० वर्षे लागली असें दिसून येतें. राजसूयाच्या वेळीं अभिमन्यु मोठा होता असें वर्णन आहे तो राजे लोकांना पो-

चवायला गेला होता (भा० आ० पा० १५५) एकंदरीत हे निरनिराळे काळ ठीक जुळत नाहीत, असे म्हणावे लागते.

असो. या निरनिराळ्या ज्योतिर्विषयक उल्लेखांवरून सौतीच्या मनांत असे दाखवावयाचे होते की, प्रजापति अथवा सृष्टि उत्पन्नकर्ता याची नक्षत्रे रोहिणी आणि श्रवण, तसेच भगदैवत उत्तरा नक्षत्र आणि पितृदैवत मघा नक्षत्र यांवर ग्रहांच्या दुष्टेष्टि पडल्या होत्या, यामुळे प्रजेच अतिशय नुकसान व संहार होणार, अस दिसत होते. सारांश, ही अरि-

ष्टमुचक वचने त्याने काल्पनिक घेतली आहेत, असे आमचे मत आहे. अशी ग्रहस्थिति असल्याचे इ. स. पू. ३१०१ या किंवा इतर वर्षी दिसून येत नाही. व ग्रहांच्या स्थिति आम्ही वरील वचनांवरून म्हणून दिल्या आहेत, त्यांवरून गणिताने काळ निवृत्त शकत नाही. एकंदर प्रमाणांचा विचार करतो भारती युद्धाचा काळ मेग्यास्थितीसच्या पुराव्यावरून व शतपथ ब्राह्मणाच्या पुराव्यावरून जो ठरतो, तोच म्हणजे इ. स. पूर्व ३१०१ मान्य केला पाहिजे.

प्रकरण पांचवें.

इतिहास कोणत्या लोकांचा ?

महाभारत ज्या मूळ भारती युद्धाच्या इतिहासावर रचलें गेलें आहे, तें भारतीयुद्ध कधी झालें, हें आपण आतांपर्यंत पाहिलें. हें युद्ध कोणामध्ये झालें व हा इतिहास कोणाचा आहे, यासंबंधानें आपल्यास आतां विचार कर्तव्य आहे. भारतीयुद्ध कौरव-पांडवांमध्ये झालें, हें तर स्पष्टच आहे. हे कौरव-पांडव कोण, हे लोक कोदून कसे आले, यांचा इतर लोकांशी संबंध कसा, वगैरे अनेक प्रकारची माहिती आपल्यास या सदराखालीं नमूद करावी लागेल. हा विचार करतांना आपल्यास जसा महाभारताचा आधार द्यावा लागेल, तसा वैदिक वाङ्मयाचाही आधार घेतला पाहिजे, हें उघड आहे. कारण, भारतीयुद्ध ब्राह्मण-काळीं झालें हें आपण पाहिलें आहे.

प्रथम कौरव व पांडव यांस 'भरत' असें म्हणत असत, म्हणूनच त्यांच्या युद्धास भारतीयुद्ध ही संज्ञा आहे, हें आपण पूर्वी सांगितलेंच आहे. भरत हें नांव दुष्यन्त-शकुंतलेच्या पुत्राचें आहे. हा त्यांचा पूर्वज होता व तो सार्वभौम असून नामांकित होता, यामुळे त्याच्या कुळांतील उत्पन्न झालेल्या लोकांना 'भारताः' अशी संज्ञा आहे. हें नांव महाभारतांत दोन्ही पक्षांच्या लोकांना लावलें जातें. असो. भरत नांवावरून कित्येक पाश्चात्य पंडितांना असा भ्रम उत्पन्न झाला आहे कीं, ऋग्वेदांत 'भरताः' असें नांव वारंवार येतें, त्या भरतांचा आणि कौरवांचा हा युद्धप्रसंग तर नसेलना ! पण हे ऋग्वेदांतील भरत निराळे हें आपणास लक्षांत ठेविलें पाहिजे. आपल्या

इकडेही भरतखंड हें नांव प्रचलित आहे, त्यांतील भरत शब्दाचा असाच गैरसमज आहे. हे दोन्ही समज या पुढील विवेचनावरून दूर होतील. हिंदुस्थानाला भरतखंड असें जें नांव मिळालेलें आहे, तें दुष्यन्त-पुत्र भरत याच्यावरून नव्हे. भागवतांत

प्रियव्रतो नाम सुतो मनोः स्वायंभुवस्य ह ।
तस्याग्नीध्रस्ततो नाभिरक्षभस्य सुतस्ततः ।
अवतीर्ण पुत्रशतं तस्यासीद् ब्रह्मपारगम् ।
तेषां वै भरतो ज्येष्ठो नारायणपरायणः ।

विख्यातं वर्षमेतद्यन्नाम्ना भारतमुत्तमम् ॥

अशीं वचनें आहेत. यावरून मनुच्या वंशांत भरत नांवाचा राजा झाला, त्याच्यावरून 'भारतवर्ष' हें नांव पडलें असें स्पष्ट आहे. मत्स्यपुराणांत 'मनुर्भरत उच्यते ।' असें म्हटलें आहे; व मनुलाच भरत संज्ञा दिली आहे. यामुळे 'वर्षं तत् भारतं स्मृतम् ।' (अध्याय ११४) असें म्हटलें आहे. अर्थात् मनुवरूनच भरतवर्ष नांव निघालें, असें स्पष्ट होतें. हिंदुस्थानांत बाहेरून आर्य लोक आले त्यांत प्रथम सूर्यवंशी लोक आले व त्यांच्या भरत नांवाच्या राजावरून या देशास 'भरतवर्ष' हें नांव पडलें असें दिसतें. अर्थात् ऋग्वेदांत 'भरताः' असें जें नांव येतें, तें सूर्यवंशी क्षत्रिय आर्यांचें होय, भारतीयुद्ध ज्यांत झालें त्या लोकांचें नव्हे, हें उघड आहे.

ऋग्वेदांतील भरत म्ह. सूर्यवंशी क्षत्रिय.

ऋग्वेदामध्ये ज्या भरतांचा उल्लेख येतो ते भरत म्हणजे सूर्यवंशी क्षत्रिय होत, असा ऋग्वेदांतील उल्लेखांवरून निष्कर्ष काढता येतो. मॅकडोनेल् म्हणतो "ऋग्वेदांत भरत हें नांव एका महत्त्वाच्या लोकांचें आहे. तें विशेषतः तिसऱ्या व सातव्या मंडलांत त्रित्सु आणि सुदास या नांवाबरोबर वारंवार येतें. या भरतांचें पुढें काय झालें हें समजत नाही. बहुधा

ते कुरु लोकांत सामील झाले असावे. " भरत शब्दानें दौष्यन्ति भरताची जी कल्पना येते, त्यावरून हा गैरसमज उत्पन्न झालेला आहे. सातव्या मंडळांत वसिष्ठ ऋषींनी केलेली सूक्ते आहेत, त्यांतील उल्लेखांवरून भरत लोकांचे पुरोहित वसिष्ठ ऋषि व तत्कुलोत्पन्न त्रित्सु हे होते. वसिष्ठांनीं भरतांच्या मुदास राजास लढाईमध्ये मदत केली, असें वर्णन आहे. मंडल तीन यांत विश्वामित्राचीं सूक्ते आहेत. विश्वामित्राचा संबंध सूर्यवंशी क्षत्रियांशीं वसिष्ठाइतकाच आहे. विश्वामित्राच्या सूक्तांत भरतांचा उल्लेख पुष्कळ आहे. शतद्रु आणि विपाशा यांच्या संगमावर एके प्रसंगीं भरत आले असतां अतिशय पुरांमुळें वाट मिळेना, तेव्हां विश्वामित्रानें भरतांकरितां या नद्यांची स्तुति केली, तेव्हां पाणी उतरून भरत पलीकडे गेले, असें एका सूक्तांत वर्णन आहे. मुदास राजाला विश्वामित्रानेंही मदत केली, असें सूक्त तीनमध्ये म्हटलें आहे. या सूक्तांत ' विश्वामित्रस्य रक्षति ब्रह्मेदं भारतं जनम् ' अशी ऋचा आहे, ती फार मौजेची आहे. भारतजनांचें रक्षण विश्वामित्राचें हें स्तोत्र करीत आहे, या वाक्यांतील भारत जन हा शब्द महत्त्वाचा आहे. असो, विश्वामित्राचा संबंध सूर्यवंशाशीं आहे, तसा भरद्वाजाचाही आहे. सहाव्या मंडळांत भरद्वाजाचीं सूक्ते आहेत. त्यांतही भरताचा, भारत लोकांचा, भरतांच्या अग्नीचा व दिवोदासाचा उल्लेख आहे. दिवोदास हा मुदासाचा पिता होता, असें वर्णन ऋग्वेदांत आहे. भरतांचा वसिष्ठ व विश्वामित्र यांच्याशीं संबंध येतो, पण भरद्वाजाचा संबंध काय ? असा पाश्चात्य पंडित प्रश्न करतात, पण भरद्वाजाचा सूर्यवंशाशीं संबंध आहे, हें आपल्यास रामायणावरून ठाऊक आहे. बरील सर्व माहितीवरून रामायणांतील माहि-

तीशीं मेळ घातला असतां ऋग्वेदांतील भरत हे सूर्यवंशी क्षत्रिय होत, असें दिसतें. त्यांचे पुरोहित वसिष्ठ होते व त्यांचे इतर ऋषि विश्वामित्र व भरद्वाज होते. त्यांच्या वंशावळीतही मनुच्या पुढें भरत आहे, व मुदास राजाही आहे. या सर्व गोष्टींवरून बरील अनुमान निश्चयानें निघतें.

असो, तर ऋग्वेदांत भरतांचा उल्लेख येतो, ते भरत महाभारतांतील भरत नव्हेत; हिंदुस्थानांत आलेले प्रथम आर्य भरत लोक होत. ते सूर्यवंशी होते व त्यांच्यामुळें भारतवर्ष हें नांव हिंदुस्थानाला मिळालें; अर्थात् त्यांनीं सर्व ज्ञात देश व्यापून टाकला. हिंदुस्थानांतील लोकांना सामान्यतः भारतजन अशी संज्ञा मिळाली. ब्राह्मणांत भरत शब्दानें सामान्य क्षत्रिय वार किंवा सामान्य ऋत्विज् ब्राह्मण असा अर्थ होत असे. भारती शब्दाचा अर्थ निरुक्तकारानें ' भरत आदित्यः तस्य इयं माः भारती । ' असा दिला आहे, त्यावरूनही भारतांचा सूर्यवंशाशीं संबंध येतो. या भारतांचें राज्य पंजाबापासून तों थेट पूर्वेस अयोध्या-मिथिलापर्यंत पसरलें.

महाभारतांतील भारत निराळें आणि ऋग्वेदांतील भारत निराळें ही गोष्ट महाभारतांतील पुढील श्लोकावरून दिसतें, असें आम्हास वाटतें. " भारताद्भारती कीर्तियेनंदं भारतं कुलम् । अपरेये च पूर्वै भारता इति विश्रुताः ॥ " (१३१ आ० अ० ७४). सदर श्लोकाच्या उत्तरार्धाचा अर्थ टीकाकारानें दिला नाही. भाषान्तरांत " आपल्या पूर्वजांस व वंशांसां भारत हें नांव दिलें " असा अर्थ केला आहे. (भा० आदि० पा० १७१) पण हा अर्थ समाधानकारक नाही. पूर्वजांस भरताचें नांव कसें पडेल ? पूर्वीचे भारत विश्रुत आहेत ते अपरे म्हणजे दुसरे असें येथें सांगितलें आहे.

आमच्या मते वैदिक भरतांचा उल्लेख येथे असून ते निराळे असे सांगितले आहे.

ऋग्वेदांत सूर्यवंश हे नांव नाही, आणि चंद्रवंश हे नांवही नाही, पण चंद्रवंशाच्या मूळ उत्पादकांची नावे ऋग्वेदांत सांपडतात. पुरूरवा, आयु, नहुष, ययाति इतकीं नावे ऋग्वेदांत सांपडतात. विशेष हे की, ययातीचे पांच पुत्र, या पांचांचीं नावे व त्यापासून उत्पन्न झालेल्या पांच लोकांचीं नावे, ऋग्वेदांत एके ठिकाणी आलेली आहेत. या एकत्र उल्लेखावरून हे पांच भाऊ होते, असे स्पष्ट दिसते. पुराणांतील व महाभारतातील चंद्रवंशाच्या माहितीला ऋग्वेदांत चांगला आधार सांपडतो. हे चंद्रवंशी क्षत्रिय आर्य असून अग्नीचे उपासक होते. सूर्यवंशी क्षत्रियांप्रमाणेच ते इंद्रादि देवांचे भक्त होते. हे प्रथम मंगेच्या खोऱ्यांतून सरस्वतीच्या तीरावर आले व तेथे त्यांनी वस्ती केली. इत्यादि गोष्टी ऋग्वेदांतील ऋचांवरून सिद्ध होतात. ऋग्वेद (१. १०८) यांत “यदिद्राग्नी यदुषु तुर्वशेषु यद्द्रुह्युष्वनुषु पुरुषु स्थः। अतः परि वृष्णा वा हि यातमथा सोमस्य पिबते सुतस्य। इंद्राग्नीनां, तुम्ही जरी यदुमध्यं व तुर्वशामध्यं, तसेंच द्रुह्युमध्यं, अनुमध्यं व पुरुमध्यं असाल, तरी येथे या आणि हा काढलेला सोमरस घ्या.” असे म्हटले आहे. यावरून अनेक अनुमाने निघतात. प्रथम हे लोक पूर्वीच्या आर्यांप्रमाणेच इंद्राचे व अग्नीचे उपासक होते. दुसरे, हे पांच लोक एका वंशाचे असावेत. त्यांतही यदु आणि तुर्वसु हे जवळ होते आणि द्रुह्य अनु व पूरु हे जवळ जवळ होते. चंद्रवंशातील ययातीच्या दोन बायकांपासून झालेल्या पांच पुत्रांची कथा येथे व्यक्त होते.

या मागाहून आलेल्या चंद्रवंशी आर्यांचा पूर्वीच्या भारतांशी तंदा लागला, व त्यांच्या

कित्येक लढाया झाल्या असे ऋग्वेदावरून दिसून येते. हे लोक मागाहून आले ही गोष्टी कित्येक ठिकाणी त्यांच्याविषयी ऋषींचा राग दिसतो, त्याजवरून दिसते. इंद्राने दिवोदासाकरितां यदु-तुर्वशांना मारले, असे एके ठिकाणी वर्णन आहे. शरयूनदीवरही भरत राजे आणि यदु-तुर्वश यांच्या लढाया झाल्या. एक मोठे युद्ध ऋग्वेदाच्या कित्येक सूक्तांत वर्णिलेले आहे, त्याचा येथे खुलासा करणे जरूर आहे. या युद्धास ‘दाशराज्ञ’ असे म्हटले आहे. हे युद्ध परुष्णी नदीच्या काठी म्हणजे हल्लीच्या रावी नदीच्या काठी झाले. एका पक्षास भरत व त्यांचा राजा सुदास व त्याचा पुरोहित वसिष्ठ व त्रिस्तु आणि दुसऱ्या पक्षास पांच आर्य राजे म्हणजे यदु, तुर्वश, द्रुह्यु, अनु, आणि पूरु आणि त्यांचे पांच अनार्य मित्र राजे होते. या लढाईत भरतांचा अगदी मोड होणार होता, व त्यांचे धन त्यांचे शत्रु लुटणार होते. परंतु वसिष्ठाने इंद्राची स्तुति केली तेव्हां नदीचा पाट फोडून नेत असतां शत्रूंची सैन्ये वाहून गेली आणि शेवटी त्यांचेच सामान भरतांनी लुटून नेले. ६००० द्रुह्यु व अनु गाई बैल हांकून नेत असतां रणांगणावर पडले, असे वर्णन आहे. या लढाईचा दाखला आणखी कित्येक सूक्तांत आहे. यावरून पंजाबांतील प्रथम येऊन राहिलेल्या भरतांस जिकण्याचा प्रयत्न यानंतर आलेल्या यदु वगैरे क्षत्रियांनी अनार्य राजांच्या मदतीने केला, असे दिसते; पण तो ऋग्वेदकाळी सिद्धीस गेला नाही. भारती युद्धाचे मूळ या युद्धांत असावे, अशी कल्पना कित्येकांस येईल, पण हे युद्ध फार प्राचीन काळी झाले. यांत एका बाजूस भरत म्हणजे सूर्यवंशीय क्षत्रिय व त्याचे गुरु वसिष्ठ होते व दुसऱ्या बाजूस एकंदर चंद्रवंशीय राजे होते. या युद्धाचा भा-

रती युद्धाशी संबंध नाही. ऋग्वेदांतील युद्ध भरत-पुरूत झाले, पण भारतीयुद्ध कुरूपांचालांत झाले. ते दोघे एका पुरूच्याच वंशातील लोक होते. पुरूचा ऋग्वेदांत जरी उल्लेख आहे तरी कुरूंचा कोठेंच उल्लेख नाही. भारती युद्ध ऋग्वेदानंतर झाले हेही आम्ही पूर्वी सांगितलेच आहे. आतां कुरु व पांचाल यांच्या विषयी व त्यांच्या पूर्वजांविषयी आपल्यास काय माहिती मिळते याजकडे वळू.

चंद्रवंशी आर्य.

चंद्रवंशाचा मूळ पुरुष महाभारतावरून पुरूरवा हा ठरतो. याच्या पूर्वीचे दोघे चंद्र व बुध आपण सोडून देऊं. पुरूरवाची आई इला ही होती. हिमालयाच्या उत्तरेकडील वर्षास ' इलावर्ष ' असे म्हणतात. यावरून हे लोक पूर्वी हिमालयाच्या उत्तरेकडे असावे. पुरूरवा व अप्सरा उर्वशी यांचे वर्णन ऋग्वेदांत पुष्कळ आहे. हा हिमालयांतच होता असें दिसते. पुरूरवानंतर आयु व नहुपांचे नांव आहे. त्यांचाही उल्लेख ऋग्वेदांत आहे. त्याच्या नंतर ययाति. हा मोठा राजा होऊन गेला. यांचे वर्णन ऋग्वेदांत आहे. हा आपल्या वंशाचा मुख्य होता. यांचे नांव ऋग्वेदांत मनुष्य-रोबर आले आहे. यांचे शुक्रकन्या देवयानी व अमुरकन्या शर्मिष्ठा यांच्याशी लग्न लावले. वृषपर्वा अमुराच्या जवळच ययातीचे राज्य असावे. या दोन्ही स्त्रिया हिमालयाच्या पलीकडच्या म्हणजे पारशीलोकांच्या-अमुरांच्या कन्या होत्या. ही कथा ऋग्वेदांत नाही, महाभारतांत आहे. पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे यांचे पांच पुत्र ऋग्वेदांत प्रसिद्ध आहेत. हेच पांच पुत्र प्रथम हिंदुस्थानांत आले. ते गंगेच्या खोऱ्यांतून सरस्वतीतीरावर पूर्वी पसरलेल्या सूर्यवंशीय आर्यांच्या राज्यामध्ये घुसले, असें दिसत आहे. ऋग्वेदकाळी त्यांनी पंजाबावर

पाश्चिमेस व अयोध्येकडे पूर्वेस स्वाच्या केल्या, परंतु त्या सिद्धीस गेल्या नाहीत. यामुळे हे लोक सरस्वती तीरावरून गंगा यमुनांच्या किनाऱ्याने दक्षिणेकडे पसरले. असा त्यांच्या इतिहासाचा क्रम आपल्यास संहिता व ब्राह्मण यांतील वर्णनावरून दिसतो; इतकेंच नव्हे, तर हल्लींच्या हिंदुस्थानांतील लोकांच्या परिस्थितीवरूनही दिसतो. भाषाशास्त्र व शीर्ष मापनशास्त्र अशी जी दोन शास्त्रे लोकांचे प्राचीन इतिहास व वंश सिद्ध करण्याकरितां अलीकडे मदत म्हणून निघालेली आहेत, त्यांचे सिद्धांतही या चंद्रवंशी लोकांच्या वरील इतिहासाच्या पुराव्यास अनुकूल पडतात. हल्लींच्या हिंदी भाषांचा अभ्यास डॉ० ग्रीयरसन यांनी केलेला आहे. त्यांच्या सिद्धान्तावरून १९११ च्या सेन्सस रिपोर्टांत पुढील मजकूर नमुद आहे. " हिंदुस्थानांतील हिंदी आर्य भाषा (संस्कृतोत्पन्न) आर्यांच्या दोन टोळ्यांनी आपल्या. पहिली टोळी उत्तरहिंदुस्थानच्या मैदानांत पसरल्यानंतर दुसरी टोळी मध्यें घुसली व अंबाल्यापासून दक्षिणेकडे जबलपूर-काठेवाडपर्यंत पसरत गेली. हल्लींच्या पंजाब-राजपुताना आणि अयोध्या प्रांतांतील हिंदी भाषा यांचा वर्ग निराळा पडतो व पश्चिम हिंदी म्हणजे अंबाला-दिल्लीपासून मथुरा वगैरे जबलपुरापर्यंत एक वर्ग निराळा पडून त्याचीच शाखा गुजराथी ही काठेवाडपर्यंत पडते " या प्रांताला हिंदुस्थानचा मध्यदेश असें म्हणतां येईल. या मध्यदेशांतच चंद्रवंशी क्षत्रियांची वसाहत व वाढ झाली, असेंच आपल्यास ऋग्वेदापासून तो महाभारतपर्यंतच्या ग्रंथांतील इतिहासावरून दृष्टोत्पत्तीस येते. ते कसें हें आपण विस्तारानें पाहूं.

१ महाभारतांत श्रीकृष्ण म्हणतो " जरासंधाच्या भीतीनें आग्निहोत्र आमचा प्रिय मध्यदेश बो-

पूर.

दुसऱ्या आलेल्या चन्द्रवंशीय आर्यांत पूरूचें कुळ सर्वांत मोटें होऊन प्रसिद्धीस आलें. ययातीच्या पांच पुत्रांत पूरू हाच मुख्य राजा झाला. “अपौरवातु महीं न कदाचित् भविष्यति” असा त्यास बापाचा आशीर्वाद होता. हे पूरू प्रथम सरस्वतीतीरावर येऊन राहिले व तेथून दक्षिणेकडे पसरले. सरस्वतीच्या उभय तीरांवर पूरू आहेत, असें वसिष्ठानें ऋग्वेदांत सरस्वतीच्या मूळांत वर्णन केलें आहे. पूरूला दस्यू म्हणजे मूळच्या रहिवाश्यांशीं पुष्कळ लढाई करावी लागली, असें ऋग्वेदावरून दिसतें. पूरू शब्दानें सामान्यतः मनुष्य असा अर्थ ध्यावा, असें यास्कानें सुचविलें आहे, यावरून पूरू प्रबळ असून सर्वत्र प्रसृत झाले होते असें दिसतें. पूरूच्या वंशांत अजमीढ झाला, त्याचा उल्लेखही ऋग्वेदांत आहे. या पूरूचे व इतर चंद्रवंशीयांचे ऋषि कण्व व आंगिरस होते. पूरूच्या कुळांत पुढें दुष्यन्त व भरत झाले. यांचें नांव ऋग्वेदांत नाही. परंतु दौष्यन्ति भरताचें नांव ब्राह्मणांत आहे. ब्राह्मणामध्ये अश्वमेधकर्त्यांत भरताचें वर्णन आहे.

अश्वमेधशतेनेष्टवा यमुनामनु वाव यः ।
त्रिशताश्वान्सरस्वत्यां गंगामनु चतुशतान् ॥
असें वर्णन शतपथानुसार महाभारतांत आहे. यावरूनही पूरूचें राज्य यमुना, सरस्वती व गंगा यांच्या किनाऱ्यानें होतें असें दिसतें. हा भरत महापराक्रमी झाला, परंतु तो ऋग्वेदांतील भरत नव्हे, हें दाखविण्याकरितां ‘दौष्यन्ति भरत’ असें त्याला ब्राह्मणांत नांव दिलें आहे. या भरताच्या कुळांत कुरु झाला. सरस्वती व यमुना यांच्या मधील मोठ्या मै-

झून वावा लागला. ” (भा. उभा. पा. ५०१)
“स्मरतो मध्यमदेशं वृष्णिमध्ये व्यवस्थिताः ।

दानास ‘कुरुक्षेत्र’ अशी संज्ञा आहे. या ठिकाणीं कुरु हे अत्यंत भरभराटींत आले. येथें आर्यांची संस्कृति अतिशय उन्नतीस गेली. येथील भाषा अत्यंत संस्कृत असें लोक मानूं लागले. येथील व्यवहार व चालीरीती या सर्वांत उत्तम अशी समजूत झाली. अशाविषयींचीं वर्णनें ब्राह्मणांत आहेत. पूरूचीं राजधानी हस्तिनापुर गंगेच्या पश्चिम किनाऱ्यावर बसली होती, ही गोष्ट महाभारतावरून दिसते. याच वंशांत कौरव झाले व पांडवांचाही संबंध याच वंशाशीं लागतो. भरत व कुरु यांचा उल्लेख जरी ऋग्वेदांत नाही, तथापि ऋग्वेद-मूळांच्या अखेरीपुर्वीं ते होते असा पुरावा आहे. कारण, एका शेवटील मूळाचा कर्ता देवापि, शंतनूचा भाऊ हा कौरववंशांत झाला होता; हें पूर्वीं एकदां सांगितलेंच आहे.

यदु.

भारतीयुद्धांत चन्द्रवंशी बहुतेक सव राजे होते, यासाठी आपण इतर शाखांचाही इतिहास पाहूं. यदूच्या लोकांचा नेहेमी तुर्वशांबरोबर ऋग्वेदांत उल्लेख येतो व त्यांत कण्व-ऋषींचाही उल्लेख येतो. प्रथम यदु-तुर्वश एकत्र असावे. यांच्याबद्दल प्रथम प्रथम “हे इन्द्रा ! तूं यदुतुर्वशांना मार,” अशी प्रार्थना वसिष्ठादि ऋषि करतात. परंतु पुढें ते येथील कायमचे रहिवाशी झाले, तेव्हां त्यांचें वर्णन चांगल्या तऱ्हेचें येतें. येथें हें सांगण्यासारखें आहे कीं, ऋग्वेदाचें आठवें मंडल हें काण्व-ऋषींचें आहे. कण्वाच्या निरनिराळ्या वंशांतील ऋषींनीं जीं सूक्तें केलीं, तीं या मंडलांत सामील आहेत. या अनेक सूक्तांत यदु-तुर्वशांपासून आम्हीं गाई घेतल्या वगैरे वर्णन आहे. यावरून चंद्रवंशीयांचे काण्व ऋषि हितचित्तक दिसतात. दुष्यन्त आणि कण्व यांचा संबंध कां आहे हें मागण्यासारखें आहे.

येईल. ब्राह्मणांतही भरताचा पुरोहित कण्व आहे. यदु-तुर्वंशाचा चांगला उल्लेख करणारे आङ्गिरस ऋषिही आहेत, हें पहिल्या मंड-ळांतील आङ्गिरसांचा अनेक मुक्तांत दिसले. छांदोग्य उपनिषदांत देवकीपुत्र कृष्णाला घोर आङ्गिरसानें उपदेश केला, याची संगत व-रील हकीगतवरून चांगली वसते. सारांश, ऋग्वेदकाळी यदुवंशाचा बराच बोलबाला होता असें दिसते. यदूचे वंशज यादव हे यमुनातीरी होते, व त्यांच्याच कुळांत पुढें श्रीकृष्ण झाला. हे यदु-तुर्वंश गार्गीची खिछोरे बाळगणारे असावे असेही वाटते. हीच त्यांची परंपरा पुढें महाभारतांतही दिसून येते. यादवांना राज्याचा अधिकार नाही, हा समज याच कारणांनं प्रसूत झालेला असावा. असा त्यांस ययातीचा शाप झाल्याचें वर्णन आहे.

तस्मादराजभाक् तात प्रजा तव भविष्यति ।

(आदि. ८४. ९)

श्रीकृष्ण हा वसुदेवाचा पुत्र असून वसुदेव गोकुळांत राहत असे, इत्यादि गोष्टी प्रसिद्ध आहेत. पण यादव हे मूळचे गोपाचा धंदा करणारे होते. याची साक्ष एका लहानशा भारतांतिल वाक्यावरून चांगली पडते. ज्यावेळेस सुभद्रा अर्जुनाबरोबर इंद्रप्रस्थस गेली, त्या वेळेस त्यानें सुभद्रेस गोपवेशानें द्रौपदी-पुढें पाठविली, असें वर्णन आहे. यांत दोन्ही गोष्टी साधल्या. एक तर तिचें रूप अधिक खुल्लें व दुसरें ती द्रौपदीसमोर बरोबरीच्या नात्यानें किंवा वेशानें गेली नाही, यामुळें तिला कौतुक वाटून तिचा रागही कमी व्हावा, हा अर्जुनाचा हेतु दिसतो. असो. तात्पर्य हें की, श्रीकृष्णादि यादव जरी द्वारकेंत राज्य करून होते तरी ते मूळचे गोपाचा धंदा करणारे होते. या त्यांच्या स्वभावाचें व धंद्याचें थोडें-से दिग्दर्शन ऋग्वेदांतिल उल्लेखावरूनही होतें,

हें वाचकांच्या ध्यानांत येईल. आतां आपण इतर चंद्रवंशीयांविषयी विचार करूं.

पांचाल.

पांचाल हे पुरूच्या एका दुसऱ्या शाखें-तील वंशज होत, असें हरिवंशावरून दिसतें. यांतील मुख्य पुरुष सृंजय हा ऋग्वेदांत प्रसिद्ध आहे. त्याच्या वंशांत सहदेव व सोमक झाले. हे दोघेही ऋग्वेदांत प्रसिद्ध आहेत. सृंजया-च्या अग्नीची ऋग्वेदांत एके ठिकाणी प्रशंसा आहे. यावरून तो मोठा यज्ञकर्ता होता असें दिसतें. सोमकानें राजसूययज्ञ करून पर्वत-नारदांच्या सांगण्याप्रमाणें सोमपान निराळ्या तऱ्हेनें केलें म्हणून त्यास कीर्ति मिळाली, असें वर्णन ब्राह्मणांत असल्याबद्दल पूर्वी सांगितलेंच आहे. यामुळें सोमकाचेंही नांव त्याच्या वंश-जांस मिळालें. पांचालांस सृंजय व सोमक असे-ही महाभारतांत म्हटलेले आहे. पांचाल म्ह-णजे किवि (हे कोण होते हें सांगतां येत नाही, पण यांचा उल्लेख ऋग्वेदांत आहे.) असें ब्राह्मणांत एके ठिकाणी सांगितलें आहे. कदा-चित् याजवरून पांचालांस पांच जाति मिळा-ल्या असाव्या. तुर्वंशही पांचालांत मिळाले असावे असें

स सृंजयाय तुर्वंश परादाहचि-

वतो दैववाताय शिक्षन् ।

या (ऋ. ६. २७) ऋग्वेदवरून वाटतें. पांचाल हे लोक अनार्यमिश्रित असावे, असा तर्क याजवरून कोणी करील. पण किवि व तुर्वंश हे अनार्य होते असें सिद्ध होत नाही. कुरु-पांचालांची ब्राह्मणांत नेहेमी तारीफ येते. कित्येक ठिकाणी पांचालांचें स्वतंत्र नांव येतें. तेही कुरुप्रमाणें यज्ञकर्ते, विद्वान् व तत्त्वज्ञाना-भिमानी होते, असें त्यांतील वर्णनावरून दिसतें. तात्पर्य, पांचालांची संस्कृति कमी दर्जाची न-व्हती. हे पांचाल गंगा व यमुना यांच्या दर-

म्यान् हस्तिनापुराच्या दक्षिणेस होते. गंगेच्या उत्तरेसही यांचें राज्य अर्धें होतें, असें महाभारतवारून दिसतें.

अनु व द्रुह्यु.

आतां आपण अनु आणि द्रुह्यु या राहिलेल्या दोन शाखांचा विचार करूं. ऋग्वेद मं० ६, सू० ४६ यांत द्रुह्यु आणि पूर यांचा उल्लेख आहे. कदाचित् द्रुह्यु हे पूरच्या धाकट्या शाखेत म्हणजे पांचालांत सामील झाले असावे. पण हरिवंशाच्या मताप्रमाणें द्रुह्युचे वंशज गांधार हे आहेत. याच वंशांत शकुनि झाला. हा भारती युद्धामध्ये होता. अनूयाची ऋग्वेदांत मोठी प्रशंसा केलेली आहे. त्याच्या अग्नीची तारीफ केलेली असून तो मोठा यज्ञकर्ता होता, असें दिसतें. ह्याच वंश पंजाबांतील शिबि औशीनर हा होय. ह्याच वंशांत भारत युद्धकालीन शैब्य झाला, असें पुराणकार मानतात. हरिवंश अ. ३२ यांत जी हकीकत दिली आहे ती थोडीशी निराळी आहे. तुर्वशा याचा वंश नाहीसा होऊन तो पूरच्या वंशांत सामील झाला. त्याला संमता नांवाची एक कन्या होती, तिचा मुलगा दुष्यन्त होय. याप्रमाणें तुर्वशाचा वंश कौरवांत सामील झाला. द्रुह्युचा वंश गांधार असें म्हटलें आहे, पण अनूला प्रचेता, सुचेता वगैरे पुत्र व पौत्र झाले. त्याचा पुढें वंश सांगितला नाही. (भा० पु० ८ पा० १०२) षरील माहितीविरुद्ध आदिपर्वीत एक वचन आहे, त्याचा येथें उल्लेख केला पाहिजे.

यदोस्तु यादवा जातास्तुर्वसोर्यवनाः स्मृताः ।
द्रुह्योः सुतास्तु वै भोजा अनोस्तु स्लेच्छजातयः ॥
यद्रूपासून यादव झाले, तुर्वसूपासून यवन झाले, द्रुह्यपासून भोज झाले, आणि अनूपासून स्लेच्छ झाले. (भा० आदि० पा० १९५) या श्लोकांत दिलेली तुर्वसु, द्रुह्यु आणि अनु यांची

संतति अगदी भिन्न आहे. यावरून महाभारतकाळी यांची संतति कोणती, याजबद्दल फार निराळा समज होता, असें ठरतें. हरिवंशाचें लेखन किंवा परीक्षण सौतीकडून झाले नाही, असेंही यावरून दिसतें. असो. यांच्या संतति कोणत्या त्याची माहिती बहुतकरून महाभारतकाळी बुजाली होती असें दिसतें. प्राचीन ग्रंथांचें ऐतिहासिक प्रामाण्य पाहतां पूर्व पूर्व प्रामाण्य असेंच मानिलें पाहिजे. म्हणजे हरिवंशापेक्षा महाभारताचें प्रामाण्य अधिक, महाभारतापेक्षा वेदांगांचे, वेदांगापेक्षा ब्राह्मणांचे, ब्राह्मणांपेक्षा संहितांचें, विशेषतः ऋग्वेदसंहितेचें प्रामाण्य श्रेष्ठ, असेंच धरलें पाहिजे. द्रुह्युपासून भोज झाले असावे, हें महाभारतकाराचें म्हणणें मान्य करण्यासारखें आहे. कारण, याच्या विरुद्ध हरिवंशाचें म्हणणें कीं, गांधार लोक त्याजपासून झाले हें नंतरचें आहे. शिवाय गांधारदेश पंजाबाच्याही पलीकडे असल्यानें तेथें चंद्रवंशीय गेले नसावेत. भोजराजे ययातीच्या कुळांत जन्मले असें श्रीकृष्ण सभापर्वीतही म्हणतो, त्याशीं हें जुळतें आहे. गांधार हे बहुधा पूर्वीच्या आर्यांचे वंशज म्हणजे सूर्यवंशी असावे. पुष्कळावती सिंधूपलीकडे भरताच्या मुलांनें स्थापन केली, हें रामायणांतील वर्णन या तर्काला अनुकूल आहे. द्रुह्युपासून भोज झाले. हेच मध्यदेशांत भारती युद्धकाळीं मगध, शूरसेन वगैरे देशांत प्रबळ होते व यांच्याच कुळांत जरासंध, कंस वगैरे झाले होते. तुर्वसूपासून यवन झाले, ही सौतीची माहिती चुकीची आहे. कदाचित् अनु—अर्थन हे एकच असून त्यांपासून यवन झाले, हें म्हणणें संभवनीय आहे आणि तुर्वसूपासून तुर्क अथवा तुर (इराणचे शत्रु घुराण) वगैरे स्लेच्छ जाति झाल्या, असें मानणे शक्य आहे. परंतु या सर्व समजुती चुकी-

च्या आहेत. यवन व स्लेच्छ जाति आपल्याच पूर्वजांपासून झाल्या, अशा कल्पनांनी या समजुती उत्पन्न झाल्या. परंतु ययातीची संतति आर्यच असली पाहिजे आणि ती हिंदुस्थानांतच असली पाहिजे. शिवाय ऋग्वेदांतील पुरावा याच्या विरुद्ध आहे. तुर्वश संजयांत सामील झाले, असे ऋग्वेदांतील वर्णनावरून दिसते हे पूर्वी सांगितलेच आहे. अनु हा मोठा यज्ञकर्ता होता व त्याचा अग्नि प्रसिद्ध होता. त्याचे घरी इंद्राग्नी नेहमी येत, वगैरे ऋग्वेदांतील वर्णन पूर्वी दिलेले आहे. यावरून अनु वैदिक धर्माभिमानाची, अग्निचुपासक व इंद्रभक्त होता. स्लेच्छ कोठेही अग्निचुपासक व इंद्रउपासक असल्याचा दाखला नाही. अर्थात् अनुपासून स्लेच्छ उत्पन्न झाले असावे असे संभवत नाही. सारांश, अनुवंश कोणता याची माहिती सौतीच्या काळी नष्ट झाली असावी. हरिवंशासही ती देतां आली नाही. यदु आणि पुरु यांच्या वंशांत श्रीकृष्ण आणि कौरवपांडव झाल्याने त्यांचीच कुळे पुढे प्रसिद्ध राहिली. असो, ययातीने आपल्या पुत्रांस शाप दिले, त्यांचा उल्लेख करण्यासारखा आहे. यदूस तुझी संतति अराजभाक् होईल असा शाप दिला तो यथार्थ पूर्वी सांगितलाच आहे. तुर्वसूला तुझ्या संततीचा उच्छेद होईल असा शाप दिला, तोही वरप्रमाणे ऐतिहासिकरीत्या यथार्थ दिसतो. दुहच्युस शाप दिला तो असा. “जेथे घोडे, हत्ती, बैल, पालख्या, मेणे वगैरे मूर्खीच नाहीत आणि जेथे होड्यांतून आणि नावातून फिरावे लागते, तेथे तुला रहावे लागेल

भराजा भोजशब्दस्त्वं तत्र प्राप्स्यसि सान्वयः ।
(भा० आ० अ० ८४-२२) असा प्रदेश कोणता हे समजत नाही. हिंदुस्थानांत हा कोणता प्रदेश असावा याचा तर्क होत नाही-

महा. उ. १८

भोज संज्ञक राजे दक्षिणेंत आहेत तेथे हा प्रकार नाही. असो, हे एक गूढ आहे. तथापि दुहच्युचे वंशज भोज हे यांतही सांगितले आहे. अनूला शाप दिला त्यांत तुझी प्रजा अल्पायुषी होऊन तू अग्नीची सेवा सोडून नास्तिक होशील, हे ऋग्वेदांतील वर्णनास लागू करून अनूचे पुढे यवन झाले ही कल्पना बसू शकेल. हिंदुस्थानांतील अनूच्या वंशाची स्मृति महाभारतकाळी राहिली नसावी.

चंद्रवंशीयांचे भिन्नत्व.

असो. सूर्यवंश व चंद्रवंश असे दोन निरनिराळे वंश हिंदुस्थानांत होते ही गोष्ट वैदिक वाङ्मयांत जरी नमूद नाही, तरी महाभारतांत त्याचा उल्लेख स्पष्टपणे दिसतो. श्रीकृष्ण सभापर्वीत असे म्हणतो की, “ हिंदुस्थानांत ऐल व ऐश्वाक यांच्या वंशांतील १०० कुळे हल्ली आहेत. त्यांपैकी ययातीच्या कुळांत जन्मलेले भोज राजे हे गुणवान् असून चारी दिशांस पसरलेले आहेत ” (भा. आदि. पा. ४९८) ऐल व ऐश्वाक या शब्दांने चंद्रवंश व सूर्यवंश यांचा बोध होतो, हे उघड आहे. तथापि चंद्र व सूर्य यांचे नांव स्पष्टपणे नाही. यावरून महाभारतकाळीही ही नांवे प्रचारांत आली होती की नाही, याजविषयी थोडामागे संदेह उत्पन्न होतो. पुढे पुराणकाळी ही नांवे प्रसिद्ध झाली. दोन वंशांचे आर्य हिंदुस्थानांत आले, ही गोष्ट मात्र ऋग्वेदकाळापासून महाभारतकाळापर्यंत दिसते. प्रथम भरत अगर सूर्यवंशी क्षत्रिय आले. मागाहून यदु, पुरु वगैरे वंशांतील क्षत्रिय हिंदुस्थानांत आले. ब्राह्मणकाळी या दुसऱ्या वंशांतील क्षत्रियांचा उत्कर्ष दिसतो. तोच तो भारती युद्धाच्या वेळी असावा. श्रीकृष्णाच्या वचनावरून भारतांत ययातीच्या वंशांतील भोज कुळाचे प्राबल्य जास्ती होते असे दिसते. ही सर्व चंद्रवं-

शी कुळें गंगा, यमुना व सरस्वती या नद्यांच्या काठांनं वसली होती. पूर्वीचे आर्य पंजाब व अयोध्या-मिथिला प्रांतांत वसले होते आणि चंद्रवंशी आर्य त्यांच्यामध्येच घुसलेले होते. या चंद्रवंशी आर्यांची मुख्य कुळें (१) कौरव कुरुक्षेत्रांत; (२) पांचाल गंगेच्या किनारी त्यांच्या दक्षिणेस; (३) यदु व शौरसेनी भोज मथुरा, यमुनेच्या किनाऱ्यावर; (४) चेदी दक्षिणेस यमुनेच्या कांटी प्रयागापर्यंत; व (५) मगध गंगेच्या दक्षिणेस अशी होती; याशिवाय (६) अवंति व विदर्भ यांतही भोज कुळें होती. हे सर्व चंद्रवंशीय क्षत्रिय होते. भोजांच्या वर्चस्वामुळे यादव श्रीकृष्णासह मध्यदेश सोडून (७) सौराष्ट्र उर्फ काठेवाड येथे द्वारकेस जाऊन वसले होते. ते सर्व चंद्रवंशी क्षत्रिय आर्य होते. हे वैदिक धर्माचे होते, म्हणजे इंद्रा-ग्नीचे उपासक होते. तथापि या व पूर्वीच्या आर्यांत कांहीसा फरक होता. हे क्षत्रिय वर्णाने काळसर असावे. श्रीकृष्ण, अर्जुन, वेदव्यास, द्रौपदी इत्यादिकांच्या वर्णावरून असा तर्क होतो. ते मळविद्येचे अभिमानी होते. श्रीकृष्ण, बलराम, दुर्योधन, भीम, जरासंध इत्यादिकांच्या वर्णनावरून मळविद्या यांस अधिक प्रिय होती. या लोकांची भाषाही कांहीशी निराळी होती व हा भिन्नपणा हल्लींच्या संस्कृतोत्पन्न मध्यदेशांतील प्राकृत भाषांतही कायम आहे, हें आपण पूर्वी दाखविलें आहे. या लोकांच्या डोक्याचेंही परिमाण निराळें असावें, याजविषयी सविस्तर विवेचन पुढें येईल. या लोकांमध्ये चांद्रवर्षाने चालणारे लोक होते, हें आपल्यास अनुमानावरून दिसतें. या लोकांच्या आपसांतील तंत्र्यामुळे भारतीयुद्ध झालें व दोन्ही बाजूस मुख्यतः चांद्रवंशी क्षत्रिय होते, असें आपल्यास दिसतें.

पांडव.

आतां आपण पांडव कोण होते, याचा विचार करूं. कौरवांचा राजा प्रतीप, त्याचा पुत्र शंतनु, त्याचा पुत्र भीष्म व विचित्रवीर्य. भीष्मानें आपला राज्यावरील हक्क सोडला, म्हणून विचित्रवीर्य राजा झाला. विचित्रवीर्याचे धृतराष्ट्र व पांडु. धृतराष्ट्र अंध असल्यामुळे पांडु राजा झाला. पांडु, पुढें प्रकृति विषडून वनांत गेला व राज्य धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधन यास मिळालें. पांडु वनांत गेल्यावर त्यास पुत्रसंतति नव्हती, यामुळे कुंती व माद्री यांनी देवतांना प्रसन्न करून त्यांच्यापासून पांच पुत्र उत्पन्न करून घेतले, ते पांडव. हे पांडव हिमालयांत वाढले व पांडुच्या मरणानंतर, हिमालयांतील ब्राह्मणांनी त्यांना हस्तिनापुरांत आणून युधिष्ठिराच्या स्वाधीन केलें. तेथें त्यांचा व दुर्योधनादिकांचा तंटा सुरू झाला. हे पुत्र पांडूचे नव्हते अशी कल्पना त्यावेळींही असावी, व म्हणूनच हा तंटा हळुहळु वाढून पुढें विकोपास गेला. अशी पांडवांची व भारतीयुद्धाची पूर्वपीठिका महाभारतांत आहे. या कथेंत ऐतिहासिक स्वरूप काय आहे, याचा येथें विचार करावयास पाहिजे. ही कथा काल्पनिक आहे असा जो कित्येकांचा तर्क आहे, तो सर्वथैव चुकीचा आहे. आमच्या मतें पांडव हे चंद्रवंशांतील शेवटच्या शाखेचे हिंदुस्थानांत बाहेरून आलेले आर्यलोक होत. पूर्वी आपण सांगितलेंच आहे कीं, चंद्रवंशी लोक हिमालयाच्या पलीकडून गंगेच्या खोऱ्याने हिंदुस्थानांत आले. चंद्रवंशाचा मूळपुरुष पुरुखा ऐल म्हणजे इलापुत्र होता आणि हिमालयाच्या उत्तरेकडील भागास ‘इलावर्ष’ म्हणतात; म्हणजे हिंदुस्थान जसें भारतवर्ष तसें हिमालयाच्या उत्तरेकडील देशास इलावर्ष ही संज्ञा आहे. अर्थात् चंद्रवंशाची मूळ

भूमि इलावर्ष होती; इतकेंच नव्हे, तर कुरूंचे एक मूळ ठिकाण हिमालयाच्या उत्तरेस होतें, त्यास उत्तरकुल अशो संज्ञा होती. सारांश कोकाणस्थ ब्राह्मण जसे घांटावर आले व विस्तार पावले तरी त्यांची मूळ भूमि हल्लीचें दक्षिण कोकाण होय, त्याप्रमाणें कुरूंची मूळ भूमि हिमालयांत व हिमालयोत्तर भागांत होती, हें अनुमान निघतें. पांडूची प्रकृति विषडल्यानें तो राज्य सोडून गेला असें जे महाभारतांत वर्णन आहे, तें संभवनीय आहे. पांडु आपल्या कुरूंच्या मूळभूमीत गेला व तेथें बरीच वर्षे राहिला. हिमालयामध्यें तो किती वर्षे राहिला याचें जरी वर्णन नाही, तथापि तो इतकें दिवस राहिला असावा की, तिकडील आचार-विचार सर्व त्याच्या व त्याच्या कुटुंबाच्या अंगवळणीं पडून गेले. चंद्रवंशी क्षत्रियांत त्या ठिकाणी ज्या चाली रूढ होत्या त्या अर्थातच जुन्या तऱ्हेच्या व हिंदुस्थानांत येऊन राहिलेल्या क्षत्रियांहून भिन्न होत्या. ब्राह्मण व क्षत्रिय दोघांचीही उत्पत्ति एकाच वंशापासून झालेली आहे, ही गोष्ट आम्ही विस्तारानें पुढें सांगणार आहों. असो. पांडूच्या मरणानंतर कुंती आपल्या पांच पुत्रांसह व ब्राह्मण व क्षत्रिय परिवारासह हिमालयांतील कंगाल प्रदेश सोडून आपल्या पूर्वांच्या आठवणीच्या स्थानी आली, हें साहजिक आहे. पांडवांची उत्पत्ति कशी झाली हा येथें प्रश्न उपस्थित होतो, परंतु नियोगाची चाल त्या वेळीं प्राचीन आर्यांमध्ये म्हणजे हिमालयांतील लोकांमध्ये चालू होती, इतकेंच नव्हे तर ती हिंदुस्थानांतील कुरूंमध्येही चालू होती, हें विचित्रवीर्याच्या संततीविषयी जे महाभारतांत वर्णन दिलें आहे, त्यावरूनच सिद्ध होतें. नियोगाच्या चालीबद्दल मनुस्मृतीतही उल्लेख आहे, व तीत ही चाल निघ म्हणून ठरविलें गेल्यामुळे ती प्रचारांतून

गेली. असो, तर पांडव हे ऐतिहासिक असून हिमालयांतूनच आलेले शेवटचे चंद्रवंशीय क्षत्रिय होत. ज्या गोष्टीवरून हें निर्विवाद ठरतें ती गोष्ट म्हणजे बहुपतिकत्वाची चाल ही होय. पांची पांडवांनी एका द्रौपदीशी लग्न कसे लावावे, यासंबंधानें जो वाद झाला तो आदिपर्व अ० १९५ यांत दिलेला आहे. तो येथें घेण्यासारखा आहे. दुपद म्हणाला “ एकाच स्त्रीला अनेक पति हें कोठें ऐकलें नाही. लोकरूढीला व वेदांज्ञेला विरुद्ध असा हा आचार तूं कसा सांगतोस ? ” तेव्हां युधिष्ठिरानें उत्तर दिलें “ केवळ पूर्वकालीन लोक ज्या मार्गानें गेले त्या मार्गानें आम्ही जातों. ” “ कुलक्रमागत हा आचार आहे ” असें त्यानें स्पष्ट सांगितलें. या वाक्यांत पांडवांची उत्पत्ति, हिमालयांत असून तेथें हा आचार रूढ होता, असें स्पष्ट दिसतें. आर्यांत हा आचार फार प्राचीनकाळीं रूढ होता. वेदांना तो संमत नाही. यावरून पांडव हे चंद्रवंशांतील अत्यंत जुन्या शाखेचे हिमालयांत राहणारे शेवटचे आलेले लोक होते व ते हस्तिनापुरांत आल्यामुळे त्यांचा व कौरवांचा तंटा झाला. नवीन येणाऱ्या लोकांची शाखा नेहेमी अधिक उत्साही व तेजस्वी असते, या ऐतिहासिक अनुभवाप्रमाणें पांडव हे अधिक तेजस्वी होते, व त्यांनीं धृतराष्ट्रापासून राज्याचा अर्धा हिस्सा मिळविला. अर्थातच राज्यांतील पडीत भाग म्हणजे यमुनेच्या पश्चिमेकडील प्रदेश त्यांस मिळाला व तेथें त्यांनीं ‘ इंद्रप्रस्थ ’ नांवाची राजधानी स्थापन केली. याप्रमाणें कौरव व पांडव यांची कथा ऐतिहासिकरीत्या सुसंगत लागते व ती फार प्राचीनकाळचीही असावी, असें अनुमान होतें.

नागलोको.

भारतयुद्धाचा नागलोकांशीही संबंध आहे. हे

लोक ऐतिहासिक आहेत, असे म्हणावयास हरकत नाही. ऋग्वेदांत ज्यांना दस्यु किंवा दास म्हणत, तेच हे लोक असावेत. हे लोक हिंदुस्थानचे मूळचे रहिवासी होत. यांचे स्वरूप दंतकथेने बदलले म्हणजे ते प्रत्यक्ष नाग अगर सर्प आहेत ही कल्पना पाठीमागून रूढ झाली असावी. आर्यलोकांची जी वस्ती ठिकठिकाणी झाली, तेथे हे नागलोक पूर्वीपासून वसत होते. पांडवांना यमुनेच्या पश्चिमकिनाऱ्यावर राज्यभाग मिळाला, त्या प्रदेशांत नागलोक राहात असत. हे लोक बहुधा जंगलांत रहात असत व नागांची पूजा करीत असत. पांडवांना राज्य मुस्थित करण्याकरितां हें जंगल तोडावे लागले व नागलोकांना तेथून हाकून द्यावे लागले. खांडववन जाळल्याची जी महाभारतांत हकीगत आहे, ती याच प्रकारची आहे. खांडववन जाळून तेथील जमीन लागवडीस तयार करण्याच्या कामी हा प्रयत्न केला गेला असावा. खांडववनदाहाच्या हकीगतीस ऐतिहासिक स्वरूप देणें असल्यास तें असेंच देतां येईल. खांडववनाचा विस्तीर्ण प्रदेश यमुनाकिनारी असून तेथें दाट जंगल होतें. त्या जंगलांत नागलोक राहत असत. ते लोक आर्यांच्या वसाहतीस त्रासही देत. यामुळे या लोकांना शिक्षा करून संबंध अरुण्य जाळून टाकणें व तेथील मुपीक जमीन वसाहतीस आणणें जरूर पडले. या कामासाठी त्यांस नागलोकांशीं युद्धही करावें लागले. या वनांतील नागलोकांचा अधिपति तक्षक होता. हा तक्षक अर्जुनाच्या हातीं मुळीच लागला नाही, असें आदि० अ० २२८ यावरून दिसते. तक्षकाचे साहाय्य इंद्र करीत होता. त्यास आकाशवाणीनें असें सांगितले कीं, “ इंद्रा, ज्याच्या रक्षणकारितां इतकी तू खटपट करीत आहेस तो बुद्धा मित्र नागराज तक्षक याठि-

काणीं मुळीच नाही. सांप्रत तो कुरुक्षेत्रास गेला आहे, ” (भा० आदि० पा० ४४६) या वाक्यावरून नागांचा राजा तक्षक याचे पारिपत्य करण्याचा अर्जुनाचा विचार होता, परंतु तो त्या वेळीं सांपडला नाही. तो आपला देश सोडून कुरुक्षेत्रास गेला होता. त्यानें पुढें पंजाबांत तक्षशिलेच्या जवळ वसाहत केली असें दिसते. या नागलोकांचें व पांडवांचें जें वैर सुरू झालें, तें दोनतीन पिढ्या चालले. नागांनीं भारती युद्धांत पांडवांच्या विरुद्ध कौरवांस मदत केली, असें अनुमान करण्यास जागा आहे. कारण, कर्णाच्या भात्यांत खांडववनदाहांतून सुटलेला अश्वसेन नांवाचा नाग बाण होऊन बसला होता, व तो बाण कर्णानें अर्जुनावर सोडला असतां नेम चुकून फुकट गेला. तेव्हां त्या नागानें कर्णाच्या कानांत पुन्हां येऊन सांगितलें कीं, मला पुन्हां सोड; पण कर्णानें तें ऐकलें नाही; अशी कथा भारतांत पुढें वर्णिलेली आहे. या कथेला ऐतिहासिक स्वरूप देणें तर असेंच म्हणतां येईल कीं, नागांनीं अर्जुनाच्या विरुद्ध कर्णास मदत दिली, परंतु ती उपयोगी पडली नाही. खांडववन जाळून टाकून अर्जुनानें आपल्यास देशभ्रष्ट केले, या वैराबद्दलचा मूढ अर्जुनाच्या नातवावर तक्षकानें उगवला. परीक्षिताचा अंत तक्षकानें दंड केल्यामुळे झाला अशी जी कथा आहे, त्यांतलें रहस्य हेंच आहे. मूलभारती युद्ध इ० स० पू० ३००० च्या सुमारास झालें, असें मानलें तर महाभारत यानंतर २५००—२७०० वर्षांनीं झालें. इतक्या अवधीत लोकांच्या कल्पनेंत व दंतकथेंत नागलोकांचे प्रत्यक्ष नाग किंवा सर्प झाले, याचे आश्चर्य करावयास नको. महाभारत काली नाग म्हणजे सर्पच होते हीच कल्पना रूढ होती. मात्र ते नेहेमीच्या सर्पीप्रमाणें के-

वळ पशु नमुन देवांश प्राणी होते. ते मनुष्यांप्रमाणे बोलत चालत, किंबहुना त्यांना निर- निराळ्या दैवी शक्ति होत्या; असे मानले जात असे. तक्षकांनी गुप्तपणे परीक्षिताच्या महालांत शिरून त्याचा खून केला, अशी बहुधा मूळांत गोष्ट असावी; व तिचे रूपांतर असे झाले की, बोरामध्ये अळीएवढे रूप घेऊन तक्षका- ने प्रवेश केला व एकदम मोठे रूप घेऊन परीक्षिताला दंश केला. याच्या पुढचा भाग याच्याहुनही चमत्कारिक आहे. जनमेजयांनी आपल्या बापाचा खून तक्षकांनी केला, या त्याच्या कृत्याबद्दल तक्षकास व त्याच्या नाग- लोकांस प्रायश्चित देण्याबद्दल मनांत आणले व एकंदर जगतांतील जेत्या योद्ध्यांचे अनु- करण करून नागलोकांच्या तक्षकाचा देश तक्षशिला जिंकून नागलोक सरसहा मारून टाकण्याचा कम सुरू केला. परंतु तो प्रयत्न अखेरीस एका विद्वान् व दयाशील ब्राह्मणा- च्या विनंतीवरून सोडून दिला; इतकेंच नव्हे, तर तक्षकालाही माफी दिली. हा मूळचा कथा- भाग असा असून त्याजवर महाभारतकाळा- पर्यंत सर्पसत्रांचे रूपक स्थापिले गेले. आदि- पर्वांत जनमेजयाच्या सर्पसत्राची जी सविस्तर कथा आहे, ती अशीच आहे. पण सर्पसत्र म्हणजे काय ? सर्पसत्र अशा प्रकारचे कोण- चेही सत्र कोणत्याही ब्राह्मणांत किंवा इतर वैदिक ग्रंथांत वर्णिलेले नाही. किंबहुना महा- भारतांतील वचनावरून सर्पसत्र हे जनमेजया- करितांच उत्पन्न केलेले होते. (भा० आदि० पा० १२०) आणि या सत्रामध्ये निरनिराळ्या जातीच्या सर्पांच्या आहुती पडावयाच्या होत्या. ऋषींनी सत्रास प्रारंभ करून सर्पांच्या नांवांने हांक मारून त्याची आहुति देतांच मोठमोठी सर्पांची वेढोळी अग्नीत येऊन पडू लागली, व जळून भस्म होऊं लागली ! शेवटी तक्षकाची

आहुति दिली. तक्षकास इंद्राने आश्रय दिला होता, पण यावेळी आस्तिकांनी नागलोकांची तरफदारी करून जनमेजयराजास संतुष्ट केले व सर्पसत्र बंद करवून तक्षकास अभयवचन देविले. वरील हकीगतीवरून नागलोक हे मनुष्यच होते असे दिसते, व ते इंद्राचा आ- श्रय करीत; अर्थात् जेथे पाऊस पुष्कळ पडून जंगल होते, तेथे राहात असत. त्यांच्या अ- नेक जाती होत्या. त्या जातींची जी नांवे महाभारतांत दिली आहेत. त्या नांवांवरून हल्लींची कित्येक आडनावे निघतात, असे रा० राजवाडे यांनी सिद्ध केले आहे. नागलोकांच्या पुष्कळ स्त्रिया क्षत्रियांनी केल्या. अर्जुनाने उलूपी या नागकन्येशी लग्न केले होते. या नागलोकांची मुख्य वस्ती पाताळांत आहे अशी कल्पना आहे, व पाताळांत जाण्याचा रस्ता पाण्यांतून आहे. अर्जुनास उलूपीने न- दीत स्नान करीत असतां पायांने ओढून पा- ण्यांतून पाताळांत नेले, असे वर्णन आहे. कि- त्येक ऋषींना नागकन्यांपासून संतति झाल्या- चे वर्णन महाभारतांत आहे. नागलोकांचा कै- वार घेणारा आस्तिक हा एका नागकन्येपासून जरत्कार ऋषीला झालेला होता. असे, तर एकंदर हकीगतीचा ऐतिहासिकदृष्ट्या विचार करतां नाग मनुष्य असून जंगलांत राहणारे होते, व त्यांचा राजा तक्षक हा खांडववनांत राहणारा असून त्याला तेथून हाकलल्यामुळे तो पांडवांचा कट्टा वैरी झाला, व भारतीय युद्धांत पांडवांच्या विरुद्ध कर्णास लढाईत म- दत देत होता.

येथे थोडासा जास्त खुलासा करणें इष्ट आहे. पूर्वी एके काळी नाग आणि सर्प असे दोन भेद असावेत, असे दिसते. भगवद्गीतेत “ सर्पानामस्मि वासुकिः ” आणि “ अनंत- श्चास्मि नागानां ” असा भेद सांगितला आहे.

भगवद्गीतेच्या काळी म्हणजे भारतकाळी सर्प आणि नाग असे दोन लोक हिंदुस्थानचे होते. त्यांतील सर्प हे सविष म्हणजे आर्यांस त्रास देणारे आणि नाग म्हणजे निर्विष, त्रास न देणारे अर्थात् अनुकूल असा भेद असावा. अनंत हा यामुळेच नाग असूनही विष्णूच्या शयनार्थां कल्पिला आहे. पण सौतीच्या काळी हा भेद राहिला नाही, असे दिसते. कारण, महाभारतातील आस्तिक आख्यानांत व पौष आख्यानांत हा भेद मुळीच राहिलेला नाही. सर्प आणि नाग एकच असे जागजागी दिसते. तथापि शेष किंवा अनंत वेगरे नाग हे निराळे आहेत, असे मानण्यास जागा आहे. जनमेजयाच्या सत्रास सर्पसत्र असे नांव आहे. आणि या सर्पसत्रांत विषोत्पन्न सर्प जळाले आहेत. (आ० अ० १७) या ठिकाणी जळलेल्यांची नावेही दिली आहेत. तीं वासुकि, तक्षक, ऐरावत, कौरव्य आणि धृतराष्ट्र यांच्या कुळांतील आहेत, अनंत अथवा शेष यांच्या कुळांतील नाहीत. तसेच हे दोन सर्प आणि नाग लोक निरनिराळ्या ठिकाणी राहत होते, असाही अंदाज होतो. आदि० अ० ३ यांत उत्तकांने नाकलोकांत जाऊन नागांची स्तुति केली, तीत महत्त्वाची माहिती उपलब्ध होते.

बहूनि नागवेशमानि गंगायास्तीर उत्तरे ।

तत्रस्थानपि संस्तौमि महतः पन्नगनिमान् ॥

यांत नाग गंगोत्तर रहात असे दिसते. कुरुक्षेत्रांत आणि खांडववनांत खांडवदाहापूर्वी तक्षक व अश्वसेन राहत असत, असेही दिसते. यांस जरी सौतीने नाग म्हटले आहे, तरी हे सर्प होते असे वरील वर्णनावरून दिसते. यांच्या विषयी या स्तुतीत श्लोक आहेत ते असे.

अहमैरावतज्येष्ठ आतृभ्योऽकरवं नमः ।

यस्य बासः कुरुक्षेत्रे खांडवे चाभवत्पुरा ॥

तक्षकश्चाश्वसेनश्च नित्यं सहचरावभौ ।

कुरुक्षेत्रं च वसतां नदीमिधुसतीमनु ॥

तक्षक व अश्वसेन यांचा येथे संबंध व्यक्त होतो. तक्षकास नागराज म्हटले आहे.

अवसद्यो नागद्युम्नि प्रार्थयन्नागमुख्यताम् ।

असेही त्यांचे वर्णन केले आहे. या एकंदर हकीमतीवरून तक्षक हा सर्पांपैकी म्हणजे प्रतिकूलांपैकी असून तो मूळचा खांडववनांतील राहणारा, मोठा महत्त्वाकांक्षी व राजत्वाची इच्छा करणारा नाग होता व त्याचा प्रदेश पांडवांनी जाळून खालसा केल्यामुळे पांडवांचे आणि त्यांचे व अश्वसेनांचे वैर उत्पन्न झाले असे मानता येते. असो. नाग आणि सर्प हे मूळचे एकवंशी असले तरी भिन्नजातीय होते, ही गोष्ट भगवद्गीतेवरून दिसते, हे येथे लक्षांत ठेविले पाहिजे आणि यावरूनही भगवद्गीतेचा काळ सौतीच्या महाभारताच्या पूर्वीचा दिसतो.

युद्धांतील विरुद्ध पक्षांचे लोक.

आतां आपण दोन्ही बाजूला कोण कोण आर्यलोक होते याचा विचार करू, व त्यावरून काय अनुमान निघते ते पाहू. दुर्योधनाच्या बाजूला ११ असौहिणी होत्या. त्यांत कोणकोणते लोक होते हे प्रथम पाहू. दुर्योधनाच्या बाजूला प्रथम शल्य होता. हा मद्रांचा अधिपति होतो. याचे राज्य पंजाबांत होते. दुसरा भगदत्त यांचे राज्य पूर्वकडे चीनकिरातांचे होते. तिसरा, भूरिश्रवा हाही पंजाबांतला राजा होता. चौथा कृतवर्मा हा भोजांचा राजा होता. यांचे राज्य काठेवाढाजवळ होते. पांचवा जयद्रथ हा सिंधदेशाचा राजा होता. सहावा मुदक्षिण हा कांबोज येथील अफगणिस्थानांतील राजा होता सातवा माहिष्मतीचा नील हा नर्मदेवरील महेश्वराचा राजा; अवंतीचे दोघे राजे ८ व ९; पंजाबांतील कैकय १० आणि ११ वी असौहिणी गोधा-

राजा राजा शकुनि, शिवि, कोसलांचा राजा बृहद्रथ वगैरे राजांची होती. पांडवांच्या बाजूला सात्यकि युयुधान हा यादव द्वारकेंतला होय. दुसरा चेदीचा धृष्टकेतु. हे चेदी यमुना-किनाऱ्यावरील कानपुरच्या जवळच्या भागांत राहणारे होत. मगधांचा जयत्सेन तिसरा. चौथा समुद्रकिनाऱ्यावरील पांडव. पांचवा द्रुपद पांचालांतला. पांचालांचा गंगायमुनांच्या दरम्यान अलीगडच्या भोंवतालचा प्रदेश होता. सहावा मत्स्यांतले विराट. मत्स्यदेश जयपूर, धोलपूर वगैरे भागांत होता. सातवे इतर राजे—काशीचा धृष्टकेतु, चेकितान, युधामन्यु, उत्तमौजा वगैरे राजे होते. (उद्योग० अ० १९) एकंदर पांडवांकडे सात अश्वैहिणी व दुर्योधनाकडे अकरा अश्वैहिणी होत्या. असो, या यादीवरून एक मोठे अनुमान असे काढतां येतें कीं, भारती युद्ध पूर्वी आलेले आर्य व मागाहून आलेले आर्य यांच्यामध्ये झालें. किंबहुना उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील आर्यांमध्ये हें युद्ध झालें अथवा भोंवतालचे आर्य व मध्यदेशांतील आर्य यांजमध्ये हें युद्ध झालें. दुर्योधनाकडे कुरुक्षेत्रापासून तो पंजाबांतिल गांधार, कांबोजपर्यंत म्हणजे अफगाणिस्थानापर्यंतचे सर्व राजे, तसेंच सिंध देशांतील राजे, काठेवाड व अवंतीपर्यंतचे (उज्जयिनी) राजे व पूर्वेकडे अयोध्या (कोसल) अंग, प्राग्ज्योतिष देशापर्यंत (कर्ण व भगदत्त) राजे होते. आतां याच्या उलट, पांडवांकडे दिंडी, मथुरा, (शौरसेनी) पांचाल, चेदी, मगध व काशी वगैरे यमुनेच्या किनाऱ्याचे, मध्य देशांतील राजे व द्वारकेंतील श्रीकृष्ण इतके राजे होते. हे सर्व चंद्रवंशीयांचे नवीन आलेले लोक होते, असें मानण्यास हरकत नाही. उत्तरेकडच्या लोकांत चन्द्रवंशांतले सर्वांत प्रारंभी आलेले कुरु हे होते. या दोन्ही पक्षांत बराच मतभेद

असावा. दोघांच्या चालीरीतींतही फरक असावा, हें उघड आहे. यांतील भाषाभेद हा हल्लींच्या भाषांतही कायम आहे, ही गोष्ट आपण पूर्वी पाहिलीच आहे. शिवाय या मध्यदेशांतील लोकांत चान्द्र वर्ष सुरू असावे, असें मानण्यास हरकत नाही. ते पांडवांच्या बाजूला याच कारणाने झाले असावे. या दोन वंशास चांद्रवंश व सूर्यवंश अशीं नांवें कां पडलीं, याची एक उपपत्ति या त्यांच्या फरकावरून लागू शकते. चंद्रवंश चान्द्रवर्षाला मान देणारे व सूर्यवंश सौरवर्षाला मान देणारे ही गोष्ट ही निरनिराळीं नांवें उत्पन्न होण्यास कारणीभूत झाली असावी.

चन्द्रवंश हें नांव कोणत्याही कारणाने पडलेलें असो, हे लोक ताज्या दमाचे व उत्साही होते. त्यांच्यांत हिंदुस्थानच्या मूळच्या रहिवाश्यांशी मिळून राहण्याची प्रवृत्ति ज्यास्ती होती. या लोकांत थोडासा काळसर वर्ण जो आला, तो येथील लोकांशी मिसळल्यामुळे आला; तथापि हे लोक वैदिक धर्माभिमानी होते व हे लोक आर्य जातीचे असावे, यांत मुळीच शंका नाही.

हिंदुस्थानांत आर्य आहेत.

पण हिंदुस्थानांत आर्य लोक मुळीच नाहीत असें कित्येकांचें आग्रहानें म्हणणें आहे, तेव्हां आपण येथें हिंदुस्थानामध्ये आर्य लोक आहेत कीं नाहीत आणि हे चान्द्रवंशीय लोक तरी आर्य होते कीं नाहीं, या प्रश्नाचा विचार विस्तारानें करूं. प्रथम आपण हिंदुस्थानांत आर्य लोक आहेत व होते, याचा वेद व महाभारत यांवरून पुरावा पाहूं. हिंदुस्थानामध्ये आर्य जातीचे लोक होते, हें ऋग्वेदांतील अनेक उल्लेखांवरून स्पष्ट दिसतें. आर्य शब्द प्रथम जातिवाचक होता. तो पुढें स्वभावाचक झाला. ऋग्वेदांत तो जातिवाचकच सांप-

ढतो. हा शब्द मूळचे रहिवासी दास या शब्दाच्या विरोधाने वापरलेला आहे. ऋग्वेद मं० १० सू० ३८ यांत ३ री ऋचा अशी आहे—

यो नो दास आर्यो व पुरुषुता
देव इन्द्र युधये चिकेतति ॥

“ हे इंद्रा ! जो आमच्याशी युद्ध करावयास इच्छितो, मग तो दास असो, आर्य असो किंवा अदेव असो ” या वाक्यांत तीन जातींचा उल्लेख केला आहे. दास, आर्य व अदेव. आर्य हे हिंदुस्थानांत आलेले आर्य; दास येथील रहिवासी (मूळचे) आणि अदेव म्हणजे अमुर, म्हणजे ‘ झेंदावेस्ता ’ यांत वर्णिलेले पार्शी लोक, अर्थात् यांजपासून विभाग होऊन हिंदुस्थानांतील आर्य इकडे आले होते असें दिसते. सायणाचार्यांच्या वेळीं आर्य हे वंशाचें नांव आहे, ही कल्पना नाहीशी झाली होती. तथापि आर्य म्हणजे त्रैवर्णिक ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य हे होत, असें त्यानें सांगितलें आहे, याचेंही तात्पर्य तेंच निघतें. वैदिक काळी आर्य व दास यांचा विरोध होता. ब्राह्मणकाळीही हा विरोध कायम होता. पुढें हळुहळु दासांचा अन्तर्भाव शूद्रांमध्ये झाल्याकारणाने आर्य व दास असा विरोध नाहीसा झाला, व आर्य आणि स्लेख असा विरोध उत्पन्न होऊन या निरनिराळ्या जाती आहेत, असें लोकांत मानले गेलें. तथापि आर्य हें नांव विशिष्ट जातिवाचक आहे, हें महाभारतकाळीही मान्य होतें. हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या लोकांची गणना करतांना आर्य, स्लेख आणि मिश्र असे तीन लोक महाभारतांत वर्णिलेले आहेत.

आर्या स्लेच्छाश्च कौरव्य तैर्भ्रशः पुरुषा विभो।
(भीष्म. ९-११३.) त्याचप्रमाणे ज्या वेळेस अर्जुनाने अश्वमेधाच्या प्रसंगाने दिग्विजय केला,

त्या वेळेस ज्या अनेक राजांनी त्याचा विरोध केला त्यांत स्लेख व आर्य असे दोन्ही राजे होते. (अश्वमेध. अ० ७३.)

स्लेच्छाश्चान्ये बहुविधाः पूर्वं ये निरुतारणे ।
आर्योश्च पृथिवीपालाः प्रहृष्टा नरबाहनाः ॥
समीयुः पाण्डुपुत्रेण बहवो युद्धदुर्मदाः ।

(२९-२९) यावरून असे स्पष्ट दिसते कीं शिकंदराच्या नंतर सुद्धा महाभारतकाळापर्यंत हिंदुस्थानांत कांहीं राजे आपल्याला आर्य म्हणवीत असत व कांहीं स्लेच्छ मानले जात हिंदुस्थानच्या लोकांची यादी भीष्मपर्वीत दिली आहे, त्यांत कांहीं राजे स्लेच्छ म्हणून स्पष्ट पणें सांगितले आहेत. यावरून जातिवाचक आर्य नांव अद्याप रूढ होतें. आर्यावर्त हा शब्द हिमालय व विंध्य पर्वत यांच्यामधील प्रदेशास लावला जातो. आर्य शब्दाने केवळ जातीचाच भेद दाखविणारा जात नव्हता, तर भाषाभेदही दाखविला जात असे. ‘ नार्य स्लेच्छन्ति भाषाभिः । ’ असे महाभारतांत एके ठिकाणी म्हटलें आहे. आर्य लोक भाषा बोलतांना चुकत नाहीत, जसे स्लेच्छ लोक चुकतात, असा या वाक्याचा अर्थ आहे. असो महाभारतकाळीं आर्य हा जातिवाचक शब्द होता आणि तो स्लेच्छ लोकांच्या विरुद्ध अर्थ वापरला जात होता. मनुस्मृतीमध्येही हा भेद अद्याप कायम आहे. मनुस्मृतीमध्ये सुद्धा आर्य शब्द जातिवाचक आहे आणि हिंदुस्थानांतील चातुर्वर्ण्याच्या बाहेरचे लोक आर्य नाहीत, अशी त्या वेळची समजूत होती. आर्य देश हिंदुस्थानांत कोणकोणते होते, हें भीष्मपर्वीतील देशगणनेमध्ये सांगितलेलें नाही. तथापि उत्तरेकडे पंजाबापासून अंग, वंग देशापर्यंत व दक्षिणेकडे अपरान्त देशापर्यंत आर्य लोक पसरलेले असावे आणि त्याच्या पलीकडे स्लेच्छ लोक पसरलेले असावे. स्लेच्छ लोक किंवा वे-

दबाख लोक कोणकोणते, या गणनेमध्ये अंग, बंग, कलिंग, आंध्र या देशांचीही गणना केलेली आहे. यवन, चीन, कांबोज, हूण, पारसीक वगैरे व दरद, काश्मीर, खशीर, पल्हव वगैरे दुसरे म्हेच्छ उत्तरेकडे सांगितले आहेत. यावरून महाभारतकाळी कोण कोण लोक म्हेच्छ समजले जात होते, हे निश्चयाने कळते. म्हणूनच आर्यावर्त म्हणजे विंध्य व हिमालय यांच्या मधील देश समजला जात असे. याच्या बाहेरही आर्य लोक होते व संस्कृत भाषाही बोलत. तथापि ते वेदवर्णवाद्य असल्याने म्हेच्छ समजले जात. त्यांची गणना मनुस्मृतीने दस्यूत केली आहे.

मुखबाहूरुपजानां या लोके जातयो बहिः ।

म्हेच्छवाच आर्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ।

या श्लोकावरून वरील अनुमान निघते.

भारती युद्धकाळी हिंदुस्थानातील आर्यांची वस्ती याचप्रमाणे होती, असे मानण्यास कांही हरकत नाही. कुरु पांचाल, कोसल, विदेह या लोकांविषयी ब्राह्मणांमध्ये वारंवार वर्णन येते. अर्थात् पूर्वेकडे गंगेच्या उत्तरेस अंगापर्यंत आर्यांची वस्ती गेली होती. शौरसेन चेदी आणि मगध यांचे नांव ब्राह्मणांत येत नाही. तथापि हे लोक त्या काळी यमुनातीरी पसरलेले होते, ही गोष्ट मान्य करण्यास हरकत नाही. मत्स्यांचे नांव ऋग्वेदांतही आहे. श्रीकृष्णाची कथा युद्धकाळी आहे हे जर निश्चयाने ठरते, तर काठेवाड—द्वारकेपर्यंत आधीची वस्ती गेलेली असली पाहिजे. वेदामध्ये समुद्राचे वर्णन पुष्कळ आहे. अर्थात् वैदिक ऋषींना सिंधकाठेवाड वगैरेची माहिती असलीच पाहिजे. पंजाब तर आर्यांचे मूळवसतिस्थान होय. तेव्हा पंजाबापासून काठेवाडपर्यंतचा मुलूख पूर्वेस विदेहापर्यंत आर्यांनी व्यापला होता व यांतील

लोकांस आर्य असे नांव वेदांत व महाभारतात दिलेले आहे. यावरून हिंदुस्थानांत आर्यलोकांची वस्ती आहे, हे उघड होते.

शर्षिमापन शास्त्राचा पुरावा.

अमुक लोक अमुक जातीचे आहेत की नाही, हे ठरविण्यासाठी शर्षिमापन शास्त्र हे एक नवीन शास्त्र उत्पन्न झालेले आहे. यावरून अमुक लोक आर्य जातीचे आहेत की नाहीत, हे बहुतेक निश्चयाने ठरविता येते. एकंदर जगतांतील लोकांच्या मुख्यतः चार जाती मानलेल्या आहेत. आर्य, मांगोलियन, द्रविड व नीग्रो. यांपैकी साधारणरीत्या आर्य हे गौरवर्णाचे असून उंच असतात. मांगोलियन हे पिवळ्या रंगाचे असून मध्यम उंचीचे असतात. द्रविडीयन हे काळसर वर्णाचे व मध्यम उंचीचे असतात. नीग्रो हे पूर्ण काळ्या वर्णाचे असतात. या अनेक वर्णांच्या व उंचीच्या भिन्न परिमाणापेक्षां डोक्याचे माप व नाकाचे माप ही दोन मापे शर्षिमापन शास्त्राने महत्त्वाची मानलेली आहेत, व त्यावरून निरनिराळ्या जातींची बहुतेक निश्चयात्मक ओळख पडते. आर्य लोकांचे नाक बहुधा उंच असून लांब असते, असे अनेक आर्य जातींच्या तुलनेवरून ठरविलेले आहे, व डोक्याची लांबी ही रुंदीपेक्षां ज्यास्ती असते, असेही दृष्टांतपत्तीस आले आहे. सन १९०१ च्या सेन्ससच्या वेळी सर हरबर्ट रिस्ले यांच्या सूचनेवरून हिंदुस्थानातील बहुतेक सर्व भागांतील लोकांपैकी कांही विशिष्ट संस्थेची शर्षिमापन शास्त्राप्रमाणे परिमाणे घेतली, त्यावरून रिस्ले साहेबाने असा सिद्धान्त ठरविला की, हिंदुस्थानातील निरनिराळ्या भागांत आर्य जातीचे लोक कसे दिसतात, त्याची सात विभागाने कल्पना करता येईल. (१) पंजाब, काश्मीर व राजपु-

ताना यांत बहुतेक सर्वच लोक आर्य जातीचे आहेत (२) संयुक्त प्रान्त व बहार यांत आर्य व द्रविड या जातीचे मिश्रणाचे लोक आहेत. (३) बंगाल व ओरिसा यांतील लोक मांगोलियन व द्रविडीयन या जातीचे बहुतेक असून वरिष्ठ वर्णांत आर्य जात घोडीशी दिसून येते. (४) सिलोनपासून सर्व मद्रास इलाखा, हैद्राबाद, मध्यप्रांत व छोटानागपूर यांमध्ये राहणारे लोक द्रविड जातीचे आहेत. (५) पश्चिमेकडील हिंदुस्थानचा किनारा, गुजराथ व महाराष्ट्र व कोकण कूर्गपर्यंत, यांत द्रविड व शक यांचे मिश्रण आहे. बाकीचे दोन भाग पश्चिमेकडे बलुचिस्थान व पूर्वेकडे आसाम, ब्रह्मदेश हे असून त्यांत अनुक्रमे इराणी व मांगोलियन जातीचे लोक आहेत; पण ते हिंदुस्थानाबाहेर असल्याने यांच्याशी आपल्यास कांही कर्तव्य नाही. वरील पांच भागांतील लोकांचे जे वर्ण दिले आहे, ते बहुतांशी एक भाग खेरीजकरून जी अनुमाने आपण वैदिक वाङ्मयावरून व महाभारतावरून काढली आहेत, त्यांच्याशी निश्चयात्मक रीतीने जुळते. ते कसे हें आपण पाहू.

पंजाबांत व राजपुतान्यांत आर्य लोकांची वस्ती प्रथमतः झाली, हें वेदांतील अनेक उताऱ्यांवरून आम्ही पूर्वी सांगितलेले आहे. ऋग्वेदांत भरतांचे नांव येते, ते लोक पूर्वीचे प्रथम आलेले आर्य होत. हे हल्लीं सूर्यवंश म्हणून समजले जातात. यांचे वसिष्ठ, विश्वामित्र व भरद्वाज इत्यादि ऋषि मुख्यतः होते. यांचे भारतकालीन मुख्य लोक म्हटले म्हणजे मद्र, केकय व गांधार हे लोक होते, असें दिसते. हे लोक वर्णाने अत्यंत गौर व रूपाने सुस्वरूप असे असत. मध्य देशांतील क्षत्रिय बहुतकरून यांतील कन्या मुद्राम लग्नांत करीत, असें अनुमान होतें. पांडूचा माद्री ही स्त्री याच

कारणाने केली होती. धृतराष्ट्राची बायको ही गांधार देशांतली मुखणी होती. रामायणांतील दशरथाची स्त्री कैकेयी याच कारणाने केली गेली असून ती नवऱ्याची अत्यंत प्रिय होती. सारांश, पंजाबांतील आर्य हे प्रथम आलेले आर्य असून ते वर्णाने गौर व सुस्वरूप होते. लोकमान्य टिळक यांनीही आपल्या “ आर्टिकल होम इन् दि वेदान् ” या ग्रंथांत अनेक प्रमाणांवरून असे सिद्ध केले आहे की, भारती आर्य हे उत्तरेकडून ध्रुवप्रदेश सोडून दक्षिणेकडे येतां येतां इराणी अथवा असुर यांच्याशी विवाद होऊन हिंदुस्थानांत पंजाबांत आले; व येथे त्यांनीं ख्रिस्तापूर्वी ४००० वर्षांच्या सुमारास वस्ती केली. यांचे वर्णन त्यांनीं इराणी लोकांच्या ‘ वेदिदाद ’ या धर्मग्रंथांत अमलेले जगाच्या निदर्शनास आणून दिले आहे. “ आर्य लोकांनी सप्तसिंधु म्हणजे पंजाब देशामध्ये वस्ती केली. परंतु सैतानाने अतिशय उष्णता व साप या लोकांना प्राप्त देण्यास उत्पन्न केले,” असे त्या ग्रंथांत म्हटले आहे. सप्तसिंधु म्हणजे पंजाबांतील पांच नद्या व सिंधु व कुभा या होत. ह्या साती नद्यांची नावे ऋग्वेदांत वारंवार येतात. या नद्यांच्या वर्णनावरून व महाभारतांतील लोकांच्या वर्णनावरून पंजाबांत व जवळच्या काश्मीर व राजपुतान्यांत गौरवर्ण व सुंदर स्वरूपांच्या आर्यांची पूर्ण वस्ती झाली. येथे राहणारे मूळचे दस्तु लोक थोडे असावेत, व ते हळुहळु आर्यांच्या येण्यामुळे दक्षिणेकडे हटले असावे. या द्रविड जातीच्या लोकांची मुख्य वस्ती दक्षिणेकडेच होती, व उत्तरेकडून आर्य लोक नसजसे आले, तसतसे ते दक्षिणेकडेच हटले. यामुळे त्यांचा हल्लींही भरणा दक्षिणेकडच्या भागांत आहे, हें आपण वरील विभागावरून पाहिलें. या द्रविड लोकांचा मुख्य विशेष

शीर्षमापनशास्त्राप्रमाणे असा आहे की, त्यांचे नाक बसकें असते. त्यांचे डोकें आर्य जातीच्या लोकांप्रमाणे लांबटच असते, परंतु बसकें नाक हें त्यांचे मोठे लक्षांत घेण्यासारखें लक्षण होय; आणि आश्चर्य हें की, द्रविडी लोकांचा हा विशेष वैदिक आर्य ऋषींच्याही नजरेस आला व त्यांनी वेदांमध्ये अनेक ठिकाणी 'निर्नासिक दस्यु' असे वर्णन केले आहे. असो; तर पंजाबांतील दस्यु लोक हळु-हळु मार्गे हटले व ऋग्वेदकाळापासून हळीच्या काळापर्यंत पंजाबांतील बहुतेक लोक आर्य जातीचे आणि गौर वर्णाचे उंच नाकाचे आहेत. पंजाबाची जमीन अतिशय सुपीक असल्याने व तेथील हवा निरोगी असल्याने ब्राह्मण व क्षत्रिय आणि वैश्य अथवा जमीन करणारे शेतकरी वगैरे सर्व लोक पुष्कळ वाढले. यामुळे हल्ली शूद्र मानल्या जाणाऱ्या पंजाबांतील जाट वगैरे जाती अससल आर्य आहेत. आतां आपण दुसऱ्या भागाविषयी विचार करूं.

हा भाग म्हटला म्हणजे संयुक्त प्रांत व बहार असा रिस्तेने ठरविला आहे. त्यांत मिश्र जातीचे आर्य आहेत असे त्यांचे म्हणणे आहे. बहार प्रांत म्हणजे वैदिककालीन विदेह होय. कोसल म्हणजे अयोध्या. कोसल व विदेह हे ब्राह्मणांत महशूर आहेत. कोसल-विदेह हा रामायणांतील कथाभागाचा मुख्य प्रदेश आहे. यांतील रहिवाशी सूर्यवंशी क्षत्रिय आहेत. त्यांचा संबंध पंजाबाशी आहे; ही गोष्ट हल्लीच्या तेथील संस्कृतोत्पन्न देशी भाषांवरूनही व्यक्त होते हें पूर्वी सांगितलेच आहे. असो, येथील लोक हल्ली मिश्र असले तरी आश्चर्य नाही. तथापि औष हा भाग पूर्वीपासून स्वतंत्र आहे आतां आपण बाकीच्या संयुक्तप्रांताचा विचार करूं. या प्रांतांत मुख्यतः चंद्रवंशी क्षत्रिय व ब्रा-

ह्मण लोकांची वस्ती आहे. ऋग्वेदांतील वर्णनावरूनही चंद्रवंशी लोक प्रथम सरस्वती व गंगेच्या किनाऱ्यावर बसले. कुरु-पांचाल हे ब्राह्मणांतील मुख्य लोक होत. यांचे आचारविचार कांहीसे निराळे असून वैदिकधर्माचा पूर्णोत्कर्ष सरस्वतीतीरावर कुत्सेत्रांत झाला, असे वर्णन ब्राह्मणामध्ये आहे. किंबहुना मुख्य आर्यावर्त म्हणजे सरस्वती व दृषद्वती या नद्यांमधील लहानसा प्रदेश होय. हें वैदिकधर्माचे मुख्य ठिकाण आहे, असे लोक मानीत. या भागांतील लोक पंजाबांतील लोकांपेक्षा ज्यास्ती सुधारलेले व ज्यास्ती शुद्धाचरणाचे होते, असा लोकांचा समज होता. ज्याप्रमाणे हल्ली महाराष्ट्रांत पुणे प्रांत भाषा, सुधारणा, आचार, धर्मशास्त्र इत्यादिकांसंबंधाने मुख्य मानला जातो, त्याप्रमाणे प्राचीनकाळी कुरुक्षेत्र हें वैदिकधर्माचे व वैदिकसंस्कृतीचे केंद्र मानीत. या प्रांतांतील लोकांच्या मानाने पंजाबांतील आर्य हे कमी सुधारलेले व अशुद्ध आचरणाचे, अशी कल्पना ब्राह्मणकाळापासून तो महाभारताच्या काळापर्यंत म्हणजे सौतीच्या काळापर्यंत चालू होती. याचें उत्कृष्ट उदाहरण महाभारतांतील कर्णपर्वीत शल्य व कर्ण यांचे जे संभाषण दिले आहे, त्यावरून नजरेस येते. कर्ण म्हणतो—“ मद्र देशांतील लोक अधम व कुत्सित भाषण करणारे असतात. मद्र देशांतील पिता-पुत्र वगैरे सर्वेच लोक सोबती, पाहुणे, दास, दासी वगैरे मंडळी एका ठिकाणी मिळतात. त्यांतील ब्रिज्या पुरुषांशी स्वेच्छेने सहवास करतात. त्या देशांत धर्मबुद्धि मुळीच नाही. मद्र देशांत आचरणाचा विधिनिषेध नाही. ब्रिज्या दारू पिऊन भुंद होतात ” वगैरे शल्याची पुष्कळ निंदा कर्णांने केली आहे. ती अतिशयोक्तीची आहे, तथापि पंजाबांतील आचार कुत्सेत्रांतील आचारांच्या मार्गे पड-

ळा होता, असे स्पष्ट दिसते. ख्रिस्तापूर्वी साडेतीन हजार वर्षांच्या (३५००) सुमारास चन्द्रवंशी लोक सरस्वतीच्या तीराने कुरुक्षेत्रांत उतरले व दक्षिणेकडे बहुतेक हल्लीच्या औध प्रान्ताखेरीज बाकीच्या संयुक्त प्रांतभर पसरले; म्हणजे रोहिलखंड, मथुरा, आग्रा, कानपूर, प्रयाग वगैरे ठिकाणी त्यांची वस्ती होऊन भारतीयुद्धकाली हे अत्यंत भरभराटीस पोचले व त्यांनी वैदिकधर्माची उन्नति पूर्ण केली. हे लोक पूर्ण आर्यजातीचे असावे. येथे हल्ली मिश्र आर्य कां आहेत हा एक महत्त्वाचा प्रश्न उपस्थित होतो, तो आपण आतां सोडवूं. पण येथे एवढे सांगितलें पाहिजे कीं हें चांद्रवंशीय सूर्यवंशी क्षत्रियांहून काहीं भिन्न असावेत. त्यांचा वर्ण कांहींसा काळसर होता, कदाचित् येथील हवा अतिशय उष्ण असल्याने त्यांचा वर्ण बदलला असावा असें म्हणावें तर पंजाबाची हवाही उष्णच आहे. हे लोक महद्विद्येचे अभिमानी होते असें पूर्वी सांगितलेंच आहे, व हा विशेष हल्लीच्या लोकांतही दृष्टीस पडतो. या लोकांत द्रविड जातीचे मिश्रण कसे झालें याविषयी असा तर्क केला गेला आहे कीं, हे लोक हिमालयांतून गंगेच्या खोऱ्यानें कठीण रस्त्यानें आल्यामुळे यांच्यांत बायका थोड्या होत्या व हिंदुस्थानांत आल्यावर द्रविड जातीच्या बायका त्यांनीं खिया करण्यास संकोच केला नाही आणि यामुळे गंगा-यमुना यांच्या प्रांतांत हल्ली जी वस्ती आहे, त्यांत द्रविड जातीचे मिश्रण आहे. या कल्पनेचा उगम महाभारतांतील कित्येक कथांत दिसून येईल.

संयुक्त प्रांतांतील हल्लीचे मिश्र आर्य.

गंगायमुनांच्या प्रवाहाच्या प्रदेशांत पूर्वीची द्रविड जातीची जी वस्ती होती, ती नाग जाती-

ची असावी. यमुनेच्या किनाऱ्यावर तक्षक नाग होता, त्यास अर्जुनानें हांकलून लावला, हें आपण पाहिलें आहे. असाच दुसरा नाग यमुनेच्या किनाऱ्यावर मयुरेच्या जवळ होता, त्यास श्रीकृष्णानें जिंकून हांकलून दिलें. कालियाची जी कथा प्रसिद्ध आहे तिचें स्वरूप ऐतिहासिकरीत्या असेच मानावें लागतें. त्याच्याही दक्षिणेस वसुराजा उपरिचर यानें चेदीराज्य स्थापन केलें, त्याचीही कथा अशाच प्रकारची दिसते. असो; यावरून नाग जातीचे लोक गंगा-यमुनेच्या प्रदेशांत बरेच होते. नागकन्या उलूपी ही गंगेच्या किनाऱ्यावर राहणारी अमून तिच्याशी अर्जुनानें लग्न केलें. श्रीकृष्णानेंही अनेक खिया केल्या, त्यांत कित्येक नागकन्या होत्या. शंतनू राजानें निषादकन्या मत्स्यगंधा इत्यादीं लग्न केलें. व्यास महर्षिही याच मत्स्यगंधेचे पोटी पराशरापासून झालेले पुत्र होते. आस्तिक हा जरत्कार ऋषीपासून एका नागकन्येला झाला होता. सारांश नागकन्यांशीं लग्न झाल्याची उदाहरणे महाभारतात कित्येक आहेत. यावरून भारती-युद्धकाली चन्द्रवंशीय आर्य व नागलोक ह्यांचा मिलाफ झाल्याची कल्पना उत्पन्न झालेली आहे. या मिलाफामुळे वर्णामध्ये सुद्धां फरक उत्पन्न होऊन आर्य लोकांचा काळसर वर्ण झाला असावा. कृष्णद्वैपायन, श्रीकृष्ण, अर्जुन आणि द्रौपदी यांचा वर्ण काळा वर्णिला आहे.

संयुक्त प्रांतांतील लोकांत द्रविड जातीचे मिश्रण आहे, असें ज्या गोष्टीवरून शीर्षमापन शास्त्राच्या दृष्टीनें रिस्लेनें ठरविलें आहे, त्यांतील मुख्य भाग असा आहे कीं, संयुक्त प्रांतांतील लोकांचें शीर्षप्रमाण मध्यम आहे. कित्येकांच्या डोक्याच्या मापावरून हें अनुमान काढलें आहे. शीर्षप्रमाण मध्यम आहे याजवरून द्रविड जातीचे मिश्रण झालें असवें,

असा रिस्तेचा तर्क आहे. परंतु ह्या त्याच्या तर्काचा आधार चुकीचा आहे असे म्हणावे लागते. कारण, द्रविड जातीचे जे लोक मुख्यतः मद्रास इलाख्यांत आहेत, त्यांचे डोक्याचे प्रमाण रंद नमून लांब आहे. एकंदर द्रविडी लोकांचे डोकें लांब असते, असेच शीर्षमापन-शास्त्रवेत्त्यांनी उरविले आहे, ही गोष्ट सर रिस्ते यांनीही कबूल केली आहे. मग जे आर्य दुसऱ्या टोळीचे हिंदुस्थानांत आले ते आर्य लांब डोक्याचे असून ज्यांच्याशी त्यांचे मिश्रण झाले असें मानले आहे, ते द्रविड जातीचे लोकही लांब डोक्याचे; अर्थात् आर्य व द्रविड या जातीच्या मिश्रणांत झालेले लोक मध्यम परिमाणाच्या डोक्याचे कसे असू शकतील ? हा वरील सिद्धांताच्या विरुद्ध एक महत्त्वाचा आक्षेप उत्पन्न होतो. याचा आपल्यास विचार करावयास पाहिजे.

चन्द्रवंशीय आर्यलोकांची भारतीयुद्धकाली जी राज्ये स्थापित झाली, त्यांत काठेवाडांतील द्वारकेचे श्रीकृष्णाचे स्थान मुख्य होय. या ठिकाणी यादवांची वस्ती झाली. या ठिकाणी दाशार्ह नांवाचे लोकही वसल्याचे सांगितले आहे. अवंती देशांतही चन्द्रवंशीय आर्यांची वस्ती झाली होती व तेथील उज्जयिनी नगरीची स्थापना झाली होती. हें शहर जुने असून सप्तपुरीपैकी द्वारकेप्रमाणेच पवित्र स्थान मानले गेलेले आहे. उज्जनीस श्रीकृष्ण विद्याभ्यासाकरिता राहिला होता, अशी आख्यायिका आहे. विदर्भात म्हणजे वऱ्हाडांत भोजाची राज्यस्थापना असून रुक्मिणी ही विदर्भाच्या भोजाची कन्या होती. सारांश, विदर्भ, मालवा व काठेवाड गुजराथ या प्रांतांत चन्द्रवंशीय आर्यांची वस्ती झाली असून भारतीयुद्धकाली ते देश प्रसिद्ध होते. येथील लोक मध्यमपरिमाण डोक्याचे नमून रंदपरि-

माण डोक्याचे आहेत हे कसे ? हा एक दुसरा महत्त्वाचा आक्षेप रिस्तेच्या वरील मतावर येतो. या दोहोंचे निरसन आपल्यास करावयास पाहिजे. दक्षिणेकडे महाराष्ट्र वगैरे देशांतही आर्य पसरले होते. त्यांची कित्येक राज्ये सहायद्रीच्या पठारावर वसलेली होती व ही राज्ये यदूच्या चार नागकन्यापासून झालेल्या चार पुत्रांनी वसविली होती, असे हरिवंशांत सांगितले आहे. असो. महाराष्ट्र बाजूस ठेविले तरी गुजराथ, वऱ्हाड वगैरे प्रांतांत चन्द्रवंशी आर्यांची जी वस्ती झाली ती तेथे हल्ली वसत आहे. येथील लोकांच्या डोक्याच्या मापाचे प्रमाण मध्यम नमून रंद आहे हे कसे याचा उलगडा झाला पाहिजे.

डोक्याचे प्रमाण शीर्षमापनशास्त्रवेत्ते कसे घेतात, याजबद्दल थोडासा खुलासा केला पाहिजे. कपालापासून मागे शेंडीपर्यंत डोक्याची लांबी धरतात व एका कानाच्या वरच्या भागापासून दुसऱ्या बाजूपर्यंत रंदी धरतात. पहिल्या प्रमाणापेक्षा रंदीचे प्रमाण बरेच कमी असले तर डोकें लांब आहे, असे समजले जाते. तेंच प्रमाण जर बरेच जवळ जवळ असेल, तर मध्यम प्रमाण समजले जाते, व रंदी लांबीहून जास्ती किंवा अगदी बरोबर असेल, तर डोकें रंद प्रमाणाचे आहे असे मानले जाते. अशा रीतीने एखाद्या जातीतील कित्येक मनुष्याच्या डोक्याची मापे घेऊन त्याजवरून जी एक सरासरी निघते, त्यावरून हें प्रमाण त्या जातीचे मानले जाते. असो. वरील दोन गोष्टीवरून ही गोष्ट सिद्ध होते की, हिंदुस्थानांत जे दुसऱ्या जातीचे चंद्रवंशी आर्य आले, ते रंदपरिमाण डोक्याचे होते, असेच मानले पाहिजे. कारण, द्रविड जातीचे लोक लांब डोक्याचे असून त्यांचे व रंद डोक्याच्या लोकांचे जेव्हां मिश्रण होईल, तेव्हां संयुक्त प्रांतां-

तील मध्यमपरिमाण डोक्याचे लोक उत्पन्न होतील, हें उघड आहे. तसेंच गुजराथ, काठेबाड, विदर्भ इत्यादि प्रांतांत जे लोक आहेत ते रूंद डोक्याचे आहेत, आणि चंद्रवंशी क्षत्रिय या प्रांतांत वसले, असें आपल्यास महामारतावरून स्पष्ट कळतें. तेव्हां येथील लोक म्हणजे चंद्रवंशी क्षत्रिय हे रूंद डोक्याचे असावे, असेंच मानलें पाहिजे व हें अनुमान वरच्या संयुक्तप्रांतांतील लोकांच्या अनुमानाशी जुळतें आहे.

डोक्याचें प्रमाण हें निश्चयात्मक वंशाचें लक्षण नव्हे, असें सर्व शीर्षमापनशास्त्रवेत्त्यांनीं ठरविलें आहे. नाकाचें प्रमाण हेंच वंशाचें विशेष लक्षण होय. रूंद डोक्याचे लोक पश्चिमेकडील आर्यांतही आहेत. फ्रेंच, केल्ट, आयरिश वगैरे आर्यजाति रूंद डोक्याच्याच आहेत; अर्थात् आर्यांत रूंद डोक्याच्या जाति कित्येक आहेत. तसेंच लांब डोकें हेंही आर्यवंशाचें मुख्य लक्षण नव्हे. कारण, द्रविड जातीचेंही डोकें लांब असतें. अर्थात् नाकाचें प्रमाण मुख्य मानलें पाहिजे. आर्य जातींत नाक उंच असतें, द्रविड जातींत नाक बसकें असतें व मंगोलियन जातींत नाक डोळ्याच्या पातळीत बरोबर असतें, म्हणजे मुळाशीं अगदीं पसरट किंवा बसकें असतें. चिनी किंवा जपानी लोकांचा चेहरा किती बसका असतो, हें प्रत्येकाच्या पाहण्यांत व लक्षांत असेलच. या नाकाच्या परिमाणाचा विचार करतां चांद्रवंशी क्षत्रिय रूंद डोक्याचे असले, तरी त्यांचीं नाकें उंच असल्यानें ते आर्यवंशाचे आहेत, ही गोष्ट निश्चयानें ठरते. त्यांचा वर्ण जरी काळसर असला तरी ते आर्यवंशाचेच आहेत. त्यांची संस्कृतिही त्याच वंशासारखी आहे. तवर रजपूत व गुजर हे अशा प्रकारचे लोक असून त्यांची वस्ती गंगायमुनांच्याच प्रदेशांत

आहे व हेच पांडवांचे व यादवांचे हल्लीचे वंशज आहेत अशी समजूत आहे, ती योग्य आहे असें आमचें मत आहे. हे लोक शरीरानें मजबूत व बांध्यानें उंच असून यांचीं नाकेंही उंच असतात. यामुळे हे आर्यवंशी आहेत याजबद्दल कोणास शंका नाही. चंद्रवंशी आर्यांत विशेषतः भारती युद्ध झाले असा आमचा अभिप्राय असून हे लोक आर्य आहेत अशी खातरी पटविण्यासाठीं आम्हीं वरील विवेचन मुद्दाम केलें आहे. कारण, कित्येकांच्या मते हिंदुस्थानांतील पश्चिमेकडील लोक मुळीच आर्य नसून त्यांत शकजातीचें व द्रविडजातीचेंच मिश्रण आहे. हें विशेषतः महाराष्ट्रातील लोकांसंबंधानें आहे हें उघड आहे. इकडील मराठे क्षत्रिय व ब्राह्मण हे आर्य नाहीत असें सिद्ध करण्याकडे या मताचा कटाक्ष आहे म्हणजे शक व द्रविड जातीचेंच यांत मिश्रण आहे असें रिस्ले साहेबांनीं मानिलें आहे. परंतु त्यांच्या डोक्याच्या प्रमाणावरून झालेली ही समजूत चुकीची आहे. कारण, चंद्रवंशी आर्य रूंद डोक्याचे असले पाहिजेत, हाच सिद्धांत निश्चयानें ठरतो. महाराष्ट्रांतील लोकांच्या डोक्याचें प्रमाण रूंद असले तरी त्यांचें नाक बसकें नसून बरेंच उंच असतें. शिवाय हरिवंशावरून महाराष्ट्रात यादवांचीं राज्ये स्थापित झालीं होती असें सिद्ध आहे. यांत नागकन्यांची संतति होती असें वर्णन असल्यानें द्रविड जातीचें थोडेंसे मिश्रण आर्य जातींत असेल परंतु पश्चिमेकडील व महाराष्ट्रांतील आर्य लोक विशेषतः चंद्रवंशी आर्य आहेत असाच शीर्षमापनशास्त्रानें व इतिहासानें निर्णय होतो. विदर्भातील व गुजराथेंतील भोज तर निश्चित आर्य आहेत. असो, आतां संयुक्त प्रांतांतील मध्यदेशाचे लोक मिश्र आर्य आहेत, म्हणजे त्यांच्या नाकाचें परिमाण

उंच नसून मध्यम आहे, या गोष्टीचा विचार करावयास पाहिजे. आम्ही पूर्वी सांगितलेच आहे की, येथील लोकांत प्रारंभी प्रारंभी विशेषतः भारती युद्धकाळी नागलोकांशी बराच मिलाफ झाला असावा. या मिलाफामुळे येथील प्रांतातील लोकांत द्रविड जातीचे बरेच मिश्रण प्रारंभी प्रारंभी झाले असावे, पण असे मिश्रण पुढे होण्याचे बंद पडले, यांत शंका नाही. कारण, जातीचे महत्त्व हिंदुस्थानातील सर्व लोकांत अतिशय मानले गेले असल्याने असे मिश्रण प्रारंभी काय झाले असेल तेवढेच झाले, पुढे झाले नाही. असो. भारती युद्ध चंद्रवंशी क्षत्रियांत झाले असे आपण ठरविले आहे. त्याशिवाय आणखी कोणते लोक यांत सामील झाले होते ते आता पाहू.

राक्षस.

पांडवांच्या बाजूने हिडिंबापुत्र घटोत्कच व दुर्योधनाच्या बाजूने अलंबुष हे दोन राक्षस होते, असे वर्णन आहे. हे लोक कोण होते ? हा प्रश्न सोडविणे अवश्य आहे. राक्षसांचे मुख्य लक्षण म्हटले म्हणजे ते नरमांसभक्षक होते, असेच वर्णन महाभारत, रामायण वगैरेत आहे. ज्या कित्येक जाति हिंदुस्थानांत पूर्वीच्या लोकांच्या नरमांस खाणाऱ्या होत्या, त्यांचे नांव राक्षस होते असे दिसते. या राक्षसांचा म्हणजे यातुधानांचा उल्लेख ऋग्वेदांत सुद्धा आहे. "अन्नियः संत्वपुत्रिणः" असे त्यांवर ऋषींचे शापयुक्त वचन आहे. मनुष्यांस विशेषतः परकीय मनुष्यांस खाणाऱ्या या मूळ रहिवाशांच्या जाति राक्षस नांवांने प्रसिद्ध झाल्या. अप्सरा, नाग इत्यादि अनार्य जाति जशा चांगल्या असत,

तशा या अनार्य जाति भयंकर असत. परंतु पुढे लोक कल्पनेने या दुष्ट जातीसही अप्सरा, नाग, गंधर्व इत्यादिकांप्रमाणे दैवी शक्ति होती असे मानले गेले. त्यांना पाहिलेल तें रूप धारण करता येते, त्यांना अदृश्य होता येते, त्यांची शक्ति विलक्षण असते, वेगरे कल्पना अर्थात् मागाहून निघाल्या असल्या. त्यांना आकाशांतूनही जाता येते, असे मानले गेले आहे हे सांगावयास नकोच. या जाति भारती युद्धकाळी बहुधा हिंदुस्थानांत थोड्या शिल्लक असल्या. हल्ली फक्त अंदमान बेटांत शिल्लक आहेत. एक एक राक्षस दोन्ही पक्षांकडे होते, ही गोष्ट काल्पनिक असावी असे वाटते. तरी भारती युद्ध ऋग्वेदकाळानंतर लागलीच झाले असे मानले, तर कांही राक्षसजाति या वेळी हिंदुस्थानांत शिल्लक असल्या, असेही मानण्यास हरकत नाही. महाभारतकाळी म्हणजे सौतीच्या काळी या जाति काल्पनिक होऊन त्यांस अचाट शक्ति होती, असे मानले जाणे साहजिक आहे.

पांडव.

पांडवांच्या बाजूला पांडव राजा लढत होता, असे वर्णन आहे. पण पांडव अगदी दक्षिणेकडे असून भारती युद्धकाळी तो अस्तित्वांत होता किंवा नाही, याची शंका आहे. दक्षिणेकडे विदर्भापर्यंत आर्यांची वस्ती भारतीयुद्धकाळी होती; त्यांच्याही दक्षिणेकडे त्यांची वस्ती झाली नव्हती किंवा तिकडील लोक आर्यलोकांत युद्धांत सामील होण्यासारखे नव्हते, असे वाटते. तथापि रामाने जर लंकेपर्यंत स्वारी केली होती तर भारतीयुद्धकाळी दक्षि-

१ हे खाणारे लोक निपुत्रिक होवोत.

२ कर्णार्जुनयुद्धाच्या वेळी कोण कोण जाती कोणकोणाकडे झाल्या, याचे वर्णन आले आहे.

"असुर, यातुधान (राक्षस), गुह्यक हे कर्णाकडे झाले. सिद्ध, चारण, वैनतेय वेगरे अर्जुनाकडे झाले." (क. अ. ८७ पा. २३१)

णेकडच्या टोंकापर्यंत हिंदुस्थानची माहिती झाली होती यांत नेमल नाही, असेंच मानले पाहिजे. तथापि इकडील आर्य लोकांची राज्ये अद्याप दक्षिणेंत नव्हती. आंध्र, द्रविड वगैरे युद्धांत होते असें जे वर्णन आहे, ते सौतिकालाचें आहे. रामाच्या युद्धाच्या वेळीं आंध्र, द्रविड, पांड्य वगैरे नांवाचे लोक नव्हते, असें मानावें लागतें. कारण, तसें असतें तर ते रामास मदत करते. त्या वेळीं वानर, ऋक्ष वगैरेच लोक मद्रासेकडे होते असें दिसतें. पाणिनीपर्यंत दक्षिणेच्या लोकांची नांवें विशेष रीतीनें माहीत नव्हती, असें अनुमान कित्येकांनीं केले आहे. महाभारतकाळी म्हणजे इ० स० पू० ३०० च्या सुमारास हिंदुस्थानातील दक्षिणेच्या थेट कोंपल्यापर्यंत आर्यांस येथील माहिती झाली होती, यात शंका नाही. बौद्ध व जैन लोकांच्याही पूर्वी सनातनधर्मी आर्य लोक दक्षिणेकडे पसरले होते, हेंही निर्विवाद आहे. शिव व विष्णु यांची पूजा दक्षिणेंत बुद्धाच्या पूर्वीच स्थापन झाली होती, यांत तिल-प्राय शंका नाही. कारण, बुद्धाच्या वेळची जीं या देशाचीं वर्णनें आहेत, त्यांवरून ही गोष्ट निष्पन्न होते. शिवाय शिकंदर बादशाहास पंजाबांत दक्षिण देशांची जी कच्ची माहिती इकडील लोकांनीं दिली, ती शिकंदराबरोबरच्या इराटास्थेनिस् या भूगोलज्ञानवेत्त्यानें लिहून ठेविली आहे, त्यांत सिंधुमुखापासून कन्याकुमारीपर्यंत किनारा किती कोस लांब आहे, ही माहिती मुद्दां दिलेली आहे व ती इतकी कच्ची आहे की, प्रत्यक्ष वस्तुस्थितीच्या लांबीला पांचदहा कोसांचाच फरक पडतो, असें कनिं-गहमनें 'हिंदुस्थानचा प्राचीन भूगोल' या आपल्या पुस्तकांत लिहून ठेविलें आहे. अर्थात् सौतीच्या काळीं सर्व हिंदुस्थानची कच्ची माहिती सौतीस ठाऊक होती व त्यावरून देश-

वर्णनांतील व इतर दिग्बिजयांतील वर्णनें व देशांचीं नांवें व नद्यांचीं नांवें त्यानें दिलीं आहेत. असो, पांड्य हे सौतीच्या वेळचे दक्षिण टोंकानवळ मोठे प्रबळ राजे होते, असें स्पष्ट दिसतें. त्यांचे वर्णन मेगयास्थनीसनेंही केले आहे. पांड्याचा व पांडवांचा कांही संबंध आहे, असेंही त्यानें दर्शविलें आहे. हरिवंशांतही पांड्याचा संबंध यदूच्या वंशाशी मिळविलेला आहे. तेव्हां पांड्य राजे महाभारतकाळी प्रसिद्ध असल्यानें त्यांचे नांव भारतीयुद्ध ज्या लोकांत झालें त्यांच्या यादीत आलें असावें, असें आम्हांस वाटतें. बहुधा प्रत्यक्ष भारती युद्ध ऋग्वेदकाळांतच झालें, त्या वेळेस हे लोक अस्तित्वांत नव्हते, असें अनुमान आहे.

संसप्तक.

यवन लोक म्हणजे ग्रीक भारतीयुद्धांत नव्हते. त्या काळीं त्यांचा जन्मही नव्हता. भारतीयुद्धांत ते होते असें वर्णन कोठें कोठें आलें आहे. कोठें आलें असल्यास त्यांचे नांव महाभारतकाळीं प्रसिद्ध असल्यानें पांड्यांप्रमाणेच मागाहून आले असावे, हें उघड आहे. असो, संसप्तक हे लोक कोण होते ? हा एक मोठा मौजेचा प्रश्न आहे. हे लोक कोणत्या देशाचे होते, हें कोठें सांगितलेलें नाही. या लोकांचें शौर्य अतिशय असे. हे युद्धांत मरतील पण मागे फिरणार नाहीत, अशी यांची ख्याति होती. याजवरूनच अशी शपथ घेऊन हे युद्धास जात, म्हणून त्यांस 'संसप्तक' म्हणत असें द्रोण० अ० १७ यांत म्हटलें आहे. पण यांचे 'संसप्तक' असेंही रूप दिसतें. या सात जाति एके ठिकाणीं राहणाऱ्या असाव्या व एका सैन्यांत गढलेल्या होत्या, म्हणून त्यांस संसप्तक असें नांव मिळाले असावे. ज्यास हल्लीं 'फ्रॉन्टियर ट्रान्स' म्हण-

तात म्हणजे हिंदुस्थानच्या पश्चिम सरहद्दीवरील डोंगरांत राहणाऱ्या आफ्रिदी वगैरे ज्या शूर जाति आहेत, त्या जातीचे हे लोक असावेत असे आमचें अनुमान आहे. पंजाबांतील सर्व लोक अफगाणिस्थानापर्यंतचे दुर्योधनाकडे होते, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. अर्थात् हेही लोक दुर्योधनाकडे होते. पंचनददेश हाच त्या वेळचा मुख्य आर्यदेश होता, म्हणूनच कौरव-पांडवांचा तंटा त्या वेळच्या हिंदुस्थानच्या साम्राज्याबद्दल होता. असो. संसप्तक हे वरील डोंगरी लोक असावेत, असे अनुमान करण्यास जागा आहे. त्रिगर्ताधिपति वगैरे पंजाबांतील लोकच यांत वर्णिले आहेत. या संसप्तकांस संसप्तकगण असे म्हटले आहे आणि नारायणगण व गोपाळ असे आणखी गण याजबरोबर सांगितले आहेत. (भा० द्रोण० पा० ३३७) यावरून हे गण होते म्हणजे राजा नसलेले डोंगरातील लोक होते, असे अनुमान निवृंशकतें. गण शब्दानें महाभारतकाळी स्वतंत्र प्रजासत्ताक किंवा अल्पसत्ताक अशा काहीं विशिष्ट लोकांचा बोध होत होता. संसप्तक गण किंवा उत्सव संकेत गण

गणानुसूचनसंकेतानजयत् पुरुषपर्वभः ।

शूद्रास्मीरगणधैव ये चाश्रित्य सरस्वतीम् ।

वर्तयन्ति च ये मत्स्यैश्च पर्वतवासिनः ॥

(सभा. अ. ३२, १०)

वगैरे जे उल्लेख येतात, ते अशाच लोकांचे होत असे आमचें अनुमान आहे. “ मालवगणस्थित्या ” या शब्दानें शिलालेखांत येणारा मालवगण अशाच लोकांचा होता. हे लोक बहुधा एकाच वंशाचे आणि शूर असत. म्हणूनच संसप्तकांचे आम्हीं सरहद्दीवरील आफ्रिदी वगैरे लोकांशीं तादात्म्य केले आहे. हे बहुधा स्वतंत्र असून कोणा एका राजाच्या आश्रयाखाली नावाचे असावयाचे म्हणूनच

यासंबंधानें युधिष्ठिरानें शांति० अ० १०७ यांत स्वतंत्र प्रश्न केला आहे. “ हे गण उत्कर्ष कसे पावतात आणि फूट कसे पावतात ” असा त्यानें प्रश्न केलेला आहे. यांच्या वर्णनांत या लोकांत कांही लोक मुख्य असत असे दिसतें. ऐकमत्य हें त्यांच्या उत्कर्षाचे आधारभूत आहे.

‘ न गणाः कृत्स्नशो मंत्रं श्रोद्धमर्हन्ति भारता

गणमुख्यैस्तु संभूय कार्यं गणहितं मिथः ॥

या श्लोकावरून या गणांच्या सामान्यतः सर्व लोकांच्या सभा असत असे दिसतें, पण गुप्त मंत्र करणें तो गणमुख्यांशीं करावा, असें येथें सांगितलें आहे.

जात्या च सदृशाः सर्वे कुलेन सदृशास्तथा ।

न चोद्योगेन युद्धया वा रूपद्रव्येण वा पुनः ॥

भेदाच्चैव प्रदानाच्च भिद्यन्ते रिपुभिर्गणाः ।

असें म्हटलें आहे. यावरून हे गण एक जातीचे व कुलाचे असत आणि त्यांचा जय केवळ भेदानें होत असे, असें दिसतें. यांची नीलकंठास नीट कल्पना नसल्याने त्यानें यास तुसते वीरसमुदाय म्हटलें आहे. पण ते नेहेमी एक जातीचे असत, हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

भारती आर्यांचे शारीरिक स्वरूप.

असो. भारतीयुद्ध मुख्यतः चंद्रवंशी आर्यलोकांत झालें. हिंदुस्थानात आर्यलोक अजून आहेत व महाभारतकाळीं तर निश्चयानें होते. याचें आणखी प्रमाण शरीरवर्णनावरून मिळण्यासारखें आहे. आर्य जातीचे लोक शरीरानें उंच व सुदृढ आणि वर्णानें गोरे असून नाकाडोळ्यानें सुस्वरूप असतात. सव्व महाभारतांत लोकांच्या शरीराचें वगैरे कसे स्वरूप आपल्यास दृष्टीस पडतें, हें आपण याच प्रकरणात पाहूं.

महाभारतकाळीं हिंदुस्थानातील लोक शरीरानें उंच व मजबूत असत, ही गोष्ट अनेक वर्णनावरून दृष्टोत्पत्तीस येते. मेम्यास्तिनीस

यानेही असे वर्णन केले आहे की, “एकंदर एशिया खंडांतील लोकांत हिंदुस्थानचे लोक शरीराने अधिक उंच व मजबूत आहेत.” त्याचे कारण त्याने असे सांगितले आहे की, “येथे खाण्यापिण्याची सुबत्ता असल्याकारणाने येथील लोक साधारण उंचीपेक्षा अधिक उंचीचे असतात व त्यांच्या चेहऱ्यावर तेजस्विता असते.” पण एवढेच कारण पुरेसे होणार नाही. एक तर हे लोक आर्य वंशाचे होते पण हिंदुस्थानांतील लोकांची त्या वेळेस उत्तम वैवाहिक स्थिति होती, हेही एक कारण आहे. पति व पत्नी विवाहसमयी पूर्ण वयांत आलेली असत आणि दोघांचेही ब्रह्मचर्य विवाहापूर्वी उत्तम रीतीने पाळले जाण्याची आश्रमव्यवस्थेने पूर्ण स्वरुपदारी घेतली जात असे, यामुळे प्रजा सशक्त व तेजस्वी निपजत असे. आणखी तिसरे कारण असे आहे की, भारती आर्यांना विशेषतः क्षत्रियांना शारीरिक बल वाढविण्याचा विशेष नाद असे आणि त्यासंबंधाची कला त्या काली बहुतेक पूर्णत्वास गेलेली होती. चन्द्रवंशी क्षत्रियांत मल्लविद्येचा मोठा अभिमान होता. मीम व जरासंध यांच्या प्राणांतिक बाहुयुद्धाचे महाभारतांत समापवांत जे वर्णन दिले आहे, त्यावरून मल्लविद्या भारतकाली किती पूर्णत्वास पोचली होती, हे लक्षांत येईल. (सभा० अ० २३) याशिवाय दुसरी अनेक मल्लांची वर्णने महाभारतांत आहेत. बलराम व कृष्ण हे दोघेही मोठे मल्ल होते व कंसाच्या पदरी चाणूर वगेरे कित्येक मल्ल होते, त्यांस त्यांनी जिंकिले. जरासंधाजवळ हंस व डिम्बक नांवाचे दोन मल्ल होते व हे दोघे आणि जरासंध असे तीन मल्ल तिन्ही लोकांस जिंकण्यास समर्थ आहेत, असे श्रीकृष्णाने म्हटले आहे. (स. अ. १९ भा. पा. ५०९) विराटराजाजवळही कीचक व त्याचे अनु-

यायी महामल्ल होते. सारांश, त्या काली प्रत्येक वीरास शारीरिक शक्तीची अतिशय जरूरी होती. एकंदर युद्धांतही शारीरिक शक्तीचाच विशेष उपयोग होत असे. गदायुद्ध व गजयुद्ध हे मल्लांसच करता येण्यासारखे असे. हत्तीशी केवळ बाहुयुद्ध करणारे श्रीकृष्ण-भीमासारखे मल्ल त्या वेळेस होते. ह्या गोष्टी या काली अशक्य वाटतात, परंतु मनुष्य शारीरिक बल किती वाढवू शकतो व युद्धांत नैपुण्य किती मिळवू शकतो, या गोष्टीस बहुतेक मर्यादा नाही. गदायुद्ध हेही मल्लांचेच काम होते, व दुर्योधनासारखा सार्वभौम सम्राटही त्यांत प्रवीण होता. धनुर्विद्येला मुद्दा शारीरिक शक्तीची जरूर होती. मजबूत धनुष्य ओढण्यास फारच ताकद लागत असे. सारांश, प्राचीन कालच्या सर्व युद्धांना शारीरिक शक्तीची जरूरी असे. यामुळे क्षत्रिय व ब्राह्मण ही शारीरिक शक्ति कमावण्याच्या कलेचा अभ्यास करीत असत. देशांतील अन्नाची सुबत्ताही त्यास अनुकूल असल्याने हे त्यांचे प्रयत्न चांगलेच सिद्धीस जात, व मूळची बीज-शक्तीचीही त्यास मदत मिळत असे.

एकंदर आश्रमव्यवस्था व समाजस्थिति याप्रमाणे अनुकूल असल्यामुळे भारती आर्य स्पार्टन लोकांप्रमाणे शारीरिक शक्तीच्या अनेक व्यवसायांत अग्रणी होते, यांत नवल नाही. प्राचीनकाळापासून महाभारतकाळापर्यंत ही त्यांची ख्याति कायम होती. शिकंदराला पोरस राजाचे धिप्पाड व अतिबलसंपन्न शरीर पाहून व त्याचे शूरत्व मनांत आणून त्याजविषयी जे अतिशय कौतुक वाटले, त्याचे कारण ही हेच होय. पंजाबांतील व गंगायमुनांच्या प्रदेशांतील आर्यलोक अजूनही उंच व सशक्त असतात, व त्यांच्यांत अजूनही मल्लविद्येचा अतिशय नाद आहे. हा प्राचीनकाळाच्या लोक-

स्वभावाचा अजूनही परिणाम चालू आहे, असें म्हटलें असतां चालेल.

हिंदुस्थानांतील भारतीय आर्य जसे सशक्त होते, तसेंच ते सुस्वरूपही होते. त्यांचें नाक उंच व डोळे मोठे असत, असें वर्णन आपल्या ग्रंथांत व ग्रीक लोकांच्याही लेखांत येतें. चिनी प्रवासी ह्युएनसंग यानेही असेंच वर्णन केले आहे. पोरस हा सुस्वरूप होता असें ग्रीक इतिहासकारांनीं वर्णन केले आहे. पण त्यांनीं सोफिदीस याच्या पुरुषास साजेल अशा सौंदर्याची फारच तारीफ केली आहे. हा सोफिदीस अश्वपति होय हें उघड आहे. रामायणांत व महाभारतांत केकय अश्वपति याचें वर्णन पुष्कळ आहे, व मद्रलोकही याच जातीचे होते. कैकयी व माद्री अतिशय सुस्वरूप होत्या. माद्रीचा पुत्र नकुल हा अतिशय सुंदर होता, असें वर्णन महाभारतांत केलेलें आहे. या अनेक उल्लेखांवरून पंजाबांतील क्षत्रिय विशेष सुस्वरूप असत. ही त्यांची रूपाति महाभारतकाळापर्यंतही होती, हें वरील ग्रीकवर्णनावरून स्पष्ट आहे. अजूनही पंजाबांतील लोक—पुरुष व स्त्रिया—इतर प्रांतांतील लोकांपेक्षा अधिक सशक्त व सुस्वरूप आहेत.

वर्ण.

भारतीय आर्यलोकांचा वर्ण भारतकाळी व महाभारतकाळी निराळा असावा, असें अनुमान होतें. प्रारंभीचे आर्य लोक सर्वेच गौर वर्णाचे असवे, व पंजाबांतील लोक अजूनही बहुतेक गौरवर्णाचे आहेत. दुसऱ्या म्हणजे पाठीमागून आलेल्या चंद्रवंशीय आर्यांचा वर्ण काळसर व श्याम असावा, हें आम्हीं पूर्वी सांगितलेच आहे. श्रीकृष्ण, अर्जुन, द्रौपदी हे काळे होते, किंबहुना द्रौपदीला वर्णावरून 'कृष्णा' असें नांव पडलें होतें. परंतु हा श्यामवर्ण सुंदर नाकडोळ्यांना शोभाच देत

असे, असें म्हटलें पाहिजे. श्याम व गौर वर्णांच्या मिश्रणानें पीतवर्णही उत्पन्न झाला होता. उपनिषदांमध्ये मुद्रां व महाभारतांत आर्यांचे गौर, श्याम व पीत असे तीन वर्ण केलेले आहेत. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य या तिन्ही लोकांत हे तिन्ही वर्ण दिसत होते. महाभारतकाळी या तिन्ही वर्णांचे लोक हिंदुस्थानांत होते, असें ग्रीक लोकांच्या वर्णनावरूनही दृष्टोत्पत्तीस येतें. महाभारतांत आश्रमवासि-पर्वीत पांडवांचे व त्यांच्या स्त्रियांचे जे वर्णन केले आहे, ते येथे उतरून घेण्यासारखे आहे. धृतराष्ट्रास वनांत भेटण्याकरितां स्त्रियांसह पांडव गेले, त्या वेळेस संजयानें कृष्णाना त्यांची ओळख करून दिली त्यांत असें वर्णन आहे—
“हा शुद्ध सुवर्णासारखा गौर, शिप्पाड बांध्याचा, ज्याचें नाक मोठें आहे, डोळे विस्तीर्ण व लांबट आहेत, तो हा युधिष्ठिर होय. त्याच्या पलीकडे तप्तसुवर्णासारखा गौर, ज्याचे खांदे पुष्ट व रुंद, बाहु दीर्घ व लठ्ठ आहेत असा हा वृकोदर. त्याच्या मागे श्यामवर्ण, सिंहाप्रमाणें स्क्ंध उन्नत व नेत्र कमलासारखे दीर्घ असलेला तो वीर अर्जुन होय. रूपांत, शीलांत व बलांत ज्यांची बरोबरी करणारा या संपूर्ण पृथ्वीतलावर कोणी नाही, ते दोघे नकुल, सहदेव आहेत. नीलोत्पलासारखी अंगकान्ति असलेली ही कमलपत्रांशी द्रौपदी आहे. शुद्धसुवर्णासारखी गौरवर्ण ही सुभद्रा होय आणि ही गौरवर्ण नागकन्या उलूपी होय. मधूकपुष्पांच्या वर्णाची ही पांडू राजकन्या चित्रांगदा होय. चाफेकळीच्या मालेसारखी ही गौर स्त्री जरासंधाची कन्या सहदेवाची प्रिय पत्नी आहे आणि ही इंदीवरश्यामाङ्गी नकुलाची दुसरी भार्या आहे. मुलास मांडीवर घेतलेली ही तप्तसुवर्ण-गौरी उत्तरा आहे.” (भा० आश्र० अ० २९

पा० १९९) या वर्णनावरून अर्जुन तेवढा काळा होता, बाकीचे पांडव गोरे होते; द्रौपदी, चित्रांगदा व नकुलस्त्री या श्यामवर्णी होत्या, व बाकीच्या स्त्रिया गौरवर्णी होत्या असें दिसतें. हा गौरवर्ण नेहेमी सोन्याच्या वर्णाचा वर्णन केलेला आहे. तो वर्ण हिंदुस्थानांतील लोकांचा एक विशेष वर्ण आहे. कारण, तो दुसऱ्या कोणत्याही लोकांत दिसत नाही. विशेषतः हल्ली सुद्धां कित्येक सुंदर स्त्रियांचा जो पीत वर्ण आढळतो, तसा इतर देशांतील स्त्रियांत कोठेंच आढळत नाही. आर्य लोकांतील श्यामवर्णही काहीं निराळ्या प्रकारचा आहे. द्रविड लोकांच्या काळ्या वर्णाहून तो अगदी निराळा आहे. त्याला महाभारतांत इंदीवराची किंवा मधुक पुष्पाची उपमा दिलेली आहे. असो. मूळचा आर्य लोकांचा शुभ्र किंवा पांढरा वर्ण 'कर्पूरगौर' अशा विशेषणानें महाभारतांत कचित् आढळतो. परंतु महाभारतकाळीं सुवर्णगौरवर्ण अधिक दिसत होता. ग्रीक लोकानींही आपल्यासारखेच शुद्ध गौरवर्णाचे लोक हिंदुस्थानांत बरेच आढळतात, असें वर्णन केले आहे.

हिंदुस्थानांतील भारती आर्यांचें नाक उंच असून डोळे मोठे होते, ही गोष्ट केवळ कवि-वर्णनाची नाही. कारण, अजूनही हें लक्षण हिंदुस्थानांतील वरिष्ठ जातीच्या लोकांस बरेंच लागू पडतें. महाभारतांतील हीं वर्णनें केवळ कविकल्पित नाहीत. हुणनसंगनेंही हिंदुस्थानांतील लोकांचें असेंच वर्णन केलेले आहे. भारती आर्य शरीरानें उंच बांध्याचे होते, हेंही वर्णन महाभारतांत जागजागी आलेले आहे. तालवृक्षप्रमाणें सरळ व उंच गेलेला असें वर्णन नेहेमी येतें. वृषस्कंध किंवा कपाटवक्ष असेंही वर्णन वारंवार येतें, यावरून उन्नतस्कंधाचें व रुंद छातीचे लोक भारती आर्यांत विशिष्ट

मानले जात होते. याप्रमाणें भारती आर्यांचे महाभारतकाळीं शारीरिक स्वरूप होतें.

आयुष्य.

आतां आपण भारती आर्यांच्या दीर्घायुष्याबद्दल थोडामा उल्लेख करूं. शरीराची सुस्थिति असल्यामुळे व देशांत सुवत्ता असल्यामुळे, तसेच पंजाब आणि मध्यदेश यांतील हवा निरोगी व कोरडी असल्यामुळे भारती आर्य दीर्घायुषी असत, हें साहजिक आहे. महाभारतांत वर्णन केलेले लोक दीर्घायुषी होते. तपःसामर्थ्यानें हजारों वर्षांचें आयुष्य असलेले ऋषि अपवादक मानले तरी सामान्य लोकही दीर्घायुषी असत, असें स्पष्टपणें दिसतें. श्रीकृष्णाचें वय युद्धासमयी ८२ वर्षांचें होतें. अर्जुनाचें ६९ किंवा अधिक वर्षांचें होतें. श्रीकृष्ण निजधामास गेले त्या वेळेस त्यांचें वय १०१ किंवा ११९ वर्षांचें होतें. त्या वेळेस वसुदेव-श्रीकृष्णाचा पिता जिवंत होता, तो निदान १४० वर्षांचा असावा. द्रोणाचें वय युद्धासमयी ८९ वर्षांचें होतें. भीष्माचें १०० च्या वर असावें. सारांश, भारतकाळी लोकांस दीर्घायुष्य असें, अशी परिस्थिति महाभारतकाळापर्यंतही होती. ही गोष्ट ग्रीक लोकांच्या पुराव्यावरूनही शाबीत होते. हिंदुस्थानांत १४० वर्षांपर्यंत लोक जिवंत राहतात, असें ग्रीक इतिहासकार अरायन यानें लिहून ठेवले आहे. शंभर वर्षांच्या वरचे लोक बरेच असतात, व त्यांस एक निराळें नाव असतें, असेंही ग्रीकांनीं लिहून ठेवले आहे. तथापि एकंदर वयाची मर्यादा १०० वर्षे असावी असें महाभारतांतील अनेक उल्लेखांवरून दिसतें. महाभारतकाळीं ३०० किंवा ४०० वर्षांचे लोक होते, असें मानणें शक्य नाही. शान्तिपर्वीत भीष्मानें मृत किंवा पौराणिक ५० वर्षांचा असावा असें म्हटलें

आहे, म्हणजे १० वर्षांवर मनुष्याची बुद्धि प्रगल्भ होऊन त्याच्या स्वभावास थंडपणा येतो, असें येथें मानलेले दिसते. तसेंच

ये तु विंशतिवर्षा वै त्रिंशद्वर्षाश्च मानवाः ।

अर्वागेव हि ते सर्वे मरिष्यन्ति शरच्छतात् ॥

असें शांतिपर्वीत म्हटलें आहे. (शांति० अ० १०४-२०) जे लोक विंशी तिशीच्या आंत आहेत ते सर्व १०० वर्षांच्या पूर्वीच मरणार,

या वाक्यावरून आयुष्याची मर्यादा अतिशय म्हटली म्हणजे १२० अगर १३० वर्षें समजली जात असे. यापेक्षां जास्त आयुष्याची गणना कोठें केलेली असेल तर ती अतिशयोक्तीची किंवा अपवादक होय. असो, हल्लीपेक्षां महाभारतकाळी व भारती युद्धकाळी भारतीयांची आयुर्मर्यादा चांगलीच दीर्घ होती, असें महाभारतावरून व ग्रीक लोकांच्या पुराव्यावरून निर्विवाद ठरते.

प्रकरण सहावे.

वर्णव्यवस्था, आश्रमव्यवस्था व शिक्षण.

मागील विवेचनावरून भारती युद्धाचा काळ इसवी सन पूर्व सुमारे ३००० हा असून ते युद्ध हिंदुस्थानांतील आर्य लोकांमध्ये, विशेषतः चान्द्रवंशीय क्षत्रिय लोकांमध्ये झाले, ही गोष्ट निदर्शनास येईल. या सुमारास भारत ग्रंथाची मूळ उत्पत्ति असून तो ग्रंथ हळुहळु वाढत जाऊन इसवी सन पूर्व २५०० च्या मागे पुढे सौतीने त्यास महाभारताचा स्वरूप दिले, असे आपण पाहिले. अर्थात् महाभारत ग्रंथात इ. सन पूर्व ३०००—२००० पर्यंत हिंदुस्थानची जी परिस्थिति होती त्या परिस्थितीचे प्रतिबिंब समग्रपणे पडलेले असले पाहिजे. हिंदुस्थानची माहिती ब्राह्मण-काळापासून तो थेट ग्रीकांच्या स्वारीपर्यंतची जर कोणत्या एका ग्रंथात असेल तर ती महाभारतांतच आहे. दुसऱ्या कोठेही ती आपल्यास सांपडू शकणार नाही. हिंदुस्थानचे प्राचीन इतिहास कोणतेही हळीं उपलब्ध नाहीत. कांहीं कांहीं माहिती ब्राह्मणे, मुत्रे वगैरे वैदिक ग्रंथांत मिळते, पण ती अर्थात् त्रोटकच असणार, महाभारतासारखी विस्तृत रीतीची माहिती त्यांत मिळणार नाही. या दृष्टीने महाभारताचे महत्त्व फार मोठे आहे. या महाभारताचा उपयोग उपसंहारांत करून वेण्याचे आपण पूर्वी उपोद्वातांत ठरविले आहे. हिंदुस्थानच्या लोकांची प्राचीन काळी समाजस्थिति कशी होती, येथील चालीरीति कशा होत्या, राजकीय परिस्थिति कशी होती, ज्ञानाची प्रगति किती झाली होती,

तत्त्वज्ञानाचा मार्ग कसा व किती आक्रमिला गेला होता, लोकांचे धार्मिक आचार व विचार कसे होते, नीतीची कल्पना काय होती वगैरे अनेक गोष्टींचे विवेचन आपल्यास या उपसंहारांत करावयाचे आहे. त्याकडे आपण आतां वळू आणि प्रथम हिंदुस्थानांतील लोकांच्या समाजस्थितीचे जे मुख्य अंग वर्णव्यवस्था त्याचा आपण विचार करू.

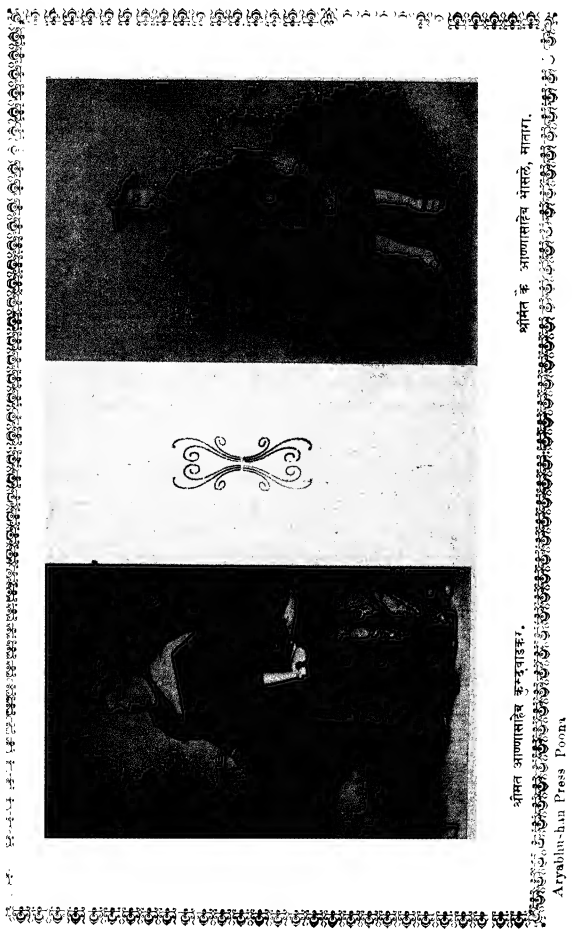
वर्णांचे लक्षण.

कोणत्याही देशात व कोणत्याही लोकांत प्राचीनकाळी किंवा अर्वाचीनकाळी ज्या प्रकारची वर्णव्यवस्था हिंदुस्थानांत प्रसृत झालेली आहे, त्या प्रकारची व्यवस्था प्रस्थापित झाल्याचे इतिहास सांगत नाही. हिंदुस्थानांतील वर्णव्यवस्था आपल्या इकडील समाजाचे विलक्षण स्वरूप आहे. या व्यवस्थेचे स्वरूप पाश्चात्य लोकांच्या लक्षांत येत नाही, व ही व्यवस्था येथे कशी उत्पन्न झाली याचे त्यांस मोठे आश्चर्य वाटते. हिंदुस्थानांतील वर्णव्यवस्थेसंबंधाने त्यांनी अनेक सिद्धांत बांधले आहेत; परंतु ते सर्व चुकीचे आहेत, व त्यास महाभारत वगैरे प्राचीन ग्रंथांची जितकी माहिती पाहिजे होती तितकी माहिती त्यांस नसल्याने अधिक घोटाळा उत्पन्न झाला आहे. सबब त्यांचे विचार आपण एका वाजूस ठेवून महाभारतावरून व महाभारताच्या पूर्वीचे जे वैदिक वाङ्मय व नंतरचे मनुस्मृति इत्यादि वाङ्मय यांच्या तुलनेवरून काय निष्पन्न होते ते आपण पाहू. प्रथम वर्णव्यवस्था म्हणजे काय याचा विचार करू. वर्ण म्हणजे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या चार जाती होत, हे आपल्यास सक्कददर्शनी दिसते. परंतु हल्ली एवढ्यानेच काम मागत नाही. हिंदुस्थानांत हल्ली अनेक जाती आहेत, व महाभारतकाळीही अनेक जाती होत्या. ज्या वेळेस द्रौपदीच्या

स्वयंवरांत कर्ण धनुष्यबाण घेण्यास उठला त्या वेळेस द्रौपदीने स्पष्ट सांगितलें कीं मी सूताशी लग्न करणार नाही. अर्थात् सुत ही निराळी व कमी दर्जाची जात त्या वेळीं होती. सारांश, महाभारतकाळीं चार वर्णांशिवाय अधिक वर्ण व जाती उत्पन्न झाल्या होत्या. या जाती कशा उत्पन्न झाल्या हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. मेग्यास्थिनीसने चंद्रमुक्ताच्या वेळीं जो ग्रंथ लिहून ठेवला, त्यांत हिंदुस्थानात त्या वेळीं सात मुख्य जाती असल्याचें लिहून ठेवले आहे. तेव्हां वर्ण अथवा जाती यांचें मुख्य स्वरूप काय याचें आपल्यास प्रारंभी लक्षण ठरविलें पाहिजे. समानव्यवस्थेचें बारकाईने निरीक्षण करणारामास हें लक्षण ताबडतोब लक्षांत येतें. मेग्यास्थिनीसनें मुद्रां हें लक्षण लिहून ठेवलेलें आहे. तो म्हणतो “ कोणत्याही जातीस आपल्या जातीच्या बाहेर परक्या जातीशी लग्न करतां येत नाही. किंवा जातीच्या धंद्याशिवाय दुसरा धंदा करितां येणें शक्य नाही. ” सारांश, जातीचें लक्षण दोन निबैधांवर रचलें गेलें आहे. एक लग्नाचा निबैध व दुसरा धंद्याचा निबैध. या दोन्ही निबैधांशिवाय जातीचें पूर्ण स्वरूप लक्षांत येणार नाही. आतां वरील निबैध कांहीं बाबतींमध्ये अपवादरूपानें हिंदुस्थानांत प्राचीनकाळीं सुटलेले असत. ते कसे व कां हें आपण पुढें पाहूं. पण जाती म्हणजे एका जातीच्या लोकांनीं दुसऱ्या जातीच्या लोकाशीं लग्न करावयाचें नाही व दुसऱ्या जातीचा धंदा करावयाचा नाही अशा निबैधांवर पाडलेले समाजाचे भाग होत. सर्वांचा धर्म एक, सर्वांची राहण्याची भूमि एक, सर्वांचे नैसर्गिक हक्क एक, अशा प्रकारची स्थिति असून हिंदुस्थानांत वर्णव्यवस्था कशी उत्पन्न झाली व इतर देशांत कां झाली नाही, या प्रश्नाचें आपल्यास प्रथम उद्घाटन करावयास पाहिजे.

वर्णव्यवस्था जुनी.

कित्येकांचें असें मत आहे कीं ब्राह्मणांनीं अलीकडच्या काळीं लुबेगिरी करून व इगर्बी लोकांतील व्यवस्थेचें अनुकरण करून ही व्यवस्था हिंदुस्थानांत अमलांत आणिली व मनु-स्मृति वेगरे ग्रंथात त्यासंबंधाचे नियम वाटून दिले, इतकेंच नव्हे तर ऋग्वेदांत मुद्रा नांवु-वर्ण्योच्या संबंधाचें उल्लेख करणारे सूक्त आहेत मागाहून घुसडून दिले. परंतु ही कल्पना अस्वी चुकीची आहे. चार वर्णांची उत्पत्ति निराट पुरुषाच्या चार अवयवांपासून झाल्याचें ज्या पुरुषसूक्तात सांगितलें आहे, तें सूक्त ऋग्वेदांत मागून घुसडणें संभवनीय नाही. ऋग्वेदांतील प्रत्येक सूक्त व त्यांतील संख्या परिगणित असून ती शतपथादि ब्राह्मणांत मागितलेली आहे. ऋग्वेद हा ग्रंथ अथेय रीतीनें याप्रमाणें ब्राह्मणांच्या पूर्वीं म्हणजे भारती युद्धकाळींच इ. स. पूर्व ३००० च्या सुमारास कायम केला गेला होता, असें आम्ही पूर्वीं सिद्ध केले आहे. तात्पर्य, वर्णव्यवस्था कल्पना ब्राह्मणांनीं मागाहून उत्पन्न केली नसून ती भारतीय आर्यांच्या आदि इतिहासापासूनच चालू आहे असेंच मागेंलें पाहिजे. पण या मताचें खंडन करण्यास इतकेंच नांव जावयासच नको. “ वदतो व्याघातः । ” म्हणजे बोलतांनाच चुक अशा न्यायानें ब्राह्मणांनीं व्यवस्था उत्पन्न केली या म्हणण्यांतल ब्राह्मण तरी निराळे कोठून आले ? हा प्रश्न प्रथमच उपस्थित होतो. आर्य लोकांत ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य हे तीनच विभाग प्रथम तरी कसे पडले ? ब्राह्मणांना हे अधिकार व वनस्व कसे मिळाले ? हा प्रश्न राहतोच. अर्थात् हें म्हणणें अगदीं चुकीचें आहे व भारती आर्यांच्या प्राचीन इतिहासांतच वर्णव्यवस्थेचें उगमस्थान शोधून काढलें पाहिजे.

१४७

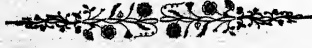
श्रीमन् आण्णासाहेब कुम्ढाडकर.

श्रीमन् के आण्णासाहेब भोसले, मानाग.

Aryabhu-han Press Poona

श्रीमन् बाळारामोद्देय पंतप्रतिनिधि, ओप.

श्रीमन् बुधगावकर, मिरज (धाकटी पाना)

राळी माहिती व मंत्रतंत्र त्यांनी जतन करून ठेवले होते, अर्थात् ब्राह्मणांचे काम कठीण झाले असून त्यांना आपली बौद्धिक शक्ति वाढवावी लागली होती. कोणत्याही धंद्यास आनुवंशिक संस्कार फार उपयोगी पडतो हे प्रसिद्ध आहे. अर्थात् ब्राह्मणांचीं मुलें हींच स्मरणशक्तीने वेदग्रहण करण्यास योग्य असत. यामुळे साहजिकच ब्राह्मणाचा मुलगा हाच ब्राह्मण व्हावा असा आग्रह उत्पन्न होणें अपरिहार्य आहे. पण क्षत्रियांनी ब्राह्मणांचा हा आग्रह प्रथम चालू दिला नाही व त्याजविरुद्धी मोठा तंदा केला ही गोष्ट आपल्यास वसिष्ठ व विश्वामित्र यांच्या वादावरून स्पष्ट होते. या वादाची निरनिराळीं स्वरूप रामायणामध्ये व महाभारतामध्ये दिसतात, पण सर्वांचे तात्पर्य एकच आहे, ते हे कीं ब्राह्मणाचा मुलगा ब्राह्मण व्हावा आणि क्षत्रियाचा मुलगा क्षत्रिय व्हावा, हा ब्राह्मणांचा आग्रह आणि विश्वामित्राचा आग्रह असा कीं, क्षत्रियाच्या मुलांने जर आपली बौद्धिक शक्ति वाढविली तर त्याला ब्राह्मण कां होतां येऊं नये ? अखेरीस विश्वामित्राचा जय झाला व तो ब्राह्मण झाला इतकेंच नव्हे तर अनेक ब्राह्मणकुळांचा तो प्रवर्तक झाला. आदिपर्वीत वसिष्ठविश्वामित्राची जी कथा दिली आहे, त्यावरून ही कथा फार प्राचीन काळची दिसते. ही कथा सूर्यवंशी क्षत्रियाच्या वेळची व पंजाबांतली आहे. वसिष्ठ ऋषींनी विपाशा आणि शतद्रु ह्या दोन नद्यांमध्ये आपला प्राण देण्याचा यत्न केला, कारण, विश्वामित्रानें त्याचे शंभर पुत्र मारले होते. परंतु त्या नद्यांनी वसिष्ठास बुडविले नाही यामुळे त्या नद्यांस विपाशा व शतद्रु हीं नांवें मिळालीं असें (भा. आदि. अ. १७७ पा. ३६४) यांत वर्णन आहे. तसेंच विश्वामित्रानें सूर्यवंशी कल्मा-

णपाद राजा याचा यज्ञ केला असें यांत वर्णन आहे. तात्पर्य, हा तंदा फार प्राचीनकाळचा पंजाबांतला आहे हे यावरून दिसते व त्यावेळीं जे क्षत्रिय आपल्यास ब्राह्मण ह्मणविण्याची महत्त्वाकांक्षा धरीत त्यांस ब्राह्मण होतां येत होतें; परंतु अशा व्यक्तिक फारच थोड्या असाव्या हें उघड आहे व ब्राह्मणांचा धंदा वेद पठण करणें व यज्ञयागादि क्रिया करविणें अत्यंत कठिण असून तो ब्राह्मणांकडेसच अखेरीस राहिला हें पुढे दिसून येईल.

वसिष्ठविश्वामित्राच्या तंट्यांत जातीच्या लग्नविषयक निर्बंधांचे जसें परीक्षण झाले तसें नहुष-अगस्ति या कथेमध्ये जातीच्या दुसऱ्या एका गोष्टीचे परीक्षण झाले. ब्राह्मणाचा धंदा इतरांनीं कां करूं नये या वादाप्रमाणें असा प्रश्न उपस्थित होतो कीं, ब्राह्मणांना इतर जातीचा धंदा करावयास कां लावूं नये ? नहुषानें सर्व ऋषींस आपली पालखी उचलावयास सांगितलें व त्यांस जेव्हां त्याची पालखी खांद्यावर घेऊन जलदीं चालतां येईना तेव्हां त्यास तो मोठमोठ्यानें ' सर्प सर्प ' म्हणजे " चाला चाला " असें म्हणूं लागला. तेव्हां अगस्ति ऋषीनें त्यास ' तूं सर्प हो ' असा शाप दिला आणि तो सर्प होऊन खालीं पडला. (भा. वन. अ. १८१ पा. ३६८१९) या कथेंतील तात्पर्य हे कीं, जे बौद्धिक धंदा करतील त्यांजवर शारीरिक मेहनत करण्याची सक्ति होऊं शकणार नाही !

वैश्य व शूद्र.

असे, तर याप्रमाणें ऋग्वेदकालीं प्राचीन आर्य हिंदुस्थानांत येण्याच्या वेळीं त्यांच्यांत दोन जाती उत्पन्न झाल्या होत्या, परंतु अद्याप त्यांच्यांत कडक निर्बंध झाले नव्हते. जेव्हां ते पंजाबांत आले आणि तेथें त्यांनीं वस्ती केली त्या वेळेस साहजिकच तिसरा

वर्ग उत्पन्न झाला. देशांमध्ये शेतकीचा धंदा मुख्य असून त्याकडे पुष्कळ लोक लागले. हे लोक एकाच जागी वसले किंवा वसाहत करून राहिले म्हणून त्यास विश्व अथवा वैश्य म्हणजे सामान्य लोक म्हणून लागले. ऋग्वेदांत विश्व असा शब्द वारंवार येतो, अर्थात् पंजाबांत तीन जाती उत्पन्न झाल्या. रामायणामध्ये असे वर्णन आहे कीं प्रथम दोन जाती होत्या, व नंतर त्रेतायुगांत तीन झाल्या. त्याचें येथें आपल्यास युक्तत्व दिसतें. सारांश, पंजाबांत सूर्यवंशी क्षत्रियांची वसति झाली त्या वेळेस ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य या तीन जाती उत्पन्न झाल्या. यानंतर लवकरच दास अथवा मूळचे रहिवाशी यांचा शूद्र या चौथ्या जातीमध्ये समावेश होऊं लागला आणि वरच्या तीन जाती ह्या आर्यवंशाच्या असून त्यास त्रैवर्णिक अशी संज्ञा मिळाली. येथूनच पुढें जातीच्या कडक निर्बंधाचें स्वरूप उत्पन्न होऊं लागलें.

हिंदुस्थानांत आर्य लोक आले त्या वेळेस त्यांच्यांत जातिनिर्बंधाचें थोडेंसें बीज असून ब्राह्मण व क्षत्रिय या दोन जाती किंवा ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य अशा प्रकारच्या धंद्याच्या भेदांमुळे उत्पन्न झालेल्या तीन जाती होत्या. अशाच प्रकारचे भेद इराणी लोकांमध्येही होते. रोमन लोकांतही होते. जर्मन लोकांतही होते. परंतु त्या त्या ठिकाणी या जातिभेदास विवाहाच्या प्रतिबंधाचें पाउबळ मिळून अभेद्य निर्बंध असलेल्या जातीचा वृक्ष हिंदुस्थानाप्रमाणें कां उत्पन्न झाला नाही हा एक मोठा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. आर्य लोकांच्या सर्व शाखांमध्ये जातिनिर्बंधाचें बीज थोडेंबहुत तरी होतें. तेव्हां हिंदुस्थानांतच जे जातिनिर्बंधाचें प्राबल्य वाढलें त्याचें कारण हिंदुस्थानची विशिष्ट परिस्थिति हें होय हें उघड आहे. ही परिस्थिति

म्हटली म्हणजे बाहेरून येणारे आर्य व हिंदुस्थानांतील राहणारे दास अथवा अनार्य यांच्या मधील महदन्तर हें होय. आर्य गोरे असून नाकाडोळ्यानें सुस्वरूप होते व अनार्य दास हे काळे असून बसक्या नाकाचे होते. यामुळे या दोन वंशांचें मिश्रण होणें संभवनीय नव्हतें. त्यांच्या बौद्धिक शक्तीमध्येही मोठी तफावत होती. दुसऱ्या आर्यशाखा जेथें जेथें गेल्या तेथें अशा प्रकारची परिस्थिति कोठेंच नव्हती. तेथील पूर्वीचे रहिवाशी बहुतेक आर्यवंशाचेच होते. तेथील लोक आर्य-वंशाचेच नसले तरी वर्णानें किंवा बुद्धिमत्तेनें नवीन आलेल्या आर्यांहून फारसे भिन्न नव्हते. जर्मनींत अशा प्रकारचा भिन्नपणा मुळीच दिसला नाही. रोममध्ये थोडासा भिन्नपणा होता, परंतु प्रथम कांहीं दिवस लग्नाचा निर्बंध दोन्ही जातींमध्ये राहिला, पण तो लवकरच दूर झाला. ग्रीस, इराणमध्येही अशी स्थिति होती. हिंदुस्थानामध्ये मात्र हा फरक एवढा मोठा होता की दोन्ही जातीचें मिश्रण होणें असंभाव्य झालें आणि दोन्ही जातींमध्ये वाद सुरू झाला तो अद्यापही मिटला गेला नाही. तुळशीदासानें आपल्या वेळचें असें वर्णन केलें आहे कीं “वादे शूद्र द्विजनेसे हम् तुमसे कळू घाटी । ब्रह्म जाने सो ब्राह्मण आखी दिखावाहे दाटी ॥ ” अर्थ—शूद्र ब्राह्मणांशीं वाद घेतात आम्ही तुमच्याहून काय कमी आहों ? ब्रह्म जाणतो तो ब्राह्मण असें म्हणून त्यांजकडे डोळे वटारून दाखवितात. अशा प्रकारचा हा तंटा त्यावेळेपासून चालू असून त्याजपासून आर्यलोकांमध्ये असणाऱ्या जातीचे निबंध फार कडक झाले, व निरनिराळ्या अनेक जाती उत्पन्न झाल्या. या वादाचा इतिहास आपल्यास महाभारतावरून चांगला कळून येतो. हिंदुस्थानांतील या चमत्कारिक परिस्थि-

तीसारखी परिस्थिति इतिहासामध्ये एक दक्षिण आफ्रिकेत मात्र उत्पन्न झालेली दिसून येते. तेथे गौरवर्ण आर्यांचा कृष्णवर्ण नीग्रो लोकांशी संबंध येऊन पडल्यामुळे कांहीशी हिंदुस्थानासारखी परिस्थिति उत्पन्न झालेली आहे त्याजवरूनही आपल्यास थोडासा अंदाज करता येतो.

शूद्रांमुळे वर्णांची उत्पत्ति.

हिंदुस्थानांत वर्ण आणि जाती या शब्दांचा एकमेकांशी जो निकटसंबंध घडला त्याचें तरी कारण हेंच आहे. पाश्चात्य देशांत जित व जेते यांचा एकच वर्ण असल्यामुळे वर्णांला कोणेंतही महत्त्व आलें नाहीं. हिंदुस्थानामध्ये त्यांच्या वर्णामध्ये जमीन अस्मानाचें अंतर असल्यामुळे वर्णांला जातीचें स्वरूप आलें. आर्यवंशाच्या लोकांतही थोडासा वर्णाचा भेद उत्पन्न झाला. वैश्य हे कृषि-कर्म करणारे असल्याने त्यांचा रंग गोरा जाऊन पिवळा झाला. क्षत्रियांच्या वर्णांतही हवा व व्यासंग यांमुळे फरक पडूं लागला, व रक्तवर्ण झाला. ब्राह्मणांचा वर्ण मूळचा आर्यवर्ण म्हणजे गोराच राहिला. याला अपवाद अनेक कारणांनी उत्पन्न होतात हें खरें. तथापि ब्राह्मण गोरा, क्षत्रिय तांबडा, वैश्य पिवळा व शूद्र काळा, असा साधारण नियम आहे. विष्णूचे चार युगांत असे चार वर्ण बदलतात अशी समजूत यामुळेच उत्पन्न झालेली आहे. काळा ब्राह्मण व गोरा शूद्र असा रंगाचा जर भेद असेल तर तो भयंकर अशी जी आपल्यांत कल्पना आहे त्याचें तरी कारण हेंच होय. ह्याप्रमाणें चातुर्वर्ण्य म्हणजे रंगावरून ठरलेल्या चार जाती हिंदुस्थानामध्ये उत्पन्न झाल्या. त्यांच्यांत विरोध कसा वाढत गेला यांचा आपण येथें विचार करूं.

प्रारंभी आर्यलोक हिंदुस्थानांत आले त्यावेळी त्यांच्यांत तीनच जाती अमून लग्ननिषिद्ध

थोडा होता व ब्राह्मणांनी तिन्ही वर्णांच्या स्त्रिया करण्यास हरकत नव्हती. क्षत्रियांनी ब्राह्मणेतर दोन वर्णांच्या स्त्रिया कराव्या. वैश्यांनी मात्र एक वर्णांच्या म्हणजे वैश्यांच्या स्त्रिया कराव्या असा नियम होता. ज्या वेळेस चौथा वर्ण शूद्र समाजांत सामील झाला त्या वेळेस समाजांत शूद्र वर्णांच्या स्त्रिया करण्याच्या संबंधानें साहजिकच मोठा तंटा उपस्थित झाला. बहुतेक लोक साधारणपणे अशा स्त्रिया करण्याच्या विरुद्ध असणें साहजिक आहे. तथापि वैश्य वर्णाचा उद्योग शेतकीचा असल्याने शूद्रांचा त्यांचा संपर्क विशेष येई व वैश्यांत एकच वर्णाची स्त्री करण्याचा अधिकार असल्याने त्यांत शूद्र स्त्री करण्याचा प्रघात ज्यास्ती सुरू झाला असावा. क्षत्रियांत त्याहून कमी व ब्राह्मणांत फारच कमी. अशा स्त्रियांपासून उत्पन्न झालेली संतति वर्णानें मिश्र व बुद्धीने कमी अशीच निपजली पाहिजे हें आपल्यास दिसतें. पूर्वाचा नियम असा होता की स्त्री कोणत्याही वर्णाची असली तरी ज्या वर्णाचा नवरा त्याच वर्णाची त्याची संतति; म्हणजे ब्राह्मणास क्षत्रिय किंवा वैश्य स्त्रियांपासून झालेली संतति ब्राह्मणच समजली जात असे. ज्या वेळेस आर्यलोक प्रथम आले त्या वेळेस ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य यांमध्ये वर्णांचें किंवा बुद्धिमत्तेचें फारसे अंतर नव्हतें व त्यांच्या स्त्रियांपाण्याच्या वगैरे बाबतीत कांहीच फरक नव्हता यामुळे वरील नियम योग्य होता. हाच नियम आतां शूद्र स्त्रिया करूं लागले तेव्हां लागू करायचा की काय ? हा प्रश्न उपस्थित झाला.

अशा प्रकारचा नियम खरोखरच पूर्वकांला चालू होता ही गोष्ट महाभारतांतिल एका अत्यंत महत्त्वाच्या श्लोकावरून दिसून येते. अनुशासनपर्व अध्याय ४४ यांत असे सांगि-

तलें आहे कीं ब्राह्मणांनीं तिन्ही वर्णांच्या स्त्रिया कराव्या व त्यास जी संतति होईल ती ब्राह्मणच होईल.

त्रिपु वर्णेषु जातो हि ब्राह्मणाद् ब्राह्मणो भवेत् ।
स्मृताश्च वर्णाश्च वारः पञ्चमो नाधिगम्यते ॥

तिन्ही वर्णांपासून ब्राह्मण ला ब्राह्मणच होईल हा येथें सांगितलेला नियम पुढें बदललेला आहे हें आपल्या लक्षांत ठेवावयास पाहिजे. महाभारतांतच हा नियम बदललेला दिसतो (भा० अनुशासन० अ० ४८ पान १७३) यांत फक्त दोन स्त्रियांच्याच ठिकाणीं म्हणजे ब्राह्मणी व क्षत्रिय यांच्या ठिकाणीं ब्राह्मणसंतति जन्म पावते असें सांगितलें आहे. मनुस्मृतीमध्ये जो नियम सांगितला आहे तो हाच संकुचित नियम आहे. अर्थात् यावरून असें दिसतें कीं पूर्वीं सद्ध नियम होता. तो नियम संकोच होऊन महाभारतकाळीं अर्थात् सौतीच्या काळीं दोन वर्णांत झालेल्या संततीसच ब्राह्मणत्व कबूल केलें गेलें, म्हणजे ब्राह्मणाला ब्राह्मण व क्षत्रिय जातीच्या स्त्रीपासून जी संतति होईल तीच ब्राह्मण समजावी असा नियम चालू झाला. यानंतर हाही नियम संकोच होऊन ब्राह्मणाला ब्राह्मणस्त्रीपासून संतति होईल तरच ती ब्राह्मण समजली जाईल असें याज्ञवल्क्यादि स्मृतीत सांगितलें आहे. सारांश, अनुशासन पर्वीतलें पहिलें वचन बहुधा प्रथम आर्य हिंदुस्थानांत आले त्या वेळीं व ब्राह्मणकाळीं जो नियम होता त्याचें दर्शक आहे. या नियमाचें तात्पर्य असें होतें कीं ब्राह्मणाला तिन्ही वर्णांच्या स्त्रिया करण्याचा अधिकार आहे व त्यांपासून झालेली संतति ब्राह्मणच होय; हा नियम लागू करून ब्राह्मणांनीं शूद्र स्त्री केल्यास त्यांची संतति ब्राह्मण मानायची कीं काय ? पराशर ऋषींनीं मत्स्यगोत्रेपासून व्यास महर्षि उत्पन्न केले ते ब्राह्मणांत अत्यंत

बुद्धिमान् व श्रेष्ठ होते. यांचेंच अनुकरण करावयाचें कीं काय ? किंवा 'न देवचरितं चरेत्' या न्यायानें व्यास ऋषींचें उदाहरण न घेतां शूद्रस्त्रीपासून झालेली संतति कमी लेखावयाची हा प्रश्न मोठ्या तंट्याचा व वादविवादाचा झाला असला पाहिजे. याचा निकाल सरते-शेवटीं शूद्र स्त्रीच्या विरुद्ध झाला हें साहजिकच आहे. इतक्या भिन्न परिस्थितीच्या वर्णांची संतति कधीही तेजस्वी निवणार नाही. म्हणूनच ब्राह्मणांनीं शूद्र स्त्री करूं नये असेंच ठरत चाललें. " कित्यकांस हा नियम मान्य नाही. " असें महाभारतांतही म्हटलें आहे. परंतु थोर लोक शूद्र वर्णांच्या स्त्रीच्या ठिकाणीं अपत्योत्पादन करीत नाहीत असेंही त्यांत म्हटलें आहे. (अनु. अ. सदर) एकंदर रीतीनें हा वाद फारच मोठा झाला असें दिसतें. शूद्र स्त्रीच्या ठिकाणीं झालेल्या मुलास दौलतीचा वांटा मिळावा कीं नाही हाही प्रश्न उपस्थित होऊन त्याचा निकाल महाभारतकाळीं त्याला १३ वांटा द्यावा, असें ठरविलें आहे. परंतु महाभारतानंतरच्या काळीं स्मृत्यादिकांत त्याला मुळीच वांटा देऊं नये असें ठरलें. असो. शूद्र स्त्रीच्या मुलाची जात ब्राह्मणाहून अखेरीस निराळी ठरली हें साहजिकच झालें. कारण, त्यांच्या दोषांच्या वर्णांत व बुद्धिमत्तें फारच अंतर होतें. तथापि कांहीं लोक याच्या विरुद्ध होतेच. बीज व क्षेत्र याचा परस्पर महत्त्वाचा वाद मनुस्मृतीमध्ये पुष्कळच वर्णिलेला आहे. शूद्र स्त्री हें क्षेत्र व ब्राह्मण पति हें बीज यांत महत्त्व कोणाला द्यायचें व किती द्यायचें हा वाद मनुस्मृतीत फारच विस्तारानें मांडलेला आहे. शेवटीं ब्राह्मणापासून झालेली शूद्रस्त्रीसंतति ही ब्राह्मण नव्हे व शूद्रही नव्हे तर निराळी एक जात उत्पन्न होऊन ती निराळ्या दप्ताची ठरली. (अनुशासन प० अ० ४८) यांत या जातीचें नांव

पारशव असें ठरविलें आहे व त्या शब्दाचा अर्थ
परं शवाद् ब्राह्मणस्यैव पुत्रं ।
शूद्रापुत्रं पारशवं विदुः ।
शुश्रूषकः स्वभ्य कुलभ्य स स्यात् ।
स्वचाङ्गित्वं नित्यमथो न जह्यात् ॥

‘ ब्राह्मणाचा शूद्रस्त्रीपामून झालेला पुत्र शवा-
च्या पलीकडे म्हणून पारशव समजावा. त्यानें
आपल्या कुलाची शुश्रूषा करावी. आपलें नि-
त्य कर्म सेवा सोडूं नये’ असा सांगितला आहे.
या भेदामुळे हळुहळु अन्य वर्णांची स्त्री न क-
रण्याचें तत्त्व वरच्या वर्णांतही शिरूं लागलें.
क्षत्रियांनीं शूद्र स्त्री केली असतां तिच्या पोटीं
झालेली संतति ही दुसऱ्या वर्णाची आहे असें
समजलें जाऊन तिला उग्र हें नांव मिळालें.
पण वैश्य वर्णास, वैश्य व शूद्र या दोनच वर्णा-
च्या स्त्रिया करण्याचा अधिकार होता. त्या
दोहोंपामूनही वैश्य प्रजाच उत्पन्न होते असें भा.
पा. १७४ अ. अ. ४८ यांत सांगितलें आहे. ही
गोष्ट पुढील कोणत्याही स्मृतिकारांनीं मानलेली
नाहीं. ही गोष्ट महाभारतकालानंतर बदलली.
पण त्यापूर्वी तशी व्यवस्था चालू असल्यानें
वैश्य जातीत शूद्रांचें बरेंच मिश्रण झालें. अ-
र्थातच वैश्य वर्ण हा शुद्ध आर्य वर्ण आहे
कीं नाहीं याबद्दल थोडीशी शंका उत्पन्न
होऊन ब्राह्मण वैश्य वर्णाच्या स्त्रिया करतील
तर संतति ब्राह्मण समजली न जातां वैश्य
किंवा अंबष्ठ जातीतील होईल असें ठरलें गेलें.
सारांश, निरनिराळ्या वर्णांच्या स्त्रिया करण्या-
च्या संबंधानें थोडथोडा विचार व निर्बंध उत्प-
न्न होऊं लागला. हें अनुलोम विवाहासंबंधानें
झालें. पण प्रतिलोम विवाहासंबंधानें प्रारंभा-
पामूनच विरुद्ध कटाक्ष होता असें दिसतें.
वरिष्ठ वर्णाच्या स्त्रिया खालच्या वर्णांनीं करूं
नये असा निर्बंध प्रारंभी नसला तरी लवकरच
सरू झाला असावा; कारण, अशा निघ विवा-

हापामून किंवा संबंधापामून झालेली संतति
यांचे अगदींच कनिष्ठ वर्ग मानण्यांत आले.
क्षत्रियापामून ब्राह्मण स्त्रीला झालेला पुत्र हा
सूतजातीचा मानला गेला आणि वैश्याला ब्रा-
ह्मणस्त्रीपामून झालेल्या पुत्रास वैदेहक असें
मानलें गेलें. ब्राह्मण स्त्रीपामून शूद्रास संतति
झाल्यास ती तर फारच निघ समजली गेली
व त्यास चांडाल मानलें जात असे. सूत आणि
वैदेह हे दोघेही आर्य मातापितरांपामूनच उत्प-
न्न झाले असल्यानें वैदिक संस्काराच्या बाहेर
आहेत असें मानलें गेलें नाहीं. पण चांडाल तर
अस्पृश्य मानला गेल्यानें गांवांतही राहण्यास
योग्य नाहीं असें मानलें जाऊन, त्यानें गांवा-
च्या बाहेर राहिलेंच पाहिजे असा नियम झाला
(अनु० अ० ४८ पा० १७४). हा नि-
यम ब्राह्मणांतही दृष्टीस पडतो त्यावरून तो
फार प्राचीन काळापामून प्रचारांत असावा.

वरिष्ठ वर्णाच्या स्त्रिया खालच्या वर्णांच्या
लोकांनीं विशेषतः शूद्रांनीं केल्यास त्यापामून
भयंकर नुकसान होतें अशा प्रकारची समजूत
फार प्राचीन काळापामून चालत आलेली आहे.
ही समजूत साहजिक आहे. जेथें दोन वर्णा-
मध्ये अत्यंत फरक असतो, म्हणजे एक गोरा
व दुसरा अतिशय काळा आणि ज्या वेळेस
त्यांच्या संस्कृतीमध्येही फारच अंतर असतें;
म्हणजे एक अत्यंत सुधारलेला व दुसरा अग-
दीं अज्ञानांत पडलेला व अतिशय अमंगळ
रीतीनें राहणारा, तेथें अशा वर्णांचें मिश्रण
विशेषतः प्रतिलोम मिश्रण म्हणजे उच्च वर्णा-
ची स्त्री व नीच वर्णाचा पुरुष असें मिश्रण
निघ समजलें जावें यांत आश्चर्य नाहीं. ब्रा-
ह्मणकाळापामून तो महाभारतापर्यंत वर्णसं-
कराची जी अतिशय निंदा केलेली आहे त्याचें
कारण हेंच होय. वर्णसंकरापामून चांडालासा-
रस्वी नीच प्रजा उत्पन्न होते असें लोक मा-

नीत, याचें कारण दोन वर्णांमधील संस्कृतीचें अत्यंत भिन्न स्वरूप हें होय. भगवद्गीतेंतही वर्णसंकराचें मोठें भय दाखविलेलें आहे. “ सं-
करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ” अशा
प्रकारची भगवद्गीतेमध्ये संकराबद्दल शिक्षा
सांगितली आहे. वर्णसंकर होऊं न देण्यावि-
षयी राजानें खबरदारी ठेवली पाहिजे असें
समजलें जात असे. वर्णसंकर न होऊं देण्या-
बद्दल राजाचे परिश्रम लोकांच्या स्तुतीस पात्र
होत. सारांश, वर्णसंकराचें मोठें पाप मानलें
जात असून त्याजविषयी लोकांस मोठा तिट-
कारा असे.

वर्णसंकराची भीति.

वर्णसंकर फार भयंकर आहे ही कल्पना
प्रत्यक्ष अमलांत होती, असें हल्लींच्या पंजा-
बांतील कित्येक लोकांच्या परिस्थितीवरून दि-
सतें. ब्राह्मणस्त्रीपासून शूद्रास झालेला मुलगा
चांडाल आहे अशी कल्पना केवळ धर्मशास्त्रा-
ची आहे, वास्तविक अशी संतति चांडाल
मानली गेलेली नाही, चांडाल म्हणजे येथील
मूळच्या रहिवाशांपैकी अत्यंत कनिष्ठ व
अत्यंत वाईट स्थितीतले लोक होत अशी कि-
त्येकांची समजूत आहे. परंतु पंजाबांतील अ-
स्पृश्य जातीमध्ये चूहरा जातीचे जे लोक
आहेत त्यांत खरोखरच आर्य जातीचें
मिश्रण आहे असें अलीकडे शीर्षमापन-
शास्त्रावरून निश्चयाने ठरलेलें आहे. अ-
थोत् ही चांडालांची जात वरीलप्रमाणे उत्पन्न
झाली असणें संभवनीय आहे. वर्णसंकराच्या
भीतीनें निरनिराळ्या जाती कशा उत्पन्न
झाल्या हें चूहरांच्या उदाहरणावरून व्यक्त
होईल. प्रतिलोम विवाहाच्या संबंधानें जी
भयंकर भीति वर्णसंकराची दाखविलेली आहे
त्यामुळें असले विवाह यापुढें बंद पडले असा-
वे इतकेंच नव्हे तर अनुलोम विवाह सुद्धां

हळुहळु कमी पडले असावे व अनुलोम विवा-
हानें उत्पन्न झालेल्या नव्या जाती आपसा-
आपसांतच विवाह करण्याचा प्रतिबंध मानू
लागल्या असल्या.

वर्णसंकराच्या संबंधानें भीति उत्पन्न हो-
ऊन चार वर्ण ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र
हे आपापल्यांतच विवाह करूं लागले यांत
ब्राह्मणांनीं मोठा अन्याय केला असा आक्षेप
उत्पन्न होणें साहजिक आहे. ब्राह्मणांचा व
शूद्रांचा विवाह झाला असतां संतति होईल
ती कमी दर्जाची कां मानावी ? सर्व लोकांस
परमेश्वरानें सारखीच बुद्धिमत्ता दिली आहे;
ब्राह्मण हे सर्वच अधिक चांगल्या नीतीचे प
शुद्धाचरणाचे असतात असें नाही; शूद्रांतही
नीतिमान, सदाचरणी व बुद्धिमान लोक आ-
हेत असा आक्षेप साहजिकच निघतो. अमुक
एका जातीच्याच लोकांनीं बुद्धीचा मक्ता घेत-
लेला नाही, किंवा सदाचरणाचाही टेंभा मिर-
विलेला नाही. मूर्ख व दुराचारी लोक ब्राह्म-
णांतही आहेत. तेव्हां वर्णभेद वंशावर अवलं-
बून नमून स्वभावावर केवळ अवलंबून असावा,
अशा प्रकारचे आक्षेप नेहेमीं निघतात, व ते
बौद्ध काळींही निघालेले असावे. महाभारतांत
यासंबंधाचे एक महत्त्वाचें आख्यान आहे. तें
थेथें समग्र देण्यासारखें आहे. पूर्वीं नहुष राजा-
स ब्राह्मणांचा शाप झाल्याची हकीगत दिलीच
आहे. अर्थात् नहुषाच्या मनावर ब्राह्मणांच्या
वचनेचाचें चांगलेंच दडपण पडलें असावें, व
त्याच्या समोर ब्राह्मणांचें श्रेष्ठत्व कां ? हा प्रश्न
नेहेमीं उभा राहिलेला असावा. युधिष्ठिराचा
व सप्रे झालेल्या नहुषाचा जो संवाद वनपर्वीत
दिलेला आहे तो अतिशय महत्त्वाचा आहे.
नहुष म्हणतो “ धर्मा, माझ्या प्रश्नाचा योग्य
जबाब देशील तर मी तुझ्या बंधूस सोडतो.”
नहुषानें या वेळीं भीमास घरलें होतें. युधि-

छिरानें जबाब दिला, “ हे सर्पा, विचार; मी शक्तीप्रमाणें उत्तर देईन ” नहुषानें विचारलें “ब्राह्मण कोणाला म्हणवें?” युधिष्ठिरानें, ब्राह्मणस्त्रीपामून ब्राह्मणास झालेला तो ब्राह्मण, असा जबाब न देतां एक चमत्कारिकच जबाब दिला. तो मोरोपंताच्या शब्दांनीं आपण देऊं.

तोचि ब्राह्मण जेथें शांति दया, दान, सत्य, तप, धर्म ॥

अर्थात् ब्राह्मणाचें लक्षण त्याच्या उच्च स्वभावाप्रमाणें युधिष्ठिरानें सांगितलें, पण येथें हा वाद संपला नाही, नहुषानें यावर प्रश्न केला.

चातुर्वर्ण्य प्रमाणं च सत्यं चेद् ब्रह्म चैव हि शूद्रेष्वपि च सत्यं स्याद् दानमक्रोध एव च । म्हणजे चातुर्वर्ण्याची व्यवस्था प्रमाण मानली पाहिजे आणि सत्य हेंच जर ब्रह्म अथवा ब्राह्मण्य असेल, तर शूद्राच्या ठिकाणीही सत्य, दान, शान्ति इत्यादि दिसतात. (याची वाट काय !) ह्याचें उत्तर युधिष्ठिरानें असें दिलें कीं, “ जर शूद्रांत हें लक्षण असेल आणि ब्राह्मणांत हें लक्षण नसेल तर तो शूद्रही शूद्र नाही व ब्राह्मणही ब्राह्मण नाही. ज्या ठिकाणी हें वृत्त म्हणजे वर्तन दिसेल तो ब्राह्मण समजावा आणि ज्या ठिकाणी हें वर्तन नसेल तो शूद्र समजावा. ” नहुषानें यावर प्रश्न केला ‘ जर वृत्तावरून तुझ्या मतानें ब्राह्मण ठरतो तर जातिही व्यर्थ आहे, नोंपयंत कृति असणार नाही’ यावर युधिष्ठिरानें उत्तर दिलें (व. अ. १८०)

जातिरत्र महासर्प मनुष्यत्वे महामते ।

संकरात्सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ॥

सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति सदा नराः ।

वाङ्मैथुनमथो जन्म मरणं च समं नृणांम ॥

इदमपि प्रमाणं च ये यजामह इत्यपि ।

तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं विदुर्धे तत्त्वदर्शिनः ॥

कृतकृत्याः पुनर्वर्णा यदि वृत्तं न विद्यते ।

संकरस्तत्र राजेन्द्र बलवान् प्रसमीक्षितः ॥

युधिष्ठिरानें म्हटलें—“ हे सर्पा, मुख्य जाति हल्ली मनुष्यत्व ही आहे. कारण, सर्व वर्णांचा संकर झाल्यामुळें निरनिराळ्या जातींची परीक्षा करितां येत नाही असें मला वाटतें. सर्व वर्णांचे लोक सर्व जातींच्या ठिकाणी अपत्य उत्पन्न करतात, यामुळें वाणी आणि जन्ममरण एवढेंच सर्वांचें सारखें आहे. ह्याशिवाय ‘ ये यजामहे ’ हे आर्षप्रमाण वेदांतलें आहे. त्याजवरून तत्त्वदर्शी लोक शीलाला प्रधान मानतात. जर वृत्त चांगलें नसेल तर वर्ण असून फुकट. कारण, हल्लीं बलवान् संकर दिसतो आहे. ” ह्या उत्तराचा बारकाईने विचार केला तर त्यांत वर्ण नाही हें कबूल केलेलें नाही. वर्णांचा संकर झाल्यामुळें निरनिराळ्या प्रकारच्या लोकांत निरनिराळें आचरण दिसतें यामुळें प्रथम जर वर्णावरून वृत्त ओळखित होते, तर आतां वृत्तावरून वर्णास ओळखलें पाहिजे. ब्राह्मणवर्णाचा मनुष्य शीलवान् असलाच पाहिजे असा पूर्वी समज होता, परंतु वर्णसंकरामुळें असा भयंकर प्रकार झाला आहे कीं, “ ब्राह्मणांतही वाईट लोक निपजत आहेत. तेव्हां वर्तनाला प्राधान्य दिलें पाहिजे व जे लोक वर्तनानें उत्तम आहेत ते ब्राह्मण समजले पाहिजेत. ” अशा प्रकारचा युक्तिवाद युधिष्ठिरानें केला आहे. त्यावरून वर्णांचें अस्तित्व जातितः नाहीसें होत नाही. युधिष्ठिराचे म्हणण्याचें तात्पर्य असें कीं, हा जो घोटाळा झालेला आहे हा वर्णसंकरानें झालेला आहे. शूद्रामध्ये चांगली मनुष्ये निपजली, शूद्रांत ज्ञान, दान, दया, सत्य इत्यादि गुण दिसले तरी ते शूद्रजातींतही असे गुण येऊं शकतात म्हणून नव्हे तर शूद्रांत ब्राह्मणांचा संकर झाल्याकारणानें ब्राह्मण जातीचे गुण कांहीं कांहीं शूद्रांत दिसूं लागले. ब्राह्मणांत असत्य, क्रौर्य, अधर्म इत्यादि दुर्गुण दिसले तर ते ब्राह्मणां-

तही वाईट माणसें निपजू शकतात म्हणून नव्हे तर ब्राह्मणांत शूद्रांचा संकर झाल्याकारणाने असे दुर्गुण दिसतात. सारांश, युधिष्ठिराच्या जबाबांत वर्णांचे जातिगत अस्तित्व नाही असे मानले गेले नाही, किंबहुना त्याच्या भाषणावरून वर्णांचेच अस्तित्व कायम होते हे उघड आहे.

युधिष्ठिराच्या भाषणांत वर्णसंकराची भीति पूर्ण प्रतिबिंबित आहे हे उघड आहे. वर्णसंकराची जी भीति हिंदुस्थानांतील आर्य लोकांना वाटत होती त्याचे कारण वर्ण अथवा वंश हा मनुष्य स्वभावाचा मुख्य स्तंभ आहे अशी त्यांची कल्पना होती. अमुक वर्णाचे लोक अमुक स्वभावाचेच असा त्यांचा समज होता. वर्ण आणि स्वभाव यांचे नित्य साहचर्य आहे असे ते मानीत. हा सिद्धान्त कितपत खरा आहे हा विषय निराळा आहे. तथापि अशी समजूत भारती आर्यांचीच होती असे नाही. हल्ली युरोपांतील आर्य मुद्दां याच समजुतीचे आहेत. युरोपीयन लोकांच्या जातीजी बरोबरी इतर खंडांचे लोक करू शकत नाहीत अशी त्यांची दृढ समजूत आहे. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये हिंदुस्थानी किंवा निग्रो लोकांशी युरोपीयन लोकांचे जे आचरण आहे ते याच कारणांमुळे आहे असे मानण्यास हरकत नाही. आर्य जातीची बरोबरी इतर जातीचे लोक करू शकणार नाहीत असे जर्मन, फ्रेंच वगैरे लोक मानतात. त्यांत विशेषतः जर्मन लोकांचा असा कडास आहे. शौर्य, बुद्धिमत्ता इत्यादि कामांत जर्मनांची बहुतेक लोकांवर सरशी आहे, असा त्यांस अभिमान आहे; व्यवहारज्ञान, राजकार्यस अवश्य लागणारे गुण, व्यापाराला लागणाऱ्या चढाओढीचे सामर्थ्य हेही आर्य वंशांत ज्यास्ती असून इतर खंडांचे इतर वंशाचे लोक त्यांची बरोबरी करू

शकणार नाहीत; असे इंग्लिशांदि पाश्चात्य आर्य म्हणविणारे लोक समजतात. तात्पर्य, आर्य वंशाचे लोक कांही विशिष्ट सामर्थ्याचे असतात; व हे सामर्थ्य व आर्य वंश यांचा नित्य संबंध आहे, असा पाश्चात्य देशांत समज हल्लीही आहे.

भारती आर्यांची नीतिमत्ता.

पण, पाश्चात्य आर्यांपेक्षांही अधिक उदात्त व उदार कल्पना भारती आर्यांची होती. भारतीय आर्यांनी आर्यवंशी लोकांस जे उच्च मानले होते ते केवळ त्यांच्या शौर्यामुळे, व्यवहारचातुर्यामुळे, बुद्धिमत्तेमुळे, उद्योगामुळे किंवा इतर सामर्थ्यामुळे नव्हे तर आर्यलोक नीतिमत्तेमध्ये सर्वांहून श्रेष्ठ आहेत अशी त्यांची कल्पना होती. किंबहुना आर्य शब्दाचाही अर्थ जातिवाचक होता तो बदलून श्रेष्ठ नीतिवाचक असा अर्थ पूर्वीच्या ग्रंथांत वारंवार येतो. चांगले आचरण ते आर्य आचरण व वाईट ते अनार्य असे ते समजत होते. भगवद्गीतेंमध्ये अनार्यजुष्ट हा शब्द अशाच अर्थाने आलेला आहे. “स्त्रीणामार्यस्वभावानाम्” असे म्हणतांना आर्य स्त्रिया आर्य स्वभावाच्या म्हणजे पतिदेवत आहेत असे ते मानीत. सारांश, आर्यवंशी लोक शौर्याने किंवा बुद्धिमत्तेने श्रेष्ठ आहेत तसेच ते नीतिमत्तेनेही श्रेष्ठ आहेत असा त्यांचा दृढनिश्चय होता. युधिष्ठिराने ब्राह्मणांचे जे वर्णन दिले आहे, त्यापेक्षा नीतिमत्तेचे अधिक उदात्त चित्र काढतां येणार नाही. सत्य, दया, शान्ति, तप, दान इत्यादि सद्गुणांची वसति ब्राह्मणांच्या ठिकाणी असलीच पाहिजे, अशी भारती आर्यांची समजूत होती. “उत्तानृतऋषियथा” अशी उपमा दिलेली वाचून ब्राह्मणांच्या सत्यवादित्वाची कल्पना आपल्या समोर उभी राहते. तोंडातून अनृत भाषण निघालेला ऋषि जसा निस्तेज पडतो

अशी उपमा ज्या अर्थी घेतली आहे त्या अर्थी ब्राह्मणांचे सत्यवादित्व भारतीय युद्ध-काळी किंवा महाभारतकाळी मान्य असले पाहिजे. ब्राह्मणांच्या ठिकाणी जे गुण मागितले आहेत ते गुण नेहेमी ब्राह्मणजातीच्या मनुष्यांत असलेच पाहिजेत, असा भारतीय आर्यांचा समज होता. जातीचे गुण सहजच स्वभावसिद्ध असले पाहिजेत. ते बदलले, तर त्यांच्या जातीतच बदल असला पाहिजे अशा समजुतीने युधिष्ठिराने गुणावरून जातीचे परीक्षण करिता येईल असे ठरविले व त्याप्रमाणे त्याने उत्तर दिले. अशाच प्रकारची एक अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट उपनिषदात आहे. सत्यकाम नावाचा हा एका ऋषीकडे उपनयनासाठी (शिक्षणासाठी) गेला, त्यावेळेस त्याच्या गुरूंनी त्यास ' विचारिले तुझे नाव काय व तुझी जात कोण ? ' तेव्हा त्याने सांगितले—माझी आई असें म्हणाली की ' तुझा बाप कोण होता हे मला ठाऊक नाही, ' त्या वेळेस ऋषीने म्हटले " (ज्या ठिकाणी हजारों लोक मोटे बोलतील त्या ठिकाणी) तूं सत्य बोलतोस यावरून तूं ब्राह्मणांचा मुलगा आहेस असा माझा निश्चय आहे " यावरून ब्राह्मणांच्या सत्यवादित्वाविषयी प्राचीन काळी किती उदात्त कल्पना होती याचे दिग्दर्शन होतें. इतकेंच नव्हे तर ब्राह्मण आणि सत्य यांचे साहचर्य आहे अशी त्या वेळेस दृढ समजूत होती.

वर्णांचा आणि स्वभावाचा नित्य संबंध असल्या कारणाने वर्णांत जर मिश्रण झाले तर स्वभावातही मिश्रण झालेच पाहिजे अशी भारती आर्यांची समजूत होती. वर्णसंकर म्हणजे स्वभावसंकर असें भारती आर्य मानीत. शूद्र जातीचा स्वभाव अनार्य अर्थात् वाईट असलाच पाहिजे असे अनेक हकीगतीवरून त्यांचे मत कायम झाले होतें. म्लेच्छ व इतर

वर्णाबाह्य जाती दुष्ट आहेत अशी त्यांची खात्री होती. वर्ण शब्दाने वंश हा अर्थ व्याख्याचा असें वरील वर्णनावरून दिसून येईल. वर्णसंकरासंबंधाने भारतीय आर्यांत अतिशय द्वेष असल्या कारणाने जातीच्या संबंधाने त्यांच्यात अनुकूल मत उत्पन्न होऊन निरनिराळ्या जातीत विवाहबंधन उत्पन्न झाले व जातीचे बीज भारतीयसमाजांत पूर्णपणे मुरले गेले. ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांचेही स्वाभाविक धर्म निरनिराळे कायम झाले. जाती स्वभावसिद्ध आहेत, ही कल्पना भगवद्गीतेतही आहे व हा भेद ईश्वर निर्मित आहे असे त्यांत स्पष्टपणे म्हटले आहे. 'चातुर्वर्ण्य मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः । ' असें भगवद्गीतेत सांगितले आहे. निरनिराळ्या जातीचे गुण स्वभावसिद्ध निराळे असतात ही गोष्ट यांत मान्य केलेली आहे. याच कारणाने वंशाचा भेद म्हणजे जातीचा भेद, वर्ण म्हणजे जात, असा निश्चय कायम होऊन हिंदुस्थानांत निरनिराळ्या जाती कायम झाल्या.

वरील युधिष्ठिरनहुषसंवादांतिल वर्णन कोणत्या वेळचे आहे हे ठरविण्याची माहाजिक इच्छा उत्पन्न होते. 'हल्ली सर्व वर्णांचे लोक सर्व जातीच्या ठिकाणी अपत्य उत्पादन करतात' हे जे युधिष्ठिराने म्हटले आहे हे कोणत्या वेळचे ? महाभारताच्या पूर्वकाळी जातिनिर्बंध बहुतेक सर्व काळी असलांत असून चौहोकेडे वर्णसंकर चालला आहे असे जे युधिष्ठिराने म्हटले ते कोणत्या काळास अनुलक्षून म्हटले हे ठरविले पाहिजे. याचा बहुधा कटाक्ष बौद्ध लोकांवर असावा. बौद्ध लोकांनी जातीचे निर्बंध झुगारून देऊन सर्व जात एक करण्याचा प्रचार सुरू केला होता. अशा वेळच्या स्थितीचे हे वर्णन असलें. किंवा चंद्रवंशी आर्य लोक प्रथम हिंदुस्थानांत आले त्यावेळी

प्रारंभी प्रारंभी वर्षाच्या संबंधाने विशेष खबरदारी न घेतां निरनिराळ्या वर्षाच्या लोकांनीं शूद्र स्त्रिया केल्या त्यासंबंधास अनुलक्षून हे वर्णन असावे. या दोन काळाव्यतिरिक्त कोणत्याही काळीं जातीचे निबंध ढिले पडले नव्हते. पूर्वी सांगितलेली सत्यकाम जाबालाची गोष्ट छांदोग्य उपनिषदांत असून ती वरील काळाच्या संबंधाचीच असावी हे उघड आहे. बौद्ध काळांत जो जातिनिर्बंधाचा अनादर झाला त्यामुळे महाभारतानंतर लौकरच जातिसंबंधाचे नियम अधिक कडक झाले असें आपण पूर्वी पाहिलेच आहे. असो.

ब्राह्मणांचे श्रेष्ठत्व.

ऋग्वेदकाळापासून म्हणजे इ० स० पूर्व ३००० वर्षापासून तो महाभारत-काळापर्यंत चतुर्वर्ण्याची संस्था अमलांत असून चार वर्णां-शिवाय त्यांच्या मिश्रणांने अधिक वर्ण कसे उत्पन्न झाले हे येथवर आम्ही सांगितले. आर्य वर्णांची नैतिक उन्नति फार उच्च स्वरूपाची असून शूद्रांची व म्लेच्छांची तशी नव्हती, हे ह्या विस्ताराचे मुख्य बीज होते; त्यांतही या विशिष्ट परिस्थितीत ब्राह्मणांच्या आदरांने त्यास कायमचे स्वरूप आले. महाभारतांत ब्राह्मणांच्या संबंधाने सर्व लोकांस अतिशय आदर असावा असें वारंवार जे सांगितले आहे त्याचे कारण ब्राह्मणांची नीतिमत्ता महाभारतांत अतिशय श्रेष्ठ दर्जाची वर्णिलेली आहे हे होय. सर्वत्र ब्राह्मणांनीं आपले आचरण खरोखरच उत्तम ठेविले होते कीं नाहीं हे येथे आपल्यास पाहण्याची जरूर नाहीं; पण ब्राह्मणांचे तप, सत्यवादित्व, शान्ति यांचे जे वर्णन महाभारतांत केले आहे त्यावरून तत्कालीन ब्राह्मणांच्या संबंधाने लोकांचा समज कसा होता हे चांगले दिसून येईल. कवच ऋषींचे महाभारतांत आदिपर्वीत जे वर्णन आहे त्यावरून ब्रा-

ह्मणांनीं वेदविद्या पठण करणे व इंद्रियदमन करून तप करणे हेच आपले जगतातील इति-कर्तव्य समजले होते. वसिष्ठ व विश्वामित्र यांच्या तंत्र्याच्या हकीगतीवरूनही ब्राह्मण व क्षत्रिय यांच्यामधील भेद काय हे स्पष्ट दिसून येईल. इंद्रियदमन, शान्ति व तप ही ब्राह्मणांची विशेष कर्तव्ये आहेत असे मानले जात होते. विश्वामित्राने वसिष्ठाची कामधेनु हरण केली तरी मुद्धां त्यास राग आला नाहीं. वसिष्ठाचे शंभर पुत्र विश्वामित्राने मारले तरीही त्याने आपला ब्रह्मदंड उचलला नाहीं. विश्वामित्राची स्थिति याहून उलट दाखविली आहे. त्याच्या शान्तीचा भंग तत्काल होत असे. त्याने तपश्चर्या शोकडों वेष केली तरी मेनका पाहतांच तो कामवश झाला. याप्रमाणे वारंवार शान्ति व इंद्रियदमन यांचा भंग झाला तरी त्याने ब्राह्मण्य मिळविण्याचा पुन्हा पुन्हा यत्न केला. अखेरीस शान्ति व इंद्रियजय हे जेव्हां त्याने मिळविले तेव्हांच तो ब्राह्मण झाला. अशा अनेक कथा महाभारतांत आहेत. जगत्कार ऋषींने केवळ तपाकडे लक्ष देऊन विवाह करण्याचा विचार सोडून दिला. परंतु पितरांच्या आज्ञेवरून एक पुत्र होईपर्यंत गृहस्थाश्रम स्विकारून पुत्र झाल्यानंतर संसार सोडून तपश्चर्या केली. अशी अनेक उदाहरणे सांगतां येतील. ब्राह्मणाचे ठिकाणीं शान्ति, दया, दान, सत्य, तप, धर्म हे गुण खरोखर वसत होते, असें युधिष्ठिराने सांगितलेल्या लक्षणावरून कसे सिद्ध होते हे आपल्यास दिसून येते. वरील सद्गुणांवरून ब्राह्मणांच्या विषयीं लोकांचा आदर होता, इतकेंच नव्हे तर ब्राह्मणांस त्यांच्या तपःसामर्थ्यामुळे विलक्षण शक्ति आहे असे लोक मानित. वसिष्ठाप्रमाणे नानाप्रकारचीं सुखसाधनें केवळ आपल्या इच्छेनें आपल्याकरितां नव्हे, तर लोकांच्या उपयोगाकरितां उत्पन्न करण्या-

चें सामर्थ्य ब्राह्मणांस आहे अशी समजूत असणें साहजिक आहे. सदाचरण व तप यांत कांहीं विलक्षण सामर्थ्य आहे असें इतिहासाच्या काळांतही अनेक वेळां निदर्शनास येतें. मग प्राचीनकाळी त्यांच्या संबंधानें याहूनही अधिक कल्पना असल्यास आश्चर्य नाही. वसिष्ठाचें सामर्थ्य पाहून विश्वामित्रानें “ विभ्वलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम् । ” असे उद्गार काढले. असो. तर याप्रमाणें ब्राह्मणांचें सदाचरण, इंद्रियदमन, शान्ति, संसाराविषयीं विरक्तता इत्यादि गुणांनीं आध्यात्मिक तेज साहजिकच वाढलें जाऊन त्यांच्या विषयी लोकांमध्ये पूज्यभाव उत्पन्न झाला व ब्राह्मणांचें श्रेष्ठत्व सर्व वर्णांमध्ये कायम झालें व याचमुळे वर्णविभागास एका प्रकारानें अधिक मदत झाली.

चातुर्वर्ण्याची ऐतिहासिक उत्पत्ति.

हिंदुस्थानच्या प्राचीन काळापासून ऐतिहासिकरीत्या विचार करतां वर्णव्यवस्थेची उत्पत्ति कशी झाली ह्याची वरील विवेचनावरून वाचकांस कल्पना होईल. हिंदुस्थानांत आर्य लोक प्रथम आले त्यावेळेस त्यांच्यांत ब्राह्मण व क्षत्रिय असे दोन भेद झाले होते. ब्राह्मणांकडे वेदविद्या पठण करून यज्ञयागादिकांच्या वेळीं आर्त्विज्य करण्याचें कठीण काम आल्यामुळे त्यांच्याकडे मोठेपण येऊन त्यांची स्वतंत्र जात बहुतेक बनली होती. विश्वामित्राच्या हकीमतीवरून ही जात अद्याप अभेद्य नव्हती, म्हणजे दुसऱ्या क्षत्रिय जातीच्या मनुष्यांस इच्छा व सामर्थ्य असल्यास त्यांस ब्राह्मण होतां येत असें. आर्यांची पंजाबांत येऊन वस्ती झाल्यानंतर ज्या लोकांनीं शेतकीचा स्थायी धंदा पत्करला त्यांची साहजिकच निराळी जात बनली. ती विश्व अगर वैश्य होय. पंजाबांत याप्रमाणें निरनिराळ्या मुख्य धंद्या-

वरून तीन जाती ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य अशा बनल्या. पण अद्याप तीन वर्ण नव्हते. तिन्ही जातींचे लोक आर्य असून त्यांचा एकच वर्ण होता; तो गौरवर्ण होय आणि या भिन्न जातींत परस्पर विवाह होत म्हणजे बहुधा अनुगोम तऱ्हेनें ब्राह्मण तिन्ही वर्णांच्या स्त्रिया करीत व क्षत्रिय दोन वर्णांच्या स्त्रिया करीत. यानंतर हळुहळु आर्यांची वसति हिंदुस्थानांत वाढू लागली, व चंद्रवंशांय आर्यही हिंदुस्थानांत आले; व गंगायमुनेच्या प्रदेशांत त्यांचीं राज्ये स्थापित झाली. यावेळीं हिंदुस्थानांतल मूळच्या रहिवाशांचा आर्यलोकांच्या समाजव्यवस्थेंत शिरकाव होऊन त्यांचा उपयोग साधारण सर्व प्रकारचें दाम्पत्य करण्याकडे होऊं लागला आणि शूद्र म्हणजे तिन्ही जातींची शुश्रूषा करणारी चौथी जात उत्पन्न झाली. हळुहळु वरिष्ठ जातीच्या लोकांनीं शूद्र स्त्रियाही करण्यास प्रारंभ केला. वर्णांची उत्पत्ति येथें झाली. आर्य जातीचे लोक गोरे असून शूद्र जातीचे लोक काळे होते. यामुळे वर्णाला जातीचें स्वरूप आलें. पाश्चात्य देशांतही ज्या वेळेस आर्य पाश्चात्यांचा निग्रो लोकांशीं संबंध आला त्या वेळेस कलर अथवा वर्ण यास जातीचें स्वरूप आलें, असें आपण पाहतो. त्याचप्रमाणें वैदिक काळीं कृष्णवर्ण शूद्रांच्या संबंधानें वर्ण म्हणजे जात हा भेद उत्पन्न झाला. शूद्र वर्णांच्या स्त्रिया कराव्या कीं नाही, याजविषयीं तंदा उपस्थित होऊन शूद्रस्त्रीसंतति कमी दर्जाची ठरली आणि यामुळे निरनिराळ्या जाती आणखी उत्पन्न झाल्या. कारण, आर्य लोकांची संस्कृति व बुद्धिमत्ताही शूद्रांच्या बुद्धिमत्तेहून व संस्कृतीहून उच्च असल्यामुळे शूद्रास्त्रीपासून झालेल्या संततीस कमी मानण्याचा प्रथात पडून उग्र, परशान इत्यादि जाती उत्पन्न झाल्या. वैश्यांनीं शूद्रांशीं केल्या-

स त्यांची संतति वैश्यच मानली जात असल्याने वैश्य जातीत वर्णाचा बराच फरक पडून वैश्यवर्ण पिवळा ठरला गेला. क्षत्रियांच्या वर्णातही असाच फरक पडत गेला व क्षत्रियांचा वर्ण तांबुस अशी समजूत झाली, परंतु हे वर्ण म्हणजे रंग साधारणरीत्या ठोफळ मानाचे होत; अपवादरहित नाही असेच समजले पाहिजे.

सर्वात मुख्य गोष्ट ही की आर्य जातीच्या लोकांत व शूद्र जातीच्या लोकांत वर्णाचा व संस्कृतीचा जसा फरक होता तसा नीतिमत्तेचाही फरक होता व ही आर्यांची समजूत फारच उदात्त होती. आपल्याकडे मोठेपण त्यांनी घेतले ते केवळ जेते म्हणून त्यांनी घेतले नाही, तर आपण नीतीनेही शूद्रांच्याहून श्रेष्ठ आहो अशी त्यांची कल्पना होती व त्यांचे आचरणही त्याच प्रकारचे खरोखरच श्रेष्ठ होते. आर्य म्हणजे सर्व गुणांनी युक्त असा पुरुष होय आणि अनार्य म्हणजे वाईट गुणांनी युक्त असे ते समजत. आर्य शब्दाचा बहुतेक अर्थ बदलून त्याचा नीतिमत्तेशी संबंध झाला. यामुळे, आर्यांचा व अनार्यांचा संबंध अतिशय अनिष्ट, कारण त्यापामून नीतीचाही बिघाड होईल अशी त्यांची समजूत होती. वर्णसंकरासंबंधाने त्यास जी भीति वाटे त्यांचे कारण हेच होते की आर्य वर्णाचे लोक नीतीने उच्च असून शूद्र वर्णाशी त्यांचा संकर झाल्यास त्यांची संतति आचरणातही नीच होईल. अथवा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य यांनी शूद्र स्त्री करून नये, असा निबंध झाला. या निबंधाच्या कमीअधिकपणामुळे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य यांच्यातीलही भेद अधिकाधिक वाढू लागला. ब्राह्मणांचे आचरण अतिशय श्रेष्ठ असल्याने त्यांच्या विषयी विशेष आदर समाजामध्ये वाढू लागला. ब्राह्मणांची शान्ति,

त्यांचे तप, त्यांची संसाराविषयी विरक्तता इत्यादि गुणांनी त्यांचा वर्ण श्रेष्ठ ठरला. येणे-प्रमाणे चातुर्वर्ण्याची उत्पत्ति ऐतिहासिकरीत्या दिसते. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र हे चार वर्ण आनुवंशिक स्वभावामुळे उत्पन्न झाले व त्यांच्यात प्रतिलोम विवाहाविषयी तर विशेष खबरदारी घेतली गेली. ब्राह्मण स्त्र्यापामून शूद्र पतीम झालेली संतति अतीशय निष्ठ ठरून त्यांची गणना चांडाळांत झाली, त्याचप्रमाणे क्षत्रिय स्त्र्यापामून शूद्रांम झालेली संतति धर्म-बाह्य निपाट मानली गेली. वरच्या तीन वर्णांत प्रतिलोम विवाहाने झालेली संतति निराळ्या जातीची परंतु वरील शूद्र संततीप्रमाणे धर्मबाह्य समजली गेली नाही. अमो. याप्रमाणे वर्णाचा व निरनिराळ्या जातीचा उगम ऐतिहासिकरीत्या लागतो. आता महाभारतात वर्णांची उपपत्ति कशी सांगितली आहे, हे आपण पाहू व याचा वरील उपपत्तीशी मेळ घालू.

महाभारतातील सिद्धान्त.

शान्तिपर्व अध्याय १८८ यांत असे वर्णन केलेले आहे की, ब्रह्मदेवाने प्रथम ब्राह्मणच निर्माण केले व तदनंतर त्यांना धर्मप्राप्ति व्हावी म्हणून त्याने सत्य, धर्म, तप, वेद, आचार आणि शुचिर्भूतपणा ही निर्माण केली. नंतर ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र हे मनुष्यांतील आणि सत्त्वादि गुणांनी युक्त असे इतरही प्राणिवर्णातील वर्ण त्यानेच उत्पन्न केले. ब्राह्मणांचा वर्ण शुभ्र होय. क्षत्रियांचा रक्त, वैश्यांचा पीत आणि शूद्र कृष्णवर्ण असतात. असे सांगितल्यावर अशी शंका काढली आहे की “ब्राह्मणादि चार वर्णांत जो परस्पर भेद आहे त्यास कारण जर श्रेतादि वर्ण असतील तर मग सर्वच वर्ण संकीर्ण आहेत. कारण, प्रत्येक वर्णांत निरनिराळ्या रंगाचे लोक आहेत. रंगावरून वर्णभेद मानता येत नाही. इतर कार-

णामुल्लेही वर्णांत भेद मानतां येत नाही, कारण, ब्राह्मणादि सर्व वर्णांत काम, क्रोध, भय, लोभ, शोभ, चिंता या सर्वांचा सांग्वाच अंमल आहे. मग वर्णभेद असण्याचें कारण काय? ब्राह्मणादि सर्वही वर्णांच्या शरीरांतून धर्म, मूत्र, मल, कफ, पित्त, रक्त हे सांग्वाच-च रीतीने बाहेर पडतात; मग वर्णभेद मानण्याचें कारण काय? ” याचें उत्तर भृगूनें असें दिलें आहे की, “ सर्व जग प्रथम ब्राह्मणच होतें; पण कर्माच्या अनुरोधानें त्यास वर्णांचें स्वरूप आलें. ब्राह्मणांपैकी जे रजोगुणी होते ते विषयोपभोगाची प्रीति, कोपिष्ठपणा, माहम कर्माची आवड यामुल्लेख शत्रिय आलें. रज व तम यांच्या मिश्रणामुल्लेख जे ब्राह्मण पशुपालन व कृषि करूं लागले ते वैश्य बनले आणि जे तमोगुणी असल्यामुल्लेख हिंसा व असत्य याजव आसत झाले आणि हत्या त्या कर्मावर उपजीविका करूं लागले ते शूद्र झाले. साराश, कर्माच्या योगानें एकाच जातीचे निरनिराळे वर्ण बनले. ” (भा० पु० ६ पान २८६) या विवेचनामध्ये वर्णांची उपपत्ति सत्त्वगुणतत्वावर लावलेली आहे. तिचेंही तात्पर्य, वरील ऐतिहासिक उपपत्तीशी मिळतें आहे. सत्त्वाचा रंग शुभ्र असतो, रजाचा रंग तावडा असतो व तमाचा रंग काळा असतो. रज व तम यांच्या मिलाफाचा रंग पिवळा असतो. सत्त्वगुणतत्वाच्या काल्पनिक रंगावरून वर्णांची कल्पना केली आहे, तथापि त्यातला स्वभावभेद हा मुद्दा मुटलेला नाही. ब्राह्मण सत्त्वशील असतात व शूद्र तमोयुक्त असतात, क्षत्रिय रजोयुक्त असतात इत्यादि वर्णनात वर्णांच्या स्वभावभेदाचें अस्तित्व यांत कमी केलें आहे. दोन वंशांच्या निरनिराळ्या नीतिमतेवरूनच त्यांचा उच्च नीच भाव ठरविण्याचा यात प्रयत्न केला आहे. मूळ जात एक होती व पुढे

निरनिराळ्या स्वभावावरून वंशाचा वर्णाचा भेद पडला ही गोष्ट यांत मान्य केलेली दिसते. गुण हे वर्णांला स्वाभाविक आहेत हा सिद्धांत विशेषत ब्राह्मण व शूद्र या वर्णांनाच लागू पडेल. एक सत्त्वप्रधान तर दुसरे तमःप्रधान असें ठरले गेले होतें. ब्राह्मणांच्या ठिकाणी सत्य, तप वगैरे गुण जे युधिष्ठिराच्या उत्तरांत आहेत तेच येथें मागितलेले आहेत, हे उघड आहे.

विवाहव्यवस्था.

अमो. चानुर्वर्णाची उत्पत्ति कशीही असो. महाभारताच्या पूर्वकाळापासून हिंदुस्थानात चानुर्वर्णव्यवस्था होती हें निःसंशय आहे. ह्या व्यवस्थेचे मुख्य बीज तो वर्णांचा फरक किंवा संस्कृतीचा फरक तो महाभारतकालीन स्थितीत नव्हता हें मान्य करावें लागेल. कारण, वरील शातिपर्वाच्या उताऱ्यातच सर्व वर्णांत सर्व रंग सापडतात व कामक्रोधादिकांचें प्राबल्य सर्व ठिकाणी आहे असें कसूल केलें आहे. तथापि या दोन्ही गोष्टीचें थोडें तरी स्वरूप महाभारतकाळांही कायम असलेंच पाहिजे. त्याशिवाय ब्राह्मणाविषयीची पूज्यबुद्धि कायम राहिली नमती. तथापि ही गोष्ट बाजूस ठेवून या वर्णांत आपसांत लग्नाचे निर्वध महाभारतकाळां होतें हे मान्य केले पाहिजे. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र या चारी वर्णांत विवाहाची मनाई होती, किंवा न, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्रही साधारणपणें आपल्याच जातीत विवाह करीत होते. मेम्यास्थिनीसनें या वेळचें जें वर्णन लिहून ठेविलें आहे त्यावरूनही हाच बोध होतो. तो म्हणतो, “ या जाति आपल्यातच विवाह करतात. ब्राह्मणांस मात्र त्यांच्या उच्च वर्णामुल्लेख सर्व जातीच्या स्त्रिया करण्याची परवानगी आहे. ” कदाचित् ही त्याची माहिती अपुरी असेल आणि क्षत्रिय, वैश्य हे

आपणांहून कनिष्ठ जातीच्या स्त्रिया करीत असतील. परंतु महाभारतकालीं असे अनुलो-मविवाह ब्राह्मण प्रत्यक्ष करीत असत ही गोष्ट एकंदर पुराव्यावरून स्पष्ट आहे व अनु० पर्व अ० ४४ यांत स्पष्ट वचनही आहे. पूर्वकालीं ब्राह्मणांची तिन्ही वर्णांच्या स्त्रियांपासून झालेली संतति ब्राह्मण मानली जात असे; पण पुढे पुढे हा नियम संकुचित होऊन महाभारताच्या वेळीं ब्राह्मण व क्षत्रिय या दोन स्त्रियांपासून झालेली संतति ब्राह्मण समजली जाई. विलोम व अनुलोम संबंधामुळे कांहीं धर्मबाह्य व कांहीं शुद्धाचारयुक्त अशा जाति निर्माण झाल्या होत्या व त्यांतील विवाह त्यांतील लोकांतच होत असत. नीच वर्णांतून उच्च वर्णांत जाण्याचा प्राचीन काळीं रिवाज असे, असे विश्वामित्राच्या उदाहरणावरून दिसते. पण ही गोष्ट महाभारतकालीं बंद पडली असावी. कारण, विश्वामित्राच्याच संबंधाने एक नवीन कथा अनुशासनपर्व अध्याय ३ व ४ यांत दिली आहे, ती मुद्दाम याच हेतूने दिली आहे. युधिष्ठिराने असा प्रश्न अचानक विचारिला “ भीष्मा, जर क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र यांना ब्राह्मण्य दुर्लभ आहे तर विश्वामित्र ब्राह्मण कसा झाला ? विश्वामित्राचा प्रताप विलक्षण आहे, त्या क्षत्रियाला ही लोकोत्तर कृत्ये कशीं करतां आली ? व अन्य योनींत प्रवेश न करतां याच देहांत ब्राह्मण्य कसे प्राप्त झाले ? ” याचे उत्तर भीष्माने जें दिलें आहे त्यांत अशी कथा सांगितली आहे कीं, भृगु ऋषीचा पुत्र ऋचीक यास गाधीची कन्या दिली होती. गाधीला पुत्र नव्हता तेव्हां गाधीच्या स्त्रीने म्हणजे ऋचीकाच्या सासूने ऋचीकापाशी पुत्र मागितला. इकडे ऋचीकाच्या स्त्रीनेही पुत्र मागितला. दोघीस ऋचीकांने चर मंत्रित करून दिले. आपल्या बायकोस ब्रह्म तेजानें मंत्रित

करून चर दिला व सासूकरितां क्षात्र तेजानें मंत्रित करून दिला. त्या दोघी मायलेकींनीं आपले चर अदलाबदल करून खाळे. यामुळे ऋचीकाला जमदग्नीच्या पोटीं परशुराम हा क्षत्रियांशी ब्राह्मण जन्मला व गाधीच्या स्त्रीला ब्रह्मतेजानें युक्त असा विश्वामित्र झाला अशी या अध्यायांत कथा आहे. ब्राह्मणांत क्षत्रियांचा पराक्रम करणारा परशुराम कसा जन्मला व क्षत्रियांत ब्राह्मणांचा पराक्रम गाजवणारा विश्वामित्र कसा जन्मला या दोन्ही गोष्टींचा येथें खुलासा केला आहे. हा खुलासा मागाहून केलेला दिसतो. पूर्वकालीं क्षत्रियांचे ब्राह्मण झाल्याची कित्येक उदाहरणे आम्ही प्रारंभी दिलीच आहेत, पण ही चाल यापुढे बंद पडली असावी. महाभारतकालीं अन्य जातीचा मनुष्य ब्राह्मण होऊं शकत नव्हता असे स्पष्ट दिसते. किंवा, वैश्य हा क्षत्रिय होऊं शकत नव्हता किंवा शूद्र हा वैश्य होऊं शकत नव्हता. कोणत्याही जातीस किंवा वर्णास आपला वर्ण किंवा जाति सोडतां येत नव्हती. निदान चार वर्ण तरी अभेद्य झाले होते व त्यांच्या संकरापासून झालेल्या जातिही अभेद्य झाल्या होत्या. यामुळे समाजांत एका प्रकारचे तंट्याचे स्वरूप कायम झालें होतें हें खरें, तथापि ब्राह्मणवर्णास आपल्याहून खालच्या तिन्ही वर्णांच्या स्त्रिया करण्याचा अधिकार होता. यावरून क्षत्रियांस दोन खालच्या वर्णांच्या स्त्रिया करण्याचा अधिकार असल्यानें समाजांत पक्का तुटकपणा नव्हता. याशिवाय आरंभी ब्राह्मणांची क्षत्रिय, वैश्य स्त्रीपासून झालेली संतति ब्राह्मण अशी मानली जात होती. ही गोष्ट विरोध कमी करण्यास अनुकूल होती, पण महाभारतकालींच थोडासा संकोच होऊन ब्राह्मणाला ब्राह्मण व क्षत्रिय स्त्रीपासून झाले-

ली संतति ब्राह्मण असें ठरले, व वैश्य स्त्रीपा-
मून झालेली संतति निराळी जात झाली.

महाभारतकाळी कोणकोणत्या जाति अ-
स्तित्वांत होत्या याची गणना शां० अ० २४६
यांत केलेली आहे. (भा. पु. ६ पा. ६५०)
मुख्य चार वर्ण असून त्यांचे संकराने अथ-
वा मिश्रणाने अधिरथ, अंबष्ठ, उग्र, वैदेह,
श्वपाक, पुलकस, स्तेन, निपाद, सूत, मगध,
अयोराव, करण, ब्रात्य, चांडाल वगैरे प्रति-
ल्लोम व अनुल्लोम विवाहाने झालेले सांगितले
आहेत. असा. याच अध्यायांत जातीचे हीन-
त्व कर्मावर अवलंबून असते किंवा उत्पत्तीवर
अवलंबून असते याही प्रश्नाचा निकाल केला
आहे आणि कर्म आणि उत्पत्ति ही दोन्ही
कारणे मुख्य आहेत असे सांगितले आहे.
“ हीन जाति व हीन कर्म हीं दोन्ही एका-
च्या वांट्यास आली असली तरी त्यांचे जाती-
ची परवां न करतां हीन कर्माचा त्याग करा-
वा म्हणजे त्याची उत्तम पुरुषांत गणना कर-
तां येईल. उलट उच्च जाति असून हीन कर्म
असेल तर त्या मनुष्याला हीनत्व आणते ”
तात्पर्य, कर्माची प्रशंसा योग्य रीतीने येथे केली
आहे पण जातीचे जन्मसिद्धत्व मान्य केले
आहे. येथे प्रश्न उपस्थित केला आहे की
“ अनेक ऋषि हीन जातींत उत्पन्न होऊन
श्रेष्ठ वर्ण कसे पावले ? आपल्याच जन्मांत
उत्तम वर्णां कसे पोचले ? ” यांचे उ-
त्तर याच अध्यायांत असे दिले आहे की,
‘ भुविजनांनी आपल्या तपाच्या सामर्थ्याने वाटे-
ल त्या क्षेत्रांत बीजारोपण करून आपल्या
संततीस ऋषित्वास पोचविले, ’ अर्थात् पूर्वी-
च्या ऋषींचे उदाहरण घेणे न्याय्य नाही
असे महाभारतकारांचे म्हणणे आहे. सारांश,
सौतीच्या वेळीं वर्ण व जाति अभेद्य झाल्या
होत्या व ब्राह्मणादि वर्णांत उत्पन्न होणारेच

आपल्या उत्पत्तिकर्त्या बापाच्या वर्णाचे मान-
ले जात होते.

धंद्याचा निर्बंध.

याप्रमाणे आपण वर्णव्यवस्थेच्या पहिल्या
स्वरूपाची येथवर चर्चा केली. लग्नाचे निर्बंध
कोणते व कसे उत्पन्न होऊन प्रारंभी वैदिक काळीं
वर्णव्यवस्थेचे काय स्वरूप असावे व सौतीच्या
काळी म्हणजे महाभारताच्या काळी त्यांचे रूप
काय होते याचा आपण विचार केला. आतां आप-
ण या व्यवस्थेच्या दुसऱ्या स्वरूपाकडे वळू
आणि कोणकोणत्या वर्णास कोणकोणते धंदे
करण्याचा अधिकार किंवा मुभा होती हे आप-
ण पाहू. जातीचे मुख्य दोन निर्बंध आहेत हे
पूर्वी सांगितलेच आहे. जातीच्या बाहेर जसे
लग्न करावयाचे नाही, तसेच जातीच्या बाहेर
धंदा करावयाचा नाही असा नियम होता.
तेव्हां प्रत्येक जातीचे धंदे कोणकोणते ठरलेले
होते आणि यास कांहीं अपवाद होते कीं
नाही, या विषयासंबंधाने पाहतां जो लग्नासं-
बंधाने अपवाद तोच धंद्यासंबंधाने होता हे
पाहून आश्चर्य वाटते. कोणत्याही वर्णाने आप-
त्काळी आपल्या खालच्या वर्णाचा कोणताही
धंदा करावा म्हणजे अनुल्लोम धंदा करावा, वरिष्ठ
वर्णाचा धंदा करूं नये, अर्थात् प्रतिल्लोम धंदा
करूं नये असा नियम कडकडीत होता. चारी
वर्णांचे धंदे महाभारतांत निरनिराळ्या ठि-
काणीं सांगितले आहेत त्यांचे थोडक्यांत वर्णन
असे:—ब्राह्मणाचे धंदे सहा होते. पठण—पा-
ठण, यजन—यजन, दान—प्रतिग्रह. यावरून
ब्राह्मणास षट्कर्माचा अधिकार आहे असे द्योत-
त. क्षत्रियाला यजन, अध्ययन, दान हीं मोकळीं
असून त्यांचे विशिष्ट कर्म प्रजापालन व युद्ध
हे होते. वैश्यांनाही ही तिन्ही कर्मे मोकळीं
असून त्यांस कृषि, गोरक्षण आणि वाणिज्य
ही तीन कर्मे विशिष्ट होती. शुद्रास फक्त

तिन्ही वर्णांची शुश्रूषा हेच काम होते. त्यान अय्ययन, यजन व प्रति.हे वद होते. क्रिवहु- ना शुद्र हा वर्ण आर्य वर्णाच्या बाहेर होता. वेदाध्ययनाचा अधिकार त्रिवर्णास म्हणजे आर्यामन होता. वैदिक संस्काराचाही अधिकार त्यांसच होता, अर्थात् अर्य हे निराळे वंशाचे अमून त्यांची नीति व संस्कृति, त्यांची बुद्धिमत्ता आणि त्याचे जेते या नात्याने अधिकार निराळे होते हे यावरून स्पष्ट दिसते. शुद्रांना त्यांनी समाजव्यवस्थेत घेतले, पण ते केवळ शुश्रूषा करण्याकरिता व आपण सर्व एका देशात राहतो या प्रेमाने, अमेच म्हणजे लागते. असो. निरनिराळ्या मुख्य व संकर वर्णांचे थंटे काय होत हे आपण विस्वाराणे पाहू आणि त्या प्रत्येकाच्या धंद्याचा निराळा विचार करू.

ब्राह्मणांचे धंदे.

ब्राह्मणांचे आय कर्तव्य अय्ययन हे होते. वेदांचे अय्ययन करून जतन करण्याचे कठीण काम त्यांनी पत्करले होते. हे काम त्यांच्या पवित्रपणास व मोठेपणास कारणीभूत झाले होते. वेदाध्ययन व सदाचरण येथेच त्यांचे इतिकर्तव्य संपले असे ठिकठिकाणी महाभारतात म्हटले आहे. वेदांचे अय्ययन करणे हे जरी तिन्ही वर्णांना मोकळे होते तरी ब्राह्मणांनी ते कर्म उत्तम रीतीने चालविले यात शंका नाही. वेदाबरोबर इतर विद्यांचेही अध्ययन ब्राह्मणांस करावयाचे होते. कारण, अध्यायनाचे काम ब्राह्मणांचे विशिष्ट कर्तव्य होते. सर्व वर्णांना ब्राह्मण हे गुरु अध्यापक होते. निरनिराळ्या वर्णांच्या निरनिराळ्या धंद्यास लागणाऱ्या विद्या ब्राह्मणांस शिकव्या लागत हे यावरून उघड आहे. सारांश, विद्यार्जन करण्याचे व विद्या शिकविण्याचे सर्वात अतिशय कठीण काम ब्राह्मणांनी आपल्या अंगा-

वर घेतले होते. अर्थात् ब्राह्मणांच्या चरितार्थाचे ओर्ज समाजांतले सर्व लोकांवर होते. अय्ययन व अध्यापन ह्यांचे काम अंगावर घेतल्याने स्वतःचा चरितार्थ चालविण्याकडे त्यांचे लक्ष अमूर्ण शक्य नव्हते. यामुळे ब्राह्मणांच्या चरितार्थाचा बोना लोकांवर विशेषतः राजांवर असे.

ब्राह्मणांचे दुमरे कर्तव्य, यजन व याजन, यजन म्हणजे यज्ञ करणे. प्रत्येक गृहस्थाश्रमी ब्राह्मणाने अग्नि ठेऊन रोज अग्निची पूजा व होम करावा, असा पूर्वकाळी नियम होता. वैदिककाळी प्रत्येक ब्राह्मण आपापल्या घरी अग्नि ठेऊन होमहवन करीत असे. (कैकेय उपाख्यान शांतिपर्व अ० ७६) यामध्ये कैकेय राजाने असे म्हटले आहे की 'माझ्या राज्यांत अविद्वान्, अग्न्याधान न केलेला किंवा यज्ञशील नमलेला एकही ब्राह्मण नाही' सारांश, अग्नि ठेऊन यजन करणे हे गृहस्थाश्रमी ब्राह्मणांचे मुख्य कर्तव्य होते असे पूर्वकाळी मानीत. याजन म्हणजे क्षत्रिय, वैश्य वर्णांचे लोक यज्ञ करतील, तेव्हा ऋत्विजांचे काम ब्राह्मणांनी करावे असे ठरले होते. क्षत्रियांनी ऋत्विज्य करून नये, असा नियम होता. विद्वान् ब्राह्मणाचा चरितार्थ चालण्यासाठी ही समाजव्यवस्था होती. त्याचप्रमाणे दान, प्रतिग्रह यांबद्दल ब्राह्मणास अधिकार होता. प्रतिग्रह म्हणजे दान घेणे हे ब्राह्मणांचे विशिष्ट कर्तव्य होते, म्हणजे दान घेण्याचा अधिकार ब्राह्मणांशिवाय इतरांस नव्हता. ब्राह्मण वेदाध्ययनामध्ये गुंतलेले असल्यामुळे त्यांस आपल्या चरितार्थ चालविण्याकडे लक्ष देता येत नव्हते, यामुळे त्यांना प्रतिग्रहाचा अधिकार ठेवला होता. समाजांत जे दानधर्म होत असत, त्याचा फायदा ब्राह्मणासच मिळत असे. याप्रमाणे ब्राह्मणांची तीन कर्तव्ये व तीन अधिकार होते.

वेदपठण करणें, अग्नि ठेवणें व यथाशक्ति दान करणें हीं त्यांचीं कर्तव्ये होतीं. अध्यापन, याजन व प्रतिग्रह हे त्यांचे अधिकार विशिष्ट होते. या तिन्ही अधिकारांनीं त्यांस द्रव्यप्राप्ति होऊन त्यांचा चरितार्थ चाले. वरील वर्णन केवळ काल्पनिक आहे किंवा ऐतिहासिक आहे, हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. वर्णविभागाच्या वर्णनांत नेहेमी महाभारतांत हें वर्णन येतें; परंतु वस्तुस्थिति कशी होती हें पाहिलें पाहिजे. ब्राह्मणांचे विशिष्ट अधिकार इतर वर्णांनीं चालविल्याचें महाभारतांत कोठेही उदाहरण सांपडत नाही. विश्वामित्रानें सूर्यवंशीं त्रिशंकु व कल्माषपाद वगैरे राजांचें याजन केले म्हणजे यज्ञ चालविले. परंतु तो त्या वेळीं ब्राह्मण झाला होता. प्रतिग्रह इतरांनीं घेतल्याची उदाहरणें कोठेही नाहीत. अध्यापनही ब्राह्मणच करीत असत. इतर वर्णांस त्या त्या वर्णाच्या विद्या ब्राह्मणच शिकवीत. कौरवांस धनुर्विद्या शिकविण्याकरितां ब्राह्मण द्रोणास नेमले होते. वरील कैकेयोपाख्यानांत असें म्हटलें आहे की, माझ्या राज्यांत क्षत्रिय कोणाकडे याचना करीत नाहीत व अध्यापन करीत नाहीत. दुसऱ्याचें यज्ञकर्मही चालवीत नाहीत. (भाषा ० पुस्तक ६ पा ० १५३) सारांश, महाभारत कालापर्यंत ब्राह्मणांचे विशिष्ट अधिकार इतरांनीं बळकावले किंवा चालविले नव्हते. आतां ब्राह्मणांचीं स्वतःचीं कर्तव्ये ब्राह्मण कोटपर्यंत चालवीत हें प.हें. वेदाध्ययन करणें व अग्नि सिद्ध ठेवणें हीं कर्तव्ये सवेच ब्राह्मणांनीं चालविलीं होतीं असें दिसत नाही. अशा कर्मांचा त्याग करणारे ब्राह्मण-समानांत होते. असें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं वेदाध्ययन न करणारे व अभ्याधान न करणारे ब्राह्मण शूद्र-तुल्य असल्यामुळे धर्मनिष्ठ राजाने त्यांजकडून कर घ्यावा व वेढीचीही कामें करवावी. यावरून

स्वकर्मनिष्ठ ब्राह्मणांना कर माफ होते व वेढी माफ होती असें दिसतें. नहुष राजानें ऋषींना आपली पालखी उचलवयास लावले, हा अर्थात् त्यानें गुन्हा केला असो, पण केवळ ब्राह्मण या नात्यानें ब्राह्मणांना दिलेल्या सवलतीचा फायदा कोणतेही ब्राह्मण भोगू शकत नाहीत हें तत्त्व महाभारतकाळीं मान्य होते. स्वकर्तव्य न करणारे ब्राह्मण प्रत्यक्ष शूद्र तुल्य मानले जात. ब्राह्मण इतर कामें करीत त्यांचाही उल्लेख या अध्यायांत आहे. (शान्ति ० प ० अ ० ७६) वेतन घेऊन पूजा करणें, नक्षत्रज्ञानावर उपजीविका करणें, समुद्रांतून नौकेनें जाणें वगैरे धंदे करणारे, तसेंच पुरोहित, मंत्री, दूत, वार्ताहर, अध्यारूढ, गजारूढ, रथारूढ किंवा पदाति अशी सैन्यांत नौकरी करणारे इत्यादि अनेक धंदे करणारे ब्राह्मण त्यावेळीं असत. राष्ट्रांमध्ये ब्राह्मण चोरी करूं लागला म्हणजे तो राजाचा अपराध मानीत. “ वेदेवेत्ता ब्राह्मण चौर्यकर्म करूं लागला तर राजानें त्याचा चरितार्थ चालवावा. तसें करूनही जर तो त्या कर्मापासून परावृत्त होणार नाही तर त्याला राष्ट्रांतून हाकून द्यावें. ” याप्रमाणें ब्राह्मण निरनिराळे धंदे हल्लींप्रमाणेंच त्या काळीं करीत होते असें म्हणावें लागतें.

अशाप्रकारचे धंदे जे ब्राह्मण करीत असत ते आपत्तीमुळेच नव्हे, तर केवळ स्वभाववैचित्र्यामुळे करीत असत असें दिसतें. ब्राह्मणांच्या अंगी स्वभावतः जो वैराग्याचा व शांतीचा प्रभाव असावयास पाहिजे तो कमी झाला होता, व लोकांची प्रवृत्ति निरनिराळीं कामें करून आपली व्यावहारिक स्थिति उत्कर्षास पोचविण्याचा साहजिक मोह ब्राह्मणांस पडत होता. ब्राह्मणाने आपत्ति आली असतां आपल्या खालच्या वर्णाच्या धर्माचें अवलंबन करून चरितार्थ चालवावा अशी परवानगी होती. म्हणजे

ब्राह्मणाने क्षत्रियांचें कर्म करून सैन्यांत नोकरी करावी अशी त्यास परवानगी होती. प्राचीन काळी क्षत्रियवृत्तीचे ब्राह्मण पुष्कळच असले पाहिजेत. एक तर, ब्राह्मणक्षत्रिय यांमधील भेद प्राचीन काळी थोडा होता व दुसरे ब्राह्मण क्षत्रियस्त्रिया पुष्कळ करीत यामुळे क्षत्रियोत्पन्न ब्राह्मण साहजिक क्षत्रिय वृत्तीकडे जात. आपत्काळी ब्राह्मणांनी वैद्य धर्माचा अवलंब करावा की नाही ? असा प्रश्न युधिष्ठिराने भीष्मास केला आहे. (शान्तिप० अ० ७८) ब्राह्मणाने अशा वेळी कृषि व गोरक्षणा यांजवर उपजीविका करावी असे भीष्माने सांगितले आहे. मात्र ब्राह्मण क्षात्रधर्माने वागण्यास असमर्थ असेल तरच या रीतीने उपजीविका करावी असे म्हटले आहे. किंबहुना, क्रयविक्रयाचाही धंदा करावा असे होते, पण मध, मीठ, पशु, मांस व शिजलेले अन्न यांचा विक्रय करू नये असे सांगितले आहे. अर्थात् महाभारतकाळी ब्राह्मण शिपायाचा धंदा करीत होते इतकेंच नव्हे तर शेती, गोरक्षण, दुकानदारी इत्यादि धंदे हल्लीप्रमाणे तेव्हाही करीत, बहुधा आपत्प्रसंगाने करीत असे दिसते.

क्षत्रियांचें कर्म.

आतां आपण क्षत्रियांच्या धंद्याकडे वळू. त्यांस अध्ययन, यजन व दान यांचा अधिकार होता, म्हणजे वेदाध्ययन करून आपल्या घरी अग्नि ठेऊन होमहवन करण्याचा व यथाशक्ति दान देण्याचा त्यांस अधिकार होता. पण हे त्यांचे धंदे नव्हते, म्हणजे उपजीविका अगर चरितार्थ चालविण्याचे ब्राह्मणाप्रमाणे हे त्यांचे मार्ग नव्हते. क्षत्रिय पूर्वकाळी वेदाध्ययन चांगले करीत व होमहवनही स्वतः समजून करीत असे मानण्यास हरकत नाही. वेदपारंगत व यजनशील अशा क्षत्रिय राजांची पुष्कळ वर्णने महाभारतांत आहेत. पूर्वोक्त

कैकेय आल्यानामऱ्ये असे स्पष्ट म्हटले आहे की माझ्या राज्यांत क्षत्रिय अध्ययन करितात, व स्वतः यज्ञ करितात. पूर्वकाळी ब्राह्मणांची व क्षत्रियांची बहुतेक बरोबरी वेदाध्ययनांत असे, हे ब्राह्मणांतील व उपनिषदांतील अनेक वर्णनावरून दिसते, पण हळुहळु वेदविद्या जसजशी कठीण झाली व यज्ञयाग जसजसे क्लिष्ट झाले तसतसे हे काम विशेष जातीचेच होऊन क्षत्रियांत त्याची प्रवृत्ति कमी झाली. महाभारतकाळी क्षत्रियांचे वेदप्रावीण्य कमी झाले असावे. कारण, युधिष्ठिर हा वेदांत प्रवीण होता व यज्ञादि कर्मांत कुशल होता, याबद्दल त्याची तारीफ होण्याऐवजी एकदोन ठिकाणी महाभारतांत त्याची निंदाच केलेली आढळते. सामान्यतः सर्व क्षत्रियांची वेदांत प्रवीणता महाभारतकाळी असती तर अशी निंदा करण्याचे कोणाच्याही मनांत आले नसते. अर्थात् सौतीच्या वेळी वेदविद्या पठण करण्याचे काम क्षत्रियांत कमी पडले होते. असो. क्षत्रियांचा विशिष्ट धंदा म्हणजे प्रजापालन व युद्ध. युद्धांत शौर्य करण्याचे काम क्षत्रियांचेच होते. ते काम पूर्वीपासून ते उत्तम रीतीने बजावीत होते. क्षत्रियांची 'युद्धे चाप्यपलायन' अशी वृत्ति साहजिक होती. शास्त्राचा धंदा त्यांनीच चालविला होता. पण कित्येक ब्राह्मणही या धंद्यांत होते. शिवाय विशेष आपत्तीच्या प्रसंगी सर्व जातींनी शस्त्रग्रहण करावे अशी शास्त्राची परवानगी होती. याशिवाय लढाईच्या कामास जितके लोक तयार होतील तितके पाहिजेच आहेत. हा धंदा असाच आहे की, त्यांत शत्रूंचाच रिबाव आहे. यामुळे ज्यास शूरत्व असेल त्यास तो धंदा करण्यास मुभा दिलीच पाहिजे, हे उघड आहे. महाभारतकाळी बहुतेक क्षत्रिय याच धंद्यांत होते. आपत्प्रसंगानेही क्षत्रियांने

कधी याचना करूं नये असा लोकांचा कटाक्ष असे यामुळे व याचना हा ब्राह्मणांचा स्वतः होऊन कबूल केलेला धंदा असल्याने तो प्रतिलोम या दृष्टीनेही क्षत्रियांस मोकळा नव्हता. क्षत्रियांस फक्त आपत्प्रसंगी वैश्यवृत्ति मोकळी होती, म्हणजे शेती व गोरक्षण यांचे कोणतेही काम क्षत्रियांस करावयास पाहिजे होते व त्याप्रमाणे शेती करणारे क्षत्रिय महाभारतकाळी होते किंवा नाही हे निश्चयाने सांगता येत नाही, तथापि असावेत असे अनुमान करण्यास जागा आहे. असो, क्षत्रियांचा युद्धाशिवाय धंदा म्हटला म्हणजे प्रजापालन हा होता. राज्य करणे हे क्षत्रियांचे कर्म आहे, हा त्यांचा विशेष अधिकार आहे असा निर्बंध होता. राज्ये त्या वेळेस लहान लहान होती हे प्रसिद्ध आहे. अशा सर्व लहान राज्यांत क्षत्रियच राज्य करीत. महाभारतकाळी किंवा त्यापूर्वी बहुतेक सर्व राजे क्षत्रिय होते. क्षत्रियाशिवाय इतर वर्णास राज्य करण्याचा अधिकार नव्हता. इतर वर्णांनी आर्य देशांत राज्य केल्याचा दाखलाही महाभारतांत कोठे नाही. स्लेच्छ राजे व आर्य राजे अर्जुनांना अश्वमेधप्रसंगी जिकले असे वर्णन आहे. हे स्लेच्छ राजे हिंदुस्थानांत त्या काळी कोण कोण होते हे सांगता येत नाही. हे स्लेच्छ राजे बहुधा हिंदुस्थानच्या बाहेरचे होते. या काळी स्लेच्छ ही संज्ञा उत्तरेकडील शक्यवनांना होती इतकेंच नव्हे तर दक्षिणेकडील आंध्र, द्रविड, चोल, केरल वगैरेना सुद्धा होती, अर्थात् अद्याप यांचा अंतर्भाव आर्यावर्तात नव्हता व तेथे आर्य वस्तीही नव्हती. अशा देशांत प्रजाही स्लेच्छ व राजेही स्लेच्छ असले पाहिजेत व हे योग्य होते. असो. या प्रश्नाचा अधिक विचार अन्यत्र आपण करूं. पण येथे एवढी गोष्ट सांगितली

पाहिजे की, आर्य प्रजेच्या देशांत क्षत्रियच राज्य करीत. ब्राह्मण किंवा वैश्य यांनी राज्य केल्याचा दाखला महाभारतांत नाही. शूद्र राजांचे वर्णन एका उपनिषदांत आहे, व निपादाधिपति गुह यांचे वर्णन रामायणांत आहे पण ही लहान लहान राज्ये त्या लोकांची म्हणजे शूद्रांनी व निपादांचीच असावीत असे अनुमान आहे. असो. तर राज्य करण्याचा हक्क क्षत्रियांचाच होता, तो महाभारतकाळी वैश्यांनी किंवा ब्राह्मणांनी बळकावला नव्हता. हा अधिकार चंद्रगुप्ताने किंवा त्यानंतर प्रथम बळकावला. चंद्रगुप्तकाळी किंवा त्यानंतर लौकरीच महाभारत झाले त्यांत “नंदांत क्षत्रियकुलं” या वचनाचा पुढील पुराणाप्रमाणे कोटेंच उल्लेख नाही, हे साहजिक आहे. महाभारतापर्यंत परंपरा क्षत्रिय राजांचीच होती. ही परंपरा पुढे पक्की बिघडली. चंद्रगुप्ताने राज्य बळकावल्यावर अनेक शूद्र व ब्राह्मण राजे झाले. पुढे शक्यवन झाले. पुढे आंध्र झाले. सारांश, राज्य, निदान सार्वभौमत्व पुन्हां क्षत्रियांच्या कुळांत हिंदुस्थानच्या इतिहासांत आले नाही. तथापि लहान लहान क्षत्रियांची राज्ये हिंदुस्थानांत नेहमी होती. “दानमीश्वरभावश्च क्षात्रकर्म स्वभावजं” या गीतांतली वाक्याप्रमाणे राज्य करण्याची वृत्ति ही क्षत्रियांत इतकी सहज व मुरलेली आहे की हल्लीही क्षत्रियांस राज्य असल्यावांचून, मग ते कितीही लहान असो, एका गांवाचे का असेना, समाधान वाटत नाही. याच सहज प्रवृत्तीला अनुसरून युधिष्ठिराचे प्रसिद्ध मागणे होते, “आम्हां पांच भावांना निदान पांच गांवें तरी दे” असे जे त्याने शेवटचे मागणे मागितले त्यांत सहज स्वभावाचे पूर्ण प्रतिबिंब उतरले आहे. असो. तर याप्रमाणे क्षत्रियांचा राज्य करणे हा सहज धंदा व उद्योग होता. कारण, त्यांस मिशा

मागावयाची नाही, शेतीही करावयाची नाही. दोन्ही गोष्टीत हलकेपणा वाटत असे. तेव्हां अगदी गरीब स्थितीतल्या लोकांना शिपाईगिरी होती, पण बरिष्ठ लोकांना कोर्टे तरी राज्य असलेच पाहिजे व हा त्यांचा राज्य करण्याचा हक्क त्यांनी महाभारतकाळापर्यंत चांगला जतन केला होता. त्यांत ब्राह्मण किंवा वैश्य शिरले नव्हते.

वैश्यांचे कर्म.

आतां वैश्यांच्या साहजिक धंद्याविषयी लिहूं. कृषि, गोरक्षणा आणि वाणिज्य हे वैश्याचे मुख्य धंदे आहेत असें भगवद्गीतेत सांगितले आहे. महाभारतांत शांतिपर्वीतही हीच गोष्ट सांगितलेली आहे. शेतीचा धंदा वैश्यांचा पूर्वकाळीं होता व गोरक्षणाचा म्हणजे गवळ्यांचाही धंदा त्यांचाच होता. ही परिस्थिति फार प्राचीनकाळाची आहे. हल्ली हे दोन्ही धंदे वैश्यांत नाहीत. गोरक्षणाचा धंदा अनेक शूद्र लोकांकडे गेलेला आहे व शेतीचा धंदाही शूद्र, रजपूत व ब्राह्मण यांकडे गेलेला आहे, पण हा धंदा प्राचीन काळीं आर्यवर्णीं वैश्य करीत असत यांत संदेह नाही. सौतीच्या काळीं ही परिस्थिति बदलली असावी. कारण, त्याकाळीं शूद्रांची स्थिति बरीच सुधारलेली होती असें पुढील विवेचनावरून दिसून येईल. वाणिज्य हा धंदा मात्र वैश्यांनी ठेविला आहे. तो पूर्वकाळापासून आद्यापर्यंत त्यांचेचकडे आहे. या धंद्यांत इतरांचा प्रवेश फार थोडा आहे. हजारों वर्षांच्या आनुवंशिक संस्कारांनी वैश्य आपला धंदा करण्याच्या कामांत अत्यंत तरबेज झाले आहेत, तेव्हां व्यापारांत त्यांच्याशीं स्पर्धा करण्यास इतर वर्ण शक्त नाहीत. असो. ह्या विचाराची दिशा बाजूस ठेवून वैश्य आपला विशिष्ट धंदा वाणिज्य हा पूर्वकाळापासून महाभारतकाळा-

पर्यंत करीत होते. पूर्वी बहुधा वैश्यांच्या जातींत बरेच लोक सामील असून हल्लीं ही जात संकुचित झाली आहे, म्हणजे कृषि करणाऱ्या अनेक वैश्य जाति शूद्रांत गणना होऊं लागल्या असाव्यात. यांचे कारण वेदाध्ययन व यजन हे जे दोन अधिकार ब्राह्मण क्षत्रियांप्रमाणे वैश्यांसही होते ते त्यांनीं आपले चालविले नाहीत. क्षत्रियांत वेदाध्ययन कांहीं तरी ठिकले असावे. पण वैश्यांत ते बरेच कमी झाले असावे, तथापि ते अगदीं लुप्त नव्हते. व्रजांतील गोपगोपी ह्या वैश्य जातीच्या होत्या व गोपांनीं यज्ञ केल्याचे वर्णन भागवतांतही आहे याशिवाय शेतीच्या धंद्यांत शूद्रांशीं नेहमीं सहवास येऊन पडल्यामुळे ही वेदाध्ययनाची प्रवृत्ति कमी झाली असावी. अशा कारणांनीं कित्येक वैश्य जाति हल्लीं शूद्रांत मोडूं लागल्या आहेत त्या महाभारतकाळीं नसाव्या. जाट हे कृषि करणारे व गूजर गोरक्षा करणारे मुळचे वैश्य असावे. कारण, हे लोक स्वरूपाने पूर्णपणे आर्य आहेत यांबद्दल शीर्षमापनशास्त्र वेत्ते यांचेही भिन्न मत नाही. असो. महाभारतांतील हीं वर्णने प्रत्यक्ष स्थिति द्योतक आहेत किंवा परिगणित होत आलेलीं पुढे चालत आली आहेत हे सांगतां येणें कठीण आहे. तथापि पूर्वकाळीं कृषि व गोरक्षा हे वैश्यांचे धंदे प्रत्यक्ष होते हे उघड आहे.

नच वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनीति ।
वैश्येवेच्छति मान्येन रक्षितव्याः कथंचन ॥

(२३ शां. अ० ६०)

सौतीच्या काळीं यांत थोडासा फेरबदल झाला असावा आणि वैश्यांचा धंदा व्यापार किंवा वाणिज्य हाच राहिला असावा.

शूद्रांचे कर्म.

आतां आपण शूद्रांचा विचार करूं. प्राचीनकाळीं शूद्रांची स्थिति केवळ दासांची

होती. त्यांनी त्रैवर्णिकांची शुश्रूषा करावी असें ठरून त्याप्रमाणें ते करीत होते. त्यांस अध्ययन किंवा यजन याचा अधिकार नव्हता, इतकेंच नव्हे तर द्रव्यसंचयाचाही नव्हता. त्यांस पोटभर अन्न घालणें व जुनी झालेलीं वस्त्रे त्यांस देणें एवढेंच मालकाचें कर्तव्य होतें. ही स्थिति पुढें बदललीच असली पाहिजे. शूद्रांची संख्या उत्तरोत्तर जशी आर्यांची वस्ती दक्षिणेकडे कमी होत गेली तशी वाढली असावी. याशिवाय हे लोक शेती अधिक करूं लागले असावे. दक्षिणेकडील राष्ट्रांत वैश्य आर्य कमी असल्यानें शेतीचा धंदा बहुतेक शूद्रांवर पडला. अर्थात् त्यांची परिस्थिति बदलली. शूद्रांस वनद्रव्य मिळविण्याचा अधिकार मिळाला. शां० अ० १० यांत शूद्रांनें राजाची परवानगी घेऊन द्रव्यसंचय करावा असें सांगितलेलें आहे, पण ही परवानगी नेहमींचीच झाली. हळुहळू द्रव्याबरोबर यज्ञयागादि करण्याचा अधिकार मिळाला व दान देण्याचाही अधिकार मिळाला. मात्र शूद्रांनीं यज्ञिय व्रत आचरण न करतां अमंत्रक यज्ञ करावे.

स्वाहाकारवपदकारौ मंत्रः शूद्रे न विद्यते ।

तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्धृजेताव्रतवान्स्वयम् ॥

(३८ शां० अ० ६०)

शूद्राला स्वाहाकार व षट्कार व वेदमंत्र यांचा अधिकार नाही. ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद यांचा अधिकार शूद्रांस नाही असें या अध्यायांत म्हटले आहे. यजन-दान-यज्ञाचा अधिकार सर्व वर्णांना आहे. श्रद्धायज्ञ सर्व वर्णांना विहित आहे वगैरे वचनांवरून असें दिसते कीं, आर्य धर्मातील बहुतेक क्रियांचा—श्रद्धादिकांचा मुद्दां अधिकार शूद्रांना महाभारत पूर्वकाळापासून मिळाला होता. ही स्थिति शूद्र म्हणजे केवळ दास अशा परिस्थितीतून निघून शूद्रांना स्वतंत्र धंदा, शेती वगैरेचा अधिकार

मिळाला व ते द्रव्यसंपादन करूं लागले, तेव्हापासून आली हें उघड आहे. पण त्रैवर्णिक आर्य यांनी आपल्या वैदिक कर्मांचा अधिकार शूद्रांस दिला नाही. तिन्ही वर्णच फक्त अध्ययनाचे अधिकारी होते; अर्थात् वैदिक समंत्रक क्रियाही त्यांसच समजणें शक्य होते. असो. तर याप्रमाणें शूद्रांचा धंदा व कर्माधिकार वैदिक काळाहून महाभारतातकाळापर्यंत नव्याच बरच्या दर्जास येऊन पोचला होता.

संकरजातीचे धंदे.

निरनिराळ्या वर्णांच्या संकरापासून उत्पन्न झालेल्या जातींचीं विशिष्ट कर्तव्ये अथवा धंदे काय होते हें पाहू. मुख्य प्रतिलोम विवाहापासून उत्पन्न झालेली जात मूत यांची होती. यांची उत्पत्ति ब्राह्मण स्त्रीपासून क्षत्रिय पतीस झालेली संतति अशी दिलेली आहे. (अनुशासनपर्व अध्याय ४८) सूतांचा धंदा राजांचे स्तुतिपाठ करण्याचा असा येथें दिलेला आहे. या सूतांचा पुराणें पाठ करून तीं सांगण्याचाही धंदा होता असें दिसते. महाभारत सांगणारा हा लोमहर्षण सूताचा मुलगा होता. याला पौराणिक असेंच म्हटलें आहे. पुराणांमध्ये राजांच्या वंशावळी असावयाच्या. राजांच्या व ऋषींच्या वंशावळी ठेवण्याचें काम सूतपौराणिकांकडे होते. हल्लींचे भाट हेही त्याच धंद्याचे आहेत. तेही वंशावळी ठेवतात व राजांच्या स्तुती करतात. भाटांची जात ब्राह्मणांप्रमाणेंच पूज्य मानलेली आहे. भागवतांतील एका हकीगतवरून असें दिसते कीं, लोमहर्षण हा ब्राह्मण होता असें मानण्याचें विशेष कारण नाही, कारण सूतांना वेदाचा अधिकार होता असें स्पष्ट दिसते. कर्ण हा सूत

१ सूतास भृगुकाळाची वंशावळ शांग अशा आदिपर्वत धौनकाचा प्रथम प्रश्न आहे.

अधिरथिपुत्र असून वेदपठण करीत असे. कुंती त्यास भेटावयास गेली तेव्हां तो भागीरथी-तीरावर ऊर्ध्वबाहु वेदघोष करीत होता (उद्यो. अ. १४४ पा. ४३८). ब्राह्मण व क्षत्रिय या दोन वरिष्ठ वर्णांतून उत्पन्न झाली असल्या-मुळे सूतांची जात ब्राह्मणासारखीच मानलेली असावी, व हल्लीही रजपूत राज्यांत भाट व ब्राह्मण यांस सारखाच मान आहे.

सूतांचा आणखी एक धंदा होता, असें दिसते. तो सारथ्यही करीत. रथ हांकलणें हें सूतांचें काम होतें. अधिरथी असेंही त्यास नांव होतें. कर्ण हा अधिरथीचा मुलगा होता. म्हणजे तो एका सारथ्याचा पुत्र होता. म्हणूनच त्यास द्रौपदीनें वरिलें नाहीं. सूतांना धंदा कोणता द्यावा याच्या विचारांत त्या वेळची परिस्थिति लक्षांत घेतां आईबापांच्या दोघांच्या धंद्याप्रमाणें त्यांचा धंदा ठरविण्यांत आला असावा. ब्राह्मणांचा धंदा बुद्धीचा या दृष्टीनें वेदांच्या खालोखाल पुराणांचें अध्ययन हें सूतांस सांगितलें असावें; व क्षत्रियांचा धंदा युद्ध तो सूतांचा पिता क्षत्रिय या नात्यानें आला असेल म्हणजे सूतांस सारथ्याचा धंदा सांगिलला असावा. अशाच प्रकारची व्यवस्था दक्षिण आफ्रिकेमध्ये युरोपीयन लोकांची नीग्रो स्त्रियांपासून जी संतति झाली आहे, त्याच्या संबंधानें केलेली आहे व त्यांना हाच धंदा म्हणजे सारथ्य करण्याचा व घोड्याची चाकरी करण्याचा धंदा लावून दिलेला आहे. तसेंच हिंदुस्थानांतही युरोपियन पुरुषांपासून एशियाटिक स्त्रियांस जी संतति झाली आहे त्या युरेशियन लोकांस युरोपियनाहून कमी दर्जाचा लेखणीचा धंदा लावून दिला आहे. हल्लींचे युरोपीयन हे हल्लींचे हिंदुस्थानचे ब्राह्मण क्षत्रिय होत. यांच्या शूद्र स्त्रींपासून झालेल्या संततीस त्यांनीं आपल्या बरोबरचें लेखिलें नाहीं.

तर त्यांची त्यांनीं निराळी जात बनविली आहे आणि त्यांनीं त्यांच्याकरितां स्पष्ट नव्हे तरी अप्रत्यक्षपणें निराळा धंदा लावून दिलेला आहे. या उदाहरणावरून प्राचीन काळी हिंदुस्थानांत आर्य लोकांत मिश्रवर्ण निराळ्या जातीचे व निराळ्या धंद्याचे कसे उत्पन्न झाले हें वाचकांच्या लक्षांत येईल.

असो. वैश्याला ब्राह्मण स्त्रीपासून जी संतति झाली त्यास वैदेह असें नांव होतें. याचें काम अन्तःपुरांतील स्त्रियांचें रक्षण करण्याचें होतें. तसेंच क्षत्रिय स्त्रीच्या ठिकाणीं वैश्यापासून जी संतति झाली ती मागध होय. या मागधांचें काम म्हणजे राजांचे स्तुतिपाठ करण्याचें होतें. या तिन्ही वरिष्ठ वर्णांच्या प्रतिलोम विवाहापासून झालेली संतति सूत, वैदेह, मागध या जाती चांगल्या गणल्या असून त्यांचें काम राजांचे स्तोत्रपाठ गाणें हें होतें. 'सूतवैदेहमागधाः' असें या जातींचें नेहेमी नांव येतें.

आतां शूद्रापासून वरिष्ठ वर्णांच्या स्त्रियांस जी संतति होते तिच्या धंद्याची आपण व्यवस्था पाहू. वैश्य स्त्रीला शूद्रापासून जी संतति झाली तिला 'आयोगव' म्हणत. ही जात कमी निंद्य होय. यांचा धंदा सुतार-कामाचा होता. क्षत्रिय स्त्रीला शूद्रापासून जी संतति झाली ती अधिक निंद्य निषाद जातीची होय. यांचें काम मासे मारण्याचें होतें; व पारथ करण्याचें होतें. पांडवांना दुर्योधन म्हदांत लपल्याची जी खबर मिळाली ती निषादांपासून मिळाली असें वर्णन आहे. शेवटीं ब्राह्मणस्त्रीपासून शूद्राला जी संतति झाली ती अतिशय निंद्य चांडाल होय. त्यांचें काम देहांतशासनाला योग्य अशा अपराध्यांचे शि-रच्छेद करणें हें होतें. अनुलोम जातीपैकीं अंबष्ठ, पारशव व उग्र या जाती सांगितल्या

आहेत. त्यांचे धंदे (अनु० पर्व पु० ७ अ० ४८) यांत वर्णिलेले नाहीत. तथापि त्यांचा धंदा द्विजांची सेवा करणे हा होता. संकर जातीत मुद्दां सजातीय स्त्रीपुरुषापासून त्यांच्याच जातीची संतति उत्पन्न होते, असे सांगितले. परंतु या नियमाचे उल्लंघन होऊन उत्तम पुरुष व अधम स्त्री व अधम पुरुष व उत्तम स्त्री यांच्या समागमाने कमी अधिक मानाने निम्ब संतति उत्पन्न होते. विशेषतः प्रतिलोम संतति वाढत जाऊन एकापेक्षा एक हीन अशी पंधरा प्रकारची बाह्यतर संतति निर्माण होते असे येथे सांगितले आहे. त्यांपैकी कांहींचीं नावे येथे देऊं. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य यांचा क्रियालोप झाल्यास त्यास दस्यु मानतात, अशा दस्यूपासून आयोगव स्त्रीच्या टिकाणी जी संतति जन्मास येते ती सैरंध्र असे नांव पावते. यांचे काम पुरुषांनी राजे लोकांचे अलंकार, पोषाख यांची व्यवस्था ठेऊन उड्या लावणे, पादसंवाहन करणे हे होते; व स्त्रियांचे काम त्याच प्रकाराने राण्यांची सेवा करणे हे होते. वास्तविकपणे ही संतति दासकुलांतली नव्हे तथापि तिला सेवामुक्ती करण्याचाच नियम होता असे येथे म्हटले आहे. (पान १७६) सैरंध्री जातीविषयी दोन शब्द अधिक लिहिले पाहिजेत. ही जात आर्यवर्णी पति व आयोगव स्त्री याजपासून झालेली होती. यामुळे ती बाह्य किंवा बाह्यतर जातीपैकी नसावी. द्रौपदीने सैरंध्रीचा वेष घेतला होता त्या वेळेचे तिचे भाषण असे आहे. “ सैरंध्री नांवाच्या स्त्रिया लोकांच्या घरी कलाकुसरीची कामे करून आपले पोट भरत असतात. ” या स्त्रिया भुजिण्या आहेत असेही वर्णन केले आहे, म्हणजे यांच्यावर मालकाची एका प्रकारची जास्त सत्ता असते. यासाठी सैरंध्रीने माझे गंधर्व पति आहेत असे सांगितले

होते. अर्थात् दासीपेक्षां सैरंध्रीची सामान्यतः जास्त दर्जाची स्थिति असावी. असो. या सैरंध्रांचे मागध-सैरंध्र, फासेपारध्यांचे काम करणारे, वैदेह-सैरंध्र, दारु तयार करणारे कौरे भेद सांगितले आहेत. सैरंध्र स्त्रीपासून चांडालांना जी संतति होते त्यांना श्रपाक म्हटले आहे. या श्रपाकांचे नांव भगवद्गीतेतही आलेले आहे. ह्या जाति बहुधा गांवाच्या बाहेर राहणाऱ्या अतिशय नीच धंदा करणाऱ्या मूळच्या गलिष्ठ रहिवाशांपैकीं असाव्यात व कुत्री, गाढवे इत्यादिकांच्या निषिद्ध मांसावर उपजीवन करणाऱ्या असाव्यात. आयोगवस्त्री व चांडाल यांजपासून पुद्गस ही जाति उत्पन्न होते व ही घोडे, हत्ती यांचे मांस खाते व प्रेतावरील वस्त्रांनी देह आच्छादन करिते व खापरांत जेवते असे वर्णन केलेले आहे. श्रपाकांचा धंदा स्मशानामध्ये प्रेत राखण्याचा होता. या अनेक अतिशय निम्ब जातींनी गांवाच्या बाहेर रहावे असा नियम तेव्हाही होता व हल्लीही अमलांत आहे. वर्णसंकराचे जे भयंकर निंद्यत्व महाभारतांत वर्णन केले आहे त्याची कल्पना वरील विवेचनावरून होईल. संकरजातीची संख्या अनंत आहे असे म्हटले आहे. तथापि मुख्य संख्या १५ असून त्यांत सर्व भेदोपभेदांचा अन्तर्भाव होतो असे सांगितले आहे, त्या को गत्या होत्या हे सांगितले नाही. तथापि सूत, वैदेह, मगध या प्रतिलोम व अंबष्ठ, पारशव या अनुलोम जाति चातुर्वर्ण्यात व सनातन समाजांत सामील असून निषाद, चांडाल व पुद्गस इत्यादि बाह्य व बाह्यतर अनार्य जाति होत्या. त्यांतही आर्य जातीचे थोडे तरी मिश्रण असावे. कारण, ह्या म्लेच्छ जातीहून भिन्न होत्या, अशी कल्पना होती. यांची वस्ती आर्यावर्तातच असून त्या इतर वर्णांना धरून होत्या व त्यांचा धर्म सनातन

धर्माव्यतिरिक्त नसून त्या सर्वांस सनातन धर्माचे मुख्य नियम लागू होते. ते चातुर्वर्ण्याच्या बाहेर होते तथापि त्यांस सोडून नव्हते. त्यांस अनर्थ असें म्हटलें आहे तरी ते स्लेच्छ नव्हते. आर्य शब्द जातिवाचक त्रैवर्णिक अर्थी आहे व आर्य संस्कार ज्यांना होतात त्या अर्थी आहे, अर्थात् या निघ जाति त्रैवर्णिकाच्या बाहेर व अशुद्ध आचरणाच्या होत्या. तथापि त्या त्रैवर्णिकांस किंवा त्यांच्या समाजास व धर्मास सोडून नव्हत्या. असो. तर चातुर्वर्ण्य हे हिंदुस्थानांतील समाजव्यवस्थेचें एक प्रधान अंग असून जेथे चातुर्वर्णाची व्यवस्था नाही तो देश स्लेच्छ होय असें मनुस्मृतीत स्पष्ट सांगितलें आहे. मग तेथील लोक आर्य भाषा बोलणारे असले तरी हरकत नाही. महाभारताच्या अथवा सौतीच्या काळीं वर्णव्यवस्था मध्यदेशात पूर्णपणे अमलांत होती असें दिसते. हिंदुस्थानच्या कोणकोणत्या भागांत वर्णव्यवस्था पूर्णपणे चालू होती याचें अनुमान कर्णपर्वातील कर्णाच्या शल्यनिर्दापर भाषणावरून करतां येण्यासारखें आहे. मत्स्य, कुरु, पांचाल, नैमिष, चेदि इत्यादि देशांतील लोक शाश्वत धर्माचें पालन करतात परंतु मद्र देशांतील व पांचनंद देशांतील लोक धर्माचा लोप करतात असें क० अ० ४९ यांत म्हटलें आहे. (भा० पु० ९ पा० ११४) याचेच पूर्वीं असेंही म्हटलें आहे कीं, बाल्हीक देशात प्रथम मनुष्य ब्राह्मण होतो. मग सत्रिय, मग वैश्य, मग शूद्र, मग नापित होतो आणि ह्याप्रमाणें तो नापित झाला तरी तो पुन्हां ब्राह्मण होतो आणि ब्राह्मण झाल्यावर त्याचाच गुलाम होतो. याजवरून पंजाबांत वर्णव्यवस्था कांहीं ढिली पडली असल्याचें अनुमान होतें. या भाषणांत अतिशयोक्ति आहे हे निर्विवाद आहे तरी पण वर्णव्यवस्थेचें स्वरूप नितकें कुरु यांच्यांत कड-

कडीत होते तितकें पंजाबांत नसावें. व आश्रय हे कीं, हल्लींही खाण्यापिण्याच्या बाबतीत पंजाबांत फारसा निर्वध नाही. याशिवाय कारस्कर, महिषक, कालिंग, केरल, कर्कोटक इत्यादि दुर्धर्मी लोकांशीही संपर्क करून नये असें पा० ११३ वर म्हटलें आहे. यांत कित्येक दासिणेकडील देशांचें नांव आहे. अद्याप या देशांत आर्य लोकांची वस्ती कमी होती, पूर्णपणे झाली नव्हती असें वाटते. कदाचित् हे देश जैन व बौद्ध धर्माच्या छायेखालीं या वेळीं बरेच आले असावे. या धर्मींनीं जातिभेदास आपणच फाटा दिला होता हे पूर्वीं सांगितलेच आहे. तथापि हिंदुस्थानांत चातुर्वर्ण्याच्या व्यवस्थेचें जे पूर्ण प्राबल्य झालें त्याची छाया इतर हिंदुस्थानांतील देशांत पडल्यावांचून राहणें अशक्य होतें. यामुळे हळुहळू हिंदुस्थानच्या सर्व भागांत चातुर्वर्ण्याची व्यवस्था प्रबल झाली व कडकडीतपणे अमलांत आली. पंजाबाचा संपर्क स्लेच्छ देशाशीं विशेष असल्यानें मात्र त्या व्यवस्थेंत थोडासा दिलेपणा होता. तो लग्नव्यवहाराच्या बाबतीत, खाणें पिणें किंवा धंदा यांच्या बाबतीत होता हे आपण वर पाहिलेंच आहे.

पुनरालोचन.

हिंदुस्थानांतील वर्णव्यवस्थेचें स्वरूप व तिचा इतिहास याप्रमाणें आहे. थोडक्यांत सारांश असा कीं, प्राचीन आर्य हिंदुस्थानांत आले तेव्हां ब्राह्मण व सत्रिय अशा दोन धंद्यांच्या जाति त्यांत असल्या. लग्नाचा निर्वध अद्याप नव्हता. पंजाबांत वस्ती झाली तेव्हां वैश्य म्हणजे शेतकी व गोरक्षा करणारा ही तिसरी जात उत्पन्न झाली. लवकरच शूद्रांची जात येथील पूर्वींच्या रहिवाशांची समाजांत सामील झाली. त्यांचा वर्ण काळा असल्यानें व संस्कृति व नीति कमी असल्यानें वर्णस-

ब्दाला जातिवाचक महत्त्व आले. शूद्रस्त्री कलं लागल्यामुळे (मध्यदेशांत शूद्रांची वस्ती अधिक असावी, व येथील नागलोकांच्या स्त्रिया रूपानेही बऱ्या असल्या) वर्णांची भिन्नता अधिक कायम झाली. वैश्य शेतकरी असून शूद्रांशी त्यांचा नेहेमी संबंध येत असल्यामुळे वैश्यांनी शूद्र स्त्रिया अधिक केल्या व अशा स्त्रियांची संतति वैश्यच मानू लागल्याने वैश्य वर्णांत थोडा कमतरपणा आला. तसा क्षत्रियांतही आला. ब्राह्मणांनी शूद्रास्त्रीसंततीस निराळी जात ठरविली, त्याच अनुकरणाने हळु-हळु इतर अनुलोमवर्ण जाति उत्पन्न झाल्या. प्रतिलोम विवाहाविषयी किंवा संततीविषयी फारच तिडकारा असल्याने त्या जातीविषयी विशेषतः शूद्रोत्पन्न संततीविषयी अत्यंत निंद्यत्व मानले गेले. परंतु सूत, वैदेह, मागध या आर्योत्पन्न संकर जाति वरच्या दर्जाच्या समजल्या गेल्या. असो. या निरनिराळ्या वर्णांचे धंदेही निरनिराळे ठरले. अध्यापन, याजन, प्रतिग्रह हा ब्राह्मणांचा धंदा विशेष ठरला, युद्ध व राज्य करणे हा क्षत्रियांचा ठरला, कृषि, गोरक्ष्य, वाणिज्य हा वैश्यांचा ठरला, आणि दास्य हा शूद्रांचा ठरला; पण आपत्प्रसंगी आपल्या खालच्या वर्णांचा धंदा करण्याची मोकळीक होती यामुळे कित्येक ब्राह्मण, क्षत्रिय, शेतकरीही बनले आणि कित्येक क्षत्रिय वैश्यवाणीही बनले. वैश्यांनी शेती व गोरक्ष्य सोडून वाणिज्यच ठेविले. मिश्र जातींचेही निरनिराळे धंदे कायम झाले. असा महाभारतकाळांतील थोडक्यांत निष्कर्ष आहे.

आतां महाभारतकाळानंतर वर्णव्यवस्थेचे स्वरूप कसे बदलले हे आपण थोडक्यांत पाहू. म्हणजे महाभारतकाळी कशी व्यवस्था होती, याचे आपल्यास चांगले ज्ञान होईल. बौद्ध धर्माचा कटाक्ष जातिव्यवस्थेविरुद्ध असल्याने

जातीच्या निर्बंधांत पुष्कळ घोंटाळा उत्पन्न झाला; यामुळे ज्या वेळेस हिंदु धर्माची सरशी झाली त्या वेळेस जातिनिर्बंधाचे नियम पुन्हां कडकडीत झाले व पहिल्याप्रमाणे निरनिराळ्या वर्णांच्या स्त्रिया करण्याची पद्धत बंद पडली. महाभारतापुढील स्मृतीमध्ये असा निर्बंध झाला की ज्या त्या वर्णांनी आपापल्या वर्णांच्याच स्त्रिया कराव्या व सवर्णां व्रतपामुन उत्पन्न झालेली संतति मात्र त्या वर्णांची समजली जाईल. ब्राह्मणांने इतर वर्णांच्या स्त्रिया करणे बंद झाले व क्षत्रियांनेही अन्य वर्णांच्या स्त्रिया करणे बंद झाले. यामुळे निरनिराळ्या वर्णांच्या मिश्रणापामून नवीन उत्पन्न होणाऱ्या जाती होत नाहीशा झाल्या. या वर्णव्यवस्थेच्या कारणाने उत्पन्न होणारा जातीचा गर्व हा इतर समाजावर परिणाम करू लागला; म्हणजे अनार्य जातीतही जातिभेद उत्पन्न होऊं लागला. हिंदुस्थानांत प्रत्येक जातीस असे वाटते की आम्ही दुसऱ्या कोणत्या तरी जातीहून श्रेष्ठ आहोत व अशा प्रकारचा अभिमान जेथे जेथे कांही शक्ति किंवा द्रव्य याच्या कारणाने महत्त्व आले असेल तेथे तेथे वाढून निरनिराळ्या जाती उत्पन्न होऊं लागल्या. अशा रीतीने प्रत्येक जातीत पोटभेद उत्पन्न होऊं लागले, व लक्षाचे निर्बंध तेवढ्या जातीतही उत्पन्न झाले. याशिवाय देशभेदांनेही जातिभेद मानण्यांत येऊं लागला. निरनिराळ्या देशांत खाण्यापिण्याच्या, आचाराच्या व इतिहासाच्या भेदामुळे एकमेकांविषयी संशय उत्पन्न होऊं लागला यामुळे पोटभेदास अधिक निर्बंधांचे स्वरूप प्राप्त झाले. हल्लीं उदाहरणार्थ ब्राह्मणांचे अनेक पोटविभाग झाले आहेत. मुख्यतः ब्राह्मणांचे दशविध म्हणजे पंचद्राविड व पंचगोड असे दहा भेद झाले आहेत. परंतु महाभारतांत या दहा भेदांचे नांवही नाही.

महाभारतांत जेथे जेथे ब्राह्मणांचें नांव येतें तेथे तेथे कोणताच देशभेद दाखविलेला नसतो. अमुक ब्राह्मण गौड किंवा कान्यकुब्ज किंवा दाक्षिणात्य आहे असें वर्णन कोठेंच येत नाही. मग हल्लीं महाराष्ट्र ब्राह्मणांत देशस्थ, कोंकणस्थ इत्यादि पोटभेदाचेही पोटभेद झालेले आहेत त्यांचें नांव कशाला ! क्षत्रियांचेही पोटभेद महाभारतांत झालेले दिसत नाहीत. चंद्रवंशी किंवा सूर्यवंशी असा मुद्दां भेद व्यक्त झालेला दिसत नाही. यादव, कौरव, पांचाल इत्यादि देशभेद सांगितलेले दिसतात, पण ते हल्लींच्या क्षत्रियांच्या पोटभेदासारखे नव्हत. किंबहुना, त्या सर्वांचा आचार व धंदा एक असून सर्वांचे परस्पर विवाह होत होते. वैश्यांचे पोटभेदही कोठे सांगितलेले दिसत नाहीत. हे सर्व पोटभेद श्रीमच्छंकराचार्यानंतरचे आहेत असें अनुमान करण्यास जागा आहे. बौद्ध धर्माचा पक्का पाडाव झाल्यानंतर ज्या वेळेस हिंदुधर्मसमाजाची पुनर्घटना झाली त्या वेळेस प्रत्येक देशांत व प्रत्येक भागांत राहणाऱ्या लोकांस इतर भागांतील लोकांसंबंधानें खाण्यापिण्याचे आचार व वर्णाची शुद्धता यासंबंधानें संशय असल्याने निरनिराळ्या पोटजाती इसवी सन ८०० च्या सुमारास उत्पन्न झाल्या, व हल्लीपर्यंत त्या विवाहनिर्बंधानें जखडल्या असल्यामुळे अस्तित्वांत आहेत. सारांश, कनोजे, महाराष्ट्र, गुजराथी ब्राह्मण, किंवा राठोड, मराठा वगैरे क्षत्रिय, किंवा महेश्री, अगरवाल, महाराष्ट्र वगैरे वाणी असे पोटभेद जे हल्लीं प्रचलित आहेत, त्यांचा निर्देश महाभारतांत नाही. महाभारतांत ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य हे वर्ण भेदरहित होते. तसेंच संकरवर्णही सूत, मागध वगैरे एकच असून, त्यांच्यांत पोटभेद नव्हते असें दिसते.

गोत्रोत्पत्ति.

याच जातीच्या विषयाला संबद्ध असा आणखी एक प्रश्न आहे, त्याची माहिती शान्तिपर्व अ० २९ यांत अशी दिली आहे—“मूळारंभी चारच गोत्रें उत्पन्न झालीं. तीं अङ्गिरा, कश्यप, वसिष्ठ व भृगु हीं होत. मग त्यांपासून प्रवर्तकांच्या कर्मभेदानें अन्य गोत्रें उत्पन्न झालीं व त्यांच्या तपःप्रभावानें प्रवर्तकांचीं नांवें त्या गोत्रांस पडलीं. कालगतीनें या भिन्न गोत्रांचें विवाहादि श्रौतस्मार्त विधींत मुज्ज लोक अवलंबन करूं लागले ” (भाषा० पु० ६ पान ६९१) या उताऱ्यावरून महाभारताच्या पूर्वकाळापासून गोत्रांची प्रवृत्ति आहे व त्यांचा उपयोग लग्न वगैरे श्रौतस्मार्त कर्मांत होत असे हें उचळ आहे; पण यांत दिलेली माहिती बरीच चमत्कारिक आहे. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य या तिन्ही वर्णांत प्रत्येक कुटुंबास गोत्र आहे अशी हल्लीं समजूत आहे. क्षत्रियातील व वैश्यांतील कुटुंबांच्या गोत्रांची परंपरा कायम आहे किंवा नाही ही गोष्ट कदाचित् संशयित असेल, पण ब्राह्मणांच्या अनेक पोटजातींत श्रौतस्मार्तादि कर्मे परंपरेनें सारखीं चालत आहेत व त्यांत गोत्रोच्चार नेहेमीं होत आहे. ही परंपरा महाभारतकाळापूर्वीपर्यंत जाऊन पोचते हें वरील उताऱ्यावरून स्पष्ट आहे. पण मूळचीं गोत्रें हल्लीं आठ समजली जातात; तीं यांत चारच सांगितली आहेत हें कसे ! आणि प्रवर्तकांच्या कर्मभेदानें तरी गोत्रें कशी उत्पन्न होतील, हा एक गूढ प्रश्न आहे. गोत्र याचा अर्थ अपत्य असा पाणिनीनें दिला आहे. तेव्हां गोत्रपरंपरा ही वंशपरंपराच होय. सप्तर्षि व अगास्ति हे मूळचे गोत्रप्रवर्तक होत व त्यांच्या कुळांत जे कोणी पुढें विशिष्ट प्रसिद्ध ऋषि झाले त्यांचीं नांवें गोत्रांत आणखी

चालू झाली; पण ती कर्मभेदाने झाली असे दिसत नाही. त्यांच्या तपःप्रभावाने चालू झाली हे म्हणणे शक्य आहे. असो. गोत्राचा उच्चार व अवलंब कालगतीने चालू झाला हेही म्हणणे लक्षांत येत नाही असा अवलंब एका काळी नव्हता, असे यावरून दिसते. आणखी एक गोष्ट येथे सांगण्यासारखी अशी आहे की सूर्यवंशी व चंद्रवंशी क्षत्रियांची जी वंशावळ दिलेली आहे त्यांत या गोत्रप्रवर्तकांची नावे येत नाहीत. मग त्या त्या वंशांतील क्षत्रियांना ही गोत्रांची नावे कशी आली ? याशिवाय कित्येक ब्राह्मणकुळे चन्द्रवंशी क्षत्रियांपासून उत्पन्न झालेली आहेत त्यांचा वरील गोत्रांशी संबंध कसा जुळतो हा एक प्रश्न आहे. विश्वामित्र क्षत्रिय असून ब्राह्मण झाल्यावर त्याने कित्येक गोत्रे त्यांच्या मुलांच्या द्वारे प्रवृत्त केली त्यांचाही संबंध कसा जुळतो हे पाहण्यासारखे आहे. असो. वरील उताऱ्यावरून एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे की हल्लीची गोत्र-परंपरा व त्यांचा उपयोग, याची प्रवृत्ति महा-भारतपूर्वकाळापासून म्हणजे इ० स० पूर्व १०० च्या पूर्वीपासून आहे.

२ आश्रमव्यवस्था.

ज्याप्रमाणे हिंदुस्थानांतील समाजाचे वर्ण-व्यवस्था हे एक विलक्षण अंग आहे त्याचप्रमाणे आश्रम-व्यवस्था हेही एक महत्त्वाचे अंग आहे. पण दोहोंचा इतिहास अगदी भिन्न आहे. वर्णव्यवस्थेला प्रारंभ होऊन तिचा कसा कसा विकास झाला हे आपण पाहिले; व हल्ली वर्णव्यवस्थेला अभेद्य व प्रचंड स्वरूप कसे प्राप्त झाले आहे हेही आपण सांगितले. आश्रम-व्यवस्थेचा इतिहास याच्या उलट आहे. आश्रमव्यवस्था पूर्वी उत्तम स्थितीत असून तिचा हळुहळु न्हास झाला; व हल्ली ती बहुतेक दुरुप्राय आहे. महाभारतकाळी तिची

स्थिति कशी होती याचे आपण विवेचन करू. वर्णव्यवस्थेचे बीज जसे प्रत्येक समाजांत असते तसे आश्रमव्यवस्थेचेही बीज बहुतेक प्रत्येक समाजांत असते. प्रत्येक समाजांत निरनिराळे वर्ग धंद्याप्रमाणे असतात, व बहुधा त्याच वर्गात विवाहसंबंध होतात. परंतु अशा वर्णव्यवस्थेस अभेद्य धार्मिक निर्बंधाचे रूप येत नाही. त्याचप्रमाणे मनुष्याने लहानपणी विद्या-भ्यास करावा, तरुणपणी संसार करावा आणि म्हातारपणी संसारांतून निवृत्त होऊन केवळ ईश्वराचे भजन व चिंतन करावे, अशी प्रत्येक समाजांत कल्पना असते; परंतु तीस धार्मिक निर्बंधाचे स्वरूप येत नाही. आर्यांनी याही समजुतीस आपल्या समाजांत कायमचे रूप दिले, व वर्णव्यवस्थेप्रमाणे आश्रमव्यवस्था ही धर्माची बाब ठरविली. ही व्यवस्था तीन वर्णांनाच लागू होती, म्हणजे आर्य लोकांनाच ती सांगितलेली होती. चार आश्रम प्रत्येक आर्यवर्णीयास पाळले पाहिजेत असे प्रथम ठरविले गेले. हे आश्रम म्हणजे आर्यलोकांनी आपल्या समाजास अतिशय उन्नत अवस्थेस नेण्याचे जे शहाणपणाचे प्रयत्न केले त्यांचेच फळ होय. पण हे आश्रम यथायोग्य रीतीने पाळण्यास आध्यात्मिक निग्रहाची व सामर्थ्याची जरूर आहे; यामुळे प्रारंभी ही व्यवस्था अतिशय फायदेशीर झाली तरी हे आध्यात्मिक सामर्थ्य हळुहळु कमी पडत गेल्यामुळे आश्रम-व्यवस्थेला हळुहळु कमीपणा आला यांत आश्चर्य नको. असो. महाभारतांत आश्रमव्यवस्थेचे जे वर्णन केले आहे ते प्रथम येथे देऊ.

हे आश्रम चार आहेत. ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ व संन्यास. पहिल्या आश्रमांत सात आठ वर्षांचा मुलगा झाल्यावर उपनयन संस्काराने त्याचा प्रवेश होतो. या आश्रमांत विद्यार्जन करावयाचे आहे. या संबंधाने विस्तृत

रीतीचें विवेचन आपण पुढे शिक्षणाषिषयात्ताळीं करूं. येथें एवढें सांगणें पुरें आहे कीं विद्यार्थीनं हा विद्याभ्यास गुरुगृहीं भिक्षा मागून करावयाचा असा नियम असे. बारा किंवा त्याहून अधिक वर्षे हा विद्याभ्यास करावयाचा असे. ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य या तिघांनी ही वेदविद्या पठण करून आपापल्या धंद्याची विद्या शिकण्याची होती. बारा वर्षीनंतर ब्रह्मचर्य संपवून गुरुची आज्ञा घेऊन गृहस्थाश्रम स्वीकारावयाचा नियम असे. विवाह करून, प्रत्येकांनं आपआपला संसार निराळा मांडून, अग्नीची सेवा व अतिथीचें पूजन करून कुटुंबाचें पोषण करावें असा या गृहस्थाश्रमाचा मुख्य धर्म होता. गृहस्थाश्रमाची कर्तव्ये विस्तारानें सांगितली आहेत, तीं आपण पुढें पाहूं. गृहस्थाश्रम संपवून मुलाबाळांच्या स्वाधीन संसार करून मनुष्याने वनांत जावें, बायको जिवंत असल्यास तिला बरोबर घेऊन जावें व वनांत राहून चतुर्थाश्रम घेण्याची पूर्वतयारी करावी, हा वानप्रस्थ म्हणजे वनांत प्रस्थित झालेल्या मनुष्याच्या स्थितीचा तिसरा आश्रम होय. आणि याप्रमाणें काहीं वर्षे देहाचे क्लेश सोसण्यास मन तयार झाल्यावर केवळ परमेश्वरचिंतन करण्याकरितां आयुष्य ब्रालविण्यासाठीं घेतलेला चौथा आश्रम संन्यास होय. या चार आश्रमांचें स्थूलपणें असें स्वरूप होतें.

वर वर्णिल्याप्रमाणें हे आश्रम प्रत्यक्ष अमळांत होते किंवा नाहीं आणि महाभारतकाळीं ते कोणकोणत्या लोकांस मोकळे होते याचा आपण विचार करूं. गुरुगृहीं राहून ब्रह्मचर्याश्रमांत विद्या संपदान करण्याचें काम

बहुधा पूर्वकाळीं ब्राह्मणविद्यार्थी करीत, असें महाभारतातील व उपनिषदांतील अनेक वर्णनांवरून दिसतें. ऋषींच्या येथें मोठमोठ्या शाळा असत, व त्यांत ब्राह्मणविद्यार्थी आपला उदरनिर्वाह भिक्षेनें किंवा इतर रीतीनें करून विद्याभ्यास करीत. क्षत्रियांची किंवा वैश्यांचीं मुलें विद्याभ्यास करण्यास गुरुगृहीं जात असत किंवा नाहीं, याचा चांगला पुरावा महाभारतांत मिळत नाहीं. श्रीकृष्णानें उज्जयिनीस गुरुगृहीं राहून विद्याभ्यास केला असें वर्णन हरिवंशांत व भागवतांत आहे. पांडवांचा व दुर्योधनादिकांचा विद्याभ्यास आपल्या घरीच झाला. त्यांच्या घरी—द्रोणाचार्य विद्या शिकविण्यास ठेवले होते. ब्रह्मचर्याश्रमाचा एक मुख्य भाग म्हणजे गुरुगृहीं राहणें हें कमी होऊन त्याच्या ऐवजीं हा दुसरा विधि चालू झाला. हळूहळू निरनिराळ्या क्षत्रिय व वैश्य लोकांत ब्रह्मचर्याश्रमाची महती कमी झाली आणि हल्लींप्रमाणें नुसता उपनयन संस्कार मात्र महाभारतकाळीं बाकी राहिला असावा. आतां गृहस्थाश्रमाकडे वळूं. गृहस्थाश्रमाचा मुख्य विधि विवाह आहे, तो कधीं लुप्त होणें शक्य नाहीं. तो सर्व वर्णांत व सर्व जातींत आहेच. त्याजबद्दल विशेष सांगावयास नको. पण गृहस्थाश्रमाचा दुसरा मुख्य भाग अग्नीची सेवा हा होता. अग्नीचें आधान करून नित्य यजन करणें हें गृहस्थाश्रमाचें मुख्य कर्तव्य आहे. तें ब्राह्मणलोक बहुधा करीत असें दिसतें. क्षत्रिय लोकही करीत असेंही म्हणावयास हरकत नाहीं. श्रीकृष्ण शिष्टाईकरितां गेला असतांना, विदुरगृहीं असतांना, सभेस जाण्यास निघाला, त्या दिवशीं प्रातःकाळीं, स्नान करून जपनाप्य करून त्यानें अग्नीला आहुति दिली असें वर्णन महाभारतांत आहे. (उ० अ० १४ पा० ३४३ पु० ३) वसुदेव वारस्थ्यवर

१ उपनिषदातही हाच अर्थ दिसतो “ स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वांन् वेदानधी त्वं महामना प्रयाय ” डॉ. ६ सं० प्रपा० ६

त्याचें उत्तरकार्य करतांना त्याच्या शिबिरापुढें अश्वमेधसंबंधी छत्र व प्रदीप अग्नि चालविले होते असें वर्णन आहे. तसेंच पांडव वनवासांत असतांना त्याचें गृह्याग्निचें सेवन नित्य होत असल्याचें वर्णन आहे. ज्या वेळेस पांडव महाप्रस्थानास गेले त्या वेळेस त्यांनीं गृह्याग्नि उदकांत विसर्जन केला असें वर्णन आहे. (पान २४० महाप्रस्थानिक पर्व) सारांश, भारती-युद्धकालांतील सर्व क्षत्रिय गृह्याग्नि बाळगीत होते असें स्पष्ट दिसतें. महाभारतकाळीं म्हणजे सौतीच्या काळीं काय व्यवस्था होती हे सांगण्यास साधन नाही. तथापि ज्या अर्थी अग्नीची सेवा मोठी भानगडीची झाली होती त्या अर्थी अनेक क्षत्रिय अग्निविरहीत झाले असावे, असें मानण्यास हरकत नाही. ब्राह्मणांनीं सर्वांनींच अग्निसेवा चालविली होती असें नाही. त्यांच्यापैकीं कित्येकांनीं ती सोडली असावी. अग्नि न बाळगलेल्या ब्राह्मणांना शूद्रावत् वागवावें असें सांगितलें आहे. आतां गृहस्थाश्रमाचें तिसरें अंग अतिथिपूजा ते सर्वांनीं चालविलें होतें. असो. गृहस्थाश्रम सर्वांस मोकळा होता, व तो अनेक ब्राह्मण व क्षत्रिय यथाशास्त्र चालवीत असत. आतां वानप्रस्थाचा विचार करूं. वनामध्ये जाण्याचा व तपश्चर्या करण्याचा तिन्ही वर्णांस अधिकार होता, व तिन्ही वर्णांचे लोक वानप्रस्थ होत असत. धृतराष्ट्र वनांत गेल्याचें वर्णन आहे. तो आपल्या पत्नीसह व कुंतीसह वनांत तपश्चर्यास गेल्याचें सांगितलें आहे. रामायणांत एका वानप्रस्थ वैश्याचेंही वर्णन आहे. ब्राह्मण वनांत जाऊन तपश्चर्या करीत असल्याचीं शेंकडों उदाहरणें महाभारतांत आहेत. वनांत जाण्याची इच्छा साहजिकच संसार झाल्यानंतरची आहे, व ज्यांना ईश्वरानें अधिक आयुष्य दिलें आहे, त्यांनाच शक्य आहे. अर्थात्

वानप्रस्थाची संख्या नेहेमी कमी असावयाची. तथापि तिन्ही वर्णांस वानप्रस्थाचा अधिकार होता व वानप्रस्थ लोक महाभारतकाळापर्यंत होत होते असें म्हणण्यास हरकत नाही. वानप्रस्थाचा अधिकार शूद्रास नाही असें महाभारतांत स्पष्ट नाही; पण राजाज्ञेनें शूद्राला सर्व आश्रमाचा अधिकार आहे, असें शां० अ० १३ यांत सांगितलें आहे. रामायणांत तपश्चर्या करणाऱ्या शूद्राचें रामानें पारिपत्य केल्याची कथा आहे. याजवरून शूद्रांना या आश्रमाचा अधिकार नव्हता असें वाटतें. वास्तविकपणें आश्रमधर्म तीन वर्णांकरितांच सांगितले आहेत. असो. आतां आपण चौथ्या आश्रमाकडे वळूं.

संन्यास कोणास विहित आहे.

भारती आर्यांची मानसिक प्रवृत्ति पहिल्यापासूनच संसारत्यागाकडे अर्थात् संन्यासाकडे आहे. या बाबतीत त्यांचा व पाश्चात्यांचा मोठा फरक आहे. विरक्त होऊन केवळ परमेश्वरचितन करण्याचें कार्य अनेक भारती आर्यांनीं करून वेदांतासारखी तत्त्वज्ञानें जगतास उपदेशिली. आयुष्याचा उरलेला भाग इंद्रियदमन करून वेदान्तविचारांत घालविणें हें, म्हातारपणीं संसारांत चिकटून राहून संसारांतील अनेक विषयवासनांत देह दुबळ झाल्यानंतरही मनाला लोळूं देण्यापेक्षां शतपट बरें असें त्यांस वाटे. यामुळे संन्यासाश्रम आर्यांनीं प्रचलित केला होता. प्राच्य व पाश्चात्य संस्कृतींत जो फरक होता व आहे तो हाच. हिंदुस्थानांत केवळ शिक्षा मागून चरितार्थ चालविणारे व वेदान्तज्ञानाचा विचार करणारे संन्यासी शेंकडों सांपडतात, तसे इतरत्र कोठें सांपडावयाचे नाहीत; पारशी लोकांतही नाहीत व युरोपियन लोकांतही नाहीत. सारांश, संन्यासाश्रम हा भारती अ-

येसमाजाचा विशेष अलंकार प्राचीनकाळापासून आहे. या आश्रमाचा अधिकार प्रारंभी तिन्ही वर्णांस होता; किंबहुना, संसाराच्या दुःखाने पोळलेल्या शूद्रांही वेदान्तज्ञानाकडे वळून आपल्या राहिलेल्या आयुष्याचे सार्थक करण्याची इच्छा होणे साहजिक आहे. आणि प्राचीनकाळा शूद्रही वेदान्तज्ञानाचे अधिकारी असून चतुर्थाश्रमाचेही अधिकारी होते; परंतु पुढे पुढे संन्यासाश्रमाचे कठिण धर्म पाळण्याचे ब्राह्मणांशिवाय इतरांस अशक्य होऊन लागले व त्यामुळे इतर वर्णास संन्यासाचा अधिकार आहे की नाही हा प्रश्न उपस्थित झाला असावा. शान्ति० अ० ६१ यात संन्यास घेण्याचा अधिकार ब्राह्मणांसच आहे असे म्हटले आहे; पण अध्याय ६३ मध्ये असे सांगितले आहे की, “पुराणादिद्वारां वेदान्त श्रवण करण्याची इच्छा करणारा, त्रिवर्णसेवा-रूपी स्वकर्म यथाशक्ति केलेला, प्रजोत्पत्ति झालेला, राजाने अनुज्ञा दिलेला शूद्र तीन वर्णांच्याच योग्यतेचा असून त्यास सर्व आश्रम विहित आहेत.” सारांश, “स्वधर्माचे आचरण ज्याने केले आहे अशा शूद्राला, वैश्याला आणि क्षत्रियाला संन्यासाश्रम विहित आहे.” (भा० पु० ६ पा० १२४) शूद्राला आणि वैश्याला राजाची अनुज्ञा घेऊन संन्यासाश्रम स्वीकारण्याविषयी येथे सांगितले आहे याचे आश्चर्य वाटते. “क्षत्रियालाही सर्व कर्मे केल्यानंतर पुत्रास किंवा दुसऱ्या एखाद्या अन्य-गोत्री क्षत्रियास राज्य अर्पण करून संन्यास घेण्यास हरकत नाही” असे सांगितले आहे. राजाने वेदान्तश्रवणाच्याच हेतूने भिक्षावृत्तीचे अवलंबन करावे, अन्नप्राप्तीच्या इच्छेने मात्र अवलंबन करू नये, असे यात म्हटले आहे. “संन्यासाश्रमरूपी कर्म ब्राह्मणांचाच इतर क्षत्रियादि तीन वर्णांस नित्य नाही, तर अन्तः-

करणास विशेष पाडणाऱ्या कर्माचा त्याग करणे हा कान्य संन्यास विहित आहे.” असे टीकाकार म्हणतो.

हा विषय महत्त्वाचा व वादग्रस्त असल्याने मूळवचनासह येथे देण्यासारखा आहे. शां० अ० ६१ यात “वानप्रस्थं भैक्ष्यचर्यं गार्हस्थ्यं च महाश्रमम् । ब्रह्मचर्याश्रमं प्राहुश्चतुर्थं ब्राह्मणैर्वृतम् ॥” असा प्रारंभी श्लोक आहे. यात भैक्ष्यचर्य म्हणजे संन्यास असून तो चतुर्थ आश्रम ब्राह्मणांनी वृत म्हणजे अंगिकारला आहे. इतरांना वर्ज्य आहे असे यावरून होत नाही. याचा आणखी खुलासा अ. ६३ यात केला आहे “यश्च त्रयाणा वर्णानामिच्छेदाश्रमसेवनम् । चातुराश्रम्ययुक्तांश्च धर्मास्तान् शृणु पाण्डव ॥” ११. असे सांगून शूद्राला प्रथम राजाज्ञेने व सर्व कृत्ये ब्राह्म्यावर अधिकार आहे असे सांगितले आहे. “आश्रमा विहिताः सर्वे वर्णयित्वा निराशिषम् । भैक्ष्यचर्या ततः प्राहुस्तस्य तद्धर्मचारिणः ॥ तथा वैश्यस्य राजेन्द्र राजपुत्रस्य चैव हि ॥” १४ अर्थात् राजपुत्रास अथवा क्षत्रियाला भैक्ष्यचर्य संन्यासाश्रम मोकळ्या आहे असे स्पष्ट सांगितले आहे. वैश्याला “कृतकृत्यो वयोतीतो राज्ञः कृतपरिश्रमः । वैश्यो यच्छेदनुज्ञातो नृपेणाश्रमसंश्रयम् ॥” याने राजाची परवानगी अवश्य सांगितली आहे; पण क्षत्रियाला त्याचीही जरूरी नाही. राजाने केव्हा चतुर्थाश्रम घ्यावा हे पुढे सांगितले आहे. “राजर्षित्वेन राजेन्द्र भैक्ष्यचर्या न सेवया । अपेतगृहधर्मोऽपि चरेज्जीवितकाम्यया ॥” या श्लोकांत राजाला भैक्ष्यचर्या मोकळी केली आहे. तथापि राजधर्म म्हणजे प्रजापालनधर्म हा सर्वांत श्रेष्ठ आहे, तो धर्म चाळण्याच्या राजाला सर्व आश्रमांचे फळ मिळते अस वर्णिले आहे ते योग्यच आहे. “महाश्रयं बहुकरुष्या-

णरूपं क्षात्रं धर्मं नेतरं प्राहुरार्याः । सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः सर्वे वर्णाः पाल्यमाना भवन्ति॥” वगैरे राजधर्माची स्तुति योग्य आहे.

एकंदर वचनांवरून ब्राह्मणवर्णाचे संन्यासास अधिकारी आहे असे महाभारतकाळापर्यंत ठरले नव्हते. तथापि असा आग्रह त्या काळी उत्पन्न झाला होता असे दिसते. कारण, अनेक ब्राह्मण-संन्यासी शास्त्रमार्ग-विहिः रस्त्याने संन्यास धर्म स्वीकारीत व संन्यासाचे विशिष्ट धर्म पाळीत, पण इतर वर्णांचे लोक संन्यासाश्रम योग्य रीतीने न घेता ते दुसऱ्याच संन्यासाचा वेप स्वीकारीत; किंबहुना, कित्येक शूद्र चरितार्थ चालविण्याच्या हेतूनेही भिक्षावृत्तीचे अवलंबन करीत असे दिसते. संन्याशासच भिक्षा मागण्याचा अधिकार होता, इतरां कोणासही नव्हता ही गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे. कित्येक आळशी शूद्रही भिक्षु ऊर्फ संन्यासी बनत; यामुळे इतर वर्णांनी संन्यास घेऊं नये असा आग्रह उत्पन्न झाला असावा. तथापि आर्यलोकांच्या साहजिक संसारपराड-मुख वृत्तीमुळे सर्व वर्णांत अनेक लोक संन्यासी होत असत हे निर्विवाद आहे. महाभारतकाळापर्यंत शेंकडों संन्यासी वनामध्ये राहून तत्त्वविवेचन करीत असत. शिकंदरबादशहाला परमहंसरूपाने अरण्यांत राहणारे निरिच्छ तत्त्ववेत्ते अनेक पुरुष पंजाबांत भेटले होते. यावरून महाभारतांतील वर्णने प्रत्यक्ष स्थितीची आहेत असे म्हणण्यास हरकत नाही. बौद्धधर्माने तर संन्यासाश्रमास आपल्या धर्मात अग्रस्थान दिले होते व हा आश्रम सर्व वर्णांस मोकळा केला होता, यामुळे हजारों शूद्र लोक बौद्ध संन्यासी ऊर्फ भिक्षु बनले व त्यांनी बौद्ध धर्मास अवनतीस नेले. हे कसे ते आपण पुढे पाहू.

संन्यासधर्म.

संन्यासाश्रमाचे उद्दिष्ट-ब्रह्मनिष्ठेचे व्रत योग्य रीतीने चालवे म्हणून संन्यासाश्रमी मनुष्याने कोणकोणते धर्म पाळावे याविषयी फार बारीक नियम पूर्वीपसून होते. “त्याने सर्वांशी सदयतेने वागावे, सर्व इंद्रिये स्वाधीन ठेवावी व मननशील असावे. कोणाजवळ न मागतां आणि स्वतः तयारी करून न शिजवितां कोणी अन्न आणून दिल्यास ते ग्रहण करावे. मध्यान्हकाळपर्यंत कांहीं न मिळेल, तर जेथे सर्व माणसांचे भोजन संपले आहे व जेथे धूरही येत नाही, अशा घरी भिक्षा मागावी. मोक्ष-विद् मनुष्याने भिक्षा मागावयाची ती जेथे आदरपूर्वक सर्वरसपूर्ण भोजन घालतील तेथे मागूं नये. जरूरीपेक्षा अधिक मागूं नये. भिक्षेस निघाल्यावर दुसऱ्या भिक्षुजवळील अन्नाची भिक्षा करूं नये. एकांत स्थळी नेहेमी संचार करावा. ओसाड घर, अरण्य, वृक्षाचा तळ, नदीतीर यांचा अवलंब करावा. उन्हाळ्यांत एका जागी एकच दिवस राहावे. पावसाळ्यांत जरूर तर एकच ठिकाणी मुकाम ठेवावा. सूर्य दाखवील त्या मार्गाने (जिकडे वाट फुटेल तिकडे) संचार करावा. संग्रह बिलकूल करूं नये. मित्रांबरोबर राहूं नये. जलांत उतरून स्नान करूं नये. पाणी वर काढून स्नान करावे. अहिंसा, ब्रह्मचर्य, सत्य, सख्यता, अक्रोध, अनमया, दम आणि चाहाडी न करणे ही आठ व्रते पाळावी. अन्न व वस्त्र यांशिवाय कोणत्याही वस्तूचा स्विकार करूं नये. शिल्पावर उपजीविका करूं नये. आपण होऊन कोणास उपदेश करूं नये. सामान जवळ बाळगूं नये. सर्व भूतांचे ठिकाणी समभाव ठेवावा. गतगोष्टींचा शोक करूं नये. केवळ प्रस्तुत गोष्टीचीही उपेसा करावी. असा जो निराशी, निर्गुण, निरासक्त, आत्मसंगी

व तत्त्वज्ञ आहे, तो निःसंशय मुक्त होतो ” वगैरे वर्णन अनुगीतेंत आहे (आश्व० अ० ४१ भाग ७, पान ८१) या वर्णनांत संन्यासाश्रमाची जीं कर्तव्यें सनातनधर्मांनै सांगितलीं आहेत त्या बहुतेक कर्तव्यांचा बौद्धधर्मी संन्याशांनीं त्याग केला आणि त्यामुळे बौद्ध भिक्षुंची पुढें अवनति झाली असें आपल्यास दिसून येईल.

बौद्ध संन्यासी एकान्तांत राहण्याचें सोडून संघ करून राहूं लागले ही त्यांनीं पहिली मोठी चुकी केली. संघामध्ये नानाप्रकारच्या दुष्ट कल्पना प्रचलित होतात. उच्चनीचभाव उत्पन्न होतो व परमेश्वराचें भजन व आत्म्याचें चिंतन हें सुटून संघाचा अधिपति होण्याची महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न होते. संन्याशानें पडकें घर किंवा अरण्य यांचा आश्रय करावा, हा जो नियम होता तो बौद्धांनीं टाकून देऊन मोठमोठाले राजे लोकांनीं बांधलेले संचाराम यांत वास्तव्य केलें. यामुळे त्यांस ऐषआरामाची संवय लागली. संन्याशांनीं एका गांवांत एकच दिवस राहावें असा नियम होता, त्या ऐवजीं बौद्ध संन्यासी कायमचे रहिवाशी निरनिराळ्या गांवाजवळच्या संचारामाचे झाले. संन्याशांनीं जेथें आदरयुक्त भिक्षा न मिळेल तेथेंच भिक्षेला जावें. बौद्ध भिक्षु याच्या उलट श्रीमंत उपासकाच्या येथें मेजवान्या खाऊं लागले. संन्याशानें द्रव्यसंग्रह किंवा सामानाचा संग्रह करूं नये, परंतु संचारामांतील बौद्ध भिक्षु मोठमोठाले गांव व जमिनी संचारामाच्या व्यवस्थेकरितां इनाम घेऊं लागले. तात्पर्य, संन्याशांचे, सनातनधर्मांचे अवश्य व कडकडीत नियम टाकून देऊन बौद्ध भिक्षु होणें, म्हणजे एक पोट भरण्याचा किंवा संस्थानाधिपति होण्याचा धंदा झाला, यामुळे बौद्ध संन्यास लवकरच हास्यास्पद झाला. याचप्र-

कारची अवनति सनातन धर्मांमध्येही यापुढें झाली व कलियुगांत संन्यास वर्ज्य आहे असा नियम पुराणांनीं प्रचलित केला.

हा इतिहास महाभारताच्या नंतरचा आहे. संन्यासाला अवश्य लागणारे कडकडीत नियम महाभारतकाळीं प्रत्यक्ष आचरणांत असावे असें मानण्यास हरकत नाही. ‘ यत्र सायंगृहो मुनिः ’ जेथें संध्याकाळ होईल तेथेंच वस्ती करणारे मुनि अगर संन्यासी पूर्वकाळापासून महाभारतकाळापर्यंत होते यांत शंका नाही. सनातन संन्याशांचें वस्त्र भगव्या रंगाचें होतें व बौद्धांनीं आपल्या संन्याशांना पिवळें वस्त्र दिलें. भगवें वस्त्र धारण करून भोंदूपणाचा धंदा करणारेही महाभारताच्या वेळीं होते असें राजेलोकांनीं संन्याशांच्या वेशानें आपले हेर निरनिराळ्या ठिकाणीं पाठवावे असा नियम सांगितला आहे, यावरूनच दिसतें. महाभारतकाळीं स्त्रियांनीं संन्यास घेतल्याची उदाहरणें आहेत. उपनिषदांत गार्गी. वाचक्रवी वगैरे तत्त्ववेत्त्या ब्राह्मण स्त्रिया वर्णिल्या आहेत, त्याचप्रमाणें महाभारतांत मुलभा नांवाची एक संन्यासिनी वर्णिलेली आहे. तिचा जनकाशीं झालेला वक्तृत्वपूर्ण व तत्त्वज्ञानपूर्ण संवाद शान्तिप० ३२० अध्यायांत वर्णिलेला आहे. यांत शेवटीं तिनें मी क्षत्रिय कन्या आहे, मला योग्य मतीं न मिळाल्यामुळे गुरूपासून मी मोक्षशास्त्राचें शिक्षण घेऊन नैष्ठिक ब्रह्मचर्याचा आश्रय करून यतिधर्मांनै रहात आहे असें तिनें सांगितलें आहे. सारांश, प्राचीनकाळीं क्षत्रियस्त्रिया मुद्रां विवाह न करतां एकदम संन्यास घेत असत, परंतु हा प्रचार महाभारतकाळीं नसावा, असें दिसतें. कारण, ही मुलभा सत्ययुगांतली आहे असें प्रारंभी सांगितलें आहे.

मोक्षधर्माची प्राप्ति संन्यासाश्रमांतच आहे

किंवा इतर आश्रमांतही आहे हा एक मोठा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. याच प्रश्नावर हा मुल-भाजनकसंवाद दिलेला आहे. यांतील निर्णय निश्चयात्मक नाही. तथापि मोक्षाकडे नेण्यास संन्यासच समर्थ आहे असा यांतील आशय दिसतो. असो. या विषयाचे विवेचन अन्य स्थळीं करू. संन्याशाची बाह्य लक्षणे या संवादांत दिली आहेत ती भगवी वस्त्रे घेणे, डोई मुंडणे, त्रिदंड धारण करणे व कमंडलु घेणे, अशी सांगितली आहेत. याशिवाय हेही सांगितले आहे की संन्याशांनी इतर आश्रमांचे धर्म आचरण करू नयेत. विशेषतः संन्यासी जर गृहस्थश्रमी होईल तर तो पतित होईल, अर्थात् आर्यलोकांच्या समानांतून भ्रष्ट होईल अशी समजूत होती. किंबहुना, यासंबंधाने धर्मशास्त्रांत व वेदान्तमुत्रांतही असेच परिणाम सांगितले आहेत. ज्याप्रमाणे वर्णसंस्कार हा एक अतिनिष्ठ व भयंकर प्रसंग मानला जात असे त्याप्रमाणे आश्रमसंस्कार हाही भयंकर आहे असे लोक मानीत. या मुलभाजनकसंवादात याच आश्रमसंस्काराचे भयंकर पातक वर्णिलेले आहे. न्वालव्या वर्गातील पुरुषांनी वरिष्ठ वर्गातील क्रिया करणे हे जसे नीच समजले जात असे, त्याचप्रमाणे वरिष्ठ आश्रमातून खालच्या आश्रमात येणे हे नीच समजले जात असे. यामुळे ही सनातन धर्मातील संन्यास हा आचरण्यास अतिशय कठीण होता.

गृहस्थाश्रमाची थोरवी.

ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ व संन्यास असे हे चार आश्रम एकाहून एक अधिक श्रेष्ठ मानले गेले असले तरी गृहस्थाश्रमाची थोरवी सर्व आश्रमांहून अधिक आहे असे शांतिपर्व अध्याय २४३ यांत वर्णिले आहे. गृहस्थाने विवाह करून अभ्याधान करावे व गृहस्थाश्रमास उ-

चित आचरण करावे. होतां होईल तों गृहस्थाश्रम्यानें यजन, अध्ययन आणि दान या तीन कर्मांचेच आचरण करावे. गृहस्थाश्रम्यानें केव्हांही आपल्याच उपयोगासाठी अन्न शिजवू नये व पशूंची व्यर्थ हिंसा करू नये. त्यानें दिवसा, पूर्वरात्री किंवा उत्तररात्री निजून नये. सकाळ व संध्याकाळ यांबाबत मध्ये भोजन करू नये. ऋतुकालाबाबत खोला शय्येवर बोलावू नये. अतिथीचा सदैव बहुमान करावा. दामिकपणाने जटा व नखे वाढवून स्वर्धर्माचा उपदेश करणारा, अविधीनें अग्निहोत्राचा त्याग करणारा जो पुरुष त्याचाही गृहस्थाश्रमी पुरुषाच्या अन्नामध्ये भाग असतो. गृहस्थाश्रमी पुरुषाने घरी अन्न न शिजविणाऱ्या लोकांना अर्थात् ब्रह्मचारी आणि संन्यासी यांना अन्नदान करावे. त्यानें नेहेमी विघ्न आणि अमृत यांचे भक्षण करावे. यज्ञांतील अवशिष्ट राहिलेले होमद्रव्य यास अमृत म्हणतात आणि पोष्य वर्गांनी भक्षण करून राहिलेल्या अन्नाला विवस म्हणतात; अर्थात् गृहस्थाने यज्ञ करून व ब्रह्मचारी, संन्यासी, अतिथि व लहान मुले, नोकर इत्यादिकांना जेवण घालून मग आपण अन्न सेवन करावे. ज्याप्रमाणे सर्व आश्रमाचा व पोष्य वर्गाचा पोषण करणारा गृहस्थाश्रम असल्याने त्याची योग्यता सर्वांहून श्रेष्ठ आहे. गृहस्थाश्रम्याने स्वतंत्र धंदा करून द्रव्य मिळवावे किंवा राजपासून याचन करावे आणि त्याच्या योगाने यज्ञयागादि क्रिया व कुटुंबपोषण करावे. असो. तर कित्येकांच्या मते गृहस्थाश्रमांतच राहून श्वेटपर्यंत कर्मयोगाचे सेवन करीत असावे म्हणजे याच आश्रमांत त्यास मोक्ष मिळेल. किंबहुना, प्रत्येक आश्रम यथासांग आचरण केला असता त्याच आश्रमांत सद्गति मिळणे शक्य आहे. यासाठी आश्रमधर्माचे यथायोग्य

सेवन झाले पाहिजे. गृहस्थाश्रमाचें यथासांग सेवन करणें हें किती कठीण आहे याची कल्पना त्याचे बरील आचार पाहिले असतां सहज लक्षांत येईल. गृहस्थाश्रमानें धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष हे चारी पुरुषार्थ साधूं शकतात. परंतु वृद्धापकाळीं वानप्रस्थ व संन्यास या आश्रमांकडे पुत्रावर भार टाकून वळावें हें उत्तम होय असें महाभारतकारांचें मत दिसतें.

३ शिक्षणपद्धति.

प्राचीनकाळीं हिंदुस्थानांत शिक्षणपद्धति कशी होती ? गुरुशिष्य-संबंध कसा असे ? साधारण लोकांचें शिक्षण कसें होतें ? क्षत्रियांचें कसें होतें ? स्त्रियांस काय शिकवीत ? राजपुत्रांस काय व कसें शिकवीत ? लोकांस धंद्याचें शिक्षण कसें मिळें ? इत्यादि प्रश्न आपल्यास या प्रकरणांत सोडवावयाचे आहेत. या प्रश्नांसंबंधानें महाभारतांत संपूर्ण माहिती मिळणें शक्य नाही हें उघड आहे. तथापि निरनिराळ्या ठिकाणच्या उल्लेखांवरून आपल्यास यासंबंधानें बरीच माहिती मिळू शकते आणि ती एकत्र जमवून या विषयाचा ऊहापोह आपण याच (वर्णाश्रम) प्रकरणांत करूं.

प्रथम गोष्ट ही कीं, लोकांस शिक्षण देण्याची जबाबदारी प्राचीनकाळीं ब्राह्मणांनीं आपल्या शिरावर घेतली होती. वर्णव्यवस्थेमध्ये जे अनेक उत्तम नियम होते त्यांत शिकविण्याचें काम ब्राह्मणांनीं करावें हा एक नियम होता. अध्ययन व अध्ययन हीं ब्राह्मणांच्या आद्य कर्तव्यावैकी व अधिकारावैकी होती. सर्व प्रकारचें शिक्षण देण्याची शक्ति ब्राह्मणांनीं स्वतः अध्ययन करून संपादवी आणि त्याप्रमाणें त्यांनीं सर्व प्रकारचें शिक्षण लोकांस द्यावें असा निर्विष प्राचीनकाळीं होता. केवळ धार्मिकच नव्हे तर इतर धंद्यांचें शिक्षणही ब्राह्मणांनींच द्यावें असें होतें व ते देतही अ-

सत ही गोष्ट निर्विवाद दिसते. शिक्षण देण्याचें कर्तव्य राजाचें आहे असेही जरी त्यावेळीं मानीत होते तरी तें स्वतंत्र सरकारी शाळा काढून नव्हे तर ब्राह्मणांचा चरितार्थ चालवून. ब्राह्मणांचा चरितार्थ चालविणें हें समाजाचें कर्तव्य होतें आणि अशा कर्तव्य बजावण्याच्या दृष्टीनें दान घेण्याचा अधिकार ब्राह्मणांसच ठेवला होता हें खरें. तथापि जेथें अशा-नेही ब्राह्मणांचा चरितार्थ चालत नसे तेथें राजानें चालविला पाहिजे असा नियम होता. मात्र ही गोष्ट स्वकर्मनिष्ठ ब्राह्मणांनाच लागू होती इतरांना नव्हती. इतर ब्राह्मण 'ब्राह्मणक' असून त्यांस राजानें शूद्रवत् वागवावें असें महाभारतांत सांगितलें आहे. असो. तर याप्रमाणें प्राचीनकाळीं शिक्षणाची व्यवस्था अत्यंत उत्तम असून शिक्षकांचा एक स्वतंत्र वर्गच स्वार्थत्यागाच्या पद्धतिवर तयार झालेला समाजांत असे ही गोष्ट आपण लक्षांत ठेविली पाहिजे. ब्राह्मणांनीं लोकांस प्राचीनकाळीं अज्ञानांत ठेविलें ही गोष्ट चुकीची असून उलट ब्राह्मणांनीं सर्व लोकांचें शिक्षण आपल्या डोक्यावर घेतलें होतें असें त्यांच्या संबंधानें आपल्यास आदरानें म्हणावयास पाहिजे.

वर सांगितल्याप्रमाणें प्राचीनकाळीं शिक्षणाच्या सरकारी शाळा नव्हत्या. तर प्रत्येक ब्राह्मणाचें घर ही शिकण्याची शाळा असे. ज्या त्या गुरूच्या गृहीं विद्यार्थी जाऊन शिकत असत आणि गुरूनें विद्यार्थ्यांस आपल्या घरी शिकवावें असाही नियम होता. ज्याप्रमाणें प्राचीन वर्णव्यवस्थेमध्ये शिक्षकांची पूर्ण सोय केलेली होती त्याप्रमाणें प्रत्येक वैवर्णिकांनें शिकलेंच पाहिजे असाही नियम वर्णव्यवस्थेत होता. हल्लीं आपण सक्तीच्या शिक्षणाचा प्रश्न सोडवीत आहोंत. पण प्राचीनकाळीं हा प्रश्न वर्णव्यवस्थेनेंच सोडविला होता. प्रत्येक

ब्राह्मण, सत्रिय, वैश्याने शिकविलेच पाहिजे असा प्राचीन नियम होता. गुरूच्या घरी जाऊन प्रत्येक त्रैवर्णिक मुलाने शिकावे अशी सक्ति असून त्यासाठी उपनयन हा संस्कार त्या वेळी धर्मात घातलेला अमलांत होता. त्याप्रमाणे प्रत्येक मुलास गुरूगृही शिकण्यास जाऊन कांही काळपर्यंत राहावे लागत असे. उपनयन-संस्काराचे हल्ली नुसते संस्कार-स्वरूप राहून त्यांतले मुख्य कृत्य नाहीसे झाले आहे. पण तसे महाभारतकाळी नव्हते असे वाटते. निदान भारतीकाळाच्या प्रारंभी तरी नव्हते. प्रत्येक मुलास गुरूगृही राहून शिक्षण घेण्याची प्राचीनकाळी सक्ति होती. आतां हें शिक्षण मुख्यतः धार्मिक असे, ही गोष्ट खरी. तथापि, वेदविद्या शिकवली जाऊन शिवाय इतर विद्याही शिकविल्या जात असत हें निर्विवाद आहे; आणि साधारणपणे सर्व प्रकारचे शिक्षण एकाच गुरूच्या गृही मिळण्याचा साम्प्रदाय होता. अशा शिक्षणास कमीत कमी बारा वर्षे तरी लागत. परंतु कांही ठिकाणीं यांहून ज्यास्ती वर्षेही लागत व कांही ठिकाणीं यांच्याहून कमी लागत. तथापि हा नियम कडकडीत असे की, जोंपर्यंत शिष्य अथवा मुलगा विद्या शिकतो आहे तोपर्यंत त्याचे लग्न होत नसे. जसे गुरूगृही जाणे हें एक धार्मिक विधीचें कृत्य होतें त्याप्रमाणेंच विद्या संपवून गुरूगृहाहून परत येणे हेंही एक धर्मविधीचेंच कृत्य होतें. यास समावर्तन अथवा परत येणे असे नांव होतें. हें समावर्तन गुरूच्या परवानगीने होत असे. म्हणजे मुलगा परीक्षा पास झाला असें गुरूने सरटिफिकिट दिले म्हणजे त्याची सुटका होऊन त्यास आपल्या घरी येण्यास परवानगी मिळे. असें समावर्तन झाले म्हणजे मग त्यास लग्न करण्याची मुभा झाली. यानंतर कित्येक वैराग्ययुक्त ब्रह्मनिष्ठ ब्राह्मण

लग्न करण्याच्या भरीस न पडतां गुरूगृहीच विद्याभ्यास व तपश्चरण करण्यास राहत आणि संसारांत मुळीच पडत नसत. अशांस नैष्ठिक ब्रह्मचारी म्हणत व ते गुरूगृही न राहिले व दुसरीकडे स्वतंत्र राहिले तरी चालत असे. अर्थात् ते आजन्म ब्रह्मचर्य पाळीत व ब्रह्मचा-त्याचे कडकडीत व्रतही आचरीत. यासच पहिला आश्रम अशी संज्ञा आहे आणि हा आश्रम प्राचीनकाळी प्रत्यक्ष अमलांत होता हें निर्विवाद आहे. हल्ली मात्र उपनयन व समावर्तन दोन्ही फारसे झाले आहेत. कलियुगांत दीर्घकाल ब्रह्मचर्य वर्ज्य आहे अशी पुराणांची समजूत आहे, ती एका दृष्टीने योग्य आहे. कारण, स्मृतिशास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणे खरे ब्रह्मचर्य आजकाल पाळले जाणार नाही व जातही नाही हें उघड आहे. तथापि प्राचीनकाळी महाभारतकाळापर्यंत असा ब्रह्मचर्य पाळण्याचा साम्प्रदाय चालू होता, असें मानण्यास हरकत नाही. ह्या ब्रह्मचर्याश्रमाचे नियम काय आहेत हें महाभारतांत कित्येक ठिकाणीं सांगितले आहे. त्यांचा आपण येथे थोडक्यांत सारांश देऊं.

“ आयुष्याचा पहिला चतुर्थांश ब्रह्मचर्यानें काढावा. धर्मतत्वांचें ज्ञान संपादन करीत गुरूगृहीं अथवा गुरूच्या पुत्रापाशीं रहावे. गुरूच्या नंतर निजावे व पूर्वी उठावे. शिष्यानें अथवा दासानें कार्य करण्याचें असेल तें करावें. काम केल्यावर गुरूपाशीं जाऊन अभ्ययन करावें. शुचिभूत व कार्यदक्ष असावे. गुरूनें भोजन केल्यावांचून आपण भोजन करूं नये. गुरुचरणस्पर्श उजव्या हातांत उजव्या पायास व डाव्यानें डाव्या पायास करावा. जे गंध अथवा रस ब्रह्मचाच्यानें सेवन करावयाचे नाहीत ते सेवन करूं नयेत. शास्त्रांत सांगितलेले ब्रह्मचर्याचे सर्व नियम पाळावे. अशा रीतीनें गुरूला प्रसन्न

करून त्यास दक्षिणा देऊन यथाविधि समावर्तन करावे आणि नंतर गुरूच्या अनुज्ञेने स्त्री करावी ” (शां० अ० २४३ भा० पु० ६ पा० ५१६)

वरिल वर्णनावरून शिष्याच्या भोजनाची सोय बहुधा गुरूच्याच येथे असावी. मात्र शिष्यास गुरूच्या घरी काम करावे लागत असे. शिक्षणाबद्दल हल्लीप्रमाणे फी नसे ही गोष्ट खरी आणि भोजनाबद्दलही कांही द्यावे लागत नसे, परंतु त्याचा हा मोबदला फारच कडक होता. बहुतेक ब्राह्मणविद्यार्थी भिक्षाही मागत असे दिसत. क्षत्रियवैश्यांना स्मृतीत भिक्षा वर्ज्य सांगितली आहे. तथापि गुरुगृही काम करणे हे सर्वच विद्यार्थ्यांस जरूर होते आणि याप्रमाणे श्रौतपणादिकांनी मुद्धां काम केल्याचे हरिवंशांत वर्णन आहे. अशा रीतीने शारीरिक काम करणारा विद्यार्थी शरीराने मुदब झाला पाहिजे. हा एक मोठा फायदाच होता. तथापि कांही गुरु शिष्यांस अतिशय द्रास देत असावेत. कारण, आदिपर्व अ० ३ यांत धौम्यऋषि वेदशिष्याला नांगरास मुद्धां लावीत असे वर्णन आहे. “ तरी त्यास खेद वाटला नाही ” (भा. पु. १ पा. ४५) वेदाने आपले गुरुगृहीचे हाल मनांत आणून “ आपल्या शिष्यांस गुरुसेवेसारखे दुर्धर काम सांगून मुळीच कष्ट दिले नाहीत. ” (पान ४५) असो. प्रत्येक शिष्यास काम कमी ज्यास्ती करावे लागे हे निर्विवाद आहे. गुरूच्या स्वभावानुरूप ज्यास्त त्रासदायक किंवा कमी हे निराळं. गुरूची मर्जी राखून विद्या संपादन करायची असे. गुरुकृपेवाचून विद्या यावयची नाही असा समज होता. गुरूचा पूर्वकाळी अत्यंत आदर यामुळे असे. गुरुपत्नी व गुरुपुत्र यांचाही आदर तसाच होता. गुरुपत्नीसंबंधाने शिष्याने कधीही कुवर्तन करू नये असाही

नियम असणे साहजिक आहे आणि गुरुपत्नी-गमनाचे पातक महापातक गणले असून त्यास देहान्तच प्रायश्चित्त होते हे अन्यत्र सांगितलेच आहे. गुरुपत्नीस नमस्कार करणे तो मुद्धां दुरून करावा अशी आज्ञा स्मृतीत आहे. असो. फुकट शिक्षणाची चाल याप्रमाणे प्राचीनकाळी होती, पण विद्या संपूर्ण शिष्यावर गुरुदक्षिणा देण्याचा प्रथा होता. हल्लीप्रमाणे गुरूची फी व डाक्टरची फी अगोदर घेण्याचा सांप्रदाय जरी नव्हता तरी कार्य शिष्यावर गुरुदक्षिणा देणे जरूर होते. ही दक्षिणा सामान्यतः दोन गाई अशीच मानलेली होती. तीही अत्यंत काठिण होती असे नाही कित्येक गुरुदक्षिणा न घेतांही नुसते पोंचली म्हणून शिष्यास घरी जाण्यास परवानगी देत असत. सामान्यतः गुरुगृही शिक्षण होत असतां शिष्यास स्वगृही जाण्याची परवानगी नसे असे दिसते. “ गुरुपामून केव्हांही दूर राहू नये ” असा नियम होता. तथापि गुरूच्या परवानगीने शिष्यास घरी जाता येत असावे. शेवटची परवानगी होण्यास दक्षिणेची अवश्यकता होती. या दक्षिणेसंबंधाने असंभाव्य गोष्टी महाभारतांत अनेक आल्या आहेत. त्या बहुतेक शिष्यांच्या एटेंनेच आल्या आहेत असे वर्णनावरून दिसते. गुरूने दक्षिणा नको असे म्हटले असतांही आपल्यास काय दक्षिणा हवी असा अभिमानाचा आग्रह शिष्य घरीत तेव्हां गुरु वाटेला ती दक्षिणा मागत आणि मग शिष्य भ्रमणांत पडत. आदिपर्वीत उत्तंकाची व उद्योगपर्वीत गालवाची अशीच कथा आहे. असो. या कथा अपवादक होत आणि शिक्षण संपल्यानंतर ही गुरुदक्षिणाही ठरलेली असे आणि तेवढी देऊन शिष्य समावर्तनविधि करून नंतर घरी येऊन गुरूच्या अनुज्ञेने विवाह करीत.

एकंदर आर्य लोकांच्या शिक्षणाची हीच पद्धत पूर्वकाळी प्रचलित होती असें दिसते. प्राचीन किंवा अर्वाचीनकाळी पाश्चात्य आर्य-देशांतही गुरुगृही जाऊन राहून तेथेच विद्यार्जन करण्याची पद्धति दिसते आणि तिचीच रूपांतरे होऊन तेथील हल्लीची बोर्डिंग स्कुले उत्पन्न झाली आहेत. विद्यार्जन करीत असता शारीरिक श्रम करावे लागत, गुरुगृही नियमा-नें रहावे लागे आणि सर्व प्रकारचे कडकटीत व्रत पाळण करणे जरूर असल्यानें अन्नपान वगैरे साम्बिक व वेताचे असल्यानें बुद्धि तीव्र व शरीर निकोप होत असे असें मानण्याम हरकत नाही. एकाच गुरुपाशी अनेक विद्यार्थी राहून शकणें प्राचीनकाळी शक्य नव्हतें यामुळे शेंकडों मुले बोर्डिंगांत राहिल्यानें जे दोष उत्पन्न होतात ते पूर्वी होत नसत असें म्हटलें पाहिजे. एका गुरुच्या गृही बहुधा चार पांच विद्यार्थी असत, यापेक्षां ज्यास्त विद्यार्थी नसावेत असा अंदाज होतो. कारण सामान्यतः गुरुच्या गृही राहण्याची ज्यास्त सोय नसावी. शिवाय गुरुपत्नीनाही अनेक विद्यार्थ्यांच्या भोजनाची उठाठेव होणें शक्य नसावें. प्रत्येक विद्वान् ब्राह्मणस अध्यापनाचा अधिकार असल्यानें अशा शाळा अनेक असाव्यात आणि त्यामुळेच सर्वांच्या शिक्षणाची सोय शक्य होती असें दिसते.

गुरूवांचून विद्या शिकण्याचा पूर्वकाळी साम्प्रदाय नसावा. निदान वेदविद्या तरी गुरूवांचून शिकूं नये असा लोकांचा समज होता. वनपर्वत (अ० १३८) यवक्रीतानें गुरूवांचून वेदांचें अध्ययन केलें म्हणून त्यास अतिशय दुःख भोगावें लागलें असें वर्णन आहे. (भा. पु. २ पा. २८०) यावरून वेदांची त्या वेळीं पुस्तकेंही असावी असें अनुमान होतें; कारण, गुरूशिवाय वेद शिकणें तो पु-

स्तकांवरूनच शिकणें शक्य आहे. असो. सर्वच विद्या गुरूपासून शिकली असतां फलद्रुप होते असा समज पूर्वकाळीं होता. आणि वेदविद्या तर गुरूपासूनच शिकली पाहिजे असा निश्चय होता वेद गुरूशिवाय चांगले शिकणें शक्यच नाही हें उघड आहे. कारण, त्यांचा नीट शुद्ध उच्चार होणें हे पुस्तकांवरून संभवनीय नाही. कांही तरी गुरूमुख पाहिजे हें उघड आहे.

असो. शूद्रांना वेदविद्याचा अधिकार नव्हता यामुळे शूद्रांना वेद शिकविले जात नसत. पण शूद्रावद्यार्थी इतर विद्या शिकण्याकरितां येत असावे असा अंदाज आहे. शूद्रांना आश्रमधर्म नाही असे स्पष्ट सांगितलें नाही. चारही वर्णांना संन्यासाश्रम विहित आहे की नाही हा प्रश्न जसा महाभारतकाळी अनिश्चित स्थितीत होता त्याप्रमाणें शूद्रांना विद्या शिकवावी की नाही हाही प्रश्न अनिश्चित दिसतो. त्यांस वेदविद्या शिकवावयाची नाही हें तर ठरलेच होतें; पण इतर विद्या शिकविण्यास हरकत नसावी. या संबंधानें एकलव्याची हकीकत लक्षांत घेण्यासारखी आहे. द्रोणाची कीर्ति ऐकून अनेक राजपुत्र त्यापाशी धनुर्विद्या शिकण्यासाठी आले तेव्हां त्यास गुरू करण्यासाठी व्याथांचा राजा हिरण्यधनु याचा पुत्र एकलव्य त्यापाशी आला. तेव्हां त्या धर्मज्ञ द्रोणानें त्यास इतर शिष्यांच्या हितास्तव शिष्य म्हणून घेतलें नाही असें वर्णन आहे. (आदि० अ० १९२ पान २८२) यांत मुख्य मुद्दा वर सांगितल्याप्रमाणें आहे. हा मुद्दा सर्व लोकांत अद्यापही आहे. जपानचे लोक आपली अस्त्रविद्या दुसऱ्या देशांतील लोकांस शिकवीत नाहीत किंवा जर्मनीचे लोक इंग्रजांस शिकवीत नाहीत. बोर्होन्कडे तत्व एकच आहे; पण हाच व्याध नमून दुसऱ्या एखाद्या

शूद्र जातीचा असता तर द्रोणाने त्यास शिकविले असतें. असो, व्याधाने द्रोणास गुरु मानून त्यांचा मातीचा पुतळा करून त्यास नमस्कार करून धनुर्विद्येचा अभ्यास केला तेव्हां गुरुदक्षिणा मागावयास द्रोणाने कमी केले नाही. असो. जेथें अशा प्रकारची भीती किंवा परराज्यांतील अनार्य लोकांचा विचार आढयेत नसेल तेथें शूद्रांनाही वेदाशिवाय इतर विद्या शिकवीत असावे असे अनुमान निघतें. असो. त्रैवर्णिकांना तर सर्व विद्या शिकल्याच पाहिजेत अशी सक्ति होती आणि वेदविद्येचाही त्यांस पूर्ण अधिकार होता असे महाभारतावरून स्पष्ट दिसतें. महाभारतकाळानंतर बौद्ध, जैन धर्माचा प्रसार होऊन जातीचाच घोंटाळा वर्णभेद मुगारल्यामुळे उत्पन्न झाल्याने आणि वेदविद्येचेही माहात्म्य या लोकांनी कमी केल्याने ही परिस्थिती बदलली असे म्हणावें लागतें. किंबहुना, इतर वर्णांनीच वेद शिकण्याचा क्रम यापुढें सोडल्याने या परिस्थितीत अन्तर पडले असे म्हटलें पाहिजे.

पुष्कळ विद्यार्थी एका ठिकाणी जमून मोठमोठाल्या हल्लींच्या विश्वविद्यालयासारख्या संस्था भारतीकाळांत होत्या किंवा नाही हा एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. कण्व कुलपतीचा आश्रम महाभारतांत आदिपर्वीत वर्णिला आहे त्याजवरून अशा विद्यालयाची कल्पना आपल्या समोर उभी राहते. मालिनी नदीच्या काठी असलेल्या या सुंदर आश्रमांत अथवा ब्राह्मणांच्या वसतीत “ अनेक ऋषि ऋग्वेद मंत्रांचें पठण करीत होते. व्रतस्थ ऋषि सामवेद गात होते. साम व अथर्व मंत्रांचें पदक्रमसहित उच्चारण ऐकू येत होतें. एकाच शाखेत अनेक शाखांचा समाहार करणारे आणि अनेक शाखांच्या गुणविधींचा एका शाखेत समवाय करणारे, मोक्षशास्त्र जाणणारे, प्रतिज्ञा, शंका,

सिद्धांत इत्यादि जाणणारे, व्याकरण, छंद, निरुक्त, ज्योतिष यांत पारंगत असलेले, द्रव्यगुणकर्म यांची व्यवस्था पूर्ण जाणणारे, कार्यकारण नियमांचे ज्ञाते, पशुपक्ष्यांच्या वाक्यांचे, तसेंच मंत्रांचे रहस्य जाणणारे, नानाशाखांचे आलोडन करणारे व त्यांचेर प्रामाणिकपणाने बोलणारे अशा हजारों ऋषींचा गजर नास्तिक पंथांच्या मुख्यांनी केलेल्या वादविवादांची त्यांत भर पडून फारच मनोहर ऐकू येत होता ” असे मनोहर वर्णन येथें आहे (भा० पु० १ पा० १९८). या वर्णनावरून कोणकोणत्या विद्या व चर्चा आश्रमांत शिकविल्या किंवा केल्या जात असत हें दृष्टोत्पत्तीस येतें. पण अशी विद्यापीठे ही मूळ शिकण्याची स्थाने नव्हतीं असे वाटतें. शिकलेल्या लोकांस आपल्या विद्वत्तेची परीक्षा देण्याची किंवा तिची जागृति ठेवण्याची ही स्थाने असावीत असा अंदाज होतो. मुख्य शिक्षण निरनिराळ्या गुरूंच्याच गृहांत दहांपांच विद्यार्थ्यांत होत असावे असे दिसतें.

जेथें कौरव-पाण्डवांसारखे अनेक विद्यार्थी एकाच ठिकाणी असत तेथें सर्वास गुरुगृही न पाठवितां स्वतंत्र एखादा शिकविणारा ठेवण्याचा साम्प्रदाय असावा. या कारणाने द्रोणाची योजना गुरुस्थानी हस्तिनापुरांत केल्याचें वर्णन आहे. ही सर्व मुलें प्रथम कृपाचार्याजवळ वेदविद्या व अस्त्रविद्या शिकली, पण द्रोण हा भरद्वाजपुत्र असून अस्त्रविद्या परशुरामाजवळ शिकलेला होता; तो दुपदावर रागावून आपला मेहुणा कृप याजवळ येऊन राहिला तेव्हां भीष्माने त्याची अधिक लायकी पाहून सर्व राजपुत्रांस त्याचे शिष्य करून त्याच्या स्वाधीन केले. अर्थात् द्रोणाला त्यांनी राज्यांत नोकर ठेविले व त्यास गृहधनधान्यादि संपत्ति दिली. हा प्रकार नेहमीच्या उलट

झाला हें उघड आहे. एक तर दोन गुरु राजपुत्रांना झाले. दुसरे, गुरूच्या गृही शिष्यानें राहण्याचें त्याच्या उलट शिष्याच्या गृही निदान राज्यांत त्याच्या आश्रयानें गुरु राहिला. हा प्रकार अर्थात् अतिशय श्रीमंत व राजपुत्र अशा लोकांसाठीच होता. यांत शिष्यांस घर सोडून दूर रहावें लागत नाही हें उघड आहे. असो. द्रोणाजवळ इतर देशांतील राजपुत्र विद्या शिकण्याकरिता येऊन राहिले होते असें वर्णन आहे. द्रोण धनुर्विद्येंत अतिशय विद्वान् असून त्यास कृपाप्रमाणें आचार्य ही पदवी होती. पण दरिद्री असल्यानें किंवा द्वुपदाचा सूड उगविण्याच्या इच्छेनें त्यानें राजसेवा पत्करली असेंच वर्णन आहे.

साधारणपणें गुरूच्याच गृही शिष्यानें राहण्याचा सांप्रदाय होता व तेथें राहत असतां मागून आणिलेली भिक्षा गुरूला निवेदन करून नंतर आपला चरितार्थ चालवावा. अर्थात् गुरु आणि शिष्य दोघेही शांत व समाधान वृत्तीचे असावे लागत. (शां० अ० १९१) हा बहुधा ब्राह्मण विद्यार्थ्यांचा व वेदविद्या शिकण्याचा सांप्रदाय असावा. प्रत्येक विद्यार्थ्यास निराळा अग्नि ठेवून सकाळ संध्याकाळ त्याचें पूजन करावें लागत होतें. ' उभे सन्ध्ये भास्कराग्निदैवतान्युपसृथाय ' सकाळ संध्याकाळ सूर्य, अग्नि आणि इतर देवता यांची स्तुति करून तिनदा स्नान करून (तिषवण-भुपस्पृश्य) गुरूच्या गृही स्वाध्यायतत्पर रहावें असेही शां० अ० १९१ यांत सांगितलें आहे. अर्थात् इतकें कडकडीत व्रत ब्राह्मणांसच शक्य होतें आणि तेंही सर्व ब्राह्मणांस नव्हे. क्षत्रिय, वैश्य यांनाही हाच नियम लागू होता. पण भिक्षेचा नव्हता असें स्मृतीवरून दिसतें. क्षत्रियांना धनुर्विद्या व राजनीति अथवा दण्डनीति हेंही ब्राह्मणच

शिकवीत असत आणि वैश्यांनाही वाताशा-खाचें ज्ञान किंवा शिल्पाचें ज्ञान ब्राह्मण गुरूपासूनच मिळत असे. तथापि या विद्या शिकविणारे लोक राज्यांतही नेकर असावेत असा अंदाज दिसतो, व त्यांचा मुख्य उपयोग राजपुत्र व योद्धे यांस धनुर्विद्या शिकविण्याचा असे. सभापर्वीतील कश्चिदध्यांयांत पुढील प्रश्न नारादानें विचारला आहे.

कश्चित् कारणिका धर्मे सर्वशास्त्रेषु कोविदाः।

कारयंति कुमारान्ध्र योधमुख्यान्ध्र सर्वशः ॥

यांतील कारणिक शब्द विशेष अर्थी आहे आणि तो सरकारी शिक्षक अशा नात्यानें येथें उपयोजिला आहे. कारयंति याचाही अर्थ शिक्षयंति असा टीकाकारानें केला आहे. अर्थात् योद्ध्याचें शिक्षण चांगलें होण्यासाठी सरकारी शिक्षक ठेविले जात असले पाहिजेत. अशा विद्वान् आचार्यांची फारच तारीफ येथें केली आहे.

कश्चित्सहस्रैर्मूर्खाणामेकं क्रीणासि पण्डितम्।

पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुयोन्निःश्रेयसं परम् ॥

क्षत्रियांचें शिक्षण मुख्यतः युद्धकलेचें होतें हें सांगावयास नकोच. दुर्योधनादि शंभर धृतराष्ट्रपुत्र आणि पांच पाण्डव यांची परीक्षा द्रोणानें देवविली त्यावेळी त्यांस काय काय शिकविलें होतें हें आदिपर्वीत वर्णन केलेंच आहे. धनुष्यबाण सर्वांत मुख्य, त्या खालोखाल गदा व नंतर दाल तलवार होती. या शस्त्रांचे निरनिराळे प्रयोग, तसेंच घोड्यावर, हत्तीवर आणि रथांत बसून निरनिराळ्या शस्त्रांनी युद्ध करणें वगैरे कौशल्य त्या राजपुत्रांनी दाखविलें. या सर्व विद्येस गुरूची शिकवणी ही होतीच पण त्याबरोबर प्रत्येक शिष्याची क्रिया अथवा योग्या म्हणजे व्यासंगही स्वतंत्र आहे हें येथें दाखविलें आहे. अर्जुनानें धनुष्याची रात्रीं मुद्रां योग्या करावी असें वर्णन आहे.

विद्याव्यासंग आणि गुरुकृपा यांबरोबर ईश्वरदत्त योग्यता ही तिसरी असलीच पाहिजे. असो. हें शिक्षण क्षत्रियकुमारांना दिलें जात असे व तें देणारे ब्राह्मण होते. मंत्रादि विधि अन्वांत असत हें जरी खरें आहे आणि यामुळें जरी ब्राह्मण शिक्षक असावेत असें मानलें तरी या गोष्टीविरहितही मानवी युद्धविद्येंतही ब्राह्मण शिक्षण देण्यास स्वतः योग्य होते आणि त्याप्रमाणें ते शिक्षण देत. कारण शिक्षण देणें हाच त्यांचा धंदा होता व शिक्षणाची जबाबदारी त्यांनीं आपल्या शिरावर घेतली होती.

धंदेशिक्षण.

सामान्य लोकांस धंदेशिक्षण बहुधा त्यांच्या त्यांच्या धंद्याच्या प्रत्यक्ष अनुभवावरूनच मिळत असलें पाहिजे. तथापि विशेष शिक्षण देण्यासाठीं ब्राह्मणच तयार असले पाहिजेत. निरनिराळ्या धंद्याच्या लोकांना ब्राह्मणांनीं आपले वृत्युपाय दाखवावे असें वर्णन आहे. त्याचप्रमाणें वार्ता हें शास्त्र कृषिगोरक्ष्यवाणिज्याचें होतें; तेंही शिकविणारे ब्राह्मण होते व तें योग्य रीतीनें शिकविलें जात आहे कीं नाहीं असा प्रश्न युधिष्ठिरास नारदानें केला आहे. निरनिराळ्या विद्या, ज्योतिष, वैद्यक वगैरे बहुधा ब्राह्मणच शिकत असत आणि ते शिकविणारे ब्राह्मणच होते. सर्वविद्या शिकण्यास उत्तेजन देण्याचें काम राजाचें आहे. असा समज पूर्वाकाळीं होता आणि हें उत्तेजन देण्याची तच्चा म्हटली म्हणजे निरनिराळ्या विषयांत परीक्षा घेऊन त्या त्या विद्यांत प्रवीण असलेल्या लोकांस म्हणजे ब्राह्मणांस राजानें दक्षिणा द्यावी असा साम्प्रदाय पूर्वाकाळीं हल्लीप्रमाणेंच होता असें दिसतें. पूर्वी पेशवाईत व हल्लीं कित्येक संस्थानांत विद्वान् ब्राह्मणांस नुसती विद्वत्तेबद्दल दक्षिणा देण्या-

चा जो साम्प्रदाय होता व आहे तो याप्रमाणें प्राचीनकाळापासून होता असें दिसतें. विद्येस उत्तेजन देण्याची ही एक युक्ति प्राचीन काळाची आहे ती त्या काळच्या परिस्थितींत योग्य होती. कारण, दक्षिणा घेणें हें ब्राह्मणाचें कर्तव्य होतें व त्यासाठीं त्यानें विद्या शिकण्याचें व शिकविण्याचें काम पत्करिल्लें होतें. ही एक प्रकारची हल्लींची स्कालरशिप अथवा शिष्यवृत्तीचीच चाल होय. यास दक्षिणा न म्हणतां शिष्यवृत्ति म्हटल्यानें त्यांत फरक होत नाहीं. असो. नारदाचा प्रश्न येथें देण्यासारखा आहे

कश्चित्ते सर्वविद्यासु गुणतोऽर्चा प्रवर्तते ।

ब्राह्मणानां च साधूनां तव नैःश्रेयसी शुभा ॥

दक्षिणास्त्वं ददास्येषां नित्यं स्वर्गापवर्गदाः ॥

(९६ स० अ० १) यांत गुणतः या शब्दावरून परीक्षा घेण्याची ही बहिवाट असावी असें दिसतें. ही केवळ वेदविद्येची ब्राह्मणांची परीक्षा नव्हती तर सर्व विद्यांची होती आणि ब्राह्मणांचीच नव्हे तर साधूंचीही होती. साधु शब्दानें तत्त्वज्ञानात प्रवीण असा अर्थ घेतला पाहिजे. कारण, खरे आचरणाने साधु दक्षिणाही घेणार नाहीत. असो. दक्षिणा अथवा स्कालरशिप देऊन सर्व विद्यांच्या शिक्षणास राजाकडून प्राचीनकाळी प्रोत्साहन मिळत असे हें निर्विवाद होय.

लहानपणच्या विद्याभ्यासाशिवाय प्रौढ मनुष्यांनीं शिकण्याचे अनेक विषय असत आणि ते शिकणें म्हणजे सप्रयोग शिकावे लागत. हे विषय मुख्यतः युद्धासंबंधी होते. युधिष्ठिराच्या प्रश्नांत “तूं स्वतः हस्तिभूज, रथभूज, अश्वभूज शिकतोस किंवा नाहीं” असा प्रश्न केलेला आहे. गृह्णासि म्हणजे शिकणें अर्थात् आचार्यापासून शिकणें असें टीकाकारांनें म्हटलें आहे. या प्रत्येक बाबतींत निर-

निराळे ग्रंथ असून त्या त्या विद्यांत पारंगत असलेले ब्राह्मण किंवा इतर लोक असलेच पाहिजेत व त्यांस आचार्य ही संज्ञा असे. यांजपासून प्रत्येक राजानें सप्रयोग विद्या शिकव्या असा याचा अभिप्राय दिसतो. निदान युधिष्ठिराच्या युद्धसंज्ञास किंवा कुमारांस या विद्या येणें अवश्य होतें.

कश्चिद्भ्यस्यते सम्यग् गृहे ते भरतर्षभ ।

धनुर्वेदस्य सूत्रं वै यंत्रसूत्रं च नागरम् ॥

असा लागलीच पुढें प्रश्न आहे. युधिष्ठिराच्या गृही म्हणजे त्याच्या अधिकाऱ्यात व कुमार-वर्गांत धनुर्वेदाचा अभ्यास झाला पाहिजे असें यांत सुचविले आहे. हा अभ्यास मोठ्या विद्यार्थ्यांचा आहे व त्या त्या विद्येंतील आचार्यांच्या देखरेखी खाली तो होणें आहे. “यंत्रसूत्रं च नागरं” हे शब्द गूढार्थी निदान आपल्यास न लागण्यासारखे आहेत, तरी त्यांत यंत्राचे-युद्धोपयोगी यंत्राचें ज्ञान अवश्य सांगितले आहे. तेव्हा या ज्ञानाचा शास्त्रीय ज्ञानांशी मेळ असून तें ज्ञान अभ्यासानें वाढवावें लागत असे हें उघड आहे.

असो. तर याप्रमाणें महाभारतकाळी पुरुषांच्या शिक्षणाची व्यवस्था होती. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य या तिन्ही वर्णांना ब्रह्मचर्य म्हणजे शिक्षण अवश्य असून तो धार्मिक आचरणाचाच एक विषय होता इतकी त्यांत सक्ति होती. विद्यार्थ्यांचे आचरण कसें असावें यासंबंधाचे कडक नियम अमलांत असून ते स्मृतिशास्त्रांतून दिले आहेत. महाभारतात विस्तारानें दिले नाहीत पण ते फारच मार्मिक असून सशक्त व सद्धर्मशील विद्यार्थी होऊन विद्यासंपन्न होण्याची त्यांत योग्यता होती. अशी विद्या पूर्ण झाल्याशिवाय विवाह न्हावयचाच नाही असाही निबैध होता. सारांश, हल्लींप्रमाणें आश्रमसंस्कार न होण्याची खबरदारी

महा. उ. २६

त्यावेळी घेतली जात असे. कांहीं विद्या ज्यास्त व्यासांगानें प्राप्त होणाऱ्या प्रौढवयांत शिकावयाच्या व वाढवावयाच्या असतात त्यांस राजाकडून दक्षिणांच्या स्वरूपानें उत्तेजन देण्याची व्यवस्था होती व ते शिकविणारा आचार्यही घरी ठेवण्याची पद्धत असे. अशा रीतीनें प्रजेच्या शिक्षणाचा योग्य बंदोबस्त राजाकडून होत असे. मुख्यतः शिक्षणाचा बोजा प्रत्यक्ष ब्राह्मणवर्गावर असून राजाकडून त्यास अप्रत्यक्ष मदत मिळत असे असा निष्कर्ष निघतो.

स्त्री-शिक्षण.

आतां स्त्रियांच्या शिक्षणाचा विचार करूं. महाभारतकाळी उच्च वर्णांच्या स्त्रियांना शिक्षण देण्याची वहिवाट होती असें निःसंशय दिसतें. या स्त्रियांस लिहितां वाचतां येत असावें हें शिक्षण उच्च दर्जाचेंही होतें. द्रौपदीचें वर्णन पण्डिता असें केलेलें आढळतें.

प्रिया च दर्शनीया च पण्डिता च पतिव्रता ।

(वन० अ० २७)

हें शिक्षण कोठें देत असत हा एक महत्वाचा प्रश्न आहे. स्त्रियांच्या शाळा नव्हत्या हें तर निर्विवाद आहे. अशा शाळांचे कोठेंच वर्णन नाही. द्रौपदीनें जे भाषण युधिष्ठिराशीं केलें आहे तें खरोखर पण्डित स्त्रीस साजेल असेंच आहे. तें शिकण्यास ती कोठें शाळेंत गेली होती असें वर्णन नाही. किंबहुना, ही गोष्ट “मी पित्याच्या जवळ असतांना एका ऋषीपासून ऐकिली” असें म्हळें आहे. अर्थात् स्त्रियांना शिक्षण आपल्या घरीच मिळत असे. म्हणजे पित्यापासून, भावापासून किंवा वृद्ध सन्मान्य येणाऱ्या लोकांपासून त्यांस शिक्षण मिळत असावें. स्त्रियांना वेदाचें शिक्षण देत नसत असा अंदाज आहे. कारण, त्यांस वेदग्रहणार्थ उपनयनादि संस्कार असल्याचें को-

ठेच वर्णन नाही "पुराकल्पे तु नारीणां मौजी-
बन्धनमिष्यते" असे एक वचन मनुचें प्रसि-
द्ध आहे पण हा प्रकार भारती काळांत चालू
असल्याचें महाभारतांत कोठें वर्णन नाही.
त्याचें शिक्षण म्हणजे साधारण लिहिणें वाच-
णें व धार्मिक गोष्टी व विचार सांगणें किंवा
काहीं पाठ म्हणून घेणें एवढेंच असावें. स्त्रिया
सहधर्मचारिणी म्हणजे नवऱ्याबरोबर वैदि-
क क्रियांच्या अधिकारी होत्या; परंतु वेदविद्या
शिकलेल्या नव्हत्या. त्यांनीं वैदिक क्रिया स्व-
तंत्र केल्याचें महाभारतांत वर्णन नाही.

साधारण लिहिणें वाचणें व धर्म यांचें शि-
क्षण दिलें जात असून क्षत्रिय स्त्रियांना ललित-
कलांचेंही शिक्षण महाभारतकाळीं देत असत
ही गोष्ट विराट पर्वीतील हकीकतीवरून दिस-
ते. विराटकन्या उत्तरा हिला गीत, नृत्य व
वादित्र शिकविण्याकरितां बृहन्नडेस ठेविले होते;
या वर्णनावरून प्राचीनकाळीं क्षत्रिय स्त्रियास
गीत-नृत्य शिकवीत असत. हल्लीं गीत-नृत्य
स्त्रियास शिकविणें निंघ मानलें जातें, परंतु महा-
भारत काळीं तें क्षत्रिय कन्यकांस शिकवीत
असत. तें शिकविण्यासाठीं विराटाच्या राज-
वाड्यांत निराळी नृत्यशाळाही बांधली होती
असे वर्णन आहे. नृत्य शिकविण्यासाठीं वि-
स्तीर्ण जागा पाहिजे हें उघड आहे, तेव्हां
असे शिक्षण देणें श्रीमंत लोकांसच शक्य
होतें. हें शिक्षण कुमारिकांना देत असत आणि
त्याच्या विशेष गुणांपैकीं लग्नाच्या वेळीं हाही
एक गुण मान्य केला जात असावा. उत्तरे-
बरोबर राजवाड्यांतील व बाहेरील णखी
कुमारिका शिकत होत्या असे वर्णन आहे.
'सुताश्च मे नतय याश्च तादृशीः। कुमारी-पुर-
मुत्ससर्जतम्' या वाक्यावरून हें अविवाहित
मुलीचें शिक्षण असलें पाहिजे. स्त्रियांना कुमारी-
दशैतच शिक्षण देणें योग्य आहे व स्त्रियांना कु-

मारीदशैतच शिक्षण देण्याचा सांप्रदाय त्या वेळीं
असला पाहिजे. लग्न झाल्यानंतर त्या संसारांत
ताबडतोब पडत, तेव्हां शिक्षणाचा वेळ कुमा-
रीदशैतच होता. स्त्रियांना ब्रह्मचर्याश्रम नव्हता
आणि गुरुगृहीं वासही नव्हता. पण त्यांचें
शिक्षण पित्याच्या गृहीं शिक्षकाकडून होत
असे असें वरील वर्णनावरून दिसतें व हें शि-
क्षण मुख्यतः ललितकलांचें होतें. त्यांत नृत्य-
गीतवादित्र हे विषय विशेषतः क्षत्रियकन्य-
कांचे असत. नृत्यशाळेंत शिक्षण मिळालेल्या
मुली आपल्या घरोघर जातात व रात्री नृत्य-
शाळा शून्य असते असे वर्णन "दिवात्र क-
न्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहं" (वि०
अ० २२) आहे. तेव्हां बाहेरच्याही मुली
शिकण्यास येत परंतु तेथें राहत नमत हें
उघड आहे.

नृत्यगीत शिकविण्यास बृहन्नडेला विरा-
टानें ठेविलें यावरून स्त्रियांना म्हणजे मुलींना
हे विषय शिकविण्यास पुरुष ठेवीत नसत
असा अंदाज होतो. बृहन्नडेला शिक्षण देण्यास
ठेविलें हें आश्चर्य करण्यासारखें आहे. का-
रण हिजडे लोक सर्वतोपरी व्यवहारांत त्याज्य
आहेत असें मत नेहमीं असलेलें दिसतें. बृह-
न्नडा हा पुरुष नमून क्लीब आहे अशीही परी-
क्षा विराटानें केल्याचें वर्णन आहे. तो खोजा
नव्हता हेंही यावरून उघड आहे. किंबहुना,
अन्यत्र वर्णिलेल्याप्रमाणें खोजा बनविण्याची
दुष्ट व निंघ चाल भारती आर्यांत कधीच न-
व्हती, निदान महाभारतकाळापर्यंत नव्हती.
प्राचीन बाबिलोनियन, असिरियन, पर्शियन
वेगरे लोकांत ती असून भारती आर्यांत ती न-
व्हती व अजूनही त्यांत नाही हें त्यांस भूष-
णावह आहे. असो, बृहन्नडा क्लीब आहे अशी
परीक्षा करून विराटानें त्यास कुमारीस नृत्य
शिकविण्यास अन्तःपुरांत पाठविलें या वर्णनांत

महाभारतकाळीं मुलींस नृत्य शिकविण्यासाठीं क्लिबांचीच योजना करीत असें प्रथम दिसते. परंतु कालिदासाच्या मालविकाग्निमित्र नाटकावरून तसेंही दिसत नाही. मालविकेस नृत्य शिकविणारे दोघे आचार्य गणदास व हरदाम हे क्लिब होते असें वर्णन नाही; तेव्हां हे एक गूढच आहे. स्त्रियांस नृत्य शिकविण्यास किंवा गाणें शिकविण्यास स्त्रियांचा उपयोग कोठेंच करीत नाहीत हेही एक दुसरें गूढ आहे. पाश्चात्य देशांतही स्त्रियांस नृत्यगीत शिकविलें जातें; पण तें शिकविणारे पुरुषच असतात. असो. अर्जुन मुदढ, सुस्वरूप व तरणाताडा असा दिसत असल्याने तो स्त्रियांचे अलंकार घालून क्लिबवेपानें आलेला खरोखर क्लिबच आहे कीं नाही याची परीक्षा विराटानें करविली असाच येथें गर्भितार्थ घेतला पाहिजे असें आमचें मत आहे. कुमारि-

कांना नृत्यगानादि कला शिकविण्यास पोक्त वयाचे पुरुषशिक्षकच सामान्यतः ठेवीत असावेत असें दित्तें. असो. असें शिक्षण सामान्य स्त्रियांना देणें शक्य नाही हें उघड आहे. स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणें शिक्षण अवश्य आहे असा कटाक्ष नव्हता. पुरुषांना ज्याप्रमाणें गुरुगृही जाऊन शिकलेंच पाहिजे असा नियम होता त्याप्रमाणें स्त्रियांना नियम नव्हता. यामुळे सामान्य स्थितीतील स्त्रिया एकंदरीने अशिक्षित असाव्या असें दिसतें. ब्राह्मणक्षत्रियांच्या मुली सहज मिळणाऱ्या शिक्षणानें अधिक सुशिक्षित असाव्या मात्र क्षत्रिय मुलीस ललित कला शिकविण्यास त्यांच्या घरी शिक्षक ठेवीत अमत. याप्रमाणें महाभारतकाळीं स्त्रीशिक्षणाची परिस्थिति होती असें आपल्यास एकंदरीनें म्हणतां येतें.